

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдурауф
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдурауф
ФИТРАТ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

IV жилд

ДАРСЛИК ВА ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАЛАРИ,
ИЛМИЙ МАҚОЛА ВА ТАДҚИҚОТЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2006

Таҳрир ҳайъати:

*Тўра Мирзаев, Наим Каримов, Дилором Алимова,
Нажмиддин Комилов, Суннат Аҳмедов*

Абдурауф Фитрат бадий ижод ва илмнинг жуда кўп соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борди. Сизга ҳавола қилинаётган 4-жилддан унинг «Адабиёт қондалари», «Энг эски турк адабиёти намуналари» каби адабиётшуносликка, «Тилимиз», «Сарф», «Наҳв» сингари тилшуносликка оид ҳамда ижтимоий-маърифий йўналишдаги «Оила» асари ўрин олган.

Китоб фитратшунос тадқиқотчилар ва меросимиз билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д. проф. Б.Қосимов

Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ

(Адабий муҳожа)

Шеър ва шоирлиқ деган сўзлар бизда янгигина бир нарса эмас. Турк улуси ўз борлигини очунга кўрсаткали шеър ва шоирлиқни билибгина келганлар. Ҳар ким ишонадирким, турк улусининг борлиги ва маданийлиги араб келгач бошланмаган. Турклар Олтой теграсинда маданият куруб, ҳукумат ясаб, тинчгина яшаб турганда арабларнинг Арабистондаги ҳолларини, эҳтимолким, ўзлари ҳам билмас эдилар. Маданий бир улуснинг шеърсизлигин сўйламак эса, гапуруб турган бир кишининг жонсизлигина ишонмоқ каби кулинчдир. «Турклар мусулмонликдан бурун ҳам буюк маданий донғли бир кун кечирганлар». Мана бу сўзни қабул қилдикми, «Туркларнинг мусулмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди» демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз. Ўзбек, тотор, қирғиз, туркман орасинда турк оди каби унутилмас бир йўсунда бу кунгача яшаб келган чўбчаклар, маталлар, эртақлар, ўлан ва лапарларнинг ҳар бирини эшитиб юрамиз. Туркман, қирғиз эллариндаги наврас¹ кишилари, кичкина болалар, ўқув, ёзув билмаган халқнинг қизларининг сўз усталиқлари борлигини билиб турамыз. Мана шунларнинг ҳар бири турк эски адабиёт мадрасасиндан тушуб қолган баҳоли тошлардан бошқа нарса эмасдир. Улус ора оғиздан-оғизга айланиб юрган чўбчаклардан яхшигина онглашилурким, турк эски адабиёт мадрасасинда севги ва ошиқдан бошқа фалсафа, ҳикмат ва ахлоқдан ҳам кўб нарсалар бор экан.

Эсиз, мингларча эсизким, араб келгани сабабли эски турк адабиётининг буюк ва баҳоли излари сўлинди, йўқолди-кетди. Зийрак, тиришган, чидамли, онгли ҳар ишнинг кетини тушунган араблар қайси ўлкани босиб олганда энг кўп шул ўлканинг эски дини, эски тили, эски битиклари, эски асарларини битирурга тушар эдилар. Биз турклар араб босқини билан ўз ҳарфларимиз ва ўз ёзувимизни

йўқотгандан кейин ўз адабиёт ва шеърларимиздан ҳам айрилишимиз табиий эди. Мана шул айрилиш сабабли кўб керакли нарсаларимизни йўқотдик. Эски адибларимизнинг шеър ва шоирлиқ тўғрисида қандай йўллари, қандай қарашлари бор эди, бунларни билмаймиз. Бунлар йўқолган, қўлимиздан чиқгандир. Эски турк адабиёти тўғрисида очиқ ва етарлик билгиларимиз йўқдир.

Адабиётимизнинг икинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар. Биз мусулмонликдан сўнг адабиёт йўлларини ияручилиқдан² сира қутултира олмаганмиз, адабиёт йўлларинда энг катта ҳунаримиз кўпрак эронлиларга, ундан кейин арабларга иярмак бўлган. Адабиёт йўллариндаги бу ияручилигимизнинг кўзга кўринур ерларини чизиб ўтайлик.

Сўнгги араб адиблари шеърни «каламу муваззанин муқаффанин» дея таъриф қила(р) эдиларким, «ваззли, қофияли гап» демакдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам шеърни шул бино қабул этдилар. Шунинг учундирким, «вазн» ва «қофия»си бўлган турли маънисиз сўзларнинг шарафина ишонган сайин шеърнинг ҳақиқатиндан узоқлашиб қолдилар. Етти-саккиз сўзни билгили бир вазнда тизиб, кетинда билгили бир сўзни қофия қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир. Шеърда кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини³ ўйнатғучи, миясини титратқучи, сезгусини қўзғатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз вазн ва қофияси бўлсун шеър бўла олмайдир.

Юқорида дедикким, шеърни «ваззли, қофияли сўз» деб таъриф этканлар. Арабнинг сўнг адиблари дейдилар: бу сўз тўғридир. Арабнинг ясама шоирлари бўлган мантиқ илмлиси шеърни янглиш йўлда таъриф қилганлар. Арабларнинг чин ва табиий шоирлари бўлган жоҳилият шоирлари⁴ эсалар, шеърни бу маъно билан онгламаган эдилар. Тарихи исломни ўқуған мактаб болалари ҳам биларким, араблар Қуръон оятларина қарши «ҳува қовлу шоир» (ва шоир сўзидир, шеърдир) деган эдилар. Қуръон «Ва ма ҳува биқовли шоир» (бу шоир сўзи эмас, шеър эмас) деб сўзларини қайтарған эди. Табиий шоир бўлған жоҳилият шоирлари шеърни «вазн» ва «қофия»ли сўз деб билған бўлса эдилар, «вазн» ва «қофия»си бўлмаған Қуръон оятларини «шеър» демас эдилар. Биз ҳам шеърни «вазн» ва «қофия»дан иборат (деб) билиб

турғанча чин шеърға яқинлаша олмаймиз. Талабимиз қилган каби «шароб, жом, хумор, ҳол, хат, қош, кўз, гул, булбул» сингари ўн-ўн беш сўзни билгили вазн тизиби, «ол, ҳол, хол» каби сўзларни «қофия» қилармиз-да, ўзларимизни шеър ёзган атаб ўтуб кетармиз. Ҳолбуки, шеър бошқа, «қофия» билан «вазн» бошқадир. Ўйла эса «шеър» надур?

Биласизким, ҳар биримизда жон ва онгимизни теграмиздаги нарсалар ва ҳодисалардан чорландуруб турғучи «беш сезгич» (ҳаввоси хамса) бордир. Жонимиз шул беш сезгич орқали дунёнинг ўз теграмизга эришкан нарса ва ҳодисаларни билиб тура(р) ва ҳар бирисиндан қайғи, севинч, кўркув, қизиш, қайнаш каби сезги ва туйғилар оладир. Қишининг қорли совуқ бир кунда йиртиқ чопонли, кўк бетли, оқ соқолли бир тиланчи бобонинг ўрнида йиқилиб қолганини кўрганда юрагимиз сезгисиз қоларми? Шундаёқ ёп-ёлғуз бу йўлда бир кишининг яралариға ўралиб, қонлариға беланган ўлукни кўйиб қочар; бири ўлукнинг бошиға тутуб, унинг бўялиб ётқон гавдасини кўрганда ҳар ким ўзиға яраша бир нарса сезар: бири буюк бир кўркув билан ҳолиға йиғлар; бири чуқур қозиб кўмар; бири эса ул ярални гавдани кўргач, қони қайнаб кетар. Бу ишни қилган виждонсиз йиртқичларни топуб ўлдирмак учун ҳар ён чопар. «Шеър» юракимизда ҳосил бўлган ана шундай сезгиларни ҳунарлича сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўткармакдир. Шоир теграсиндаги нарса ва ҳодисалардан олдиғи сезгиларни ҳунарлича (хидматкорона) сўзлар билан бошқаларға ўткармакчи бўладир. Кишининг юраги қанча «сезагон» (мутахассис) эса, шунча яхши шоир бўлар. Шоирлиқ учун юракда бир сезги ва у сезгини ҳунарлича сўзлар билан бошқаларға ўткарғучи бир куч керакдир. «Қофия» билан «вазн»нинг эса, шеърнинг ҳақиқатиға таъсири йўқдир. Бир неча кишилар шеър учун «ҳунарлича сўзлар»нинг ҳам тейишлигини инкор қилалар. «Шеър юракдаги сезги тўлқунларини сўз орқали ташқариға тўкмакдир» дейдилар. Бу қараш бир оз ифротдир⁵. Шеърнинг бир санъат бўлганлигини қабул эткандан кейин бу қарашнинг аҳамияти қолмас, айниқса, биз каби «чин шеър ва санъат» очуниндан узоқлашганлар эсимизга келган ҳар бир сўзни «юракимиздаги сезги тўлқунлари» гумон қилиб ташқариға ота берсак, Тангри кўрсатмасун, ўқучиларимиз қочарға йўл тополмай қоларлар..!

Шеър ики турлидир: *манзум шеърлар (тизим шеърлари)*,

мансур шеърлар (сочим шеърлар). Тизма сўзлар билан шеър сўйламак бўлгани каби сочиқ сўзлар билан ҳам шеър сўйламак бўлар. *Сочиқ шеърлар (мансур шеърлар)* учун «вазн» ва «қофия»нинг тейишлиги бўлмаса ҳам сўзларнинг ҳунарлича (санъаткорона) бўлиши тейишдир⁶.

II

Ўткан мақоламизда шеърнинг «нималиги»ни (моҳиятини) айткандан кейин ики турлилигини кўрсатдик. Ики турли шеърдан сочим шеър тўғрисида қисқагина гапуруб, тизим шеър тўғрисидаги сўзни икинчи мақолага қўйган эдик. Тизим шеърларининг ойдин ва очик бир сифати «вазн» билан «қофия»дир. Биринчи мақолада «вазн билан қофиянинг шеърни ўқитурга таъсирлари йўқдир» деган эдик. Бу ерда эса, тизим шеърда вазн ва қофиянинг кераклигини сўйлармиз. Вазн билан қофиянинг шеърга таъсири йўқдир, вазн ва қофияси бўлмаган кўп шеърлар бўлгани каби «шеър» бўла олмаган вазнли, қофияли сўзлар ҳам кўпдир. Шеър юрак сезгиларини кўрсатмакдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг «безаги» (зийнати)дир. Юракимиздаги сезгиларни тўғри бермакчи бўлсоқ қофиясиз, вазнсиз бир шеър (сочим шеър) ёзиладир. Шеъримизни безамакчи эсак, вазнли, қофияли шеър (tizim шеър) ёзармиз. Вазн ва қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайдир; сезгиларимизни тасвир этучи сўзларимизни безайдир (зийнат берадир); сезгиларимизни бошқаларга ўткармак учун айтилғуси сўзлар вазнли, қофияли бўлганда мусиқа оҳангини бериб турадир, шунинг учун қулоққа ёқимлироқ келади.

Қоп-қоронғу бир кечада бошқа бирисининг пучмоғинда севгилисини кўзлаб турган бир киши шамолнинг эсиши билан япроқ ва бутоқ тебранишлариндан чиққан мунгли мусиқага ияриб бир шеър айтадир. Бу шеърнинг етти-саккиз сўзи бир вазнда тизилган, бир вазнда кўринган ҳар сўз туркумининг оғир нидо — қулоқга бир турлигина таъсир беручи сўзлар қўйилса, ул шеърнинг таъсири, албатта, яхшироқ бўлар. Мана шеърда вазн ва қофия безаги (зийнати) шудир.

Энди мусулмонлиқдан сўнгра турк шоирларининг қабул этдиги вазнга боқайлик. Турк шоирларининг мусулмонлиқдан сўнгра қабул қилган вазнлари тубда араб вазнидир. Эронлилар бу вазнни араблардан қабул этиб олгандан кейин ўз шеърларини ўйноқи ва назм руҳига кўра ўзгартканлар,

ислоҳ этканлар. Бу кун бизнинг орамиздаги «вазн» шул эронлилар томонидан ўзгартирилган вазндирким, араб вазниндан бир оз айирмаси бордир. Дунё саҳнасинда «иярув-тақлид»нинг рўлини ҳеч бир миллат биз турклар каби адо эта олмағандир! Биз қайси бир миллатнинг қайси бир нарасига тақлид этмакчи бўлсак, ўзимизнинг миллий руҳимизга қарамасдан тақлид этамиз. Араблар қайси бир улусдан қайси бир сўзни олганда ўз шеваларига кўра бузуб олганлар. Бир арабни ўлдирсангиз (ҳам) «Петроград-Петрасбург» демайдир. «Битроград-Битрасбург» дейдир. «Франсик» демайдир «афранж» дейдир ва, шундай қилиб, ўз тилининг истиқлолини сақлаган бўладир. Арабларга иярмак билан махтаниб юрган бизлар эсак, арабнинг бу яхши қилиғина бутун қарши кетамиз. Тилимизга кўб қофияли араб сўзини эмас, унинг имлосини ҳам ўз сўзимизнинг имлосига қараб ўзгартмакни «фарз» деб биламиз! Эронлилар араб сўзини ўз тилларига қараб ўзгарткан эканлар, биз эронлилардан шеър вазни остида ўз руҳини эмас-да, тилимиздан чиқарган еринда шеър вазни-да бўлса; биз шеърнинг ўзини олганмиз (яшасун тақлид!). Ҳолбуки, эрон вазни билан туркча шеър ёзуб турк улусига ўқутмоқ мумкин эмасдир.

Форси(й)ча дунёнинг энг ўйноқи ва нозли сўзларидандир. «Вазн» чанбаринда театру саҳнасиндаги қизлар каби ўйнаб турадир. Турк сўзи эса, оғир, виқорли, гавдалидир. «Мафобийлун, мафобийлун» чанбаринда ўйнаб турмоқ нари турсин, вазнга кира олмайдир, сифмайдир. Эрон вазнида туркча шеър ёзганлар ики турли ишка мажбур қолалар. Биринчиси, шеър орасинда кўбрак арабча сўзлар киргузалар. «Мафобийлун» вазнини туркча сўзлардангина тўлдуролмайлар. Икинчиси, вазн раияси билан туркча сўзларнинг гавдасини бузарлар, эрон вазнида шеър айтқон бутун турк шоирлари шул ики касалга тутилганлар, бирортаси ҳам қутула олмаган. Туркча шеърда арабча, форсча сўзлар киргузган турк шоирларимизнинг ҳар ҳолда билгили бир йўллари бор эди. Ундан ҳам сўзнинг маънисини англаб ўз еринда қўя(р) эдилар. Ҳозирги шоирларимиз эсалар, бусбутун йўлсиз ва қоидасиз кета(р)лар. Нетайким, нурли шоирларимиздан бири «ёзувчилар уюшмаси»га бир шеър ёзмиш. Шеърнинг биринчи мисраъ(с)и шудир:

Куч билан босган йўлинг у миллата «роҳи алҳамду».

Шу шеърдаги «роҳи алҳамду» сўзиға кўнмасак мумкин бўлмайдир, «роҳ» форси(й)ча бир сўз, «ҳамд» арабча сўздир. «Ал» сўзи арабча «изофа» қоидасиға қарши бирлашдиришдир. Ўз тилларини «аслан англаш шарқияда матлабдир» деган бир қисм ислоҳ шоирлари ҳам бўйла бир ишка кулибгина қарайдир.

Туркча сўзларнинг гавдасини бузмай олмоқға кўб тиришкан шоир Навойидир. Навойининг шеърларинда гавдаси бузилган сўз оз кўринадир. Демак, Навойи ҳазратлари бу ишнинг совуқлиғини онгламиш, бироқ ўзини бутун қутқара олмашидир. Мисол айтиб, Навойининг шул шеърини кўрсатамиз:

*Юзингни кўриб, мени рамида⁷
Ишқ ўтиға бўлғали гирифтор.*

Шул байтдаги «юз» сўзини бузуб «юзз» қилмағунча вазн тўғри келмайдир.

Эмди шул ики ишка шеърларни, байтларни охтарайлик. Юқорида сўйлаған эдикким: зоҳиран ўз юракиндаги эзгу туйғуларини сўзлар воситаси билан бошқаларға бериб ўтқармакчи бўладир. Бошқа турли айтқанда: шоир сўз орқали бошқаларға таъсир этмакчи бўладир. Бунинг учун шоирға керакдирким: сўзларининг яхши қабул бўлишиға тиришсун, шеърни бузғучи сўзлардан узоқлашиб турсун.

Биламизким, ҳар улус ўзининг миллий мусиқасини, миллий тилини кўбрак севар, бунлардан кўбрак таъсир оладир. Бир турк кўб йиллар Оврўпанинг музика мактабида ўқуған бўлсун. Оврўпанинг музикасини неча йиллар қулоқ солған, неча йиллар тинглаған бўлсун. Бир кун Туркистонга келиб эски турк мусиқасини эшитқанда бошқа ҳолға тушар. Оврўпа музикасида кўра олмадиғи таъмни-да келиб эски турк мусиқасида кўрайдир.

Мана шу ҳол тил тўғрисида очикроқ ва буюкракдир. Негаким, тил улуснинг эски бир нарсасидир. Усмонли ҳукуматининг аскарый хидматига кирган донғли немис жинероли «Фундурғруҳич» пошонинг усмонли чериклари (нафарлари) тўғрисида шуйла бир мутолааси бор. «Фундурғруҳич»⁸ пошо дерким: «Усмонли нафарлари асру урушған эрурлар, буни ҳар ким биладир. Бунларнинг бир урушға келишлари «дин» кўлкасиндандир, бунларда «дин» сезгиси кучлидир. Бироқ бунларға «вазн» сезгиси бермак

бўлмайдир. Негаким: «вазн» сўзининг туркчаси йўқдир. «Вазн» арабчадир, турк олдида ёт сўздир. Ёт сўз нима бўлса ҳам сафо истаган таъсирни бера олмайдир».

Яхшигина пиширилган паловдан бир оғиз олиб ҳордиқ билан чайнаб туришлик кишининг тишига тош текиб қолса кайфи қандай қочар? Ёт бу сўзга учраган туркнинг ҳам кайфи шуйла қочадир. «Туркники» деб ўқуб турган шеърда ёт сўзга учраб, кайфини қочирган бояқиш турк туркча сўзлардан ҳам бир-икисининг гавдасини бузуқ кўргач, у шеърдан безадир. Икинчи йўла уни ўқумоқчи бўлмас.

Мана шунинг учундирким: турк шоирлари ўз шеърларини турк кўбчилигига маъқул қила олмаганлар. Ўзлари туркча айтгач, шеърларининг совуқлигини кўргач, форсийча ёза бошлаганлар.

Форси(й)ча шеър сўйларга берилган кўб турк шоирлари бор. Уларнинг бу ишлари учун кўб сабаблар кўрсатиладир. Бироқ менга ул сабабларнинг биринчиси, Эрон вазнидан туғилган шул қабоҳатлардир. Туркча шеърнинг ўзига кўра бир узри бор. Эрон вазнида сўйламак фикрий шул тонуқлар ила чурутилгач, турк вазнининг олий (суфати) қолиб кетадир. Уни бошқа бир мақолада сўйлармиз⁹.

АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ

Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма

САНЪАТ

Адабиёт сўзини тузукгина онгламоқ учун бошлаб санъат ҳам гўзал санъатлар деган сўзни таъриф қилиб ўтиш лозимдир. Санъат луғатда ҳунар демақдирким: бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб шунга берилиб, яхши ишлаб чиқаратурган бўлса, шу иш унинг санъати бўладир. Бир киши тобоқчиликда¹, бир киши тикгучиликда яхши ишласа, шу иш унинг санъати бўладир. Бу санъаткорлардаги яхшиликдан мақсад ишга ярамоқдир. Танбур, дутор ясамоққа санъатли бўлган бир кишининг танбур, дутори шунга яхшироқ ярайдир.

Бу маънодаги «санъат»дан тилакда бошқача бўлган бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чолиш бўлган бир кишини яхшилаб чалинган бир «Ироқ»² куйи бу кишининг санъатидир. Бироқ яхшилаб чалинган «Ироқ» куйининг тилаги билан яхшилаб ясалган бир танбур, бир

танбурнинг тилаги орасида каттакан айирма бордир. Бошқача айтганда, «Ироқ» куйининг яхшилиғи билан тобоқ, танбурнинг яхшилиғи бир эмасдир. Тобоқ, танбурнинг яхшилиқлари буларнинг ишқа ярағанликларидир. «Ироқ» куйининг яхшилиғи эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқинлантирмоқдир. Шунинг учун бунинг яхшилиғига, яхшилиқ эмас, гўзаллик дейиладир. Бундай санъатларга эса «гўзал санъатлар» дейиладир.

ГЎЗАЛ САЊЪАТЛАР

Тирик бир кишининг бир кўб тилаклари, истаклари, умидлари, эҳтиёжлари бўладир. Шуларга эришса севинадир, эришмаса қайғурадир. Одам ўзининг теграсидаки турли воқеалардан, бўлуб турған ишлардан, турли кўринишлардан, бошқа кишиларнинг бошларига тушкан бахтли-бахтсиз воқеалардан ҳам таъсирланадир: шодланадир ё қайғурадир.

Ҳар ким ўзининг шодлиқли-қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истайдир. Буюк бир шодлиқ кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлиғини орттирадир. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўтқариб, ўзини овунтирған бўладир. Мияси юксалмаган болалар санъатдан хабарсиз кишилар шодлиқли-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, кулуб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадилар, очиққа чиқариб бошқаларга онглатадилар-да, шу йўл билан овунтирилған бўладилар, санъат эгалари эса турли товар (материёл)лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришга тиришадир. Мана шундай юрак, фикр, туйғу тўлқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби товар (материёллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқ хунарига гўзал санъатлар дейиладир.

Гўзал санъатларда товар (материёл) товуш, оҳанг бўлса, гўзал санъат *муסיқий* бўладир; бўёвлар, чизиқлар бўлса, *расм* бўладир; тош ё бошқа турли маъданлар эса, *ҳайкалчилик* бўладир; тош, ёғоч, кирпич, ганж, турпоқ бўлса, *меъморлиқ* бўладир; тан, муға³ ҳаракатлари эса *уйун (танс)* бўладир; гап, сўз эса *адабиёт* бўладир.

1. Муסיқий.

2. Расм.

3. Ҳайкалчилик.
4. Меъморлик.
5. Ўйун (танс).
6. Адабиёт.

Гўзал санъатларнинг мана шу олти турлари бир-бирларига яқинлашмоқ эътибори билан ики туркумга айриладир. Адабиёт, мусиқа, ўйун (танс) бир туркум; расм, ҳайкалчилик, меъморлик бир туркум бўладир.

АДАБИЁТ

Мана, юқоридаги маълумотдан сўнг адабиётни шу йўлда таъриф этишимизга йўл очилган бўлди: *адабиёт* — фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир. Бу таъриф адабиётнинг тўғри таърифидир. Шул билан ёзилган асарларга *адабий* асар дейиладир.

Адабиётнинг икинчи бир таърифи, бир турли тартибга солиниб ёзилган бутун асарлардир. Бу таърифга қараганда, бир тилда ёзилган бутун асарлар шу тилнинг адабиёти бўладир. Ҳам шундай ишлатадирлар: *Рус адабиёти бойдир. Ўзбек адабиёти камбағалдир* каби.

Бироқ бу таърифнинг бизнинг дарсимизга бойланиши йўқдир. Бизнинг адабиётимизга кирган «адабиёт» сўзи биринчи таърифдаги «адабиёт»дир.

Биринчи таърифга кўра адабиёт саналган асарлар ёзмоқ учун кўзда тутилиши лозим бўлган тузуклар, қонунларга *адабиёт қоидалари* дейиладир.

Бизнинг бу дарсда кўрганимиз шу «адабиёт тузуқлари»дир.

ШЕЪР

Бизда эски мадрасадан қолган янглиш бир фикр бор. Вазн, қофияси бўлган ҳар бир сўз тўдасига «шеър» деймиз. Чунки бурунги форс-араб адабиётчилари шеърни «қофияси, вазни бўлган гапдир» деб таъриф қилар эдилар. Вазн ва қофияси бўлган ҳар бир сўзни шеър деганимизда Сўфи Оллоёрнинг:

*Ёзилди форси(й) тил бирла мактуб,
Ақида ту, фуруғу қурби маҳбуб⁴,*

*Ониким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар гар дуо қилса эранлар.*

*Битилса турки(й) тил бирла ақида,
Кўнгуллар бўлса ондин орамида, —*

деб ёзган тизмаларига ҳам «шеър» дейиш керак бўладир, ҳолбуки, шу шеър эмас, бир назм парчасидир.

Шеърнинг шеър бўлишига вазн ва қофиянинг ҳеч дахли йўқдир. Вазну қофияси бўлуб, шеър бўлмаган парчалар бў(л)гани каби вазну қофиясиз (сочим) шеър парчаларида кўбдир.

Чўлпоннинг «Клеъўпатра»си сочим йўсунида ёзилган; вазн, қофия йўқ, бироқ бир шеърдир. Ҳолбуки, Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» деган вазнли, қофияли кўб парчалари бордирким, шеър дейишқа ярамайдир.

Чўлпоннинг «Клеъўпатра»сидан:

*Ойдин кечаларда сирли Нилнинг бўйларида узун этакларингни
Майсалар, гуллар устидан судраб юруб, янги
Очилган, вафо ҳидли нилуфар чечаги узубсан.
Ўзингни елиб турғучи қўлга чечакнинг фазилатларидан
Гапирганингни эшитдим...*

Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» деган асаридан:

*Битибдир жомеъи мушкот ичинда,
Набидин сўрди бир сўргучи банда.*

*Ёмонларнинг ёмони қайси инсон,
Жавобин бермади онда ўшал он.*

ЎЗИШ ҚОИДАЛАРИ

Таълиф: белгили бир нарса тўғрисида бўлган фикрлар, муҳокамалар, сезгилар, туйғуларни тартибга солиб, сўз билан ифода қилишга *таълиф ё тасниф* дейиладир.

Таълиф ё тасниф аталган адабий юмуш билан майдонга чиққан нарсага *асар* дейиладир. Бир асарни ёзганда зеҳнимизнинг юмуши (хизмати) турли тусларга киради: ёзувчи-адиб бошда шул тўғрида ёзилатурган бир нарсани топадир. Сўнгра шу нарса тўғрисидаги ўйлар, туйғуларни охтариб, топиб йиғадир. «Зеҳний юмуш»нинг шу бўлимига *ижод* (бор этиш — яратиш) дейиладир.

«Ижоднинг биринчи натижаси асарнинг *мавзуъи*, икинчи натижаси асарнинг *мундарижаси* бўладир. Ондан кейин ёзғучи мавзуъ тўғрисида йиғилган маълумотни (асарнинг мундарижасини) ўз зеҳнида белгили бир тартибга соладир. Бу эса асарнинг *тартиби* бўлади.

Мана шу юмушлар билан ёзғучи-адибнинг зеҳнида мавзуъ ҳам у тўғрида маълумот белгили бир тилнинг сўзлари, гаплари билан *ифода* этилиши керакдир. Шул ифода этиш билан асар майдонга келади. Ёзғучининг зеҳнида йиғилган мавзуъ ҳам у тўғрида тартибга солинган маълумот, сўзлар, гаплар билан ифода этилмаганга асар саналмайди.

Бу кун Элбек, Чўлпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон каби ўзбек адиб-шоирлари бор. Буларнинг ифодалари, албатта, ўзбекчадир. Бироқ, у адиб-шоирларимизнинг асарлари ўқулганда ифодаларининг бир-биридан ўзгачарак бўлгани кўруниб туради. Демак, булардан ҳар бирининг ўзига махсус бир *ифода йўсуни* бор. Мана шул ифода йўсунига *услуб* дейилади.

Демак, ҳар асарда текширарлик бир нарса бор: мавзуъ, мундарижа, тартиб, ифода, услуб. Мана эмди буларни биттадан текширайлик.

МАВЗУЪ

Адабиётнинг мавзуъи бутун табиат, борлиқ дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглаганларидир.

Бир томчи сувдан тенгизгача, бир учқундан буюк бир ёнғингача, кичкина бир япроқдан улуғ ўрмонларгача нима бор эса, ҳаммаси адиб-ёзғучи учун мавзуъ бўларлик нарсалардир.

Бироқ адиб-ёзғучи ўз асарининг *тилаги*га (ғоясига) кўра мавзуъ толлайди; қандай бир тилакни кўзда тутиб, қандай бир фикр бермакчи бўлиб асар ёзар эса, шунга кучлирак бойланган бир мавзуъни олади.

Ёзғувчи-адиб томонидан толлаб олинган мавзуъ асарнинг тилаги билан муносабатсиз эса, ёзғучи мавзуъни толлашга янглишган бўлади.

МУНДАРИЖА

Адиб асарнинг мавзуъини, асарнинг тилагини бера оларлиқ қилиб толлагандан сўнг унинг тўғрисида маълумот йиғади. Мавзуъ теграсидаги фикрлар, сезгилар, туйғуларини тўплайди. Бироқ, уларнинг ҳаммасини ёзабermaйдир. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, асар ўзининг таъсирини йўқотади.

а) мавзуъ теграсидаги фикрлар, маълумотлар, воқеа-

ларнинг асар тилагига мувофиқ, асарнинг тилагини очиқ қилиб бера олурлик бўлганларини оладир;

б) мундарижадаги асосий қисмларнинг бир-биридан узун, бир-бирига муносабатсиз бўлмаганларини оладир;

ж)⁵ мундарижа қисмларининг бир-бирига қарши бўлмаслиқлари, яъни биртасининг берган таъсирига қарши бўлмаслигини энг катта бир шарт қилиб кўзда тутадир.

Мана шул уч шартни кўзда тутуб ёзилган асарда «бирлик» бордир дейилади. Бир асарнинг мундарижаси мавзуъ билан муносабатсиз ё бир-биридан ҳеч турли бойланиш бўлмаса ё мундарижадан бир қисмининг таъсири бошқа бир қисмининг таъсирига қарши, тескари бўлса, у асарда бирлик йўқдир дейилади. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, ўзининг таъсирини йўқотади. Эски шоирларимиз ўзларининг кеча қайғулари тўғрисида шеър ёзганда «*Оҳим алангасидан фалаклар ёнди, Кўзёшимдан ер юзини сув бости*» деб инграмакчи бўлади. Мана бундай сўзлар ғайритабиий, нотўғри бўлгани учун кулунч бўлуб чиқади.

Эски ёзғучиларимиз асарнинг бирлигини сақламоқчи бўлиб, жуда ифротга тушар эдилар: бир ҳикоя ёзганда «*аммор уйёни ахбор ва ноқилони осор андоқ ривоят қилурларким*»⁶ деб ҳикоя қахрамонларининг туғилиш кунидан бошлаб ўлишига қадар бўлиб ўтган воқеаларни бир йўсунда, бир турли қилиб қаторлаб тизар эдилар. Бу турли ёзилган ҳикоялар, дostonлар бир турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юруб боргани учун ўқувчиларни бездирар, мияга оғирлик қилади. Бундан қочмоқ учун ҳикоя, рўмон, дostonларни турли кўринишлар, янги-янги фаслларда тузиш лозимдир. Мисол учун Чўлпоннинг («Қор қўйнида лола») деган ҳикоясини олингиз. Буни эски шаклда ёзмоқчи бўлганда, «*Андоқ ривоя(т) қилурларким*» деб бошлаб, «*Самандар ака бор эди, унинг қизи бор эди, бири қизига совчи юборди...*» деб воқеаларни қаторлаб тизиб, асарни битирган бўлар эди. Бироқ, Чўлпон бундай қилмаган. Мундарижани янги-янги тўрт фаслга, тўрт кўринишга бўлган:

Тўб ўйуни, шайх, тўй, одамларнинг бу тўй тўғрисида фикрлари. Ҳамда ҳикоянинг Самандар аканинг қизи тўғрисида бўлганини сездирмасдан қизларнинг тўб ўйунларини жуда усталик билан тасвир этишга киришган...

ТАРТИБ

Мундарижа яхши тартиб этилган сайи(н) асарнинг қиммати ортадир, ёзғучини муваффақ бўлишга яқинлаштирадир. Тартиб мундарижа узра юргузиладир. Шунинг учун мундарижа етарлиқ даражада йиғилиб толлангандан кейингина тартибга кириш керак. Тартиб ёлғуз асар ёзишда эмас, сўз сўйлашда ҳам муҳимдир. Бир нотик айтмоқчи бўлгани сўзларни қисқача тартиб қилмасдан минбарга чиқиб гапурса, ҳеч бир мақсадга ёқинлаша олмай(дир), сўзинда қаёққа боришни билмай гапура берадир, ҳеч битира олмайдир.

Тартибсиз асар ёза бошлаганларнинг ҳам шу балога йўлиқишлари андоқдир. Чўлпоннинг юқоридаги ҳикоясидаги тўртинчи кўриниш, яъни: ики йигитнинг кўчада тўй тўғрисида гапуришлари, қоровулнинг-да уларга қўшилиши ортиқча бир фаслдир. Ҳикоя учунчи фаслда битирилса эди, қоровул тилида онглашилмоқ истанилган эди. Сўзлар очик онглашилган бўлар эди. Ҳикоянинг таъсири ҳам ортган бўла(р) эди. Мана бундай ортиқча фасллари бўлмаган асарлар «яхши тартиб этилган» саналадир.

УСЛУБ

Юқорида сўйладик: бутун ўзбек ёзғучиларининг ифодалари ўзбекча бўлгани ҳолда ҳар бирининг ўзига махсус бир *услуби* бордир. Бироқ, услубдаги бу ҳол тубан, кучсиз адиб-ёзғучининг асарларида ўзини очик кўрсата олмайдир. Кучсиз ёзғучиларнинг услублари бир-бирига ўхшаб қоладир. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзадир. Шоир-ёзғучи санъаткорликда кўтарила борган сайи(н) ўзига махсус бир услуб ярата бошлайдир.

Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач, ўзига яраша бир услуб борлиққа чиққан бўладир.

Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкин. Уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқута олган куч услубдадир.

Эски адабиётимизда «Лайли-Мажнун» достони бор. Буни форс шоирлари, турк шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир ва воқеа бир ту(р)лидир. Бироқ форсча-туркча билган бир киши уларнинг форси(й)ларидан Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийдир. Хусравга⁷

келгач, Навойини албатта уларга таржиъ қиладир⁸. Фузулийни кўргач, Навойининг⁹ «Лайли-Мажнун»ини тоқчага қўйуб, Фузулийни ўқишга мажбур каби бўладир. Мана булар услубнинг ишидир.

Эски-янги шоирларимиз орасида ишқ, ҳижрон (севги, айрилиқ) йўлида кўп нарса ёзилган, олардаги фикрларнинг бир-бирига ўхшаганлари очиқ кўринадир. Бироқ бу йўлда Чўлпоннинг:

*Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайғуларим-ла?
Ҳижронинг куйини бошлаб,
Йиғловчи чолғуларим-ла!
Севгимдан сўнгги малаклар
Тўб-тўғри кўкками учди?
Кўнглимдан тоза тилаклар
Ёвнингми бағрига тушди?
Ортиқ сен мenden узоқда
Кўзларни ўйнатасанми?
Ортиқ сен бошқа булоқда
Дилларни қайнатасанми?
Ортиқ сен ундаги боғда...
Ортиқ мен якками қолдим?
Фарёд йўқ... барча жаҳон жим
Ер ютса яхши шу чоқда!..
Кетдингми сен мени ташлаб,
Қолдимми қайғуни бошлаб? —*

деб йиғлагани бутунлай янги нарса каби севилиб ўқиладир. Бу-да услубнинг ҳунаридир. Гўзал санъатларда ҳар миллатнинг ўзига махсус услуби бўлгани каби ҳар замоннинг ўзига махсус услуби бордир.

Шеърда форс услубига берилиб қолган Алишер Навоий ўзининг «Мажолис» деган¹⁰ китобида баъзи шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзганда «туркона» ёзадир, «туркона шеърлари бор» деб кўрсатадирким, бу «турк услубида ёзадир» демакдан бошқа нарса эмас.

Оврўпа санъаткорларининг-да баъзи бир асарларида руҳимизда яқинлик сезилганда «бу шарқ услубига яқинлашибдир» деб мақтаймиз.

Мана бунлар ҳар миллатнинг айрича бир услуби борлигини кўрсатадир. Ўзимизнинг ўзбек-чигатой адабиётини олиб қараганда жуда очиқ кўринадирким: Навоий, Бобир, Бойқаролар замонидаги услуб билан Умархон, Фазлийлар замонидаги услуб бир эмасдир.

Умархон замонининг услуби билан Муқимий, Авлоний замонидаги услуб ҳам бу кунги янги адабиётимизнинг услуби бошқа-бошқа услублардир.

Навойи, Бобир, Бойқаронинг уч ғазалини бир ёнда, Боту, Чўлпон, Элбекнинг уч шеърини бир ёнда кўюб қарасак, ораларидаги услуб бошқалиғи очиқ кўринадир. Шунинг билан Навойи, Бойқаро, Бобирдан ҳар бирининг ўзига махсус бир услуби бўлгани каби Боту, Чўлпон, Элбекларнинг ҳам ўзларига махсус услублари бордир. Демак, услуб замон билан ўзгаргани каби шахс билан ҳам ўзгарадир. Ҳатто, яна бир оз чуқурроқ бориб, бир кишининг сочим-тизим¹¹ ёзганида ҳам услубнинг ўзгариб қолганини кўрамиз. Навойининг услуби тизимда ҳашаматли бир оҳанг билан юрадир, сочимда эса оғирлашиб қоладир. Яна бир оз ингичкарақ қараганда, бир шоир услубининг асарнинг мавзўига кўра ўзгарганини ҳам кўрамиз. Навойининг «Лайли-Мажнун»идаги ўйнаб қайнаган услубини унинг «Лисон ут-тайр»ида кўриб бўлмайди. Бироқ, бу ўзгаришлар (яъни: асарнинг шакли ё мавзўига кўра бўлган ўзгаришлар) асосий эмасдир. Навойи ҳам Чўлпоннинг услублари тизим-сочимда ё мавзўига кўра ўзгармак билан уларнинг «ўзлик»ларини (шахсиятларини) йўқотмайди. Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навойининг Навойилиги бу шоирларнинг тизим-сочим асарларида мавзў ўзгаришига қарамасдан кўруниб турадир.

Булардан бошқа услубнинг синфига кўра ўзгариши бор: Бизнинг Ўрта Осиё ҳижрий тўртинчи асрнинг¹² сўнглиридан бошлаб ислом-эрон маданияти таъсирига қаттиғ берилган. Ислом маданияти билан озиқланувчи бир мадрасасарой гуруҳи пайдо бўла бошлаган. Бу синфнинг энг ҳашаматли кунлари, олтун даври машҳур жаҳонгир Темур ҳам унинг болалари замонида бўлган, ҳижрий тўққизинчи асрнинг¹³ бошларидагина «Юсуф-Зулайҳо»сини ёзган Дурбекдан Навойи, Бобир, Умархон, Фазлийларгача, о(н)лардан замондошимиз бўлган Муқимий, Камийларгача етишкан бир турли шоирлар бор. Булар ҳалиги эрон-ислом таъсири остида қолиб, сиртдагина қурилган дабдалар, ҳашаматларни севгучи сарой-мадраса синфига қаратиб, шуларга ўқутғали ёзар эдилар. Булар ўзларини юқори синф атаган аристократ шоирларимиз эдилар. Шулар билан бирликда буларни сиртдаги дабдаларига қарши ўзининг ёлғузгина

самиймийлиги билан ўзини сақлашга тиришқон бир адабиётимиз бор.

Булар халқ орасидан чиққан, халққа, кўпчиликка қаратиб ёзган, сўйлаган шоирларимиз, бахшиларимизнинг асарларидир.

Аҳмад Яссавий, Кул Сулаймон ҳикматлари, Машраб шеърлари, ким томонидан тўқилгани онглашилмаган «Аҳмадбек», «Зуфунун» дostonлари, Хивада Андалиб исмли бир халқ шоири томонидан ёзилган «Юсуф-Зулайҳо» шу қаторга кирадир. Булар ҳамки синфга, сарой-мадраса синфлариға қаратиб ёзмаганлар. Кўпчиликка сиртдағи даб-дабага кўра самиймийликни севган элга қаратиб ёзганлар. Шунинг учун буларнинг услублари билан юқори даражада шоирларимизнинг услублари орасида ҳам тоғлар қадар айирма, бошқалиқ бордир.

Навойининг тизим асаридан:

*Саҳар ховар шаҳи чарх узра ким хайлу ҳашам чекти,
Шиоғи хат била кўҳсор уза олтун олам чекти.*

*Қазо фарроши чекти субҳи сиймин бир супургисин¹⁴,
Музаҳҳаб парларин андоққи товуси ҳарам чекти.*

*Муаззин каби токи кул узра бонг самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанг санам чекти.*

*Яқо чок этти гоҳи субҳ ул мотамгаким ошиқ,
Бу муҳлик шoми ҳижрон ичра юз ҳумони ғам чекти.*

*Замони кулди ул ғoфилгаким, даврон ситам тиғин
Анго урмоқни онглаб ўзгага тиғи ситам чекти.*

*Хушо улким, мунингдек чоғ, вафоси умрни онглаб,
Сабуҳи жомини аҳбоб бирла дамодам чекти.*

Навойининг сочим асарларидан¹⁵:

*Тоғ, тоғ ниёз рафъидан сўнгра фоф, фоф ихлос юзидан
маъзур улким: бу фаслдаким наврўз насимининг мушкбезлиги
булут мизожин ҳавойи қилибтур; лоладек савдойилиқдан тоғ
ҳавоси, булутдек ҳавойилиқдан қиё савдоси бошға тушти.*

Бобирнинг тизим асарларидан¹⁶:

*Даҳрнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму?*

*Мени хор эт(т)ию қилди муддаийни парварши,
Даҳри дунпарварнинг ўзга муддаоси қолдиму?*

*Мени ўлтурди жафоу жавр бирла ул қуёш,
Эмди тиргузмак учун меҳру вафоси қолдиму?*

*Ошиқ ўлғач кўрдим ўлумни ўзимга, эй рафиқ,
Ўзга кўнглимнинг бу оламда ҳароси қолдиму?*

*Эй кўнгил, гар Бобир ул оламни истар, қилма айб,
Тенгри учун де, бу оламнинг сафоси қолдиму?*

Бобирнинг сочим асарларидан («Бобирнома»дан):

*Яна Хусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ
нарсалар айтур эди. Уднинг торини ики қилиб бир чолибдур.
Айби бу эдики, бисёр ноз ила чолур эди. Шайбонийхон бир
навбат соз буюрур. Такаллуф қилиб ҳам ёмон-ёмон чолур:
ҳам созини келтурмай ярамас соз келтирур.*

*Шайбоний фаҳмлар. Буюрурким: суҳбатда ўқ-ғалаба
«гардани» урар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким
бор, будур...*

Умархондан¹⁷:

*Эй кўнеул, ҳолингни ёшурмоққа имкон қолдиму?
Фош бўлмай ишқ сирри ҳеч пинҳон қолдиму?*

*Фурқати шомида аҳволимни сўрма, эй рафиқ,
Ким: «Сенга Лаълидан айру тушкани жон қолдиму?»*

*Дема сунбул: «Ман киби ҳолинг надан ошифтадир?»
Зулфиға нисбат топан бўлмай паришон қолдиму?*

*Чатр урмиш жисм оро кўнглим қуши товусдек,
Кўнглима, билмамки, асри доғи пинҳон қолдиму?*

*Кўзгу изҳори таҳайюр айламиш мендек, Амир,
Бир боқиш бирла онинг юзига ҳайрон қолдиму?*

Чўлпоннинг тизим асарларидан¹⁸:

Тола йўлларидан...

*Тола йўлларидан юриб борамен:
Ҳар япроқ бошимда битта елпигич,
Юмшоқ ел...
Юзимни буриб юрамен,
Ҳисларим ел каби енгил ўйнагич...*

Кичкина ариқнинг пастак шовваси
Майин товуш билан «шов»лаб турадир.
«Ай, қўпол шаҳарнинг жанжал-ғовғаси,
Тола йўлларида мен борамен!» дейдир.
Тола йўлларида телбалар каби
Эртадан кечгача мен ҳам чопамен.
Афсоналардаги дарбадар каби
Кимсасиз ерларга қўюн очамен.
Кимсасиз ерларда сирлар айтилди,
Ғафлат уйқусидан уйғониб кетдим.
Янги нашидалар дилга бетлади,
Уларда туганмас маъни дарж этдим.
Шовва товушлари эркин шеъримга
Олтун қанот тоқти афсоналардан:
Олқишлар қўзғалди гул-лолалардан,
Ўзлик ёт кўринди турған еримга...
Ўзликдан ташқари бир дунё кўрдим...
Иккимиз ўшанда оқиб борамиз,
Фоний қирғоқларни йиқиб борамиз,
Ҳақиқий «бирлик»га шунда йўл бўлдим!
Шу он... «ўзлик»ларни уруб борамен,
Тола йўлларидан юруб борамен!..

Чўлпоннинг сочим асарларидан¹⁹:

Самандар ака уйига келгунча кўнглидаги туйғу билан тортишиб келди. Ўзининг пири-устозига тузукгина, каттагина, иложи бўлса, бошқа муридлар бера олмаган бир нарса бермакчи эди. Бироқ, уйда арзигудек бир нарса йўқ. Арзий-турған нарсалари бўлса, барчаси қарзга кетган...

Кўб ўйлади. Бироқ, ҳеч бир нарсага кўнгли ҳарф топмади, агар илгариги вақт бўлса олақашқани тутар эдим...

Кўнгли оғриди: бир замонги бойликлари, давлатлари эсига тушди. Олақашқаси, тўриқ йўрғаси, бўйи тевадек Масков-зовут оти... уч файтун, ер-суви... унча-мунча беришни ўзига эп билмади. Бошқа нарсаларни босиб кетгундек бир нарса беришка ўйлар эди.

Элбекнинг тизим асарларидан:

Бибихоним мадрасаси
«Ўтмишдан эсталик» дедим буни мен,
Чиндан-да эсталик учун яшар:
Қув-қулаб рақс урған бир кўб кўкарчин
Менга ўтмишлардан эртақ айтишар.
Бир замон кўкларга қанот ёзган бу
Севикли, муҳташам, ҳайбатли бино

*Емирилиш соатини кутгандай бўлуб,
Кўрунур кўзларга қайғилиғина.*

*Ер юзин титратган зўр ботирларнинг
Ўлгач қолдирғучи суякларидай,
Ер узра тўпланган кирпич йиғини
Юракка урадир алам тиғини.
Нетайин билмаймен мен ҳеч йиғини!
Билсайдим бошлардим йиғи-сиғини!*

*Кўзим ёш ўрнига олов сочадир,
Йимрик ўринларга қўйним очадир.
Олтин-ла ёзилган таърих бетига
Қарайдир, ўзига боблар очадир.
Ўқийдир: бул бобда бундайин маъни:
«Ҳар бир иш бир ҳолда қолмағай», яъни:
Ҳар бир камчилик қолмас мангулик,
Бир кун чиққуси яна янгилик...*

Эл шоири Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо»сидан:

*Кўрмасам бир замон тоқатим йўқдир,
Мени зор инграгиб, қўзим, айрилма.
Сен кетарсан, мен қолурман зор йиғлаб,
Ҳижрон ўти бирлан бағримни доғлаб,
Қайси бир ошнодин сени сўроғлаб,
Шунқорим, лочиним, қўзим, айрилма.*

Мана шу ўрнаклар²⁰ Навойи замони, Умархон замони ҳам бу куннинг услублари орасидаги айирмани кўрсатгани каби бу шоирлардан ҳар бирининг ўзига махсус бир услубини ҳам кўрсатадир, ҳам оларнинг тизим-сочим асарларидаги ўзгариш кўриниб турадир.

СОЧИМ, ТИЗИМ

Сўзлар, гапларни уюштириб тузулган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун, битта йўсундан бирида тузуладир: сочим, тизим (назм, наср).

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланмасдан, белгили бир ўлчов билан ўлчанмасдан тарқалиб, сочилиб тузилган эса ул асар сочим йўсунида тузилган бўладир. Мисол: *Кампирнинг қариған, қуруған кўзларидан йироқ-йироқ ерлардан ики томчи ёш келди. Бутун танини, мучаларини босиб, эзиб, синдириб келган у ики томчи ёшини ени билан артғандан сўнг отаси ҳам шундай қизим... дейди. (Чўлпон)*²¹.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланиб, белгили бир ўлчов билан ўлчаниб тузилган бўлса, у асар *тизим* йўсунида тузилган бўлади.

*Юракда умидлар, амаллар
Тузумсиз қароғни босаркан,
Нега мен чақмоқдек югурмай?!
Эскиган, чуруган тамаллар
Йўқликка эгри йўл босаркан,
Нега мен ундан юз ўгурмай?!*

(*Боту*)

Тизимнинг ҳар бир кесиги бир *мисраъ* бўлуб, ҳар ики мисраъи бир *байт* аталадир. Ботунинг юқоридағи тизим шеъри олти мисраъ ёки уч байтдир²².

Тилларнинг оҳанг эътибори билан бир-бирида бўлмаган ҳоллари бордир. Рус тилида «босим» (ударение) бор²³. Бунинг сўз орасидағи ўрнини қоида билан билиб бўлмайди. Сўзнинг охирида, ўртасида ўринлашади. Бутун турк тилларида эса «босим» сўзнинг охирида бўлади. Босими охирида бўлмаган сўзлар жуда оздир.

Форси(й)ча ё арабчада қай бир чўзғини «тўрт чўзғи» каби чўзиш мумкиндир. Ҳар тилнинг ўзига махсус бўлган бу ҳоллари бу тилнинг тизим (насп) усулларига кучли таъсир қилади. Шунинг учун ҳар тилнинг шу ҳолларига уйғун бўлган тизим ўлчови *бармоқ вазни* аталган ўлчовдир.

Бармоқ вазни бутун турклар учун-да, биз ўзбеклар учун-да миллий вазндир, мусулмонликдан бурун бутун турк шоирлари шул бармоқ вазни билан тизимлар, шеърлар ёзар эдилар.

Мусулмонликдан сўнгра турклар орасида, шаҳарларда, сарой теграларида араб-форс маданиятига берилган, шунинг таъсири билан етишкан бир синф (хос синфи) турадир (пайдо бўлади). Бу синфдан етишкан мадраса-сарой шоирларимиз араб-форс адабиёт мактабларидан етишкан кишилар эдилар, булар араб-форс тилларининг ҳалиги «маддлик»²⁴ оҳангига уйғун бўлган *аруз* вазнини қабул қилдилар ҳамда ўз шеърларини, ўз тизимларини шул вазнда ёздилар. Шундай бўлуб, араб-форснинг аруз вазни биз туркларнинг-да бир синф шоирларимиз учун тизим ўлчови бўлди.

Миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазни буларнинг орасидан чиқди. Миллий вазн, бармоқ вазни бу санъаткор шоирларимиз орасидан чиққан бўлса ҳам йўқолмади,

ўлмади. Эл-улус аро ёйилиб қолди, эл-улусимиз ўзининг қўшуқларини, ашулаларини шул вазнда айттилар, дostonларини шул вазнда ўқудилар, тингладилар. Араб-форс маданияти таъсири остига киргандан замонамизгача (ўн ики мулчар-аср чамасида) бизнинг тизим ўлчовимиз шу ҳолда давом этти: араб-форс мадрасасида етишкан сарой шоирлари, хос синфига махсус шоирлар аруз вазнида ёзуб ўқудилар. Араб-форс адабий руҳига бўйинсинмаган эл шоирлари, турк бахшилари бармоқ вазнини барк тутдилар. Шу билан юрдилар. Шундай бўлиб, ўзбекларда-да тизим ўлчови ики турли бўлиб қолди: биринчиси, ўзимизнинг миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазни, икинчиси, араб-форс ўлчови бўлган аруз вазни.

БАРМОҚ ВАЗНИ

Миллий вазнимизда асос сўз бўғумларининг саногидир. Бир байтнинг биринчи мисраъи неча бўғум эса, икинчи мисраъи ҳам шунча бўғум бўладир.

Бўғумларнинг ҳарф, чўзғи сонларига эса аҳамият берилмайдир. Бир ҳарфли бўғум билан ики ҳарфли бўғум баравар саналайдир.

Бир байтнинг вазнини кўрмакчи бўлганда, биринчи мисраъ бўғумларини бармоқ билан санаб ўқиймиз. Сўнгра икинчи мисраъи бўғумларини санаймиз, баравар келса вазн тузукдир деймиз. Бу вазни *бармоқ вазни* дейишимизга сабаб шудир:

*Кўнглимда бўлган севги тамуғи:
Дардли кўнглимнинг севган озуғи,
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг сўнар ёруғи.*

Ботунинг мана шул ики байтининг вазнини кўрмакчи бўлганда шундай қиламиз:

*Кўнг-лум-да — бўл-ган — сев-ги — та-му-ғи = 10
Дард-ли — кўнг-лим-нинг — сев-ган — о-зу-ғи = 10
Бу — та-муғ-да-ги — о-лов-лар — сўн-са = 10
Ти-рик-ли-гим-нинг — сў-нар — ё-ру-ғи = 10*

Кўринадурким, Ботунинг юқоридаги шеърининг ҳар мисраъи ўнлар бўғумидандир. Демак, бу шеър бармоқ вазнининг «ўнлик» қисмидандир. Масалага шу билангина тўхта-

маймиз. Ҳар мисраънинг ўрта ерида бир-ики туриш ўрни бўладирким, биз мунга *туроқ* деймиз.

Бир мисраънинг бўғумларини, «туроқ»ларини санаганда шул «туроқ»ларни қўзда тутамиз. Туроқнинг ики ёғида бўлган бўғумларни айри-айри санаймиз:

Кўнглимда бўлган – севги тамуғи 5+5

Дардли кўнглимнинг – севги озуғи 5+5

Демак, Ботунинг бу ўнлик тизмаси (5+5=10) шаклида экан. Вазнда кенглик истаганлар шу туроқ масъаласига аҳамият бермайдилар. «Вазнда бу қадар ингичкалик шоирнинг илҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайдир», дейлар. Бу сўз тўғридир. Бироқ, биз бундағи мисолларимизни туроқлари билан кўруб чиқишни муносиб кўрдик. Бизда бармоқ вазни тўртликдан ўн олтиликкача бўладир. Мисоллари шулардир:

Тўртлик:

Ўлган келмас,

Ўчқон ёнмас.

(Эл сўзи)²⁵

Бешлик:

Ёш қиз юзини,

Қора кўзини

Кўролмадим мен.

(Боту)

Олтилик:

Яхши топиб сўйлар,

Ёмон қопиб сўйлар.

Еттилик:

а) Чархим таноб – ташлайдир, 4+3

Бир балони – бошлайдир. 4+3

б) Сув келар – гулдир-гулдир, 3+4

Севганим – қизил гулдир. 3+4

Севганим – топилмаса, 3+4

Ўлганим – ўшал кундир. 3+4

Шоиримиз Чўлпон еттиликнинг ики турининг оғир-роғини оралаштириб шеър ёзган:

Мен кучли – менда исён, 3+4

Мен тўлқун – менда тугён, 3+4

Кўпурарман – тошарман. 4+3

Саккизлик:

<i>Кел ўтирғил – сажда қилғил,</i>	4+4
<i>«Лот, монатка» – банда бўлғил,</i>	4+4
<i>Ё жонингдан – умид узғил,</i>	4+4
<i>Ёш ўғлон – келганинг надир?</i>	3+5

(«Зайн ул-араб»)

Тўққизлук:

<i>Юракда – умидлар – аламлар,</i>	3+3+3
<i>Тўзимсиз – қароқни – босаркан,</i>	3+3+3
<i>Нега мен – чақмоқдай – югурмай.</i>	3+3+3

(Боту)

<i>Ёлғузликларда – чидагандим,</i>	5+ 4
<i>Чунки мен сени – ўйлагандим.</i>	5+4

(?)²⁶

Ўнлик:

<i>Отимдир ўғуз – билинглар аён,</i>	5+5
<i>Номимдир Хисрав – билинглар яқин.</i>	5+5
<i>Эрка малак – аччиғланмам сенга,</i>	4+6
<i>Учурсанг-да – кўкка юрак кулин.</i>	4+6

(Ф.)²⁷

Ўн бирлик:

<i>Ўтрук бўйидаги – барча ту/р/кманлар,</i>	6+5
<i>Дўстим, хабар бергил – омон-эсонми?</i>	6+5

Ўн икилик:

<i>Сўзим қаттиғ – тилим аччиғ – ўзим золим,</i>	4+4+4
<i>Фариб жоним – сарф айлайсан – йўқдур молим.</i>	

(Яссавий)

<i>Узун, узун арғамчи – йўлда ётарми?</i>	
<i>Эсизгина Маллахон – гўрда ётарми?</i>	7+5

(Ашула)

<i>Кечаги қайнашлар – пасайган бўлса-да,</i>	
<i>Кечаги ҳужумлар – сусайган бўлса-да.</i>	6+6

(Боту)

Ўн учлик:

<i>Салом сенга, малакларнинг – улуғ раҳбари,</i>	
<i>Билим, ҳикмат кўкларининг – нурли ҳулқари.</i>	8+5

Ўн тўртлик:

Дунё, дунё, сан дунё — кимга вафо қилибсан?

Сендан вафо кутганга — сен кўп жафо қилибсан. 7+7

Уқтириш: бир ўн тўртлик мисраъ ики (мисраълик) еттилик мисраъ бўла олгани учун бу вазнда оз ёзилади.

Ўн бешлик:

*Гўзал юлдуз — еримизнинг — энг қудратли—
тувгани,*

*Нега биздан — қочиб мунча — узоқларга —
тушубсан. 4+4+4+3*

(Ф.)²⁸

Ўн олтилик:

Гаши этдим тоғу тузлари, — кўрдим ажойиб қизлари,

Бизнинг ерининг канизлари — ҳур ила ғилмон мани зор. 8+8

Уқтириш: ўн олтилик вазнининг мисраълари жуда узундир, ҳамда ҳар бир мисраъи икита саккизлик мисраъ бўларликдир. Шунинг учун бу вазнда оз ёзилади.

Эмди аруз вазнини кўрайлик.

АРУЗ

Юқоридаги фаслларда сўйлаганимиз каби тизимда вазн масъаласини миллат ўз тилининг баъзи хусусиятларига кўра ҳал қилган. Бизнинг тилимизга уйғун келатурган вазн, албатта, миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазнидир. Бироқ эрон-араб таъсири остида аруз вазни ҳам адабиётимизга кирган, муҳим ўрин олган, муваффақиятсиз бир шаклда кенг суратда бу кунгача давом этиб келган. Сўнг кунларда ёш ўзбек адабиёти замонида ўз ўрнини яна бармоқ вазнига топшириб, орадан чекилмоқда.

Аруз вазни арабникидир. Араб шу вазнларда шеър ёзган. Ҳижрий (170 нчи) йилда ўлган имом Халил ибн Аҳмад бу вазнларни йиғиб, белгили қоидалар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб олими томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форси(й) шеърлар учун қабул қилдилар. Бироқ, форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди ўзи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тўлдирдилар. Ўзларининг миллий вазнларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргиздилар.

Мана шундай қилиб, араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қабул этилган аруз шул араб-форс арузидир. Бизнинг Ўрта Осиё халқлари қачон қабул этгани аниқ эмас. Бироқ ҳижрий 462 да Қашғарда ёзилган машҳур «Қутадғу билиг» китобининг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўладир.

АРУЗ УСУЛИ

Юқорида айтилган эдиким: бизнинг бармоқ вазнимизда бармоқ асоси сўз бўғумларидир. Бизда тизим ўлчови сўз бўғумларининг санашидир. Аруз ҳам шундайдир. Аруз ҳам асос қилиб сўз бўғумларини оладир. Бироқ у чўзғиларнинг узунлик, қисқалигини ҳам кўзда тутадир. Бир неча сўз бўғумлидир. Ҳар бўғумида неча ҳарф, неча бўғум бор? Чўзғилари узунми, қисқами? Мана, араб-форс арузининг текширгани шулардир. Бу текшириш жуда айланмали йўлларини мунда чизиб кўрсатмак фойдасиз, кулунч бир иш бўладир. Шунинг учун биз уларнинг туб тилакларини ўз йўлимиз билан онглатарга тиришамиз.

Арузчилар сўз бўғумларининг, асосан, шу қисмларга ажратганини кўзда тутадилар:

- а) бир ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғум: *ма, ба* каби;
- б) бир ҳарф бир узун чўзғили бўғум: *ё, бу* каби;
- ж) ики ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғум: *гал, бул* каби;
- д) ики ҳарф, бир узун чўзғили бўғум: форсча *шоҳ, хўб* каби. Аруз билан ёзилган бир тизимнинг вазнини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғумида неча ҳарф, қандай чўзғи борлигини текшириб турмоқ, албатта, оғирдир.

Шоирни(нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қиладир. Арузчилар мана шу оғирликдан қутулмоқ учун юқоридаги чўзғи тақсимни кўзда тутуб, ф, ь, л, н, т, с ҳарфлари ҳам узун-қисқа чўзғилардан ўлчов сўзлар тузганлар:

Қа-ни-сен — фа-у-лун, *кел-дим* — фаълун, *кел-дим* — *бу-кун* — мус-таф-ъи-лун каби. Мана шу ўлчов сўзларига *арузнинг усуллари* дейиладир.

Аруз усуллари арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартиб кўпайтирганлар. Бу ўн усул ўзгартмалари билан жуда кўпаядир. Биз бу ерда ёлғуз ўзбек-чи-

гатой тизимларида қабул этилганларинигина кўрсатиб ўтишни етарлик топдик.

Ўзбек-чиғатой тизимларида араб-форс арузидан олинган ўлчов сўзлари — аруз усуллари шулардир:

Мафъулун-мафъийлун²⁹ Муфтабийлун-муфтабийлун

Фаъулун	Фоилун
Мафъулу	Фаъилотун
Мафойилун	Фаул
Мафойилу	Фаълу
Фаал	Фоилоту
Фоилотун	Фаъ-фоъ
Фаилун-фаълун-фаилун	Мустафбийлун
	Мустафбийлун

Буларнинг маънолари йўқдир. Ёлғузгина «ўлчов» сўзларидир. Бир тизимни ўлчаганда шулардан бир қанчасини қаторлаб қўюб ўлчайдирлар. Мисол учун Бобирнинг шу байтини ўлчаб кўрайлик:

Вазни: Мафойилун, мафойилун, фаъулун

*Сени кўрмай йироқдин зор бўлдим,
Бир оз ёд эт йироқдин зорларни³⁰.*

Ўлчаш йўли: *Сени кўрмай* — мафойилун: *йироқдин зо* — мафойилун — *р бўлдум* — фаъулун.

Бир оз ёд эт — мафойилун: *йироқдан зо* — мафойилун: — *рларни* — фаъулун.

Арузчилар юқорида кўрганимиз ўлчов сўзларидан турларини турли тартибда бирлаштириб, аруз «баҳр»лари тузганлар. Аруз истилоҳида *баҳр* вазн туркуми демакдир. Ҳар баҳрда бир-бирига яқин кўб вазнлар бордир. Араб арузида ўн олти баҳр бордир:

1. Мадид	9. Мужтасс
2. Тавил	10. Муқтазаб
3. Басит	11. Музорий
4. Вофир	12. Ҳафиф
5. Комил	13. Мунсариҳ
6. Рамал	14. Сарий
7. Ражаз	15. Мутақориб
8. Ҳажаз	16. Мутадорик

Форс шоирлари араб арузининг ўн усулидан бештасинигина ўзгартмалари билан қабул қилганлар. Арабнинг 16 баҳридан бошдағи бештасида оз шеър ёзганлар. Ҳамда

ўз миллий вазнларини *жадид*, *қариб*, *мушокил* исмли уч баҳр остида йиғиб, ҳалиги 16 баҳрга қўшганлар³¹. Шул йўл билан араб-форс арузидаги баҳрларнинг сони ўн тўққузга эришган.

Чигатой-ўзбек шоирлари эсалар, бу баҳрларнинг ҳам-масидаги ҳамма вазнларда шеър ўқуғанлар. Ўзларига қулай қурулган баҳрларнинг баъзи вазнларинигина ишлатганлар.

Чигатой-ўзбек адабиётида ишлатилган аруз вазнлари шулардир.

I

Баҳри комилдан бир вазн

Вазни: мутафоилун мутафоилун мутафоилун (мутафоилун)

*Ҳами зулфи, орази даврида магар ул қамарки бу ҳоладур,
Юракимда фурқати зўридин ишим оҳу дард ила ноладур.*

Ўлчаш йўли:

Ҳами зулфи о – мутафоилун, – *рази даврида* – мутафоилун, *магар ул қамар* – мутафоилун, *ки бу ҳоладур* – мутафоилун, *Юракимда фур* – мутафоилун, *қати зўридин* – мутафоилун, *ишим оҳу дар* – мутафоилун, – *д ила ноладур* – мутафоилун.

II

а) фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

*Бўлди гул вақтию мен дарду ғамида мубтало,
Ишқ ўтида лоладек бағримда юз доғи бало.*

(Бойқаро)³²

Ўлчаш йўли:

Бўлди гул вақ – фоилотун, – *тию мен дар* – фоилотун, – *ду ғамида* – фоилотун, *мубтало* – фоилун: *Ишқ ўтида* – фоилотун, *лоладек бағ* – фоилотун, – *римда юз до* – фоилотун, – *ғи бало* – фоилун.

б) фоилотун фоилотун фоилун

*Нечаким қилдим вафо кўрдим жафо,
Нечаким кўрдим жафо қилдим вафо.*

(Бобир)

*Нечаким қил – фоилотун, – дим вафо кўр – фоилотун,
– дим жафо – фоилун: нечаким кўр – фоилотун, – дим
жафо қил – фоилотун, – дим вафо – фоилун.*

ж) фоилотун фоилотун фоилотун фаулун

*Ёр юзимни кўруб дарду ғамим билса керак,
Юз кўруб дарду ғамим чорасини қилса керак³³.*

(Бундан бошлаб ўлчаш йўли кўрсатилмайдир. Юқори-
дағи ўрнакларга қараб тилдагина ўлчаб бориш керак.)

д) фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

*Гулинг ар қолмади гулзорда бўстонда нашиман,
Лекин ўлдинг чаманистони фасоҳатда саромад.*

(Комил)

х) фоилотун фоилотун фоилун

*Хон Самарқандни олдирганда,
Бояги қалъада ўлтурганда.*

III

Баҳри ражаздан ики вазн

а) мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъи-
лун

*Даврон ғамин барбод қил, ишрат уйин обод қил,
Жону кўнгилни шод қил овози чангу най била³⁴.*

б) муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун

*Боғи жаҳонки хуш эрур гушани айшхонаси,
Роҳати жисму жон эрур базми адаб нишонаси.*

IV

Баҳри ҳазаждан етти вазн

а) вазни: мафоилун мафоилун фаулун

*Тўқуб қоним тараҳҳум қилмадинг ҳеч,
Кўруб ҳолим табассум қилмадинг ҳеч.*

(Бобир)

б) мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

*Кулар эдим бурун Фарҳоду Шир(ин) достониға,
Бу Шириндурки, онинг бирла ўқ ҳамдостон ўлдум.*

(Бобир)

ж) мафъулу мафоййлу мафоййлу фаулун
*Эй гул, мени зор этмаки, хуснунг чаманида,
Бир кўз юмуб очгунча бу гулзор топилмас.*
(Бобир)

д) мафъулу мафоййлу фаулун
*Девона бўлуб чиқиб жаҳонда,
Овора диёру хонумонда.*

х) мафъулу мафоййлу мафъулу мафоййлу
*Ҳар ёнғаки азм этсам ёнимда борур меҳнат,
Ҳар сорики юз тутсам ўтрумға келур қайғу³⁵.*

в) мафъувлу мафоилун мафоййлу фаол
*Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғариблиқда шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатда севинмас эрмиш, албатта, киши³⁶.*
(Бобир)

з) мафъувлу мафоййлу фаъувлу
*Тонг отти, жаҳон зулмати битти,
Мунгли кеча минг дард ила ўтти.*

V

Баҳри мужтасдан ики вазн

а) мафоилун фоилотун мафоилун фаилун
*Кўнгилга бўлди ажиб бало, қаро сочинг,
Шикаста кўнглим бўлмиш қаро, бало, сочинг.*

б) мафоилун фоилотун мафоилун фоилотун
*Не тонг, агар сени кўрмай фиғон қилай туну кун мен,
Ки умр бўйича менга рафиқи дарду бало сен.*

VI

Баҳри музореъдан ики вазн

а) мафъулу фоилотун мафоййлу фоилун
*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга ёри вафодор топмадим³⁷.*

б) мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун
*Зулминг аро дориқ сабза ичида лола,
Ул чаши пур хуморинг лоладаги ғазола.*

VII

Баҳри ҳафифдан бир вазн

Фоилотун мафоилун файлун

*Санъатим онда соз чалмоқ иши,
Қилмайин мен каби ишимни киши.*

VIII

Баҳри мунсарихдан ики вазн

а) муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ

*Улки менга ёри дилнавоз кўрунди,
Жаврни кўрсатти кўбу оз кўрунди.*

б) муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун

*Шоҳи гулу настарон ҳид берур бўйидан,
Атрини мушки Хўтан касб қилур бўйидан.*

IX

Баҳри сареъдан бир вазн

Муфтаилун муфтаилун файлун

*Эски оммага бўлуб печ-печ,
Ҳечдин ўзга нима йўқ онда ҳеч.*

X

Баҳри мутақорибдан уч вазн

а) фаулун фаулун фаулун фаул

*Чу Дорони даҳр этти жондан сутух,
Скандари жаҳондор Доро шукух.*

б) фаъулу фаулун фаъулу фаулун

*Эй юзи насрин, қомати шамшод,
Неча қилурсан жонима бедод.*

ж) фаулу фаулун, фаулу фаулун, фаулу фаулун, фаулу фаулун

*Ҳамиша туби қадингга вола, ҳамиша ошиқ руҳингга лола,
Ҳамиша ҳайрон кўзингга абҳор, ҳамиша ошиқ лабингга кавсар.*

Араблар юқоридаги вазндан ёлғуз саккиз рукнлик ёзсалар-да, форс, турк шоирлари 16 рукнлик ёзганлар. Мисолимиз шул 16 рукнликдир.

XI

Баҳри мутадорикдан бир вазн

Фоилун фоилун фоилун фоилун

*Сен каби кўрмадим бир вафосизни мен,
Мен каби кўрмадинг бир вафолиқни сен.*

Мана чигатой-ўзбек адабиётида қабул этилган аруз вазнлари шулардир. Бироқ бу узул-кесил бир гап эмас. Охтариб топқонимиз шулардир. Яна топилса, илова қилинадир, албатта.

АРУЗНИНГ БИЗНИНГ ТИЛГА ЯРАМАҒАНЛИФИ

Юқорида сўйладикким, араб-форс сўзларида туркча сўзлардаги босим ўрнида «мадд» бор, бу «мадд» ҳам туркчанинг босими каби вазннинг охирида келмайдир. Сўзнинг ҳам чўзғисини «маддламак» — тортиб, чўзиб айтмак мумкин дир.

Сўнгра араб-форс сўзларидаги «мадд»нинг бизнинг тилдаги босим каби белгили бир ўлчови йўқдир. Уни бир узун чўзғидан тўрт узун чўзғигача тортмоқ мумкин дир.

Шунинг учун аруз усуллари «қисқа маддли», «узун маддли» деб ажратиб, тақтиъ қилишга мажбур бўламиз. Бизнинг тилда эса «мадд» йўқдир. Аруз вазнида асар ёзғанда аруз усулидаги «узун маддли» ўлчовга тўғри келтурмак учун туркча сўзларни ҳам «узун мадд» билан айтиш лозим келадир, бу эса жуда кулунч бўладир.

Арузнинг энг оҳангли, энг ўйноқи бир вазнида ёзилган туркча бир шеърни қишлоқда яшаган, ўз тилининг оҳангини бузмаган бир туркка ўқутсангизу тинглагани шеърда туркча сўзларнинг чўзулуб, тузатиб бемаза этилиб айтилганини эшитгач, албатта, куладир-да, тинглагани шеърнинг бир турк оғзидан чиқмаганига ҳукм қиладир. Эмди шу давонинг қуруқ далилсиз бўлмаганини кўрсатмак учун мисоллар келтирайлик:

Дурбекдан:

(муфтаилун муфтаилун фоилун)

*Бор эди Миср элида бир бутпараст,
Юрур эди Мисрда пайваста маст.*

*Барча онинг ю...зина олдирди кўз,
Борчасининг оғзида қолмай...ди сўз.*

*Жумлайи номусингга айлар зиён,
Се...ни қилур айб бу халқи жаҳон.*

Бобирдан:

(фоилотун фоилотун фоилун)

*Ўзни, кўнғил, айш ила тутмоқ керак,
Бизни у...нутқонни у...нутмоқ керак.*

(мафоилун 4 дафъа)

*Тиё олмон йиғи...ни кўргач ул ёшни, вале ул ҳам,
Кўзим ёши...ни кўргач асрай олмас юзни кулгу...дин.*

Навоийдан:

(мафъулу мафоилун фаулун)

*Ё...рим кечаким насими гулбез,
Бўлди чаман аҳли узра гулрез.*

Комилдан:

(мафойилун 4 дафъа)

*Гули рухсорингу сарви қадингнинг о..рзу..си..да,
Қилур қумрию тўти тун-кун алхону наъма келгил.*

(фоилотун фоилотун фоилотун фаълун)

*Ўртониб фурқати ў..ти..ға, баса, зор ўлдим,
Роҳатим кетти ғаму ғусса била ёр ўлдим.*

Умархондан:

(фоилотун 4 дафъа)

*Ё Раб, ул ойнинг насими субҳи фаррошимидур?
Ё бу ғавғолар фироқ аҳлини ғавғосимидур³⁸.*

Мана шу мисолни етарлик кўруб, масъаланинг бошқа томонига қарайлик, аруз вазни билан шеър сўйлашга давом эта берганда бора-бора тилимиз билан аруз вазнининг бир-бирига келишиб қолиши мумкинми?

Албатта мумкин, бироқ, форси(й), арабий сўзлар билан, ҳам форси(й)чанинг васфи, изофий таркиблари билан тилимизни тўлдирмоқ шарти билан мумкиндир. Бу ишдан на фойда кўрамиз, уни билмайман. Аруз вазнини севгучи усмонли адабиётларидан баъзилари табиий ҳодисаларнинг ҳар бирида бўлган ўзига махсус оҳангини аруз вазнларидан топмоқ мумкиндир. Шунинг учун қайси мавзуъга муносиб бир вазни топиб олармиз. Нетайким: усмонли шоир Тавфиқ Фикрат «Ёғмур» отли тизмасида *фаулун, фаулун, фау-*

лун, фаул вазнида ёздур. Бу вазнда эса ёғмурнинг оҳангига ўхшаш сингарларни «ғавсатғучи, бўшатғучи бир оҳанг бордир» деб айталар.

Менингча, бу даъвонинг ҳам асоси йўқдир. Чунки Тавфиқ Фикратнинг «ғавсатғучи» вазнида форс шоири Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сини ёзган. Қилич, қалқон, олов, қон майдонларини жуда яхши тасвир этган «Шоҳнома»нинг уруш майдонларини ўқуғанда ҳалиги «ёғмурнинг ғавсатғувчи оҳанги» сира эсингизга келмайдир.

Навоий ҳам шул вазнда ўзининг «Искандарнома»сини ёзган. Онда буюк уруш майдонларини бутун фожеълари билан кўрсатгандир. Тўғридир: форс шеърларидаги вазнлар орасида жуда ўйноқи, жуда шўх вазнлар бор. Бироқ, буларнинг гўзалликлари шул форс тилидагина қоладир. Бизнинг тилимизни форсий-араб сўзлари билан ишлатмак мумкин эмасдир.

ҚОФИЯ

Мисраъларнинг охирида товушлар бир хил турли бўлган сўз бўғумларига *қофия* дейиладир.

Ботунинг:

*Адам адамдир, саждалар ортиқ,
Адам сўзлари адамға тортиқ.
Бордан тугар куч, бунга бор шоҳид,
Ўйларинг тубсиз, самарсиз, зоҳид*

деган шеърда «тортиқ» билан «ортиқ» сўзлари *қофия* бўлгани каби «шоҳид» билан «зоҳид» сўзлари ҳам *қофия*дир. Бурунги шеърларимизда *қофия*нинг жуда катта ўрни бор эди. Ҳатто, вазн, *қофия*си бўлмаган асар шеър саналмас эди.

Тизма асарларнинг шакллариغا кўра *қофия*нинг белгули тартиби бор эди. Масалан, асар «маснавий» (икилик) эса ҳар ики мисраънинг ўзига махсус *қофия*си бўладир: газал эса, *қофия*нинг биринчи ики мисраъи билан ондан кейинги ҳар бир байт охирида бўлиши кўриладир.

Маснавийдан мисол:

*Тошкент эшиги очилгунча,
Ондаги мастлар ойилгунча,
Сизни бу банд ила асрарбиз,
Айламанг хавф бу ишлардан сиз.*

*Қалъани холи этуб чиқсунлар,
Буржу боруларини йиқсунлар.*

(«Шайбонийнома»дан)

Ғазалдан мисол:

*Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай,
Ғам билан буткан кўнгил гулгашит ила очилмағай.*

*Ранго-ранг гулларингни, боғбон, арз этмағил,
Тах-батах қонлиқ кўнгул гул орзусин қилмағай.*

*Йўқтур улким гул юзингдин айри боқсам гул сари,
Ғунча янглиғ кўнглима юз хори ғам санчилмағай.*

*Сендин айрилдим эса бўлди насибам хори ғам,
Сендин, эй гул, эмди Бобир бир замон айрилмағай³⁹.*

Баъзи ғазалларда ҳар мисраъдан кейин биргина сўз қай-тарилиб турур. У сўзга *радиғ* дейиладир. Бобирнинг:

*Жонима ўт солди ул рухсорайи зебо яна,
Кўнглума ул зулғ бўлди мойи савдо яна*

деган байтида, «зебо», «савдо» сўзлари радиғдир⁴⁰. Эл адабиётимизда қофия бошқачароқ бир йўсундадир: «Ё маснавий йўсунла ҳар ики мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга бўлиниб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 4- мисраъларда бир қофия қилиб, учинчи мисраъга айрича қофия қилиб, учинчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1-, 2- мисраъга бир қофия, 3-, 4- мисраъларида бир қофия берилган. Эл ашула ҳам дostonларида кўрганимиз каби. Ҳамда шу йўсунларнинг ҳар бири, албатта, лозим деб топилмаган. Кўб жойларда бу йўсунлар бир-бирига аралаштирилган.

Баъзи мисраълар қофиясиз ҳам бўлиб ўтган. Бизнинг бу кунги янги адабиётимиз ҳам қофия тўғрисида эл адабиёти йўли билан бормоқдадир.

ФОРС-АРАБ АРУЗИДА ТИЗИМ ШАКЛЛАРИ

Эски тизмаларимизда мавзуй доираси жуда тор бўлгани каби шакл доираси-да тордир. Адабиёт, шеър торлиқни истамайдир, торлиқда ўсмайдир. Бизнинг адабиётимиз тақлидчиликдан чиқолмай бўғулиб қолганига сабаб мана шу мавзуйда, шаклда торлиқдир. Бизда форс, араб арузидаги тизмаларнинг шакллари тубандагичадир:

ҒАЗАЛ

Биринчи байтнинг ҳар ики мисраъида, ондан кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли бўлган тизмалар 12

байтдан ортуқ бўлмаса *ғазал* бўлади. Юрак «лириزمи» шеърлари кўбрак *ғазал* шаклида айтилади.

Мисол:

*Кимга қилдим бир вафоким, минг жафосин кўрмадим,
Кўреузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.*

*Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға
Ҳар тарафдан юз туман тиғи жафосин кўрмадим.*

*Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат фошким,
Ҳар вафоға юз жафо онинг жазосин кўрмадим⁴¹.*

ҚАСИДА

Ғазал йўсунида тузулиб, ўн ики байтдан ортуқ бўлган тизмаларга *қасида* дейиладир. Қасида ғазалдан кенграқдир. Махташлар, махтанишлар, табиат тасвирлари, ахлоқий фикрлар *қасида* йўсунли айтиладир. Бизнинг ўзбек-чигатой адабиётимизда *қасида* йўли жудаям кенгаймаган, чиройлик ўрнаклари оздир.

ҚИТЪА

Ғазалнинг биринчи байти бўлмаса, қолгани *қитъа* бўлади. Бошқача айтганда, қофияси ҳар байтнинг охирида бўлуб, биринчи мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *қитъа* дейиладир. Кўбрак талабномалар, чақириш битиклари, насихатлар *қитъа* шаклида ёзилгандир.

МАСНАВИЙ

Ҳар байтнинг ики мисраъи ўзига махсус қофияси бўлган тизмаларга *маснавий* (икилик) дейиладир. Достонлар, мактублар (кўбрак севги мактублари) *маснавий* йўсунли ёзиладир.

Мисол:

*Мен қарибман мени худ нетғусидир,
Мени бу ерда муқим этғусидир.*

*На қўлум бор, на оёғим, на белим,
Бу қадар эвриладир сўзга тилим.*

РУБОЙИ

Тўрт мисраълигина бўлуб, 1-, 2-, 4- мисраъи қофиядош, учинчи мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *рубойи* дейиладир. Рубойи форси(й)га махсус бир тизим шакли-

дир. Бизга форслардан келгандир. Бунинг махсус вазни бордир. Араб-форс арузини чигатойчада ёзган Навойи рубойи учун «ҳазаж» баҳридан йигирма тўрт вазн борлигини сўйлайдир. Бироқ бу йигирма тўрт вазн бир-бирига шунча ёқиндирким, Навойининг ўзи ҳам, мисолларини кўрсатганда аралаштириб юборадир.

Менинг фикримча, бу йигирма тўрт вазни бир вазн санамоқ мумкиндир. Озгина ўрганиб турган рубойига мисол:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур⁴².*

Турк адабиётида рубойининг яна икинчи бир шакли бордир. Бунга *туюқ* дейиладир. Туюқ қофия эътибори билан форс рубойиси кабидир. Вазн бошқа, Навойи туюқни рамал баҳридан деб кўрсатадир. Ҳам шу вазнда шу мисолни кўрсатадир:

*Ё Раб, ул шаҳду шакар ё лабмудур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур,
Жонима пайваста ўқин отғали,
Ғамза ўқин қошиға ёлабмидур.*

Кўриладурким, бунинг қофиясида сўз ўйунларидан тажнис⁴³ бордир. Шунга таяниб, «туюқ тўрт мисраъли, қофияси тажнисли тизмалардир», деб таъриф қиладилар. Ҳолбуки, Навойининг «Мезон ул-авзон»ида кўрсатилганига кўра, туюқ учун тажнис албатта лозим эмас. Навойи бу ҳақида мана шундай дейдир: «Бириси туюқдурким, ики байтга муқаррардир. Ва саъй қилурларким, тажнис этилғай» («Мезон ул-авзон»).

Менинг фикримча, бармоқ вазнимиз билан ёзилган тўртлик тизмаларнинг оти бўлган, сўнгралари араб-форс арузи билан ёзиб бошлаган шоирларимиз унинг вазнига яқин бир аруз вазнига айлантириб, жинсли қилурға ҳам тиришкан бўлсалар керак.

МУСТАЗОД

Бир ғазал ёзиладир. Ҳар мисраъ ҳар байтидан кейин шул мисраънинг бир бўлаги вазнида сўз орттириладир. Бунга *мустазод* дейиладир.

Мисол:

Не ўсмаю, не кесмадур ул зурфи сумансой,
не ғамзаи жоду,
Машишота сенга золим фалакдур магар, эй ой,
хуршид анга кўзгу.
Тош ёси била кирпик ўқин ҳар сори отсоқ,
имкони хато йўқ,
Ҳар кимсаки, бўлғай унга бу навъ ўқу ёй,
туз бўлғуси қобу⁴⁴.

Навойи «Мезон ул-авзон»да мустазод тўғрисида деган: «Ва яна халқ орасида бир суруд (ашула) борким, ҳазажи мусамман вазнида унга байт боғлаб, ҳар мисраъидин сўнгра ҳам ул баҳрнинг ики рукинини бир қилиб суруд (ашула) нағмаотига (куйига) рост келтирарлар эрмиш» («Мезон ул-авзон»). Навойининг шу сўзларидан мустазод шаклининг турк куйларига тўғри келтириб ўқумоқ учун сўнгра тузулган бир шакл экани онглашилади.

МУСАММАТ

Узун бир тизмани тўртлик, бешлик, олтилик парчаларига ажратадилар. Биринчи парчасининг ҳамма мисраълари қофиядош бўладир. Қолган парчаларининг сўнг мисраълари айрича қофиядош бўлуб, сўнг мисралар эса биринчи парчанинг қофиясига бойланадир.

Мусаммат неча турлик бўлади: 1) тўрт мисраълиқ бўлса мураббаъ (тўртлик); 2) беш мисраълиқ бўлса мухаммас (бешлик); 3) олти мисраълиқ эса мусаддас (олтилик) дейиладир...

Навойи, Лутфий, Ҳусайний, Комил, Рожий, Амирий каби кўб чигатой-ўзбек шоирларининг мусамматлари (мухаммас, мусаддас, мураббаълари) бордир.

Баъзан бир шоир ҳурмат қилгани бир шоирнинг бир ғазалини олади. Унинг ҳар ики мисраъининг устига уч ёки тўрт мисраъ бойлаб, бир мухаммас (бешлик) ёки мусаддас (олтилик) тузадир. Бу адабий йўлдошликка *мухаммас ё мусаддас боғламоқ* дейиладир. «Мусаммат»га мисол учун Ҳусайнийнинг Навойи ғазалига боғланга(н) мухаммасини ёзамиз:

Ҳусайнийнинг Навойига мухаммаси

*Лаъли жонбахшингдин¹ айрӯ оби ҳайвонни² нетай,
Ҳар дам ар³ юз жон берур жононасиз жонни нетай,
Гар эмас манзур хуснунг, хуру филмонни нетай,
Гулшани кўйингдан айру боғи ризвонни⁴ нетай,
Бошим гар гул сочар, сонсиз гулафшонни⁵ нетай.*

*Ҳажр⁶ андуҳида⁷ то гулшан аро қилдим гузар⁸,
Сарв бўйи қоматингни наҳлидан⁹ берди хабар,
Лек¹⁰ онинг васлидин не баҳра топдим не самар¹¹,
Наҳл қаддинг чун эмас гирён кўзимда жилвагар,
Жўйбор¹² атрофида сарви хиромонни¹³ нетай, — деб⁴⁵ бошланган.*

Ҳа(р) бир бўлагида:

*Харобот¹⁴ оро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарға илгимда синган сафол*

мисраълари қайтарилган гўзал бир таржиъбанди бор⁴⁶. Шунинг бир бандини ёзиб кўрсатамиз:

*Кетур, соқиё, муждаи жомдин
Ки, пажмурда¹⁵ бўлмишмен айёмдин.
Бу гулшан гулига чу йўқтур вафо,
Не парҳез этай жоми гулфомдин¹⁶.*

*Чу йўқ шоми ҳижрон хумориға¹⁷ субҳ,
Ичиб онгламай субҳни шомдин.
Халос айлай ўзни маю нуқлнинг¹⁸
Суву донаси бирла бу домдин¹⁹.*

¹ Лаълбахш — жон бағишловчи лаб.

² Оби ҳайвон — ҳаёт суви.

³ Ар — (форсча) асар.

⁴ Боғи ризвон — жаннат.

⁵ Гулафшон — буюк байрамларда қилинатурган бир турли ўт ўйуни.

⁶ Ҳажр — айрилиқ.

⁷ Андуҳ — қайғу.

⁸ Гузар қилмоқ — ўтмоқ.

⁹ Наҳл — ниҳол.

¹⁰ Лек — лекин.

¹¹ Самар — мева.

¹² Жўйбор — ариқлар ораси.

¹³ Сарви хиромон — манғиб (хиром қилиб) юрғучи сарв бўйли гўзалларга берилган сифат.

¹⁴ Харобот — майхона.

¹⁵ Пажмурда — руҳсиз, сўлғин.

¹⁶ Гулфом — гул рангли.

¹⁷ Хумор — бош оғриғи.

¹⁸ Нуқл — газак.

¹⁹ Дом — тузоқ.

Бўлай дайр²⁰ пириға андоқ мурид,
Ки ёд этмайин шайхулисломдин.
Кирай дайр аро ўйла мажнуну маст
Ки, кетсун хирад²¹ хос ила омдин.
Солай бир алоло²² хароботда,
Ки чиқсун фиғон²³ аҳли айёмдин.
Хароботий ўлмоқлигим, зоҳидо,
Савол этма, мен зору бадномдин.
Гарав қилғали майға чун қолмади
Не тасбеҳу не хирқа²⁴, нокомдин.
Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарға илкимда синган сафол⁴⁷.

*Бир дам, эй аҳбоб, ҳар сори қошиндин кетмангиз,
Ҳарнаким дерман муважжаҳ²⁵ бўлмаса, эшитмангиз!*

*Бу, ки дерман чехрадин²⁶ қонли ёшни ортмангиз,
Лаългун²⁷ ашким лаби ҳижронид²⁸ айб этмангиз!*

*Кўз йўлидин тўкмайин бағримдағи қонни нетай,
То айриди мендин ул маҳвашни²⁹ чархи кажниҳол³⁰.*

*Эй Ҳусайний, телба кўнглум бўлмади бир лаҳза³¹ шод,
Оқибат чун топмадим ул шўх васлидин мурод.*

*Ёрдин айру бузуқ кўнглумга қилдим хайрбот³²,
Эй Навойи, ўйла ганж³³ ўлмай чу, вайронни нетай.*

ТАРЖИЪБАНД, ТАРКИББАНД

Узун бир тизма бир неча қисмга айриладир. Ҳар бир қисмнинг ўзига махсус қофияси бўладир. Бироқ ҳар қисмнинг охиргисини бутунлари бошқа қофияда ё бир

²⁰ Дайр — бутхона.

²¹ Хирад — онг.

²² Алоло — шовқин.

²³ Фиғон — қичқариш.

²⁴ Хирқа — шайхлар чопони.

²⁵ Муважжаҳ — мақбул.

²⁶ Чехра — юз.

²⁷ Лаългун — қизил.

²⁸ Ҳижрон — айрилиқ.

²⁹ Маҳваш — ой юзли.

³⁰ Чархи кажниҳол — эгри табиатли фалак.

³¹ Лаҳза — замон.

³² Хайрбот — видо.

³³ Ганж — хазина.

неча қисм билан бир қанча қофияда бўлади. Бунга *таркиббанд* дерлар. Биринчи қисмининг охириги икки мисраъси ҳар қисмининг охирига қайтарилиб турса, *таржиббанд* аталади.

Навойининг:

*Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт¹,
Онинг нашъасидин кўнглум эди маст.*

УСЛУБНИНГ УМУМИЙ, ХУСУСИЙ ҲОЛЛАРИ

Юқорида услубнинг синфга, замонга, миллатга, шахсга, ҳатто, бир шахснинг сочим, тизимига кўра ўзгариб тургани кўрулди. Шунча ўзгаришган, бир ҳолда турмағур бўлган услубнинг хусусий, умумий ҳолларини ажратиб, аниқлаб қоъида шаклида кўрсатмак мумкин бўлмаган бир ишдир, оғирдир. Шундай бўлса ҳам адабиёт сабоқларида давом этган талабага фикр бериш тилаги билан услублар орасида бўлган ўртоқ сифатларни ажратиб олиб қоъида шаклида кўрсатмак фойдаси бўлмайдир.

Умуман, жуғрофие, ҳисоб, ҳандаса каби илмий, фанний масъалалар тўғрисида ёзилган асарларнинг услуби билан адабий, шеърий парчаларнинг услуби орасида кўзга кўринарлик айирма бор. Фанний, илмий асарлардан мақсад туйғуларимизни ўқувчиларга ўтқариб, уларда бир турли ҳаяжон (руҳий тўлқун) кўзғатмоқ эмас, илмий бир ҳақиқатни онглатишдир. Бу мақсад учун содда услуб етарли кўрилган ҳамда бундай асарлар туташ шу содда услуб билан ёзила келгандир.

Адабий, шеърий асарлардан эса мақсад ўқувчини қайнатмоқ, унда руҳий бир тўлқун яратмоқдир. Бунинг учун хаёл ёрдами билан услубни безатиш лозим кўрилган, ҳамда адабий, шеърий асарлар ҳар вақт мана шундай безалган услубда ёзила келгандир. Мана шу айирмани кўзда тутуб, адабиёт китобларида услубни *содда услуб*, *безалган ё тасвирий услуб* деб иккига ажратадирлар.

Услубнинг ҳолларини ҳам шул асосга кўра иккига ажратиб кўрсатамиз, содда ҳам шеърий услубларнинг ҳаммасида топилиши матлуб⁴⁸ бўлган ҳолларга услубнинг *умумий ҳоллари* дейиладир.

¹ Субҳи аласт — азалдан.

Тасвирий услубларда топилиши матлуб бўлган ҳолларга *услубнинг хусусий ҳоллари* дейилади.

Энди услубнинг умумий ҳолларини, яъни ҳар услубда топилиши матлуб бўлган ҳолларни кўрамиз:

ТУЗУКЛИК

У асардаги сўзлар ҳам гаплари сарф, наҳв ҳам шевага кўра тузук бўлса, шул асарнинг услубида *тузуклик* бор дейиладир.

Тузуклик ҳар услуб учун жуда зарур, жуда кераклик бир ҳолдир. Бир фикр қандай гўзал, қандай фойдалиқ, қандай очиқ бўлса бўлсун, уни ифода қилганимизда сўзларимизнинг, гапларимизнинг сарф, наҳв, шевага кўра бузуқлиги у фикрнинг таъсирини йўқотадир. Ўзбекчани яхши билмаган киши билан гапиришиб турганда қандай бир ҳолда қолсангиз, бузуқ бир услубни ўқуғанда ҳам худди шу ҳолатда қолурмиз.

Ўзбек шоири Фанонинг:

Ушшоқларга бўлмаса шавқин чу раҳнамо

деган мисраъида сарф янглиши бор. Ошиқлар ўрнида «ушшоқлар» деган. Ҳолбуки, «ушшоқ» сўзининг ўзи ошиқлар демакдир. Русчадан тилимизга таржима қилиниб, Элбекнинг «Гўзал ёзғичлар»ида бостирилган «Қуш кўшиғи» ҳикоясида⁴⁹ шу: «*Бешикдаги боланг менга қараб ёруғ чиройдай катта кўзларини очиб, менинг қўшуғимни ҳам тинглаб, «онам қани?» деди*», — иборасидан «*катта кўзларини очиб*» парча(си) наҳвга кўра янглишдир. Чунки бундаги «*катта*» сўзи кўзга эмас, «*очиб*»га байланадир. Боланинг кўзи катта эмас, бола кўзини катта очган. Бунинг наҳвга кўра тўғриси: «*кўзларини катта очиб*» шаклидадир.

Яна шул «Гўзал ёзғичлар»даги «Бинафша» ҳикоясининг шу: «*Гулзор ичидаги гуллар ҳеч бир бинафшанинг борлигини сезмайдирлар, билмайдир*» деган парчасида наҳвий янглишиқ бор. «*Ҳеч бир*» дегандан кейин «*сезмайдурлар*» «*билмайдурлар*» эмас, «*сезмайдур, билмайдур*» демак керак эди.

Бурунғи шоирларимиздан Фанонинг:

*Вой гул бир шавқида қон бўлди кўнглум ғам иши,
Булбули шўридадек юз ранг нолондур букун*

деган байтида наҳвий янглишиқ бор. Бу байтда «кўнглум иши» эга, «нолондур» сўз кесимдир. «Кўнглум иши нолондур» деган гап наҳвга кўра янглишдир. Кўнгулни иши «нола»дир, «нолон» эмас. Навойининг «Лайли ва Мажнун»идан шу:

*Гулшан аро қайси хушдин фард,
«Ётиб» эди ерда ўйлаким гард.*

*Ҳам мағзида хушдин хабар йўқ,
Ҳам жисмида руҳдин асар йўқ.*

*Ёрим неча ким насими гулбез,
Бўлди чаман аҳли узра гулрез*

деган парчада «ётиб», «ёрим» сўзларининг биринчи бўғумлари жуда чўзуллуб, «мадд» билан айтиладир. Бу эса бизнинг шевамизда йўқдир.

СОФЛИК

Услубда *софлик* сўз тузушда, гап тузушда ётчилик кўрсатмаслик, асарда ёт сўзлар ё эски онглашилмас сўзларни киргизмаслик, ёт тилларнинг наҳвий қоъидаларига қараб гап тузмасликдир.

Ўқиғучиларнинг қайсилариким, тиришмайлар ўз билимларини ортдира олмаслар деганимизда гапнинг тузулиши ўрусчанинг гап тузулишига эргашган, унинг таъсири билан бўлгандир. Бунинг тўғриси: *Тиришмайтурган ўқиғучилар ўз билимларини орттира олмайдилар*, шаклида бўладир.

Эски шоирларимиздан Балхий Дурбекнинг «Юсуф-Зулайҳо» китобидан шу:

*Бор эди бир боғ «бамисли Эрам»,
Миср азизи соб эрди ҳарам.*

*Қолди таажжубда «з-сунъи илоҳ»,
Юсуф ўшал тевага айлаб нигоҳ.*

*«Оқибатул амр зироҳи талаб»,
«Ҳиттайи Канъонга» етишти араб*

парчасини «бамисли Эрам», «з-сунъи илоҳ», «оқибатул амр», «зироҳи талаб», «Ҳиттайи Канъон» деган сўз уюшмалари ётчилик билан тузилгандир.

Муқимийнинг:

*То ўзингни маҳфиларо қилмадинг,
Ошиқларни зору шайдо қилмадинг,*

*Ғайр аз дилинг санги хоро қилмадинг,
Бўлди дедим, ҳаргиз парво қилмадинг*

деганида «маҳфиларо», «ғайр аз дилинг», «санги хоро», «ҳаргиз» сўзларида ётчилик бордир.

Асарда ёт сўзларни киргизмак, янгидан сўзлар ясамоқ ҳам услубнинг софлигига зарар берадир. Бироқ, бу масъалада кўб ифротга бормаслик керак. Бизда адабиёт, илмий бир тил янгидан ясалмоқдадир. Дунё ўзгариб турадир. Ҳаёт кундан янгиллашиб борадир. Юз йил бурунги ота-боболаримизнинг тушларига ҳам кирмаган бир кўб ҳодисалар, нарсалар майдонга чиқиб турадир. Булар учун янги-янги отлар тақаш лозим бўладир. Биз буларнинг отларини ё янгидан ясаймиз (*учғич, уюшма, бошқарма каби*), ёхуд ётлардан олармиз (*электрик, телефон, пойизд каби*), ё унитилиб кетган эски сўзларимизни янгидан тиргизамиз (*қурултой каби*). Шулар уч йўл билан тилимизга янги сўзлар киргизишни (софликни сақлаш учун) қабул этмасак, тилимизни боймоқдан тўхтатган бўламиз.

Замонимизнинг илмий, адабий майдониға кирмак учун интилмакда бўлган тилимизни бойитмоқ учун ўз сарф, наҳвимизга қараб янги сўзлар ясамоқ, бурунги сўзларимизни охтариб топиб, ишга солмоқ лозимдир. Буларнинг услуб софлигига зарар беришлари вақтлигина бир ишдир. Бора-бора янги сўзлар эл замонидан қабул этилиб, ҳаётға ошадир, ўзлашадир, услубга зарари ҳам йўқолган бўладир. Бироқ, буларнинг баъзилари борким: бизнинг шунча ишлатганимиз билан-да ҳаётға ошмайдир, кўбчилик томонидан қабул этилмайди.

Мана мундайларига бизнинг ҳар қинғирлик қилиб ўтуришимиз ярамайди. Дунё ўрнида очун, шаҳар ўрнида *болик*, аскар ўрнида *черик* мана шундай сўзлардандир.

ОҲАНГ

Ёзувчи-адиб сўзларининг мусиқийлигини кўзда тутиб, эшитишимизда чиройлик ҳам мавзуьга муносибларини толлаб қулоққа оғир келмайтурган бир тартибда тизишдир.

Навойининг «Лайли-Мажнун»ида Лайлининг ўлим куни онасининг йиғлашини тасвир этмак учун айтилган шу:

*Кўксини ёқодек этди пора,
Ким кўнглидан урди ўт шарора.*

*Тирноғларин чу юзига қўйди,
Тирноқ-тирноғча ерни ўйди.*

*Деб навҳа билан чу тортибон вой,
Ким на оғир уйқудир, бўтам, ҳой!*

парчаси чиндан мотам кунларидаги йиғлаш оҳангини бергани учун мавзуга муносибдир.

Услубнинг оҳангини бузатурган сабаблар:

а) бир товушнинг бир гапда дафъатларча келишидир: Элбекнинг шу:

*Қор қаршусида қарға қағирлаб қувонишда,
Қоқар қанотин қайғули, қолмас қаро қишда.
Қот-қот қоринни қайғусида қолмаса қарға,
Қоқмасди қанотини қуруқ қўрқули қарға.*

б) наҳвда қараш белгиси аталган⁵⁰ «нинг»дан уч-тўрттасининг бир гапда кетма-кет келишидир: *Унинг отасининг боғчасининг ёғочларини кесганлар. У сенинг дафтارينинг қоғозларининг анчасини йиртқон.*

ж) бир сўзнинг бир гапда неча қатла келишидир:

Унинг сўзига қулоқ солмай, сўзини қайтарар эди. Бир қарға бир патурни тишлаб бир ёғочга қўнди.

ОЧИҚЛИҚ

Услубда *очиқлик*⁵¹ фикрлар, туйғуларни қулай онглашарлиқ этиб ифода қилмоқдир. Ёзмоқдан мақсад фикрлар, туйғуларимизни бошқаларга сўз билан онглатмоқ бўлгач, онглашилмас бир ифоданинг мақсадга хилоф бўлгани, албатта, аниқдир.

Услубнинг очиқлиғи учун зарарлик бўлган ҳоллар шулар:

а) услубнинг софлигига зарар берган ҳоллар (юқорида ўтти) унинг очиқлиғи учунда зарарлиқдир.

б) неча маъноси бўлган бир сўзни энг узоқ маъносига қўра ишлатмак ҳам услубнинг очиқлиғини бузадир. Навойининг бир мактубидан шу: *«Дуойиким, шито қалбида шито қалбидин дилсўзроқ, ва ниёзийким қиш айнида қиш айнидин дилсўзроқ бўлғай...»* Парчада биринчи *шито қалби* «қиш ўртаси» демакдир. Иккинчи *шито қалби* эса «шито» сўзининг тескараси бўлган «оташ» демакдир.

Биринчи *қиш айни* «қишнинг юзи», икинчи *қиш айни*

«куёш» демакдир. Демак, бу парчада софлик бўлмагани каби очиклиқ-да йўқдир.

ж) тўлдиригичларни кўпайтириб, гапни жудаям узайтиб юборишда услубнинг очиклиги учун очик эмасдир:

Буюк инқилобдан бурун элимизнинг билимсизлигини, таассубини, мактабга қаршилигини, беглар, бойлар, муллолар, хонлар, ҳокимларнинг зулмларини, гуноҳсиз уруш, сабабсиз ўлдиришларини, элга эркин бир йўл қўймаганларини, инқилобдан кейин элда уйғониш, ўқиш, билим ҳавасларини, очилган мактабларга кирмак учун навбат кутиб турганларини, зулм, ҳақсизлиқ, таассуб эгаларига нафрат эълон қилганини, ўз ишларини идора қилишга истеъдод кўрсатишларини бир-бирига қаршилаштириб кўрганда, кўнгул шодликларини қандай қилиб тасвир этишдан ожиз қоламиз.

УЙҒУНЛИК

Услубда уйғунлик ифода қилмоқчи бўлганимиз туйғулар, маъноларга эга уйғун бўлган сўзларни толлаб олмоқ, гапни-да фикримизнинг ифода(с)идан ортиқча узайтиб юбормасликдир. Бобирнинг шу рубойи (тўртлик)сида уйғунлик бордир:

*Кўнгли тилаган муродға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши,
Бу ики иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.*

Фикрнинг ифодаси учун кераклигидан ортуқ гаплар тизишга мисол:

*Бу асар шайх Сулаймоннингдир,
Бу китобу бу луғот онингдир.*

«Луғати Чигатой» эгаси бухороли Шайх Сулаймоннинг шу байтида биринчи мисраъдан кейин икинчи мисраънинг ҳеч кераклиги йўқдир.

Навойи «зиёфат мажлислари тартиб эт» демоқчи бўлганда:

*Унда такаллуф била аҳбобни
Чорлар талаттуф била асҳобни*

дейдирким, икинчи мисраъи ортиқдир.

В. Маҳмудийнинг «Гўзал ёзғичлар»даги «Кўклам куни» деган тизимининг шу:

*Қишнинг оппоқ ўртукидан из йўқдир,
Ёзнинг қизгин қуруқ чоғи узоқдир,
Юртимизнинг севикли чоғи бу чоғдир,
Ёзнинг иссиқ, қишнинг совуғи узоқдир*

парчасида тўртинчи мисраъ биринчи, икинчи мисраънинг айтганини қайтиб айтмак истагани учун ортуқчадир, кераксиздир. Севикли шоиримиз Чўлпоннинг «Наврўз кунида» унвонли шеърининг шу:

*Хира, учқон, кирли, кучсиз дилларга,
Ёруғ, ёғду турмиш сепган янги кун*

деган парчасида ёруғ сўзидан кейин ёғду сўзи ортуқчадир. Уйғун сўзликнинг ортуқчалик қисмини ҳикоялар, рўмонларда ҳам учратмоқ мумкиндир. Негаким: севгили шоиримиз Чўлпоннинг «Қор кўйнида лола» деган гўзал бир ҳикояси бор. Бу ҳикояда уч кўриниш билан англатмоғи керак бўлган нарсаларни онглатган, тилак ҳосил бўлган, ҳар ким «Қор кўйнида лола»нинг нима эканини билиб олган экан, яна бир тўртинчи кўриниш орттириб ики йигитни кўчага чиқариб, қоровул тилидан уларга қаратиб «Қор кўйнида лола»нинг маъносини онглатмоқ ортиқча бир иш бўлгандир.

УСЛУБНИНГ ХУСУСИЙ ҲОЛЛАРИ

Адабий-шеърый услубларда ишлатилган, услубни безатишга хизмат қилган ҳолларга *услубнинг хусусий ҳоллари* деймиз. Услубнинг хусусий ҳоллари шулардир:

СУФАТЛАШ

Тасвир этмак истаганингиз бир нарсанинг суратини кўз олдига келтирмак учун у нарсанинг суфатларини, ҳолларини қаторлаб тизиш *суфатлаш* бўлади.

Юмшоқ майсалар ичида кичгинагина, паканагина, юмшоққина бўлиб гул (бинафша) ўсган («Бинафша»нинг русчадан таржимаси).

*Кучсиз, титрак, оппоқ, кичик томчилар
Турмай, тинмай тупроқ узра ёғадир*⁵².

(Ф.)

ЎХШАТИШ

Бир суфатда, бир ҳолда ўртоқ бўлган ики нарсани бир-бирига чолиштириш адабиёт тилида ўхшатиш бўлади: *Аҳмат арслон каби ботурдир, унинг сўзи оловдек* деганимизда

Аҳматнинг ботирлик суфатида арслон билан ўртоқлигини: унинг сўзини ўткирликда олов билан ўртоқлигини билган бўламиз. Ҳар ўхшатиш айтимида тўрт нарса бор⁵³: *ўхшаган (Аҳмат), ўхшатиш (арслон), ўхшатиш қайди (каби, -дек...), ўхшаш (ботурдир)*. Бизнинг тилимизда ўхшатиш қайдлари шулардир: *каби, -дек, -дай, янглиғ, ўхшаш, сингари*.

*Арслондай юракли,
Тоғ каби гавдаси,
Оловдек сўзи,
Темир ўхшаш қўли,
Кўзгу сингари кўнгли бордир.*

Ўхшатиш айтимининг тўрт турли айтилиши бор:

1. *Аҳмат арслон каби ботурдир* (тўрт нарсаси бордир).
2. *Аҳмат ботирликда арслондир* (ўхшатиш қайди йўқ).
3. *Аҳмат арслон кабидир* (ўхшатиш йўқ).
4. *Аҳмат арслондир* (ўхшаш ҳам, ўхшатиш қайди ҳам йўқ).

Мана шул тўртинчи йўсуни ўхшатиш айтимининг энг кучлисидир. Тубандаги тизмаларда турли ўхшатишларнинг ўрнаклари бордир:

*Қул янглиғ ўғуллигингни қилсам,
Ўғул каби қуллуғингни қилсам.*

*Раста каби печу тобинг ўлғай,
Парвонадек изтиробинг ўлғай.*

*Мандики, ичим ғамингда қондур,
Сенгаки, ғаминг танамда жондур.*

(Навойи)

*Тошқарийи гарчи паланги эдилар,
Лек сув ичра наҳанги эдилар.*

*Дедиким, уби каби ўлгумдур,
Даҳринг шоҳидин кулгумдир.*

*Ўқлари сўзлари янглиғ бори рост,
Сўзлари ўзлари янглиғ бори рост.*

(«Шайбонийнома»дан)

Ўхшатишнинг чиройли чиқиши учун зўраки, ясама ўхшатишлардан қочинма қўлланишдир.

Хоразмлик Комилнинг:

*Алифдек туз қаду нундек қошинг ҳижронидин ҳар дам
Тафаккур бирла гаҳ нундир қадим, гаҳ ўйлаким ёдур.*

*Жонбахш лағлинг устида ул холи ҳиндулармидур,
Ё чашмаи ҳайвон уза зог сияҳ му(ғ)лармидур?*

деган байтларида севгилининг қадини алифға, қошини нунға, оғзини булоққа, холини қарғага ўхшатиш одамнинг табиатини айнитғучи ўхшатишлардандир.

Бизнинг бурунги шоирларимизнинг ҳаммалари бу ба-
лога йўлиққонлар, ҳатто энг буюк санаган санъаткор шо-
ирларимиздан Навоий ҳам:

*Эрмас учуқ, шакарга ёпишмас чибин бири,
Ики лабим била они олсам дудоғингдан*

деб ўрунсиз бир ўхшатиш натижасида кўнгул айнитғучи
бир фикр беради.

Ўхшатишнинг ёлғуз бир нарса билан бир нарса орасида
бўлиши лозим эмас, бир ҳайъат билан бир ҳайъат орасида
ҳам бўла беради. Чўлпоннинг Рабиндранат Тагўрдан тар-
жима қилгани «Сўба» отли ҳикоянинг шу бўлагига бир
ҳайъат, бир ҳайъатга ўхшатишлардандир: *Лекин отаси ўз бўйнида
совуқ бир тош бўлсаю ўшандан қандай жирканса, ўзининг
шу қизидан ҳам шундай жирканар эди.*

Тагўр мунда тилсиз бир қизидан отанинг жирканишини
унинг *зийнат* учун ўз бўйнига *осилгани* *совуқ тошдек жир-
канишга* ўхшатғандир.

ИСТИОРА

Бир сўзнинг ўз маъносидан бошқа бир маъно учун иш-
латилмакидир. Шул шарт биланким, у сўзнинг ўз маъноси
билан янги маъноси орасида бир турли ўхшашлик бўлсун:
Кўчада жуда ботур бир йигит билан гаплашиб қайтган
киши *Букун мен бир арслон билан гаплашиб қайтдим*, деса
унинг шу айтганида *истиора* бордир. Чунки, арслон
сўзидан ўз маъноси эмас, орада ўхшатиш борлиғи учун
ботур йигит онглашиладир.

Истиорада ҳам асос ўхшатишдир. Бироқ, истиорада ўх-
шаган ва ўхшатишган айтилмайдир. Мана шунга кўра истио-
рани икига тақсим қиладилар. Бири очиқ истиора. Икинчи-
си ёпиқ истиора. Очиқ истиора ўхшаган ўрнида ўхшатишган
айтилади. Олдовчи бир киши билан кўрушмак истагани-

мизда *У шайтон билан меним ҳеч ишим йўқ* десангиз, очиқ истиора қилган бўлурсиз, сўнгра ўхшаган киши ўрнида «шайтон»нинг ўзини қолдирасиз.

*Кечаги «қайнашлар» пасайган бўлса-да,
Кечаги ҳужумлар сусайган бўлса-да.*

*Борлиқнинг чокини сўкма,
Оғули кўз ёши тўкма,
«Ёш гул»ни ерга букма,
Кел, эмди яшнаб ўсайлик,
Кел, эмди бирга кулайлик.*

Ботунинг юқоридаги шеърларида қайнашлар, тебранишлар учун, «ёш гул» дўстининг бўйи учун очиқ истиора йўли билан ишлатилгандир.

«Ёпиқ истиора»да ўхшатиш билан ўхшаган қолдириладир-да, ўхшатишнинг баъзи ҳоллари бунга тақилади: *Бундан ўн-ўн беш йил юртимиз, элимиз истибдоднинг қонли панжалари остида инларди*, деганимизда истибдодни йиртғувчи ҳайвоннинг қонли тирноқларини истибдодга тақаб қўямиз. Мана бу ёпиқ истиорадир.

Ёқимли шамол мени севиб, юмшоққина «ўпадир».

*Борлиқнинг чокини сўкма,
Кел, эмди «яшнаб» ўсайлик.*

Мана бу гапларда *шамол* бир кишига ўхшатиш билан, яна шамолнинг ўзи гапда қолдирилганда киши ишларидан бўлган *севиб ўпмоқ* ҳоли унга тақилган.

Борлиқ бир кийимга ўхшатиш билан, шоир ўзи билан ўртоғини юлдузга ўхшатиш билан. Бироқ, ўхшаганларни ўзларини гапда қолдирганда ўхшатишнинг ҳолларини уларга тақаб қўйган.

Истиора ҳам ўхшатиш каби бир сўздагина эмас, бир ҳайъатда ҳам бўлади. Чўлпоннинг гўзал бир ҳикояси бошида ёзилган «Қор қўйнида лола» айтими мана шундай-дир. Мунда «эшон», «қиз» ҳам «нигоҳ» учун, «қор», «лола», «қўйин» сўзлари истиора этилгандир. Истиоранинг булардан бошқа яна бир турлиси бор, «ўхшаган» билан «ўхшатиш»ни ёндаштириб қўямиз. Гўё ўхшатиш қарашлиқ бир нарса экан каби икисидан бир қараш уюшмаси (изофий жумла) ясаймиз: *Инқилоб қуёши, умид юлдузи* каби айтимларнинг ҳаммаси наҳвга кўра қараш уюшмаси (изофий жумла)дир. *Инқилобни «қуёш»га, умидни «юлдуз»га ўхшат-*

гандан сўнг ўхшаган билан ўхшатишгани «қараш уюшмаси» шаклида бир-бирига бойлаб айтганимиз учун буларга «қараш истиораси» деймиз⁵⁴. Қараш истиорасида ўхшатишнинг ўзи эмас, унинг бир суфати, бир ҳоли қолдирилса бўлади: *Инқилоб нури, умид ёғдуси, зулм тирноғи, ўлум панжаси* каби тубандаги ўрнакларда қараш истиораси бордир:

*Қора ўтмиш чангалидан қутулиб,
«Эрк чечағи» тақа олған кучли қиз.*

*Тенгсизман деган «зулмат тирноғи»,
Бўғуқ фарёдлар йиқа олганими?
«Турмуш денгизин» шамол қўзғатса,
Сен ҳам кўзингга ёш тўлдирмағил.*

*Яна йиғи, ўлукларга сажда қилиш бошланди,
Яна «умид юрағи»га ништар учи ташланди.*

*«Умид буйруғин» ижро этаман,
«Тилағ юртига» тездан этаман.
Биз «борлиқ бағри»да қарши куч, унутма.*

(Боту)

Истиоранинг турли ўрнакларини Сайдалининг «Табиатда баҳор»идан олинган шу парчада кўрмак мумкиндир: *Табиат чечаклар билан безанадир, байрам қиладир. Турли чечаклар қуёшга қараб қувонч билан лабларини жилмайтирадирлар. Бироқ, менинг устимга эса кўрқунч, қора булутлар ҳар нафасда гулдурлаб, олов чақнатадирлар. Бағримда ёққон ўтли ёғмурлар ики кўзимдан ики вулқон каби қайнаб чиқадир, мени ботирадир, эритадир. Борлигим кўрқунч бўронлар орасида қолмиш изла(р)дир.*

КИНОЯ

Киноя шундай бир сўз ё бир гапдирким, ёзувдан яқин онглашилган маъно ё фикрдан бошқа яна бир маъно ва фикрни онглатадир-да, мақсад ҳам шул икинчи онглатгани маъно ва фикр бўлади.

Синалмаган отнинг сиртидан ўтма деганимиз гап бир киноядир. Чунки, бунинг ўзидан яқин онглашилган фикрдан бошқа «синалмаган кишилар билан ишлама» деган фикрни ҳам билдирадирким, мақсад ҳам шудир.

Эл гаплари (маталлари) орасидан:

Бўзчи белбоққа ёлчимас.

Эшак бир танга, тўқум минг танга.

Чумчуқни ҳам қассоб сўйсун

каби кўблари кинояли гаплардир.

Сайдалининг «Қарғаларнинг зори» деган сочими киноянинг энг чиройлик бир ўрнакидир. Элбекнинг ҳам ҳикоялари орасида гўзал киноялар бордир.

Арабча *таъриз*⁵⁵, ўзбекча *нисҳам-пичинг-учуруқ* аталган бир йўсун гаплашиш (тош отиб гапирмак каби) борким, адабиётда киноянинг бир бўлаги саналадир.

Ўзбек хони Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёни чигатойлардан тортиб олгани тўғрисида «Шайбонийнома» отли бир дoston ёзилган. Муҳаммад Солиҳ ўзининг достонида Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўз ўғилларини Ҳирот шаҳрига чақириб, Шайбонийга қарши кенгаш мажлиси қилганини ёзганда кўб уста пичинглар отиб ўтадир:

Бу кунларда чигатойларнинг энг улуғи бўлган Султон Ҳусайн Бойқаро ўзбек хонига қарши бирликда ҳаракат қилишни лозим кўруб, ўғулларига киши юборадир:

*Чун бу сўзларни, деди ул Мирзо¹,
Солди ўғлонлари ичра ғавғо.*

*Бордилар бегоналари бу сўз ила,
Чоптилар от бори бу сўз ила.*

*Дедилар сўзини ўғлонлариға,
Еткуруб борчаларин жонлариға.*

*Борча сўзини қабул айладилар,
Отларининг сиртидан сийладилар⁵⁶.*

*Чопибон борча Ҳирий² бордилар,
Отанинг кўнглини охтардилар.*

*Балхдан «Шоҳ Замон»и келди,
Муниси, руҳи равони келди...*

*Ҳам Абул Муҳсиний Марвий келди,
Марвнинг арару³ сарвари келди.*

*Борди Машҳаддан анга Шоҳ Кўпак,
Ким, бўлай, «Чин Сўфи»га⁴ банда кўмак...*

¹ Мирзо — Ҳусайн Бойқаро.

² Ҳирий — Ҳирот демакдир.

³ Арар — оқ тол, сарв, бир ёғоч.

⁴ Сўфи — шул замонларда Хива ҳокими бўлган бир киши.

*Йиғилиб келди, бәсе, яхши-ёмон,
Кепагу арпою бугдою сомон..!*

МАЖОЗ

Бир сўзни ўз маъносидан бошқа бир маъно учун ишлатмагидир. Шул шарт биланким, бу ики маъно орасида ўхшатишдан бошқа бир турли яқинлик, байланиш бўлсун. Бир кимсаки *Бошинг омон бўлғай* деганда тилагимиз унинг ўзининг омон бўлишидир. Боши унинг бир мучаси (аъзоси) бўлгани учун *бош* сўзидан унинг ўзини онглаймиз.

Ботунинг қалами яхши. Навойини кўб ўқийман. Мажлис сўнгида қарор берган. Инқилоб Иван билан Каримни ўртоқлаштирди деганимиз гапларнинг ҳаммаси мажоз билан айтилади.

Адабиёт муаллимларидан баъзилари мажознинг чин маъноси билан янги маъноси орасида бўлган яқинлиқнинг нима эканини кўзда тутиб, мажознинг турларини кўрсатмакчи бўлади. Бу ортиқча бир ишдир, масъаланинг муҳим жиҳати мана бундир:

1. Ики сўзнинг ҳар бирини ўз маъносида қолдириб, бир-бирларига ўхшатилиб айтилса, ўхшатиш бўлади.

2. Бир сўз ўзининг чин маъносидан олиниб, шунга ўхшаган бошқа бир маънода ишлатилса, истиора бўлади.

3. Бир сўз ўзининг чин маъносидан олинмай шунга ўхшагон бир маънода ишлатилса, киноя бўлади.

4. Бир сўз ўзининг маъносидан олиниб, шунга ўхшатишдан бошқа нима бўлса майли, бироқ онглашиллик бўлсун.

ЖОНЛАШТИРИШ

Инсондаги даражада тириклиги бўлмаган нарсаларга, жониворларга инсондаги тирикликнинг ҳолларини, суфатларини тақмоқдир. Жонсиз нарсаларни жонли кўрмак, қушлар, жониворларни кимсалар ўрнида тушуниб, о(н)лар билан гаплашмак, оғир қайғулар, кучли туйғулар, денгиз тўлқуни, қон қайнаши замонларида бўлатурган бир руҳий ҳолатдир. Мана шу руҳий ҳолатларни тасвир этмак истаган қаламлар, самимийликдан чиқмасалар ифодаларига кучли таъсир берган бўладилар.

Элбекнинг шу шеърида:

*Бир замон кўкларга қанот қоққан бу
Севгили, муҳташам ҳайбатли бино,
Емрилиш соатин кутгандай бўлуб,
Кўрунур кўзга қайғулиғина⁵⁷.*

Чўлпоннинг шу шеърида:

*Кичкина ариқнинг пастак шовваси
Мана, товуш билан шовлаб турадир.
«Эй, қўпол шаҳарнинг жанжал, ғовғаси,
Тола бўйларида мен бормен» дейдир.*

Бибихоним мадрасасининг харобаларида кўкларга қанот қоққан кучли бир қушнинг емирилиш, йиқилиш дақиқаларини кутуб турганидаги қайғуларини кўрмак...

Далада оқиб турган кичкина бир ориқчанинг товушидан шаҳарнинг қўполликларига, жанжал, ғавғоларига қарши кўтарилган маъсум бир руҳнинг майин товушларини эшитмак жонлаштириш санъатининг чиройлик ўрнакларидир.

Навоий «Лайли-Мажнун» достонида бир боғда Лайлининг оёғи остига эссиз йиқилган Мажнуннинг, Лайли кетгандан кейин эса ўзига келиб кўз очқонин, боғдаги гул, булбул, ёғочларининг унга қайғудошлиқ қилғучилар каби кўрган тасвир қиладирким, бу жонлаштириш санъатининг жонли бир ўрнакидир:

*Гулшан аро Қайс¹ хушидан фард²,
Ётиб эди ерда ўйлаким гард³.*

*Ҳам мағзида⁴ хушдин хабар йўқ,
Ҳам жисмида руҳидин асар йўқ.*

*Ёрим кеча ким насима гулбез⁵,
Бўлди чаман аҳли узра гулрез⁶.*

*Гул атри⁷ димоғига солиб хуш,
Очти кўзин ул ғариби мадҳуш⁸.*

*Кўрди ўзини чаман ичинда,
Сарву гулу ёсуман ичинда⁹.*

¹ (Қайс) — Мажнун исми.

² (Фард) — хушдан айрилган.

³ (Гард) — тўзон.

⁴ (Мағзи) — мия.

⁵ (Гулбез) — гул ҳидли шамол.

⁶ (Гулрез) — гул сочгучи.

⁷ (Атр) — ҳид.

⁸ (Мадҳуш) — эссиз.

⁹ (Сарв) — бир ёғоч.

*Булбул боши узра нағмапардоз¹⁰,
Аҳволиға навҳа¹¹ айлаб оғоз.*

*Гул ҳолиға чун назора¹² айлаб,
Гулгун ёқосини пора айлаб.*

*Чун кўксиди ҳажрдан кўруб доғ,
Кўкси узра лола куйдуруб доғ.*

*Топиб чу вуқуф¹³ бу азоға,
Ашжор¹⁴ алам¹⁵ чекиб ҳавоға.*

*Сунбул қилибон қаро узорин¹⁶,
Очиб қаро зулфи мушкборин¹⁷.*

*Дардиға оқан су(в) зор йиғлаб,
Ун тортибу сўғвор¹⁸ йиғлаб.*

СЎРАШ

Шоир-адиб умидсизлик, шошқинлик, қизғинлик, кучли бир қайғу каби ҳолларга тушганда ўзининг туйғуларини узил-кесил қилиб онглата олмайду-да, «умидир?», «бумидир?», «нечун бундай?» каби сўроғларни қаторлаб ўтадир. Бу усталик билан чинликни йўқотмасдан ишланса, кучли туйғуларни онглатиш учун чиройлик бир йўлдир:

*Боқмас менга жанона, ажаб ҳолат эмасму?
Бўлди яна бегона, ажаб ҳолат эмасму?*

(Лутфий)

Адабиёт муаллимлари услубнинг хусусий безаклари қаторида «билмасликка солиш» (тажоҳули ориф) деб айрича бир безатишдан гапурадирлар. «Бундай шоир билгани бир нарсани гўё ҳеч билмас эмиш каби у тўғрида сўроғлаб қотарлаб кетадир», дейлар. Чўлпоннинг мана шу шеъри «билмасликка солиш» учун кучли бир ўрнақдир:

*Бир-ики яхши сўз айтдик,
Ҳолимни онглаганингми?*

¹⁰ (Нағмапардоз) — мусиқий чолғучи, ашулачи.

¹¹ (Навҳа) — йиғи-сиғи.

¹² (Назора) — қарамоқ.

¹³ (Вуқуф) — онгламоқ.

¹⁴ (Ашжор) — ёғочлар.

¹⁵ (Алам) — байроқ.

¹⁶ (Узор) — юз.

¹⁷ (Мушкборин) — мушк сочувчи.

¹⁸ (Сўғвор) — мотам тутмоқ.

*Кўзларни қайғули артдик,
Ҳолимға йиғлаганингми?
Ётликлар битдими энди?
Ортуқ мен сенга яқинми?
Қарғашлар кеттими энди,
Олдимми эски ҳақимни?
Тўйдирғич қоп-қора тунлар
Ёпқични олдимиз биздан.
Юргайми ёғдули кунлар,
Сен босқон севгимиз издан?..
Кўкларнинг олдини тўсқон
Зулматлик қишми йиқилди?
Бўйнига лолалар осқон
Кўкларни ўрнига келди?
Кўнглимга сирли қоқилган
Кўнглимнинг шарпасидирми?
Ё кўкда янглиш отилган
Бир юлдуз куррасидирми?*

*Бир сўзла, биргина сўзла,
Қолдирма шубҳа кўнгулда!*

(1922 йил 22 июл)

Бироқ, менинг фикримча, бу сўрашдан бошқа нарса эмас. Буни услубнинг айри бир безаги деб кўрсатиш тўғри бўлмайди.

МУБОЛАҒА

Туйғуларимиздан бирининг жуда кучли эканини билдирмак, уни бўлганидан бир оз орттириб кўрсатмакка муболаға деймиз.

Муболаға чин (самимий) бўлса, жудаям оширилиб юборилмаса, зўраки, ясама бўлмаса, туйғулардаги кучлилиқ-ўткирликни онглатишга катта ёрдам қилади. Катта бир бахтсизликка учраган кишининг «Оҳ, ёндим, биттим!» дейиши мана шундай чиройли муболағалардандир.

Навойининг:

*Тирноқларин чу юзга урди,
Тирноқ-тирноқча ерлар уйди*

байтида ҳам чиройли муболаға бор. Эски адабиётимизда «фалаклар ёнди оҳимдан... кўз ёшим сел бўлуб дунёни босди...» руҳида ёзилган шеърлар зўраки, ясама, совуқ муболағалардандир.

Кўз ёшим чу дарё, ҳар тараф оби равоним бор.

(Залилий)

*Ғам туни билмам шафақдир¹ ё фалак миръотида²
Акс кўргазган кўзимнинг лаълун³ ёшимидур.*

(Навоий)

Қайғули кечаларда, кўкда қизорган булутни кўрган,
бу менинг кўзимдан оққан ёшнинг аксидир, онда кўринадир,
демак янглиш муболағалардандир.

УНДАШ

Туйғулардаги тўлқунларни кўрсатиб, ўқувчини қай-
натмак учун бўлган қичқириб ундамакларга адабиётда
ундаш дейиладир.

Навоий «Лайли-Мажнун» достонида Мажнуннинг қай-
ғули бир ҳолини тасвир қилиб бўлгандан сўнг ўзи қайнаб
кетадир-да замонга қарши:

*Эй золи замона⁴, дод, фарёд,
Атфолингга⁵ неча зулми бедод.*

*Бу ҳайниким ҳалок этарсан,
Ўз бағринг эрурки, чок этарсан —*

деб қичқирадирким, бу ундашнинг гўзал бир ўрнакидир.
Сайдалининг «Табиатда баҳор»ида ундаш, сўраш безаклари
жуда яхши ишлатилган: *Эй, табиат, бу нечун?! Нега сен
куласан-да, мен йиғлайман?! Мен-да сенинг бир учқунинг, мен
ҳам сенинг бир бўлагинг эмасми?! Йўқ... Сен золим! Сенинг
қийноғингга менинг борлигим чидай олмайдир! Эй, меҳрсиз
она, болаларинг қайғу тенгизига ботган экан, сен байрамми
қиласан?! Онанинг ишимидир?! Болаларинг эзилсун, бир тизим
нон тополмасдан зор-зор йиғласун, турли балоларга учрасун-
да, сен кул! Она учун бу иш мумкинми?! Сен буларнинг ҳолини
билмайсанми? Уз қучоғингдаги ҳоллардан хабарсизмисан?!..*

ҚАРШИЛИК

Қарши бўлган фикрлар маъноларини усталик билан
бир-бирига бойлаб ёндаштиришга қаршилик дейиладир:

¹ Шафақ — қуёш ботарда қизориб кўрунган булут.

² Миръот — кўзгу.

³ Лаълун — қизил.

⁴ Золи замона — кампирга ўхшаган замона.

⁵ Атфол — болалар.

*Ёруғликни севатурған бизнинг тинуқ кўнглимиз
Қачонгача қоронғулар ичра қолар бўғулуб.*

(*Боту*)

*Юз ёмонлиғ кўриб ондин телба бўлдунг, эй кўнгул,
Яхшилиқни кўз тутарсан ул париваш⁶ дин яна.*

*Мен неча жафою жаврингга сабр этай,
Бир зарра вафою меҳр йўқ сенда, нетай.
Чун бошим оёғингга қўярға ярамас,
Бошимни олиб оёқ еткунча кетай.*

(*Бобир*)

Мана бу юқоридаги шеърлардаги *ёруғли-қоронғу, ёмонлиғ-яхшилиқ, жафо-вафо, жавр-меҳр, бош-оёқ* сўзлари орасида қаршилиқ бор. Буларни ёндаштирмақ адабиётда қаршилиқ бўладир. Бироқ, бу кўрганларимиз сўздагина қаршилиқдир. Ҳолбуки, қаршилиқнинг энг яхшиси «фикр»лар аро қаршилиқ ясашдир. Чўлпоннинг «Мен ва бошқалар»ида (шундай) қаршилиқлар бор:

Мен ва бошқалар

*Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Уйнаған бошқалар, инграған менман,
Эрк эртақларин эшитган бошқа,
Куллик қўшуғун тинглаған менман...
Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
Шохларға қўнадир, боғда яйрайдир.
Сўзлари садафдек, товуши найдек —
Куйини ҳам ҳар ерда, элга сайрайдир.
Менда-да қанот бор, бироқ боғланған...
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор.
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор... уни-да девор тинглайдир.
Эркин бошқалардир, қамалған менман,
Жонивор қаторида саналған менман.*

(*Чўлпон*)

Бобир Мирзонинг:

*Эл борча пушаймон бўлар, тавба қилар,
Мен тавба қилибман, пушаймондирман*

деган байтида ҳам фикрий қаршилиқ бордир.

Қаршилиқнинг ўртоғи бўлған бошқа бир услуб безаги борким, *яқинлик (таносиб)* аталадир. Бу гапда бир-бирига

⁶ **Париваш** — парига ўхшаган, чиройлик.

яқинлиғи (муносабати) бўлган сўзлар тузиладир. Сайдалининг «Табиатда баҳор»ида баҳор билан яқин бўлган *чечак, қуёш, булут, гулдирлаш, чақнатиш, ёғмур, бўрон* каби сўзларни тизгани адабиёт истилоҳича яқинлик (таносиб)дир.

ҚАЙТИШ (РУЖУЪ)

Шоир-адиб ўз туйғуларини онглатиб турган чоғда, гўё бирдан ифодалашнинг етишсизлигини билган бўлуб, бурунғи сўзидан қайтадир-да, ундан кучлирак бир ифода билан сўйлайдир. Бунга *қайтиш* дейиладир:

Йиғлаб турдим, йиғлаб турдим эмас, унда тийрак ўлдим.

(Элбек)

Қиз ўзининг поёнсиз ёлғузлигининг энг охирли ҳадларигача йитиб қолган, йўқ, балки у ҳаддан ошиб ўтиб кетган.

(«Сўба», Чўлпон таржимаси)

*Кўнгил аро ҳушдин хабар йўқ,
Не ҳушки, кўнгилдин асар йўқ.*

*Ҳар бир монғишида бир латофат,
Йўқ, йўқки, сочиб жаҳонга офат.*

(Навойи)

*Азм айла, сабо, ул гули хандонимға,
Не гулки, қуёшдек моҳи табонимға.*

(Навойи)

Кўриларким, қайтишда сўнграғи фикрнинг бурунғи фикрдан кучли бўлиши лозим. Шундай бўлмагач, қайтишнинг маъноси қолмайди.

Навойининг:

*Бўлмаса ишқ, ики жаҳон бўлмасун,
Ики жаҳон демаки, жон бўлмасун*

деганидағи қайтиш мана шундай кераксиз қайтишлардандир.

Чунки, бу *и*ки жаҳон бўлмасун деганига рози бўлмай, *йўқ, жон бўлмасун*, дейди. Ҳолбуки, икинчи фикри биринчи фикридан кучсиздир.

КЕСИШ

Инсонда баъзи фикрлар, туйғулар бўладиким, уларни билдирмак учун сўзлаган сўзлар ҳалигиларнинг таъсирини

йўқотмоқдан бошқа бир фойда бера олмайди. Одатда ҳам «мен бу фикримни онглата олмайман, буни онглатмоқ учун сўз етишмайди», деганимизда шундай фикрлар, туйғулардан хабар берамиз. Мана шундай фикрлар, туйғулар тўғрисида ортуқча сўзламакнинг фойдасиз бўлганини сезган шоир бирдан сўзини кесадир, ўзини сўйлашдан ожиз қолганин онглатмоқ йўли билан туйғуларнинг кучини кўрсатмак истайдир. Бунга адабиёт тилида *кесиш (қатиъ)* дейиладир.

*Яна бир кун кўк кўкрагини очиб,
Кула-кула бунлар сори боққанда.
Яна бир кун қизлар каби табиат,
Кулоғига олтин ҳалқа тоққанда.*

*Булар бутун мучмоқлардан айрилиб,
Кўклар сори қараб, учиб кеталар.
Яна учиш, яна ўйун, яна эрк...
Оҳ, у кунлар...*

БУРИЛИШ

Бир нарсага ундаб ё уни тасвир қилиб, ўз туйғуларини ёзиб турган шоир бирдан сўзнинг боришини бошқа томонга буруб қўйса, мунга *бурилиш* дейиладир.

Сайдали ўзининг «Табиатда баҳор»ида: *Табиат чечаклар билан безанадир, байрам қиладир. Турли чечаклар қуёшга қараб қувонч билан лабларини жилмайтирадирлар. Бироқ, менинг устимга эса қўрқунч, қора булутлар ҳар нафасда гулдурлаб олов чақнатадирлар. Бағримда ёққон ўтли ёғмурлар ики кўзимда ики вулқон каби қайнаб чиқади, мени ботиради, эритадир. Борлиғим қўрқунч бўронлар орасида қолмиш изла(р)дир* дегандан сўнг бирдан сўзини буриб: *Эй, табиат, бу нечун, нега сен куласан...* деб қичқирадир, ундайдир-да, бизга бурилишнинг гўзал бир намунасини беради. Навойи «Лайли-Мажнун» достонида Мажнуннинг фожиёали ҳолларидан бирини тасвир қилгандан кейин бирдан сўзини табиатга, замонга қараб бурадир-да:

*Эй золи замона, дод, фарёд,
Атфолинга неча зулми бедод!*

СЎЗ ЎЙУНЛАРИ

Араб-эрон адабиётидан таъсирланиб майдонга чиққан бурунги адабиётимизнинг жуда аҳамият бергани *сўз ўйунлари (лафзий санъатлар)*дир. Буларга «санъат» демакдан «ўйун»

демак тўғрироқдир. Форс шоирларининг буюк бир қисми адабиётдан, шеърдан мақсадлари туйғуларни, воқеаларни, руҳий ҳолларни тасвир этмак, чизиб кўрсатмак эмас эди. Ақлсиз муболагалар, табиатдан ташқари ўхшатишлар, бир сўзни ики маънода, ики сўзни бир маънода ишлатишлар, сўкушдан-да қабоҳатли бўлган махташлар билан овора бўлмоқ улар учун улуг адиблик, буюк шоирлиқ саналар эди. Бир кишининг боласи ўлса, ё хотуни туқса, бир киши бир мансабга эришса, уй, мадраса, сарой, ҳавуз, ҳаммом ясаसा, замоннинг энг катта шоирлари шунга таърих ёзиб тақдим қиладилар эди. Буларнинг адабиёт билан, шеър билан муносабати бўлмаган сўз ўйунлари эканини онгламоқ истамаганлар бор кучлари билан шуларга берилганлар. Бизнинг ўзбек-чиғатой шоирлари форс адабиётининг мана шу ясама санъат ўйунларига берилган форс шоирларини тақлид этиб, кўб асарлар ёзганлар. Бироқ, бу йўлда форс шоирлари даражасига эриша олмаганлар. Ўзларининг адабий кучларини, адабий истеъдодларини текингина совуруб қўйганлар! Бу сўз ўйунларининг бу кунги адабий қарашга кўра ярим чақали аҳамияти йўқдир. Шундай бўлса ҳам бурунги адабиётимиз танишмоқ истаганларга, албатта, яраганини билганимиз учун китобхонимизга булардан ҳам бир оз гапуруб ўтмакчи бўлдум:

Тажнис

Маънода бошқа бўлуб, ёзилишда, айтилишда бир-бирига ўхшаган ики сўзнинг бир мисраъда ё бир байтда сиғдиришга *тажнис* дерлар.

Бобирнинг:

*Ёз бўлдию бўлди яна жаннат каби ёзи,
Хуш ул киши ким айш или ўтган қишу ёзи⁸⁸.*

*Дўстлар, кўнглумдаги қабрим тошига ёзғайсиз!
Токи бирдек бўлгай ул ой ишқида ичү тошим*

деган байтларида *ёзи*, *тош* сўзлари тажнис ўйуни билан ай-тилгандир. Навойининг шу туюғида ҳам тажнис ўйуни бор:

*Ё Раб, ул шаҳду шакар ё лабмидур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмидур?
Жонима пайваста ўқин отқали
Фамза ўқин қошига ёлабмидур?*

Лаффу нашр⁵⁹ (Йиғиб тарқатиш)

Бир гапда, бир байтда ики-уч нарсанинг исмларини қатор тизиб, андин кейин уларга боғли ҳолларни шу тартиб билан қаторламоққа *лаффу нашр (йиғиб тарқатиш)* дерлар: *Гуллар, булбулларнинг боғчани тўлдирган ҳид, товушлари мени қайғи дунёсидан узоқлаштирган эди, деганимизда гулларнинг ҳиди, булбулларнинг товуши* демасдан, «гуллар, булбуллар» дегандан сўнг уларнинг «ҳид, товушлари»ни қаторлаймиз.

Амирнинг:

*Лаб ўғур такалумга, зулфингни паришон қил,
Қанд қийматин синдир, нархи анбар арзон қил⁶⁰*

деган байтида йиғиб тарқатиш бор.

Фазлийнинг:

*Оразинг била зулфинг боғ аро намоён қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил*

байтида ики қабатлиқ йиғиб тарқатиш бор. Фазлий бошлаб *ораз* (юз) билан *зулф*ни қаторлаб тизадир, сўнгра *ораз* тўғрисида *лола*, *зулф* тўғрисида *сунбулни* тизадир, ондин кейин *доғ этиб паришон қилишни* *лола билан сунбулга* боғлайдир-да, *лолани доғ этиб* гапини *оразга*, *сунбулни паришон қил* гапини *зулфга* боғлайдир.

Сажъ

Тизимда қофия нима эса, сочимда *сажъ* шудир. Бир мақола, бир ҳикояда гапларнинг охирларидаги сўзларнинг бир турли оҳангли бўлишларидир. Араб адабиётида *сажъ*-нинг эътибори жуда каттадир. Қуръонда оят охирларидаги *мубайян, муайян; карим, алим; ҳалак, фалаклар*. Мана шул *сажъ* деганимиз сўз ўйунидир. Арабча ёзилган бир кўп адабий сочим асарлар *сажъ*ли қилиб ёзилгандир.

Бизнинг адабиётимизда буни киргизишга тиришганлар кўп бўлган. Улардан бир-ики намуна кўрсатайлик.

Навойининг «Маҳбуб ул-қулуб»идан:

*Аммо баъд, фуқаронинг гадоийи ва ғаройиб мастурлари
чеҳра кушойиши, ал-фақири ҳақир Алишер Навоийи мундоғ
арз қилур ва адосин ўзига фарз билурким, бу хокисор, паришонрўзғор...*

Амир Умархондан:

Таадди аҳлидин фуқаро ва масокин хотирлари жамъ ва

муҳофазатим таҳқиқидин, шомдин то субҳ раста ва дўконларда шамъ, ҳимматим саҳобининг рашаҳотидин муфлис-лар ғами ва кафи, кифоятим қаторотидан муҳтожлар мустағни бўлдилар⁶¹.

Кўриларким, худди араб-форс сочмаларида бўлгани каби сажъли ёзишқа тиришмакни услубимизни бузушдан бошқа бир фойдаси йўқдир. Бир асарни бутунлай сажъли ёзмоқ эмас, сўз орасида бир-ики сажъли жумлалар айтиб кетишга бизнинг халқ шоирларимиз бўлган бахшилар(дан) муваффақ ёзилиб олинган «Алпомиш» достонида ора-сира мана шундай ўрунли сажъларга учрамоқ мумкиндир:

Ўн олти уруғ Қўнғирот элида бир чўпон тўй бўлди. Бийлар тўйга келди, бийларни отини ушламади, кўнглини хушламади...

Жортибой оқсоқол деган бир зот бор эди. Мажлисли кун бўлса, тўрдан жой тегмас, пиёладан чой ичмас. Бузоғининг олдинда кавиш билан оралашиб, ит чағиш бўлуб ётар эди...

Мурнас кўрсанг дерман новудай, каллалари сайт отнинг товудай...

Мана бизда ҳам сажъ бор. Бироқ, араб сажъи каби зўрлаб бир мақолани тўлдируб юбормайди. Мақоланинг, ҳикоятнинг жонли ўрунларида ифоданинг табиийлигини бузмасдан, бир-ики йўла кўруниб, яна йўқоладир. Бу йўсунда сажъ эса, албатта, мақбулдир.

Таърих

Бурунги мадрасаларимизда ўқуған ҳисоб илмида «Абҷад ҳисоби» бор эди. «Абҷад ҳисоби»га кўра, ҳарфларнинг ҳар бирига бир сон белгиланган бўладир. Мана шундай:

ى	ط	ح	ز	و	ه	د	ج	ب	ا
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ص	ف	ع	س	ن	م	ل	ك		
90	80	70	60	50	40	30	20		
ذ	خ	ث	ت	ش	ر	ق			
700	600	500	400	300	200	100			
		غ	ظ	ض					
		1000	900	800					

Туғулиш, ўлим, тўй, тахтга чиқиш, бино солиш каби воқеалар тўғрисида бир тизим ёзиб, охириги мисраъида шу воқеъа таъриhini абжад ҳисоби билан кўрсатишга таърих дерлар.

Қўқон хони Амир Умархоннинг «Зафар кўк» деган оти ўлганда «Биҳжат» деган шоир мана шу таърихли марсияни ёзган:

*Қайси гулбун гулининг ғунчалари тўкулмас,
Қайси гулбарғим, ул боди хазондин сўлмас.*

*Қайси хумдирки, қазо тоши они синдирмас,
Қайси жомеки, қадар шарбати анга турмас.*

*Не келур даври фалакдин бошингга, рози бўл,
Ҳеч жондор ажалнинг илкидан қўрқилмас.*

*Бўлди нобуд зафар кўк тўкулган су(в)дек,
Эл аро ушбу масалдирки, «тўкилган тўлмас»—*

*Деди таърихи учун ақл: «Зафар кўк ўлди»,
То мирохур бошини олмаса ҳарғиз бўлмас.*

Бунда эски имло билан ёзилган «Зафар кўк ўлди» айтимининг ҳарфлари юқоридаги абжад ҳисоби билан (1277) бўладир. Бундан «мирохур»нинг боши бўлган (م) ҳарфи сони бўлган 40 ни чиқарганда 1237 қоладирким, онинг ўлган йили шудир.

Хоразмнинг машҳур шоирларидан Полвонниёз Комил Хоразм шаҳзодаларидан бирисининг туғилишига шу таърихни айтган:

*Деди таъриhini дуо бирла,
Комил хоксор бесомон.
Авж иззат уза муқим ўлсун
«نور عين سيد محمد خان»*

(Нури айни Саид Муҳаммадхон)

Эски имло билан ёзилганда тўртинчи мисраънинг абжад ҳисобига кўра сони 1203 бўлади. Мунга иззат (عز ز ه ت) сўзининг юқориси (авжи) бўлган «ع» ҳарфининг сони 70 ни кўшсак, 1273 бўладир.

Муаммо

Бурунги шоирларимизни бўш-бўшига машғул қилиб чарчатган ўйунларнинг биртаси муаммодир... Шоирларнинг бири бир байт ёзадир шул йўсундаким, унда бир «исм»

махсус қоъидалар билан яширилган бўлсун. Сўнгра муаммо қоъидаларини билганларга ҳалиги яшурун аслини билдирмай, шу байтни ўқуйдир. Улар тиришиб, жон чекишиб билган қоъидалари юзасидан ҳалиги исмни топиб айтадирлар.

Бу ўйуннинг шеър, адабиёт билан олиш-бериши бўлмагани маълум. Бироқ, бизнинг бурунги шоирларимиз шеърдан, адабиётдан санаганлар-да, унинг йўлида мияларини чурутганлар. Ҳатто буни ўз бошича бир «фан» (муаммо фани) атаганлар. Қоъидаларини кўрсатиб, китоблар ёзганлар, мадрасада дарс этиб ўқуғанлар..!

«Муаммо» ўйунининг энг кўтарилган замони Навойи замонидир. Навойи замонида форси(й)ча, ўзбекча муаммо бирликда кўтарилган, форсий муаммога кўбрак аҳамият берилган десак-да, Бобирнинг анча муаммолари бордир.

Навойи «муаммо фани»(!)да айрича бир рисола ҳам ёзган⁶². Биз Бобир ҳам Навойи муаммоларидан бир-ики ўрнак кўрсатамиз:

Навойидан (Боқир / باقر / исмиға):

*Жаннат гулу насринига¹ бўлсанг муштоқ,
Гоҳ «ёр» юзиға, гоҳ кафи пойиға «боқ».*

Боқ сўзи ёр сўзининг юзи бўлган «и — ی»га қўшулса, ёки исми чиқар, оёғи бўлган «ر» қўшулса, ёқир бўладир. Ёқир ёзилишда Боқир кабидир.

(Жунайид исмиға).

*«Оҳ» ўқин «жон»дин чекарсам ул париваш «ёд»идин,
Қолмас ул ёдимда ҳам фарёд онинг бедодидин.*

«Жон» сўзидан «оҳ»нинг ўқи бўлган (|) ҳарфи Ёд сўзида ҳам қолмаса, «й, д» ҳарфлари қоладир. «ж, н, й, д» ҳарфлари бирлашгач, эски имлода «Жунайид» (جنید) исми чиқади.

Форс-араб адабиётидаги сўз ўйунларининг турлари кўбдир. Бироқ, бизнинг адабиётимизда муҳим ўрин тутқонлари шуларгинадир.

Зотан, буларнинг-да, қолганларининг адабиётга аҳамияти йўқдир. Шунинг учун бу тўғрида сўзни узайтиш лозим кўрилмади.

¹ Насрин — бир чечак исми.

ЭЛ АДАБИЁТИ

Ёзма адабиёт, эл адабиёти деб адабиётни икига ажратадилар. Бу ажратиш тўғрисида ёш адабиётчиларимиздан В. Маҳмуднинг шу аҳамиятли фикрини тинглаймиз: «... лекин ёзма, эл адабиётини айирмоқ ва буларни жомий, моний таъриф қилмоқ қийиндир, ҳатто мумкин эмасдир. Ёзма адабиётнинг бир хусусияти ёзмалиги, икинчиси, асар эгасининг маълум бўлишидир, эл адабиётининг хусусиятида, шу суфатларнинг бўлмаслиги ва оғиздан-оғизга кўчиб юришидир. Энди таҳлил қилайлик:

Биринчи: бир вақтлар ёзма ўлароқ тасбит этилган (майдонга чиққон) бир адабий асар йўқолди дейлик ва сўнгра унинг парчалари оғиздан-оғизга кўчуб юрди ва асар эгасининг оти ҳам унутилди дейлик.

Икинчи: оғиздан-оғизга кўчиб, асрларча юрган достон, мақоллар ёзилиб бир мажмуа ҳолига келтирилди дейлик (қандайки, бу кун ҳар ерда қилинадир).

Бу иковини қандай қилиб ажратиш керак ва қайсини қайсисига киргизиш керак?»⁶³.

В. Маҳмуд «Эл адабиётининг эгаси маълум бир киши эмас. Унинг эгаси халқдир» деган фикрни ҳам мана шундай юрутади: «Ҳеч бир достон, мақол, топишмоқ, ашула йўқки, йигирма киши ўйлашиб тўқуған ёки «баста»лаган (боғлаган) бўлсун.

Ҳар бир достон, мақол, топишмоқ, ашула, асосан, бир киши томонидан чиқориладир-да, сўнгра умумийлашиб кетади. Туркистоннинг сўнг шоирларидан Муқимий, Фурқат, Ҳазиний парчаларидан шундайлари борки, агар аллақайси тоқчаларда чуруб, қорайиб кетган баёзлардан кўруб эгаларини билган бўлмасоқ, уларни эл адабиётидан ажрата олмас эдик...».

В. Маҳмуднинг гапи жуда тўғри. Бу ики турли адабиёт орасидаги фарқни ёзмоқ, ёзилмаганликда ёки эгасининг белгили-белгисиз бўлганида кўрмак янглишидир. Шундай бўлса ҳам бизнинг санъаткор адабиётимизга қарши ўзининг самимийлиги, соддалиги билан ўз борлигини сақлаб келган бир адабиётнинг борлиги-да маълумдир. Бироқ, бунинг айирмаси ёзма бўлмаслигида, ё эгасининг маълум эмаслигида эмас, ўзининг руҳидадир. Шаҳарларда, сарой, мадраса теғраларида йиғилиб, маданиятча илғари босқон, иқтисобча кўтарилган, туйғуча-завқча ингичкаланган бир

«кўма» (зумра)⁶⁴дан кейинга қарасангиз, маданият, эътиқод, туйғу, завқ ҳам тушунчада тубанда қолган буюк бир кўбчиликни кўришингиз аниқдир. Мана шу кетда қолган кўбчиликнинг тушунишига, завқига, туйғусига, руҳига қаратиб ёритилган кенг бир адабий майдон, жудаям кўп адабий асарлар бор. Мана шу асарларга биз *эл адабиёти* деймиз¹⁾. Бундағи ифода, услуб, ўхшатишлар, суфатлашлар, мажозлар, истиоралар, қайнашлар ҳаммаси элники, эл тушунишига мос келтирилгандир. Ҳалиги санъаткор «кўма» (зумра) шоирларининг ҳеч-да ёқтирмаганлари таъбирлар, ўхшатишлар эл адабиётининг энг чиройлик қисмидир. Буни мисоллари билан кўрсатайлик:

*Лапар айтсанг тўйда айтғил,
сулув қизлар қочаро,
Очилмаған гул ғунчани
булбул сайраб очаро.*

*Кўзам олиб су(в)га чиқсам оҳ урадир бир йигит,
Кўзам кўюб қулоқ солсам, ёрдан айрилган йигит,
Ёрдан айрилган йигитнинг ёри мен бўлсаммукин?
Кўлига қирғий бериб, кўксиди жон берсаммукин?*

(Эл лапару)

*Кўрмасам бир замон тоқатим йўқтур,
Мени зор ингротиб, кўзим, айрилма.*

*Сен кетарсан, мен қолурман зор йиғлаб,
Ҳижрон ўти бирла бағримни доғлаб,
Қайси бир ошнодин сени сўроқлаб,
Шунқорим, лочиним, кўзим, айрилма.*

(Урганжлик Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо»сидан)

Мана бу шеърларда: *Очилмаған гул ғунчанинг булбул сайраши билан очилиши* каби чиройлик киноя, *кўза олиб су(в)га чиқмоқ, қўлга қирғий бериб, кўкрагида жон бермак, сезгига кўзи, шунқор, лочин* деб ундамак «кўма» (зумра) шоирларимизга ёқатурған таъбирлар эмасдир. Мана эл адабиётини «адабиёт»дан (тор санъаткорона адабиётдан) айирган нарса, унинг ёзилмағанлиги эмас, унинг руҳидир. У соддадир, табиийдир, кўбчиликнинг завқига ярарлиқдир! Кўруладир-ким, бу масъалани, тўғриси, бу адабий ҳодисани ёзиш билан эмас, синф масъаласи билан изоҳ этмак тузукрак бўладир.

¹⁾ Мана шу мулоҳазага топиниб, А. Саъдийнинг «Эл адабиёти»ни омма адабиёти дейишига ҳақ бергум келадир (*Фитрат*).

Эл адабиётидан саналган асарларнинг эгалари кўбчиликнинг «кўма» (зумра) шоирлари томонидан ёзилган асарлар орасида кўбчиликнинг туйғу, завқига ёқиб, эл адабиёти қаторига кирганлар ҳам бордир. Вадуд Маҳмуднинг айтгани Фурқат, Муқимий, Ҳазиний «парча»лари шу қатордандир. Эл адабиётидан саналган асарлар кўбчиликнинг туйғусига, завқига шундай мос келадирким, у буларнинг эгаларига аҳамият бермайдир-да, асарни ўзиники қилиб оладир.

Бизда эл адабиётининг турлари шулардир: *ашула, эртак, мақол, топилмоқ, лапар, достон*. Энди буларни биртадан кўруб ўтайлик.

Куй, оҳанг билан ўқилатурган шеърлар, тизмаларга *ашула* дейиладир. Ашулаларимиз кўбрак миллий вазн (бармоқ вазни)да бўладир.

Ашула, шеърларимиздан энг кўби тўртликлардир. Бир ашулада ўқилатурган шеърлар олти-етти тўртликдан иборатдир. Бироқ, бир-ики мисраъ «нақарот» ҳар тўртликда айланиб турадир.

Ҳар тўртликнинг ўзига махсус қофияси бўладир. Ҳар тўртликда биринчи, иккинчи, тўртинчи мисраъининг қофияланиши бир турли бўлуб, учунчи мисраъ қофиясиз, бошқа бўладир:

*Бекижон укам —
Жўхори экдим кечки,
Ёнидан қилдим бачки,
Ёргинам эсон келса,
Бекижон укам, ёрларам
Ҳар мозорга беҳ эчки.*

*(бу нақаротдир)
Сув келар гулдир-гулдир,
Севганим қизил гулдир.
Севганим топилмаса,
Ўлганим ўшал кундир.*

*Ариқ тўла сув оқар,
Сув тагида қум оқар,
Севганим ташлаб кетса,
Менга кулиб ким боқар?*

Шу ашуланинг тўртинчи бандига келган қофия йўсуни бирдан ўзгариб қоладир. Юқоридаги бандларда 1-, 2-, 4- мисраъ қофиясиз экан, тўртинчи бандда 1-, 3- мисраълар қофиясиз, 1-, 4- мисраълар қофияли бўладир.

*Боғ айланиб шафтоли,
Учган кимнинг каптари,
Айтсам адо бўлмайди
Бевафонинг дафтари.*

Яна бешинчи бандда эса қофия бурунги йўсунга қайтадир:

*Боғинг бўлса қўра қил,
Ўғлунг бўлса мулла қил.
Муллаликка кўнмаса,
Сатанларга жўра қил.*

«Андижон борай» ашуласи:

*Қошингни қорасига,
Хол бўлай орасига,
Асло раҳминг келмайди
Мусулмон боласига.*

(Нақарот)

*Андижон борай дедим, боролмадим
Роҳатлик қилай дедим, қилолмадим*

*От минсам ҳам ўйнайман,
Минмасам ҳам ўйнайман.
Севиб олган ёримга,
Минг боқсам ҳам тўймайман.*

Бундан сўнг яна юқоридаги нақарот айтилади. Ондан кейин яна тўртлик, яна нақарот давом этади. Нақаротсиз тўртликлар билангина юрган ашулалар ҳам бордир. Баъзи ашулалардаги тўртликларда қофия биринчи, икинчи, учинчи мисраъларда бир турли бўлиб, тўртинчи мисраънинг ўзи ҳар бандни тўртинчи бўлиб такрор этади:

*Энди сендек, жоно, жонон қайдадир,
Кўруб гул юзингни боғда бандадир,
Сақлай ишқим токи жоним тандадир,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир.*

*Меҳринг ўти тушуб ногоҳ жонларга,
Парвойим йўқ зарра хонумонларга,
Лола янглиғ тўлуб бағрим қонларга,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир.*

Ҳосили шулким: эл ашулаларида шеър кўбрак тўртлик бўлади. Ҳар тўртликда бир-ики мисраъ нақарот бўлади: бўлмаганлари ҳам бор. Қофия бордир, бироқ ўрни белгили

эмасдир. Тўрт мисраъда қофия бўлгани каби 1-, 2-, 3- да ҳам бўладир. Бир-ики мисраъ қофиясиз ҳам ўтиб кета берадир.

Эл адабиётидаги ҳикояларга эртак дейиладир. Эртак эл шоирларининг хаёллари ёрдами билан тузиладир. Булардан бири Абубакр Диваев имзоси билан нашр этилган «Эрксиз фолчи» эртагидир. Ўлкамизнинг энг зарарлик қуртларидан бўлган фолчи-дуохонларга жуда чиройлик этиб кулгани учун муҳимдир¹⁾. Бу чиройлик эртакнинг қисқача мазмуни мана шундайдир: *Бир чолнинг хотуни ҳаммомга борадир. Ҳали ўзини ювуб бўлмаган экан, «подшоҳ фолчисининг хотуни келади» деб ҳаммомни бўшатадирлар. Ярим ювунган ҳолда кампирни ҳам чиқарадирлар.*

Кампир уйига келгач, «сен нега подшоҳнинг фолчиси бўлмадин», деб эри билан урушади.

Чол, ҳой ундай бўлса фолчи бўлайин, дейди-да, фолчилик асбоблари топиб, бозор бошида ўтуради. Подшоҳнинг одамлари узоқ бир вилоятнинг солуғини йиғиб, хачирларига юклаб келаётганда йўлда бир хачир олтуни йўқотиб, подшоҳга хабар берадирлар. Подшоҳ ҳалиги чолни чақиради. Бир хачир олтуни топиб беришини сўрайди. Умрида ҳеч фолчилик қилмаган чол нима десун!

Хачирнинг йўқолган жойини сўрайди. Оғир юки бўлган ҳайвоннинг шу жойдан узоққа бора олмаганин ўйлаб, «шу йўқолган хачирингиз қўшнилardan бўлган бир боғда ётибди» (деб) жавоб беради. Подшоҳ одамлари от чопиб борадирлар ва хачирни топиб келтирадирлар.

Бир кун подшоҳнинг хазинасини ўғирлайди. Подшоҳнинг фолчилари тополмайлар. Бизнинг ёлғон фолчимизнинг билмай қилган бир иши натижасида бу ҳам топилади. Чол фолчи бутун фолчиларнинг бошлиғи бўлади. Чол фолчи сирининг очилишидан қўрқади. Бир кун ҳаммомда шу мисраъларни ўйлаб туради-да, энг сўнг ўзини девона қилиб қутилишга қарор беради. Ҳаммомдан яп-яланғоч чиқиб, подшоҳ саройига югуриб келади, тахтга ўтирган подшоҳни ёқасидан тортиб ерга йиқитади. Подшоҳ тахтдан узоқлашгач, тахт устидаги айвонча бирдан чўкади. Бунинг ҳайлакор чол дарров бошқа ёққа буради. «Тақсир, ҳаммомда эдим. Шу айвончанинг йиқилиши менга маълум бўлди. Сизни қутқариш учун мана шундай яп-яланғоч келишга мажбур бўлдим» деб яна

¹⁾ «Билим ўчоғи» журналы, 1-сон, 99-бет.

анчагина инъом оладир. Бир кун подшоҳ бир чигирткани тутмоқчи бўладир, ики йўла қочириб, учинчи йўли тута- дир. Чолни чақириб қўлимда нима бор? деб сўрайдир. Чол энди бу гал қўлга тушганига аниқ ишонадир. Ҳеч бир ҳийла тополмайди. Ўзининг ики йўла подшоҳни алдаб, энди қўлга тушганига ҳасратланиб, «бир сакрадинг қутулдинг, ики сакрадинг қутулдинг, учинчисида тутилдинг», дейди. Подшоҳ эса «Бале, чол, топдинг» деб қўлини очадир.

Мана шундай бўлуб ўзининг фолчи эмаслигини яхши билган чол аҳмоқ хонлар саройида улуғ фолчи аталиб юрадир».

Достон — бу, асосан, эртақдир. Бироқ, ўзининг қаҳрамонларининг бўлуши, узун ҳам кенглиги, соф тизим ёки тизим-сочим аралашлиги, бахшилар томонидан чолғи билан айтилиши билан эртақлардан айриладир. Достон улуғ воқеаларга аралашкан қаҳрамонларнинг қилган ишларини тасвир қиладир. Тартиб эткучилари, айтиб бергучилари «бахши» аталган эл шоирларидирлар. Достон нуқул тизим бўлгани каби тизим-сочим аралаш ҳам бўладир.

Бу достонлардан бири — эл адабиёти йўлида тиришгучиларимиздан ўртоқ Ғози Олимнинг 1922 йилда Тошкент ва Самарқанд уездларида яшайтурган ўзбекларнинг машҳур оқинлари — Ҳамроқул бахши ва Ғозил жирова Йўлдош ўғлининг оғзидан ёзиб олгани «Алпомиш» достонидир.

Ўн олти уруқ Кўнғирот элида Довонбий деган ўтди. Довонбийдан Олпий деган пайдо бўлди... деб қисқа, жумласи очиқ, фасих бир сочим билан бошланган бу достон сочим, тизим аралаш достонлардандир. Достоннинг қаҳрамонлари Бойбўрининг ўғли Алпомиш, Олпон билан Бойсарининг қизи Барчинодир. Алпомишнинг мусулмонча оти Ҳакимбекдир. Ўзи мадрасада таҳсил кўрадир. Бир кун отасига закотдан маълумот берадир. Отаси Бойбўри Бойсарининг молидан закот талаб қиладир. Бойсари акасига закот бермайди. Кўнғирот элидан кўчадир. Мусулмон бўлмаган қалмоқ юртига бориб, қўнадир. Ондаги ботурлардан Қоражон билан Кўкалдош унинг қизи Барчинойга ошиқ бўладирлар, уни олмоқ иштайдир: бу хабарни эшиткан Алпомиш ўзининг севгилисини қутқармоқ учун отланиб чиқадир. Воқеа шунинг теграсида юрадир.

Достонда қаҳрамонларнинг ўзаро сўзлари тизим билан борадир. Бахши буларнинг қаяққа борганларини, нималар қилганларини сочим билан айтадир. Сочимлари энгил,

очиқ, қулай онглашиларлиқдир. Сўзнинг табиий боришини бузмасдан, ора-сира сажълар ясайдир. Баъзи жойларда сочимлар ярим тизим шаклини оладир: *Тўқсон отни Йўқсон ботур минади. Жарашига жияк совут кияди. Эрта билан намоз вақти бўлганда Бойсарининг овулина келади.*

Тизимлари бармоқ вазнидадир. Қофия тўғрисида эркли бир йўл тутилган. Қофияси бўлса ҳам белгили бир тартиб билан эмас. Қофиясиз мисраълари ҳам бор:

Кўкалдош:

*– Бойсари ака, эшит меним сўзимди,
Тўқсон полвон энг каттаси ўзимди.
Барчинойни тўқсон полвон талади,
Олиб чиққин Барчин деган қизингди,
Барчиной сайласин, бўлсун анга бош.*

Бойсари:

*– Айтканингга, эй Кўкалдош, кўнмайман.
Мол эмасман, ҳайвонингга юрмайман.
Барчинойнинг Алпомишдай эри бор,
Ул турганда сенга қизим бермайман.
Алпомишим бу чоғда ёшдир,
Ёш бўлса ҳам Кўнғирот элига бошдир,
Бу сўзнинг эшитса Олпон келади,
Қасд айласа Олпон элинг олади.
Тўқсонингга қирқ кун қирғин солади.
Бир Барчин деб солса бошингга балони,
Бир Барчин деб қир(қ) Барчининг олади.*

Бундан бурун ҳам ёзишга ўтқарилган эл дostonлари бизда кўбдир: «Санавбар», «Тоҳир-Зухра», «Баҳром-Гуландом». Хивалик Нурмуҳаммад Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо» ҳикояси шу йўсинда ёзилган, ҳатто босилган эл дostonларимиздандир¹⁾.

Буларнинг энг муҳими «Аҳмадбек», «Юсуфбек» дostonларидир. Шу дostonларнинг-да ҳаммаси сочим-тизим аралашдир. Сочимларида «Алпомиш» дostonида бўлган фасиҳлик йўқдир. Сабаби булар(ни) бахшилар айтқонча ёзилмай, у замонги ёзиш йўлларида эргаштирилгани бўлса керак. Тизимлари юқорида ашула шаклида кўрганemiz тўртликлардан тузулган:

¹⁾ Буларнинг ҳаммаси сариқ қоғозда, ёмон янглиш, ўқулмас ёзий (ёзув) бирла тошбосмада босилган, текширишка ярамайдир. Илмий марказимиз ҳиммат қилса-да, шуларнинг ҳаммасини йиғиб, тузатиб, ихлай бостирса...

*Язидлардин оғир лашкар келибдир,
Юсуфбекка йўқ савдолар солибдир,
«Валлоҳ аълам» Юсуфбек қул бўлубдур,
Туринг, беклар, айриб олай жонимни.*

*Бизни йўқлаб кўздин ёшни тўкмасун,
Банди бўлуб, марднинг кўнгли чўкмасун,
Эй йигитлар, бизнинг¹⁾ бўлмасун,
Туринг, беклар, айриб олай жонимни.*

*Амирбекнинг онланг энди сўзини,
Ақлингизга келиб онланг тўғрини,
Худо ёр бўлса бир қирсоқ кофирни,
Туринг, беклар, айриб олай ёримни.*

Бу йўсиндан бошқа, эски ғазал шаклида қатор қофия
била ёзилган (эл) тизмалари ҳам бор.

Лапар

Эл адабиётининг энг муҳим турларидан бири *лапар*дир. Бу тўғрида шоиримиз Элбек мана бундай дейди²⁾: «Бурунларда боболаримиз томонидан тўй-тўйга кўчурилиб, буюк ҳавас билан айтилиб келган бу «адабиёт» буқун сўнар ҳолга етмишдир. Лапар «опера»га ялтироқ (яқинроқ бўлиши керак — *Ҳ. Б.*) бир руҳда айтилган асар бўлиб, буни қизнинг никоҳидан бир-ики кун бурун ўйун кечасида «қуй» билан айтиб ўқийдилар. Мунда келин бўлгучи қиз ўзининг яқин ўртоқларини чақириб, «базм кечаси» ясайди. Бунинг бир кечасига қизлардан ташқари хотунлар, куёв томонидан йигитлар ҳам келадилар. Бу кўнгулли кечани бошқариш иши қари хотунларга топширилганликдан улар тартиб сақлаб, кечани жуда яхши ўтказадилар. Бу ясалғуси базм кечасида қизлар ва йигитлар ўзларининг кўнглидаги нарсаларини лапар йўли билан бир-бирларига онглатадилар. Лапарни бошлаш олдида қизлар билан йигитлар орасида турғуси хотунлардан бири лапарнинг бошланғичи бўлган қуйидаги лапарни айтиб, уларни лапарга ундайдир.

Бошланғич лапар:

*Лапарнинг аввали боши — мармар тоши,
Чит рўмолни ҳўл қилган кўзимнинг ёши.
Чит рўмолим хосае,
Кўлимда чинни косае,*

¹⁾ Бир сўз тушиб қолган.

²⁾ «Билим ўчоғи» журнали, 1-сон, 97-бет, 1922 йил. Элбек мақоласи.

*Қызлар лапар айтганда
Йигитлар қулоқ солсае¹⁾.*

Бундан сўнг йигитлар тартиб билан ушбу йўлда лапарни бошлайдир ҳам бир гал қызлар ва бир гал йигитлар айтиб, тонг отдирадидлар:

— *Лапар айтсанг тўйда айтгил*
сулув қызлар қочаро,
Очилмаған гулгунчани
булбул сайраб очаро.
Эй булбул, мунча сайрайсан
тоғу тошни ўйдуруб,
Иссиқ-совуқ сув ичарсан
мой юракни куйдуруб...

— *Кўзам олиб сувга чиқсам оҳ уродур бир йигит,
Кўзам қўйиб қулоқ солсам, ёрдан айрилған йигит.
Ёрдан айрилған йигитнинг ёри мен бўлсаммукин,
Қўлига қирғий бериб, кўксиди жон берсаммукин?*

— *Дарёнинг нарёғиди бир туб ғўза,
Ул ғўзанинг тағуда олтун кўза.
Жон янга, жоним янга, арзим сизга,
Бир кеча қўшуб қўйинг қаро кўзга.*

— *Дарёнинг нарёғига қўй берамиз,
Тўтиқуш боласиға тўй берамиз,
Тўтиқуш боласиға ипак керак,
Ёр билан ўйнашмоққа юрак керак.*

— *Қызларжон, қайнар булоққа бошланг,
«Моли кўб» деб бой боласин хушланг,
Мол дегани қўлнинг кири, ювса кетар,
Тирик қўлга мол етар, ўлган кетар.*

— *Субҳидамнинг салқини сўлдирди гуллар баргини,
Кимга айтиб, кимга йиғлай бевафо ёр дардини?*

*Бевафо ҳаргиз вафодор ўлмади,
Тол ёғоч аста мевадор ўлмади.*

Топишмоқ

Баъзи нарсаларнинг отини айтмасдан суфатларини, белгиларини айтиб, бошқаларга топтиришга *топишма* дейилади. Эл орасида адабий ўйунлардан саналади:

¹⁾ Бу олти мисраъни ўртоқ Элбек тўрт мисраъ қилиб кўрсаткан. Мен унинг сўнг ики мисраъини оҳангига қараб тўрт мисраъ қилдим. Ҳаммаси олти мисраъ бўлади.

*Кишида келар,
Ёзда кетадир.*

(Буғ)

Эшик орқасида бели боғли қул ётадир.

(Супурғи)

*Пак-пакана бўйи бор,
Етти қабат тўни бор.*

(Суғон)

*Олтита оёғи бор,
Икита туюғи бор.*

(Тарози)

Мақол

Элнинг кун кўрган, иш ўткарган синалишли қарилари томонидан айтилган ҳикматли, қисқа, маъноли гаплардир-ким, эл орасида «яшаш қонунлари» каби ҳукм суруб, тилдан тилга юруйдир: *Синамаған отнинг сиртидан ўтма. Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл. Чумчуқни (ҳам) қассоб сўйсин. Чумчуқдан қўрққан тариқ экмас. Оч қорним — тинч қулоғим. Ўз уйим — ўлан тўшагим. Бўзчи белбоққа ёлчимас. Мулла билганин ўқур, товуқ кўрганин чўқур. Ётиб қолгунча отиб қол. Оғзи қийшиқ бўлса-да, бой боласи сўйласун.*

АДАБИЙ АСАРЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Адабий асарларда шеърый ижодларни⁶⁵ учка ажратадирлар:

1. Юракчилик—лирика.
2. Ривоя—эпос.
3. Томоша¹⁾.

Лирика: шоир ўзининг қайғи-армонларини, тилак-орзуларини, туйғу-сезгиларини тасвир этмак тилаги билан тўлқунли, ҳаяжонли шаклларда яратилган асарларга *лирика* дейиладир. «Юракчилик—лирика» шеърларнинг ривоя, томоша асарларидан айирмаси каттадир.

Ривоя: томоша асарлари онглатиш йўли билан юрадир.

¹⁾ Адабиётчилар бундай «томоша» ўрнида «драма» дейдилар. Ондан кейин бу драмани фожа, кулгу, драма деб учка бўладирлар, бошдағи драмани кенг маъноси билан драма сўнггисида эса тор маъноси билан драма деб ажратадирлар. Мен мана шу қийинчиликдан қочиб кенг маъно билан драмани *томоша* дедим-да, *драма* сўзини тор маъносида қолдирдим.

«Юракчилик—лирика» эса сездириш, туйгулантириш, тўлқунлаштириш тилаклари билан майдонга кирадирлар.

Ривоя, томоша асарлари воқеадаги хаёлдан⁶⁶ бир воқеани тасвир қилиш йўли билан мақсадларига қараб борсалар, «юракчилик—лирика» шеърларида энг катта рўлни оҳанглар, хаёллар, тўлқунлар, туйғулар ўйнайдирлар.

Бизда бурунчилардан Навойи, Бойқаро, Бобир, Лutfий, Машраб кабиларни «лиризм»нинг энг катта кишилари санайдирлар. Уларнинг ғазаллари «юракчилик—лирика» шеърларининг энг гўзал намуналаридир.

Янчилардан эса «лирика»нинг энг яхши намуналарини бизга Чўлпон билан Боту берадир. Чўлпоннинг «Кел бери», «Виждон эрки», «Нима», «Кетганинда» деган шеърлари билан, Ботунинг «Тўлқуним», «Умид сўзлари», «Юрак тўлқуни» деган шеърлари «юракчилик—лирика»нинг чиройлик меваларидир.

ТОМОША

Агар воқеадаги ё хаёлдаги бир ишни, бир воқеани тасвир этиш йўли билан юрғанда тасвирлар шоирнинг, ёзувчининг тилидан эмас, шул воқеага аралашқон кишилар тилидан тасвир этилса, *томоша* аталади.

Бир воқеани шунга аралашқон кишиларнинг сўзлари, ҳаракатлари билан амалда тасвир этиб, тамсил, яъни саҳнада худди ўзи каби кўрсатиш тилаги билан ёзилган асарларга *томоша асарлари* дейиладир.

Томоша асарида саҳнада кўрсатиш (тамсил) тилаги борлиғи сабабли мунинг гўзал чиқиши учун ёзувчининг-да аҳамияти каттадир. Адиб-ёзувчи чиройлиқ қилиб ёзса, ўйновчилар чиройлиқ қилиб ўйнасаларгина асар муваффақият билан чиқади. Бироқ, энг муҳим рўл адиб-ёзувчининг ўзидадир. Ёмон бир ёзгучи томонидан ёзилган, санъатга тубан бир асарни уста артистлар ўйнамайлар, ўйнасалар-да яхши чиқара олмайлар. Яхши ёзилган бир асар ёмон ўйновчиларга учраса, шул биргина ўйундаги қийматини йўқотади. Бироқ, ўзидаги адабий қийматини икинчи йўли яхши ўйновчилар томонидан муваффақиятли чиқмоқ ҳақини сақлайди.

Томоша асари бир ёки бир неча бўлақдан иборат бўлиб, ҳар бўлагига *парда* дейилади. Томоша асарининг мундарижаси уч асос бўлақка тартиб этиладир. 1) Боғланиш;

2) бориш; 3) битиш. *Боғланиш* воқеанинг бошланғичи ҳукмида бўладир. Бундай воқеадаги кимсаларни бирлаштириб, воқеага тўғри сурмак учун йўллар изланадир, шул кимсаларнинг воқеага воқеани тугдириш учун ўзаро боғланишлари кўрсатиладир.

Бориш воқеанинг боришини, *битиш* воқеанинг натижасини кўрсатадир, бу уч асос бўлакни неча пардага ёзиш тўғрисида қатъий бир сўз деб бўлмайди: уч пардада, беш пардада, биргина пардада кўрсатиш мумкиндир.

Томоша асарининг муҳим қисми воқеа кимсалари тилидан ёзилган сўзлардир. Орада кимсаларнинг келиб кетишларини, сўзлаш чоғидаги турмушларини, ҳаракатларини ёзғучи ўз тилидан онглашиб ўтадир. Бу сўз ёй ишорати аталган ишоратлар⁶⁷ орасида ёзиладир. Бу сўзларнинг вазифаси сахнада ўйновчиларга раҳбарлик қилмоқдир. Томоша асарида воқеага аралашқон кимсаларнинг ўзаро гаплашмакларига *диўлўғ*, ёлғузча гаплашмакларига *мўнўлўғ* дейиладир.

Томоша асарларидаги аралашқон кимсалар орасидан биртаси шул воқеада катта ўрун оладир, воқеа маркази бўладир. Бунга воқеанинг ёки асарнинг қаҳрамони дейиладир. Томоша асарининг муваффақиятли бўлуб чиқиши учун кўзда тутилмоғи лозим бўлган шартлар шулардир:

1. *Тўлалиқ*: воқеага аралашқон кимсаларнинг характерлари, руҳий ҳолатлари бутунлай очилган бўлсун. Асар нима мақсад билан ёзилган эса, томошаларни шу мақсад сари тортиб, элтиб эриштурсун. Кимсаларнинг характерлари, руҳий ҳолатлари буткул очилмай қолса, ўз томошачиларини туб тилагига эриштира олмаса, асар тўла очилмаган саналадир.

2. *Бирлик*⁶⁸: *туб тилакнинг*⁶⁹ очилишига керак бўлмаган кимсалар, кўринишлар, диўлўғ, мўнўлўғлар асарга киргузилмасун. Туб тилакнинг очилишига хизмат қилмаган кимсалар, кўрунишлар, воқеага сира бойланмаган диўлўғ, мўнўлўғлар асарнинг бирлигини бузадир. Бироқ, асарда бирлик бўлсун деб бир турлилик қилмоқ, яъни ондаги кимсаларни, кўрунишларни, воқеаларни, сўзларни бир турлироқ олиб бормоқ ҳам тўғри эмасдир. Бунга бирлик эмас, *бир турлилик* дейилади. Умунан, адабий асарлар учун бирлик қанча фойдалиқ эса, бир турлилик шунча зарарлиқдир, ярамайди. Томоша асарларида кимсаларнинг, кўрунишларнинг тез-тез ўзгариб туришлари яхшидир. Бироқ, бу ўзгаришлар асарнинг туб тилагидан узоқлашиб бирлигини бузмасун.

3. *Тўғрилиқ*: асардаги кимсаларнинг характерлари тўғри кўрсатулсун. Воқеалар, гаплар характерларига мос келсун. Диўлўт, мўнўлўтлар табиийликдан, ҳаётийликдан айрилмасун. Диўлўт, мўнўлўтлар ўз эгаларининг илмий, адабий кучларига мос келарлик бўлсун.

«Томоша асарларидаги воқеада аралашқон кишиларнинг биртаси воқеанинг маркази бўладир, воқеада катта ўрин оладир. Бу киши воқеанинг қаҳрамонидир» деган эдим. Шул қаҳрамоннинг ҳаётда бир тилаги бўладир. У шул тилак йўлида тиришади, тўсуқларга қарши кураш очади. Мана шу асар қаҳрамони томонидан очилган курашнинг шаклига кўра томоша асарлари учка бўлинади. Асар қаҳрамонининг кураши кичик, тубан, кулунч, масқара бўлса, томоша асари *комедия* аталади. Уйғуннинг «Туркистон табиби» деган бир томоша асари бор. Онда «Туркистон табиби» бўлган кишининг тилаги ёлғондан табибликка от чиқариб, ўзининг тирикчилигини таъмин этишди. Бу тубан тилак йўлида унинг қўрган ишлари, қилган курашлари кулунч, майда, масқаради. Шунинг учун «Туркистон табиби»га биз *комедия* (кулгу) деймиз.

Асар қаҳрамонининг тилак йўлидаги курашлари драмадаги курашдан кучли бўлса, ҳалокатларга, қонли воқеаларга бориб тўхтаса, *трагедия* (*фожиа*) бўладир. Беҳбудийнинг «Падаркуш»и ҳам «Абулфайзхон», «Абу Муслим» каби томоша асарлари трагедия (*фожиа*)ларди.

Бу уч турли томоша асарлари кўбрак сочим йўсунда ёзилади. Тизим билан ёзилганлари ҳам бўлади. Тизим йўсунда ёзилиб, куйларга боғланиб, саҳнада мусиқа билан ижро этилса, унга *опера* дейилади. Опера гўзал санъатлардан мусиқа билан адабиётни саҳнада бирлаштиргани учун томоша асарлари орасида муҳим ўрин тутди. Оврўпа гўзал санъатлар дунёси операга жуда катта аҳамият беради. Бизда операчилик йўлида отилган биринчи одим Фулом Зафарийнинг «Ҳалима»сидир.

РИВОЯ

Воқеада, ё ҳаёлда бўлган воқеаларни ёзғувчи-адиб тилидан тасвир этиб ёзилган асарларга *ривоя* дейилади. Ривоя: масал, дoston, ҳикоя, рўмон отлари билан тўрт асос қисмга ажралади.

Масал: ҳайвонларга, баъзан жонсиз нарсаларга нисбат бериб ёзилган киноятли, ибратли ҳикояларди.

Масаллардағи воқеалар кўбрак ҳайвонлар орасида тас-
вир этиладир. Бироқ, бу жудаям лозим эмас; воқеани жон-
сиз нарсалар орасида тасвир этиш ҳам мумкинدير. Чунки,
у воқеага аралаштирғон ҳайвонларнинг-да, жонсиз нарсалар-
нинг ўзлари мақсад бўлуб олинмайлар. Улар одамлардан
киноя қилинуб, одамлар ўрнида олинадилар. Масаллар
ўқувчиларга қандай бўлса-да, бир ибрат бериш тилаги би-
лан ёзиладирлар. Масалнинг мақсади бўлган «ибрат» баъзан
масалнинг охирида унинг бир натижаси қилиб, очиб кўрсати-
ладир. Бизда бунга «қиссадан ҳисса» дейиладир. Баъзан-да
масалнинг ибрати очилиб кўрсатилмайди. Масалнинг бори-
шидан онглашилиб қолган бўладир. Энг яхшиси ҳам шудир.

Бизнинг адабиётимизда Навойининг форсийдан кўчир-
гани «Лисон ут-тайр» китоби каттакон бир масал бўлгани
каби Гулханий шоирнинг «Зарбулмасал»ида бир масал,
замонамизда эса масалчилик йўлида шоиримиз Элбекнинг
онча хизматлари бўлиб турадир.

Биз унинг масалларидан биртасини тубанда ёзиб кўрса-
тамыз:

Ики тулки

*Бор эди бир ўрмонда ики тулки,
Уларнинг тириклиги эди турли.
Бири ҳар кун тўқайликқа томон кетиб,
Овқатини ўтказарди эмгакланиб.
Икинчиси овлар эди боғчаларни,
Ерди ундан ўғирлаб кўб емишларни.
Бир кун булар йўл устида кўрушдилар,
Бир-биридан ҳол-аҳвол сўрушдилар.
Ҳар икиси ўз турмушин сўзлаб ўтди,
Бу орада бир кўб сўзлар бўлуб кетди.
Сўз ичида ўғри тулки ўз турмушин,
Кўб мақтади унда еган бор емишин.
Гўё унинг айтишича боғ емиши,
Ҳеч меҳнатсиз, бутун унинг қўлида эди.
Бу сўзларга у тулкининг ақли шошди,
Тўхтамади ул-да шундан оғиз очди.
Ўз ишининг машаққатсиз бўлмаганин,
Меҳнат билан сира қорни тўймаганин
Айтди, қўймай, барчасини куюб-ёниб,
Ўғри тулки тинглаб турди қулоқ солиб,
Сўзлар битгач ики ёқдан, ўғри тулки
Деди, қараб ўртоғига: «Кел буни е,*

*Бундан сўнгера менинг ила бирга бўлгил,
Қорнинг тўйиб, мендек сен ҳам ўйнаб кулгил
Деб, ул тулки ўзи билан олиб кетди,
Узоқ бормай, булар битта боққа етти.
Ҳар икови боғ ичига кирйшдилар,
Боғда бўлган емишлардан ейишдилар.
Шул чоқ боғбон булардан тез хабар топди,
Ҳой-ҳой билан булар томон қараб чопди.
Ўғри тулки тез-тезгина кўрган йўлдан,
Яшириниб, билдирмасдан чиқиб қочди.
Ҳалиги тулки йўл билмайин тугулиб қолди,
Кўрқушидан титраб-қақшаб, вой-войлади,
Бунинг товушин эшитгач ул ўғри тулки
Қаттиғ товуш билан чақириб буни деди:
– Энди қачон кўрушамиз, ҳам қаерда?!
Икинчиси жавоб берди йиғлабгина:
– Эрта билан кўрушамиз тери бозорда.*

(Элбек)

ДОСТОН

Эл адабиёти фаслида айткан эдик: буюк воқеаларга аралашқон қаҳрамонларнинг бошидан ўтказганларини тасвир этиб ёзилган шоирона асарларга *достон* дейилади.

Достонларни тўртка ажратмоқ мумкин:

1) қаҳрамон достонлари; 2) классик достонлар; 3) тақлидий-классик достонлар; 4) янги замон достонлари.

Қаҳрамон достонлари: халқ қаҳрамонлари аралашқон буюк воқеаларни тасвир қилиб, халқ бахшилари томонидан халқ чолгулари билан ўқилган достонлардир. Ўзбекча «Алпомиш» достони ва бошқалар каби. Китобимизнинг эл адабиёти фаслида бу тўғрида анча сўзланди.

Классик достонлар: халқ орасидаги қаҳрамон ашулалари, қаҳрамон достонлари ҳам шуларга оид эртақлар талантистеъдодли санъаткор бир шоир томонидан тўпланиб, бир-бирига бойланиб, безаниб, тўла, улуғ бир достон шаклида тузулган бўлади. Форсларнинг «Шоҳнома» деган китоблари шундай бўлуб тузилган. Машҳур Эрон шоири Фирдавсий Эроннинг тарихи, афсонавий қаҳрамонлари тўғрисида бўлган халқ ашулалари, халқ достонлари, халқ эртақларини йиғиб, ўттуз йил тиришиб, шул «Шоҳнома»сини ёзган. Бундай достонларга *классик достонлар* дейилади. Юнонларнинг машҳур «Илиада» деган достонлари шундай

достонларнинг биринчиси ҳам атоқлиси ҳисобланадир. Бундай достонлар бизда йўқдир. Ёлғуз биз эмас, бутун турк адабиёти бундай классик достонлардан маҳрумдир.

Тақлидий-классик достонлар: отидан онглашилгандир: юқорида кўрулган классик достонларга эргашиб (тақлидий қилиб) ёзилган асарларга *тақлидий-классик достонлар* дейиладир.

Навойининг форс классик шоирлариға эргашиб ёзгани «Лайли-Мажнун», «Фарҳод-Ширин», «Ҳафт манзар»⁷⁰, «Искандарнома»⁷¹ отлари билан машҳур бўлган достонлари ҳамда балхлик Дурбекнинг «Юсуф-Зулайҳо»си шундай достонлардандир.

Янги замон достонлари: шоир-адиб эл адабиётига муржаат қилмай, ўз маълумоти ё ўз хаёлининг ёрдами билан воқеий, хаёлий бир қаҳрамон тўғрисида достон ёзса, унинг асари «янги замон достони» аталадир. Машҳур чигатой-ўзбек шоири Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си билан букун ўзбек шоири Фулом Зафарийнинг «Чўлпон темир», «Воннайча» деган достонлари шул янги замон достонларидир.

ҲИКОЯ

Бир кимсанинг ҳолларини, бир воқеани тасвир этиб, ривоя йўсунали ёзилган асарларга *ҳикоя* дейиладир. Ҳикоя ўз қаҳрамонининг руҳий ҳолларини очиб берадир: тирикчилигимизда бўлуб турган кўб воқеаларнинг қоронғу пучмоқларини ойдинлатиб кўрсатадир. Ёмонлиғи тузуккина сезилмаган кўб одатларимизни бутун жожеъ натижалари билан гавдалантириб, ўзимизга кўрсатадир. Шунинг учун ҳикоя ҳаётда муҳим ўрин тутадир. Чўлпоннинг «Қорқўйнида лола», «Ойдин кечаларда»си ҳаётимизнинг жожеъ лавҳаларини тасвир қилгани учун муҳим ҳикоялардандир. Абдулла Қодирийнинг «Тинч иши»и, «Улоқда»си адабиётимиздаги гўзал ҳикоя намуналаридир. Шоир Элбекнинг «Қўшчи Турғун»и узун ҳикоядир.

РЎМОН

Ҳаётнинг белгили бир даврини кенг суратда тасвир этиб ёзилган асарга *рўмон* дейиладир. Достонда қаҳрамоннинг қилган улуғ, фавқулодда ишлари тасвир этиладир.

Ҳикояда бир воқеа, бир-ики киши, ҳаётнинг биргина ҳодисаси бутун ингичкалиги билан очиладир. Рўмонларда

эса асарнинг қахрамони, ё қахрамонлари қайси замонда, қайси муҳитда, қайси жамиятда яшаган бўлсалар, шуларнинг урф-одат, қонун, тилак, ҳавас, орзу, камчилик, ахлоқ, эътиқодлари ингичка ҳам кенг суратда тасвир этилади.

Томоша асарларида кўрганимиз тўлалик, бирлик, тўғрилиқ каби шартларнинг рўмон билан ҳикояда ҳам бўлишлари лозимдир.

Ривоя асарлари орасида энг муҳим ўрин рўмонларга берилгандир; бироқ адабиётнинг энг оғир, энг қийин шўъбаси ҳам рўмон ёзмақдир. Бизнинг адабиётда Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»идан бошқа рўмон ҳали майдонга чиқмагандир.

АДАБИЁТДА ОҚИМ ИСТИЛОҲЛАРИ

Класситсизм. Тақлидий класситсизм. Сохта класситсизм. Ратсионализм. Сентиментализм. Рўмантизм. Симвўлизм. Мўдернизм. Реализм. Натурализм. Футуризм.

Класситсизм: Милоддан бурун машҳур бир юнон танқидчиси⁷² томонидан юнон шоирлари ҳам аларнинг асарлари текширилиб, танқид этилиб, даражаларга ажралган. Мана шул вақтда даражаларга ажралган шоирларга *классик шоирлар*, асарларига-да *классик асарлар* дейилганким, бошқаларга ўрнак бўларлик *мумтоз асарлар* демақдир. Сўнгралар бу атама бутун адабиёт дунёсига умумий бир атама шаклида қабул этилган, ҳар миллатнинг адабиётида бўлган мумтоз асарларга, мумтоз шоирларга классик дейишган. Форс адабиётида Саъдийнинг «Гулистон»и, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомийнинг «Хамса»си классик асарлардан. Ўзлари-да классик шоирлар саналадилар.

Тақлидий класситсизм: классик асарларни тақлид қилиб ёзилган асарларга *тақлидий классик асарлар* дейилади. Форс классикларидан Низомийнинг «Хамса»сини тақлид қилиб ёзилган Навойининг «Хамса»си, форс классик девонларини тақлид қилиб ёзилган шеър девонларимиз тақлидий классик асарлар саналадилар.

Сохта класситсизм: юноннинг класситсизм даври милоддан бурун эди. Онинг асарлари милоддан бурунгу Юнонистоннинг ҳаёт, табиат, ахлоқ, иқтисодий вазияти таъсири остида майдонга чиққан эди. Ондаги таъбирлар, сўзлар атамалар, суфатлаш ҳам ўхшатишларнинг ҳаммаси шул милоддан бурунгу юнон ҳаётининг юмушлари эдилар.

Милоддан 15 асрдан кейин Оврўпанинг турли ўринларида шул юнон классик асарларини тақлид қилиш ҳаваси уйғонадир. Улар ўз ҳаётларидаги воқеаларни милоддан бурунги шаклларда ифода қилмоққа тиришканлар. Ҳеч тушунмай, ўйламай, орадаги 15–16 асрлик бир замон айирмасини ҳисобга олмай, юнон классикларини тақлид қила берганлар. Мана шуларнинг асарларига *сохта класситсизм* асарлари дейилган. Бизда ҳам Эрон адабиётини ўйламасдан тақлид қилиб майдонга чиқарилган сохта классик асарлари кўбдир.

Ратсионализм: бу ҳар масъалада, ҳар хусусда ақлни устун кўрган, ақлга жуда юқори ўрун берган бир фалсафа (ақлийун фалсафаси)нинг атамасидир. Адабиётда ҳам шул фалсафага бойланиб, халқни оқартиш, одамларга фикрий тарбия беришни асос қилиб олган адиб-шоирларга шул атама берилгандир. Бу оқимдаги асарнинг энг очиқ намуналари бурунги турк адабиётида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг»и, Аҳмад бинни Маҳмуднинг «Ҳибат ул-ҳақоийқ»идир. Бизнинг чигатой-ўзбек адабиётида Навоий ҳам ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб», «Ҳайрат ул-аброр» каби асарлари билан бу оқимга хизмат қилган. Сўфи Оллоёр, Аҳмад Яссавий каби шоирларимизга келганда булар «диний оқартиш» шоирларидирлар. Буларга ҳар нарсадан юқори, устун бўлган ақл эмас, диндир! Оқартиш оқимининг очиқ ўрнаклари бизнинг жадидизм давримизнинг адиб-шоирлари бўлган Бехбудий, Авлоний, Тавалло, Ҳожи Муинлардир.

Сентиментализм: бу ақлийун оқимиға қарши бўлган фалсафа (ҳиссийун фалсафаси) оқимининг атамасидир, мана шул фалсафа оқимиға ёндошқон адабий оқим *сентиментализм* оқимидир, бу оқимдаги шоир-адиблар бу жисмоний, моддий дунёмиздан бошқа маънавий, руҳоний бир дунёнинг борлиғига ишонадир. Кўзимиз олдида оп-очиқ, яп-яланғоч турган мана шул моддий ҳақиқатдан бошқа бир анъанавий ҳақиқат бор деб ўйлайдир. Бироқ, «Қани бу ҳақиқат?», «Қани бу маънавий олам?» десангиз, унга ақл билан, фан билан, тажриба билан эришиб бўлмайдир. Унга бирдан бир йўл – туйғудир, ҳисдир, дейиладир. «Улар гумон қиладирларким, доҳий шоирлар ва санъаткорларда бу маънавий оламга қараб кўрмак истеъдоди каттадир. Мана шу истеъдод кўмагида улар баъзи ҳақиқатларни ақлга, илмға қараганда бурунроқ хабар берадирлар». Кўриладирким, бу оқим асос эътибори билан рўмонтизм оқимининг

ўртоғидир. Бизнинг адабиётда бу оқимнинг намояндалари тасаввуф маслакида бўлган шоирлардир. Энг буюк тасаввуфчи шоирларимиз Аҳмад Яссавийни шу оқимнинг кишиси деб кўрсатмак мумкиндир.

Рўмонтизм: санъат ҳар турли қайддан озоддир деган; кўнгил, туйғуни онгдан, тажрибадан юқори тутқон, идеализм кетидан югурган адабий бир оқимдир. Бу оқимдаги шоир-адибларнинг фикрларига кўра шеър фалсафа билан диннинг аралашмасидан иборатдир. Булар ҳам маънавий олам, ички дунёларга ишонадирлар, ўзларини севадирлар, ўз туйғуларига энг катта аҳамият берадилар. Бизнинг инқилобгача адабиётимиз бошдан-оёқ бир рўмонтизм тенгизидир. Рўмонтик форс адабиётидан озукланиб, шунга эргашиб борган чигатой-ўзбек шоирларимизнинг ҳамалари рўмонтизм оқимининг кишилари. Уларнинг бошқа адабий оқимларга асар беришлари ёлғуз шу оқимга бир-ики асар бермак учунгина бўлган. Асл санъатларини, туб хунарларини эса рўмонтизм майдонида кўрсатқанлар. Янги шоирларимиздан рўмонтизмнинг улуғ намояндаси Чўлпондир.

Реализм: турмушни, ҳаётни бўлгани каби, хаёл бўёвлари билан бўяган адабий оқимга реализм (ҳақиқийлик) дейиладир. Бу оқим шоирларининг асос йўллари ҳаётни, турмушни бутун инкичкаликлари билан ўрганиб ўргатишдир. Бизнинг янги адибимизда Боту ҳам унинг ўртоқлари билан бирга рўмонтизмдан қутулиб, реализм майдонига кирмакдадир.

Символизм: рамзчилик демакдир. Бизнинг тасаввуфчи шоирларимиз орасида бу оқим жуда мақбул эди. Форсий тасаввуф адабиётидаги рамзчилик бизнинг сўфий шоирларимиз томонидан айрим қабул этилган. Уларнинг айтканича, шароб, ишқ, муҳаббат ҳам маърифатнинг рамзи. Шароб бергучи (соқий) тасаввуфдаги пир-устоднинг рамзи бўлади. Булардан бири «мен бу кеча соқий кўлидан бир пиёла май ичдим» деса, унинг бу сўзидан «мен пиримдан маслакимизга оид янги бир нарса ўргандим» фикрини онглаш керак. *Символистар* асос-эйтибори билан рўмонтизм оқимининг кишиларидирлар.

Мўдэрнизм: бу оқим янги рўмонтизм оқимидир. Бу оқим ижтимоий ҳаракатларга, фанний тушунишга қарши бир оқимдир.

Натурализм: бу оқим реализмдан айрилган бир оқим

кабидир, реализм оқими ҳаётни, турмушни тасвир этишка берилса, бу оқим ёлғуз табиатнигина, онинг яхши ўрмонларини, юксак тоғларини, оқар сувларинигина тасвир этишка бериладир.

Футуризм: бу оқим йигирманчи асрнинг бошларида Италияда майдонға чиққан бир оқимдир, футуристларнинг асослари ҳаракат ҳам тезликдир. Булар янги гўзаллик, машина гўзалликларини мақтайлар. Вазнда озодлик тарафдори бўлган футуристлар жумла тузишни ҳам наҳв қоидаларидан «озод қилмоқ» истайлар. Суфатлар, тиниш белгилари, кўмакчи сўзларни ишлатмайлар. Феълларни ҳеч ишлатмайлар, феъл ўрнида «иш исмлари»дан «ёзиш», «ўқуш», «келиш...» кабиларнигина ишлатадирлар. Шеърда рақам ишлатмакни мақбул кўрадирлар. Ўзларича янги сўзлар ясайдирлар. Бизда бу оқимнинг намояндаси Олтойдир.

Ў Қ У В

(Биринчи бўлак. Ибтидоий мактабларнинг сўнг синфлари учун)

ПИЛЛА УРУҒИ

Марғилон шаҳрида Севар биби денилган (деб танилган) бир хотун бор эди. Бир куни мени кўруб дедиким:

— Бундан беш йил бурун ман кўп қашшоқ эдим. Эрим ўлган, ундан ики кичкина қиз қолган эди. Унинг-бунинг уйини супириб, кийимини тикуб, кун ўтказардим. Бир кун иш тополмадим. Ёнимдағи чақаларға нон олиб едик. Эртаси кун яна иш тополмадим. Қопчиқимда¹ оқча ҳам йўқди. Тун яқинлашди, кичик қизларим очлиқдан йиғлая бошладилар. Кўп гаранг бўлиб қолдум. Ўрамимизнинг² нари бошинда бир бой хотун бор эди. Шунинг ёнига келдим, ҳолимни айтдим. Хотун ожурғанди³ дедиким:

— Янгажон, сизга бир-ики оқча⁴ берсам, шу кун еб битирарсиз. Яна эртага яна шу ҳолга тушарсиз. Сизни шу ямон кундан қутқарурға керакдир. Бу ошни олиб болаларингизга элтиб беринг. Мана уч олтуни ҳам сизга бурж⁵ берайин. Бир олтунга пилла уруғи сотун олинг⁶. Иссиқ уйда сақланг, қурт чиқарар. Қуртларға тут япроғи бера буютинг (катта қилинг). Қуртлар оз вақтда ғўза⁷ қўярлар. Ғўзаларини ипакчиларға сотарсиз. Қолган ики олтунини у кунгача озук қилинг. Ғўзаларни сотгач, маним уч олтунимни берарсиз.

— У яхши хотуннинг уч олтунини олуб чиқдим. Берган

оши билан шу кечани ўтказдик. Эртаси кун бозордан пилла уруғи олиб, бой хотуннинг айтганича боқдим. Ғузларини ўн олтуғга сотдим. Хотуннинг уч олтуғини қуллуқлар билан бердим. Шундан бери ҳар йили пилла уруғи оламан. Оқчам кўпайди, Тангрига шукур. Кунимиз яхши кечиб боротибдир.

ТАМРИН⁸:

Севар биби қандай кун ўтқара эди? Қаерга кетди? Нима олди? Нима қилди?

КЎРУЛМАГАН НАРСАГА ИШОНМА

Бир куни мактабимизнинг боғчасинда муаллим афандимизнинг кўрсатиши бўйинча ўйнаё эдик. Шогирдлардан Туйғунбек келиб муаллим афандига дедиким:

— Афандим! Ярашнинг уйида уч кумиш товушқон⁹ бор экан.

Муаллим: — Қандай товушқонлар экан онлар?

Туйғун: — Жонли ҳам кумушдан яратилган!

Муаллим: — Ким деди санга?

Туйғун: — Эргашбой деди.

Муаллим: — Эргашни кетур!

Туйғун Эргашни эргаштириб келди.

Муаллим: — Ярашнинг уч кумуш товушқони бор эканин санми кўрдинг?

Эргаш: — Уч эмас афандим, ики.

Муаллим: — Сен кўрдингми шунларни?

Эргаш: — Йўқ афандим, Тўғонбой деди.

Муаллим: — Кетур Тўғонни.

Тўғонни кетурдилар.

Муаллим: — Ярашнинг ики товушқони бор?

Тўғон: — Ҳа!

Муаллим: — Жони ҳам борми?

Тўғон: — Бор, афандим.

Муаллим: — Сан кўрдингми?

Тўғон: — Йўқ афандим, Ярашнинг ўзи айтди.

Муаллим: — Кетур Ярашни.

Яраш келди.

Муаллим: — Сенинг кумушдан товушқонларингми бор?

Яраш: — Йўқ!

Муаллим: — Ўзинг айтгансан-ку!

Яраш: — Кимга?

Муаллим: — Тўғонга.

Яраш: — Йўқ, афандим! Ман уйимизда оппоқ товуш-қон бор. Туклари кумуш каби дегандим.

Муаллим: — Ўртоғлар! Кўрмаганингиз нарсаларга сира ишона берманглар, сўнгриси уёт бўлур.

ТАМРИН:

Туйғун нима деди? Муаллим нега болаларни кетуриб сўради? Сўзнинг туби нима экан?

ТУРСУН ҚАНДАЙ БОЙ БЎЛГАН

Ўғлум иш сени излаб кетмас, сен ишни излаб кет.

Турсун ўн беш яшар бир йигит эди. Мактабни битуриб чиқди. Уч-тўрт кун уйига келиб ўтурди. Кўрдиким, отасининг кўлиндан иш келмайдир. Синглиси касал бўлуб ёткан. Ёлғиз онасининг уни(нг)-буни(нг) ишини қилиб топдиғи озгина оқча билан тўрт кишининг кун ўткармағи қийин.

Турсун ҳимматсиз ярамаслардан эмасди. Тоғдек бир йигит онасининг эмганиб кетурдиғи нонга кўз тикиб турсунми? Мана шунга рози бўлолмазди. Бирор иш топилармикан, деб уйдан чиқди. Унинг-бунинг дўконларига бориб қаради. Кимса: «Кел ўғлум, шу ишни қил, оқчани ол», демади. Турсун шошиб қолди, ўз ҳолиға йиғлаб келди. Уйга кетайин деди, уёлиб оёғларини ердан кўтаролмади. Бир деворга таяниб ўтурди. Бошини кўлига олиб ўйлади... ўйлади. Бирдан севиниб тура қолди. Эсига Эргашбойнинг зовути келган эди. Зовутга қараб югурди. Тўғри Эргашбойнинг ёнига бориб, салом берди. Эргашбой жавоб берди:

— Ҳа ўғлум, нима ишинг бор? — деди.

Турсун: — Зовутингизда ишламоқ учун келдим, бой бобо, — деди.

Эргашбойга кўп ишчи керакди:

— Яхши қилибсан, ўғлим! Мана шу аробалардаги момуқ қанорларини кўтариб омборга элтиб ташлайбер. Оқшом шу ишчиларга қанча оқча берсам, сенга ҳам берарман, — деди.

Турсун суйинди. Югуруб, аробалар сари кетди. Қанорларни тошиб, омборга бераберди. Бошқа ишчилардан кўпроқ тиришди. Оқшом бўлди. Эргашбой Турсунга ики танга ошиқроқ берди. Турсун севина-севина уйга келуб, оқчаларни онасига берди ва ишни онглатди. Бундан сўнг ҳам ҳар куни эрта билан зовутга бориб, оқшом кунлигини олиб қайта(р)

эди. Оқча кўпайди. Касал бўлиб ётган синглиси учун дўқтур чақириб, даволатди. У дахи соғолди.

Бир кун Эргашбой Турсунни чақириб, дедиким:

— Ўғлум! Кўб тўғри ва ишончли йигит экансан. Ўқув билан ёзувинг дахи бор экан. Ўзингга яраша бир иш берайин санга. Ундан кейин юк-ташимоқни қўй. Мана шу дафтари ол, зовутдаги ишчиларнинг чўтини сақлагил.

Турсун қабул қилди. Бугун Турсун ўшал зовутнинг мирзасидир.

ТАМРИН:

Турсун қандай ҳолда эди? Нега иш арар (охтарар)га чиқди? Қай ишга кирди? Ишчиларнинг орасиндан чиқуб мирза бўлурга сабаб нима?

ТИРИШКАНЛАР ОЧУНИ

Яхшибой кентнинг¹⁰ оқсоқолидир. Ўғуз денилган¹¹ бир кичик ўғли бор. Бир куни намоздан чиқуб, боққа кирдилар. Яхшибой Ўғузнинг қўлини олди. Оғочлар¹² узра учушиб юрган болариларни кўрсатди. Дедиким:

— Ўғлум мана буларни кўр. Бизга бол ясаб бермак учун керак бўлатурган нарсаларни охтариб юруб(ди)лар. Мана бу қушларни кўр. Бола-чақалари учун ем охтарарлар. Бир оз юқорироққа кўз сол. Еллар булутларни ҳайдаб кетуралалар. Булутлар экинларимизни суғормоқ учун ёғмур¹³ ёғалар. Бу ёндан еримизни иситмоқ учун қуёш дахи¹⁴ чиқди. Шу йўлга ҳам қарагил! Бу хўкузлар ерларимизни сура¹⁵ кеталар. Бу отлар юкларимизни ташийлар. Бу киши экинчидир¹⁶. Ерларимизни экарга кета(р). Бу кимса тегирмончидир. Бугдойимизни ун қилурга борадир. Оёқ остига ҳам озгина боқ! Шу қумурсқаларни кўр. Қиш озукларини тўплаб турурлар. Ман дахи ярим соатдан кейин ўз ишимга кетарман. Ўғлум! Очун тиришканлар очунидир. Шунча одамлар, хўкузлар, отлар, еллар, булутлар, арилар, қумурсқалар тиришкандан кейин сан тиришмай ўтирсанг тузукми?!

Яхшибойнинг бу яхши сўзларундан Ўғузнинг ўктамлиги қўзғалди, дедиким:

— Йўқ, отажоним! Ман ҳам тиришурман. Буюринг, қандай тиришайин?! Йўл кўрсатинг!

— Яхши ўқурга тириш, ўғлум! Ўқурга!

Ўғуз чопиб уйига кирди ва китобларини олиб кетди. Қаерга кетди, биласизми? Мактабга.

ТАМРИН:

*Бол нимадан бўлур? Булутларни ҳавода нима ҳайдаб юрар?
Яхшибой бошқа ишларни қўйуб нега Ўғузни ўқурга буюрди?*

ИМОМ ҲАЗЗОЛИЙ

Бурунги мусулмонларнинг улуғ хоқонлари билан, ўктам ботурлари бўлдиғи каби юзларча китоб ёзатурган катта муллалари дахи бор экан. Ўшал муллаларнинг буюкроқларидан бири Имом Ҳаззолий¹⁷ Бағдод шаҳриндағи улуғ бир мадрасада ўқуб, ўз ўлкасига қайтмоқчи бўлди. Китобларини хуржунга солиб, отга юклади. Ўзи отга минуб, ўлкасига қараб жўнади. Ики кундан сўнг катта бир тоғнинг этагига бориб қўнди. Кечани шу ерда ўткариб, тонг отарда ериндан қалқди. Шу тоққа чиқмоқ учун отланди. Тоғнинг теппасига чиқгач, бир неча қароқчига йўлуқди. Қароқчилар Имом Ҳаззолийнинг отини, оқчасини, китобларини олдилар. Ўзини яп-яланғоч қилиб кетдилар. Имом дахи ўз йўлини қўйуб шунларнинг кетидан кетаберди. Бош қароқчи орқага қараб, Имомни кўргач қизуб кетди¹⁸. Қичқуриб дедиким:

— Ўй, мулла киши! Орқамиздан келма, йўқса, бошингни ҳам олақолурмиз.

Имом Ҳаззолий ёлбориб дедиким:

— Тоғоларим! Биргина арзим бор, шуни айтгани келотибман. Ёмон ишим йўқ.

Бош қароқчи: — Нима арзинг бор?

Имом: — Оқчалар билан кийимларим ва отим ҳалонгиз бўлсун, ёлғиз шу хуржунимдағи нарсаларни қайтариб беринглар, уларнинг сизларга кераклиги йўқдир.

Бош қароқчи: — Нима бор хуржунда?

Имом: — Китоблар бордир. Боғдод шаҳринда ўн йил тиришуб, эмганиб, ўқуған ва ўрганган нарсаларим шу китоблардадир. Бунларни олиб кетсангиз, меним эмгаklarим куйуб кетар, бурунги каби кейин билгусиз бўлуб қолурман.

Бош қароқчи имомнинг бу сўзларига кулди ва дедиким:

— Ўн йил тиришиб ўқуғанларингни нега кўнглингга ерлашдирмадинг. Ўрганган нарсаларингни кўнглунгда сақласайдинг, бу китобларинг йўқалмасиндан санга бир зарар келмас эди. Мана ол, китобларингни! Лекин йўлдан яна бири чиқуб қўлингдан олирса, сан яна билгусиз бўлуб қолурсан.

Имом Ғаззолий бош қароқчининг бу сўзларидан ибрат олди. Китобларини олиб, йўлидан қайтди. Яна Боғдодга келди, дарсларини қайта бошдан ўқуди. Бироқ бу дафъа ўқудиклари юракинда сақлади.

ТАМРИН:

Имом Ғаззолий кимдир? Боғдод шаҳри қаердадир? Имом нечун қароқчиларнинг орқасидан кетди? Қайта Боғдодга келуб нима қилди?

ХУРУС¹⁹НИНГ СЎЗИ

Бир кун муаллим афанди дарс учун кирдилар. Ойбекдан бошқа бутун болалар келгандилар. Беш дақиқа сўнгра Ойбек дахи кириб келди. Уйқудан янгиғина қалқиб келдиги қабоқлариндан билинуб тура эди. Муаллим афанди Ойбекка қараб дедиларким:

– Ойбек! Уйингизда хурус йўқми?

Ойбек: – Бор афандим. Бир қизил хурус бор.

Муаллим: – Тонготардан бурунроқ қичқирмайдирми?

Ойбек: – Қичқурадир, афандим.

Муаллим: – Нима дейдир?

Ойбек: – Ку... ку... ку... ку..! – дейдир, афандим.

Муаллим: – Офарин, ўғлум! Маъносини онгладингизми, ўғлум?

Ойбек: – Ман хурус тилини билмайман-ку!

Муаллим: – Ундай бўлса ман билдирайин сизга. Хурус дейдирким: ку... ку... ку... ку..! Яхши болалар! Тун кечди, куёш чиқа бошлади, уйқу чоғи туганди, иш соати келуб қолди, ётоқдан туринг энди. Ку... ку... ку... ку..! Кичик кўзилар! Экинчилар ер-сувларга, мулло бобо азон ўқурга, темирчилар чўкич урарга, қушлар сайраб-учушурга чиқдилар. Сиз ётоқда қолманг, уётдир, туринглар энди.

Мана ўғлум! Кичкина хуруснинг сўзи шудир. Унинг у ўгратуларига қулоқ бермак, эрта билан ётоқдан қалқмоқ керакдир.

ТАМРИН:

Афанди, ерингиздан туруб, хуруснинг сўзларини бизга онгладинг.

СЕВАРНИНГ ЯРАМАСЛИҒИ

Севар кичкина бир қиз эди. Акаси Темурнинг яхши сўзларини тингламас эди. Бир куни икала қардош боққа

чиқдилар. Севар чечаклар учуб юрган бир капалак(ни) кўриб, олмоқчи бўлди. Темур қўймади. Дедиким:

– Шу бечорани олиб нима қилурсан? Шунинг дахи ота-онаси бордир. Сен буни тутсанг, унлар болаларидан айрилиб қолурлар. Сани қарғаб йиғларлар. Ёзиқдир²⁰, олма шуни. Қўй, озгина ўйнаб, уйига кетсун.

Севар акасининг бу яхши сўзларини тингламади. Капалакни олиб, қанотини узди. Бир оз ўтгандан кейин у бечорани қўл-оёғи кесилган кишиларга ўхшатиб, ерга ташлади.

Шу ердан учуб боратурган бир қизил ари капалакка ожирган каби бўлиб, устига келди ва бир-ики айландиқдан сўнг қўнди. Капалакнинг у ён, бу ёнини кўрарга бошлади. Севар бу арини дахи олмоқчи бўлиб югурди.

Темур дедиким:

– Энди бунга тегма, ҳо!

Севар кулиб сўрди:

– Тегсам нима бўлур?

Темур: – Тегсанг пармоғингдан чақиб, сени эртагача йиғлатар.

Севар Темурнинг бу сўзларини ҳам тингламади. Явошгина²¹ қўлини узатиб арини олғач «А.. а.. онажон» деб қўлини тортди. Ари бечора Севарнинг кичкина пармоғини чақиб қочмиш эди. Пармоғи қизариб, шиша бошлади. Темур бир ип топиб бечоранинг пармоғини бўғумидан боғлади. Севар йиғлаб уйига келди. Онаси ётоғига ёпиб берди. Севар узаниб ярим кечагача ингради. Ондан кейин уйқуси келди. Сўнгра ухлади. Эрта билан ётоқдан қалқиб, акасини кўргач уёлди:

– Акажоним! Сенинг сўзингни тингламай ёзиқ этдим, – деди.

Темур оғирлиқ билан шу жавобни берди:

– Яхши сўзни тингламасдан ярамаслар ёмон кунга тушгандан сўнгра уёлиб қолурлар.

ТАМРИН:

Севар кимдир? Қаерга кетди? Нима қилмоқчи бўлди? Капалакни тутмаси яхшими бўлди? Қандай зарар кўрди? Акаси нима деди?

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ЕР

Муаллим афанди бир куни дарсга киргач, болаларни кўздан кечирди ва Тўхтамиш афандини турғузуб сўради:

– Ўғлум! Жуғрофиё ўқудингизми?

Тўхтамиш: — Ўқудум, афандим.

М.: — Устинда яшадиғимиз ва кездигимиз нарсага нима дейлар?

Т.: — Ер дейлар. Арз деятурғанлар ҳам бор.

М.: — Офарин, ўғлум! Ернинг шакли қалайдир?

Т.: — Тарбус каби лўндадир²², афандим.

М.: — Кўб яхши. Бутун ер юзи шу бизим ўлка каби қуруқмидир?

Т.: — Йўқ, афандим! Ернинг учдан бири қуруқлик бўлиб, учдан икиси сувдир.

М.: — Ердан учдан икисини қоплаб олған ўшал сувларга нима дейлар?

Т.: — Баҳри муҳит²³ дейлар, афандим.

М.: — Офарин, ўғлум! Сиз ўтуринг энди. Айноқ афанди сиз туринг. Айноқ афанди ериндан қалқар.

М.: — Ернинг қуруқлик бўлган учдан бирида ҳам сув борми?

Айноқ: — Бор, афандим.

М.: — Неча турли сув бор?

А.: — Ики турли сув бор: бири оқатурған сувлардирки, кичкинасига ариқ, каттасига наҳр²⁴ дерлар. Икинчиси, оқмайтурған сувдирки, кўл дейлар.

М.: — Бошқа?

А.: — Бизим ўлкада ҳар шаҳарнинг ҳар маҳалласида бир сув кўлмаги бордир. Бунлар ҳам кичкина кўлларга ўхшайур. Бунларга ҳовуз деярлар.

М.: — Кўб яхши! Бизим ўлкамиздаги наҳрларнинг отларини айтинг?

А.: — Аму, Зарафшон, Сирдарё наҳрлари.

М.: — Офарин, ўғлум! Ўтуринг эмди.

ТАМРИН:

Ер нимадир? Баҳри муҳит нимадир? Наҳр нимадир? Кўл нимадир?

ОЛТУН ЕР ОСТИНДАДИР

Тўғонбек Эсонбой денилган бир экинчи бойнинг ўғли эди. Ўқув учун Петрограддаки улуғ бир мактабга кирганди. Таътил чоғида ота-онасини кўргали Тошкентга келди. Эсонбойнинг ўртоғларидан уч катта бой бир кеча Тўғонбекни кўрарга келдилар. Кўрушуб, гапирушуб ўтурдилар. Тўғонбекнинг мактабиндан ва мактабда ўқутулатурған дарслар-

дан сўз очдилар. Тўғонбек мактабининг улуғлигини, муаллимларнинг яхшилигини ва дарсларнинг қай илмлардан эдукини ҳурматли кўноқларга²⁵ айтиб берди. Бойларнинг каттаси бўлган Тўхтамишбой дедиким:

— Ўғлум Тўғон! Бу мактабни битиргач, қай ишга кирмакчи бўласан?

Тўғон: — Петрограддаки экинчилик мактабига²⁶ кирмакчман.

Тўхтамишбой: — Офарин, ўғлим! Тирикликда иш эгаси бўлмоқдан яхшироқ йўл йўқдир. Шу уйда ўтурган биз тўрт кишини кўр: тўртовимиз ҳам иш эрларимиз. Отанг экинчидир, ердан бир-ики қарич қазиб сепдиги уруғидан ботмонлаб буғдой, арпа, момуқ каби нарсалар олур ва бу ишдан неча минг олтунлар топубдир. Мана бу ўртоғим Қутлуғбой ердан озгина чуқурроқ қозиб, темир ўчоқлари топган. Йилдан неча минг ботмон темир чиқариб, ҳар ёнга юбориб сотадир. Мана бу йўлдошим Бердибой ер ёғи²⁷ булоқлари очуб, устларига зовутлар қуруб, улуғ ўлкаларнинг бутун кишиларига ер ёғи бера(р) ва шу йўлдан юз бингларча оқчага эга бўлубдир. Мен ўзим дахи ер остидан тошкўмир ўчоғи топдим. Бу кун Русиядаки фабрикалар, зовутлар ва темир йўлларнинг кўпроқ оқчаларини тортиб олотибман. Мана шу тўртимизнинг неча бойлигимиз ер остидан чиқарилган нарсалардандир. Ўғлум, шунларни эсингда сақла. Унутмаким, олтун ёлғиз ер устинда эмас, кўброғи ер остиндадир.

ТАМРИН:

Тўғон қайси шаҳарда ўқий экан? Тошкўмир қаердан чиқа(р)? Ер ёғи-чи?

ТИЛАНЧИ БОБО

Қишнинг қорли бир кунни эди. Муаллим афанди дарс учун кириб еринда ўтирди. Дедиким:

— Неча кундан бери сизларга гапуриб келотубман, сиз гапурмай ўтурасиз. Бу кун сизлар гапуринглар, мен тинглайман. Ҳайда Турғунбой, шу кун ўрамда нима кўрган бўлсанг бизларга онглат.

Турғунбой еридан қалқди ва муаллимга қараб йўқсук²⁸ товуш билан айта бошлади. Дедиким:

— Шу эрта билан уйдан мактаб сари неча одим отган, ўрамимизнинг бошида қорлар ичинда букулиб ўтурган

оқсоч, йиртиқ чопонли, учук тусли²⁹ қари бир тиланчини кўрдим. Совуқдан титрай эди. Ҳолига ожурғандим. Ёнига боруб дедим: «Бобожон! Бу ерда нечун ўтурубсиз? Эрта билан бу кичик ўрамдан ким ўтиб, сизга оқча берар? Совуққа чидаёлмай касал бўласиз. Уйингизга кетиб исиниб ўтурсангиз, яхшироқ эмасми?». Бобо бошини қолдируб: «Оҳ, ўғлум! — деди. — Мен болалигимда сен каби ўқумадим. Туташ мактабдан қочтим. Отам ўлди, ундан кўп оқча қолди. Бир дўкон очиб ўтурмадим. Оқчаларни ёмон йўлларга сепдим, совурдим. Оқчаларим битгандан сўнг, бирон бой кишининг қуллиғига кирмасдан уйимни, еримни сотиб ея бошладим. Ер билан уй оқчалари дахи битди. Эгнимдаги шу кийимлардан бошқа нарсам қолмади. Ўзим дахи ишдан чиқиб, қариб қолдим. Тиланчиликдан бошқа бир иш тополмадим. Уч ойдан бери кундуз тиланчилик қилуб, кеча(си) тўғри келган ўрамда ётиб турибман. Уйим йўқдир».

Бобонинг бу сўзларидан юрагим ўртаниб кетди. Қопчиқимда бир танга бор эди, чиқариб бердим. Кичиклигинда ўқумаганлар қариликда ўрамда қолар эканлар деб, чопиб мактабга келдим.

Муаллим афанди Турғунга бир «офарин»³⁰ берди.

ТАМРИН:

Афанди! Сиз ерингиздан туруб, Турғун айтган ҳикоятни айтиб беринг.

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ДАВЛАТЛАР

Бир кун муаллим афанди дарсга келди ва Ёвузбекни турғузиб, деди: — Ўғлум! Ўтган ҳафта орқадошингиз Тўхтамиш жуғрофиёдан сўрадиким сўроғларга жавоб берган эди. Бу кун сиз жавоб беринг.

Ёвуз: — Бош уза, афандим!

М.: — Ернинг қуруқлиғи неча бўлакдир?

Ё.: — Беш бўлакдир.

М.: — Отлари?

Ё.: — Оврўпа, Осиё, Африқо, Амриқо, Австралиё.

М.: — Оврўпадаки давлатлар пойтахтларини айтиб беринг, қани?

Ё.: — Оврўпадаки давлатлар билан пойтахтлар шунлардир:

Русия	пойтахти	Петрўғрод
Англиз	—«»—	Лўндўн
Франса	—«»—	Порис
Олмониё	—«»—	Берлин
Австриё-Можаристон	—«»—	Вёна
Италиё	—«»—	Румо
Туркиё	—«»—	Истанбул
Испаниё	—«»—	Мадрид
Пўртқиз ³¹	—«»—	Лизбун ³²
Белжиқо ³³	—«»—	Бруссел
Фламанк ³⁴	—«»—	Амстердам
Донимарқо ³⁵	—«»—	Купеҳоф ³⁶
Исвич ³⁷	—«»—	Стакҳолм
Нуруч	—«»—	Кристиёниё
Исвичра ³⁸	—«»—	Берн
Сербиё	—«»—	Белград
Булгориё	—«»—	Суфиё
Руминиё	—«»—	Бикраш ³⁹
Юнон	—«»—	Этна
Қаратоғ	—«»—	Четина

Муаллим: — Офарин, ўғлум! Ўтуринг эмди. Эгамқул афанди сиз туринг. Осиёдаги давлатлар билан пойтахтларини санаб беринг.

Эгамқул: — Осиёдаги давлатлар билан пойтахтлари шунлардир:

Эрон	пойтахти	Техрон
Афғон	—«»—	Кобул
Жапун	—«»—	Тўкиё
Чин	—«»—	Пекин
Бухоро хонлиғи	—«»—	Бухоро
Хива хонлиғи	—«»—	Хива

Бухоро билан Хива хонлиғи Русия давлатининг ҳимоясидадир.

М.: — Офарин, ўғлум! Ўтуринг эмди. Сиз туринг, Чингизбек.

Чингизбек: — Бош уза, афандим!

М.: — Миср хонлиғи қаердадир?

Ч.: — Африқодадир.

М.: — Қўшма Американинг пойтахти қайси шаҳардир?

Ч.: – Вашингтон шахридир.

М.: – Ҳиндистон ўлкаси кимнинг қўлидадир?

Ч.: – Англиз қўлидадир.

М.: – Офарин, ўғлум!

ТАМРИН:

Бизим ўлкамиз ернинг қайси бўлагидадир? Ҳиндистон қайси бўлакдадир? Осиёда неча давлат бор? Оврўпада(-чи)?

ТИЛАВНИНГ ЁЗУСИ

Тилав бир кеча ёнимда мактабдан олдиғи дарсларни ёзиб ўтирганди. Бир гўпалак⁴⁰ учуб келди ва чироғ билан ўйнаб айланиб турди. Тилав қўлидаги ёзғуч⁴¹ билан уни кувмоқ истади. Гўпалак кетмади. Бир оздан сўнг бечора гўпалак ўзини чироққа урди. Қўл-қанотлари ёнди. Ерга тушуб бирики сакради ва ўлди. Тилав гўпалакнинг бу ҳолига қараб тургандан сўнг қоғозни олиб, шу сўзни ёзди: «Ўт билан ўйнашган ёнар».

ЛАТИФА

Бир кеча қашшоқ бир кишининг уйига ики-уч ўғри кириб, кўб охтарган, озгина бўлса ҳам оқча тополмаган. Уй эгаси уйғониб, ўғриларнинг бу ҳолидан хабардор бўлгач:

– Ўртоғлар, кеча охтариб турганингиз нарсани мен кундуз охтариб шу уйдан тополмагандим. Кўп эмганманглар, – деган.

ТАМРИН:

Тилав нима ёзди? Маъноси нима? Уй эгаси ўғриларга нима деди?

ИШ ЁШДА ЭМАС, БОШДАДИР

Хоқонлардан бири тахтга ўтургач, уни қутламоқ учун бир неча киши келдилар. Шунларнинг ўн беш ёшли бир ўғлони олдинроқ бориб, хоқонга гапурмакчи бўлди. Хоқон дедиким:

– Ўғлум, сен кичиксан, нарироқ тур. Сендан катталари гапурсинлар.

– Хоқоним! Инсон тили ва онги билан инсондир. Кимнинг ўткир онги билан тутилмас тили бор эса, шул гапура берадир. Иш ёшда бўлса эди, ўлкадаки шунча ёшлиларни қўйуб, сизни тахтга чиқармас (эдилар), – деб жавоб берди бола.

ҲИРС ЁМОНДИР

Бир кўппак бир қассобнинг дўконидан бир тилим эт олиб қочди. Йўл устидаги сувга кириб ўтмоқчи бўлди. Сувга боқиб кўрдиким, ўзига ўхшаган бир кўппак уникидан каттароқ бир тилим этни олиб боротибдир. Уни олмоқ учун оғзидаги этни ташлагач, сувда кўрдиги дахи йўқолди. Тайладиги этни олмоқ учун қайтиб қараса, буни ҳам бир қарға ютибдир.

ТАМРИН:

Ўн беш ёшли ўғлон хоқон олдига нега кетган эди? Хоқон унга нима деди? У нима деди? Кўппак нима қилди? Ишиндан осиг⁴² кўрдими?

ЎҚУВ ЙЎЛИНДА

Тўхтабой бир қассобнинг ўғли эди. Мактабга кетуб ўқумоқни чин кўнгулдан тилар эди. Лекин отаси бунга кўнмас эди. «Меним шунча ишимни кўйуб, мактабда нима қилурсен», дея эди. Тўхта ўз истаги билан юрарга йўл тополмади. Мактабдан кўнглуни узди. Лекин ўқумоқ армони унинг юракинда ерлашган эди. Шуни чиқаролмади. Ўйлади, тушунди, ўқув учун бир йўл топди. Отасидан олиб йиғдиги оқчаларини санади. Ики танга бўлдигини кўриб суюнди. Югуриб китоб бозорига кетди. Бир «Алифбо» китоби билан бир дафтар ва бир ёзғич олди. Келуб дўконга ўтурди. Келган олгучиларга «Алифбо» китобини кўрсатиб, ундан кунда бир-ики ҳарф ўрганиб қолди. Ҳар куни дўконига келатурган олгучилар Тўхтанинг бу ишини ёқтуриб, чин кўнгул билан унга «Алифбо»ни ўргата(р) эдилар. «Алифбо»ни ўргандикдан сўнг ёзарга бошлади. Тўрт-беш ой орасинда ўқур-ёзар кимса бўлди. Ҳисобдан дахи озроқ онглади. Дўконнинг чўтини⁴³ сақламоқ учун бир дафтар олди. Яхшигина ҳисоб билан иш кўрди. Бой бўлиб қолди. Бугун қассобларнинг бойроғи Тўхтабойдир.

ТАМРИН:

Тўхтабой нима қилар эди? Ким кўймади? Отасининг шу иши яхшими эди? Тўхта тилакиндан қайтдими? Қандай тиришди? Осигландими?

МУСУЛМОН СЕВГИСИ

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг қилган урушлариндан бири битгач, бир мусулмон хотун тушуб қолган яралиларни излаб топмоқчи бўлди. Ўлуқлар орасига кир-

ди. У ён-бу ёнини излар чоғида «оҳ... сув!..» деган бир товуш эшитди. Бир ярали мусулмоннинг сувсадиғини онглади. Озроқ сув топуб, шу ярали олдиға келди. Бошини ювошгина кўтариб, сувни ичирмакчи бўлди. Ярали мусулмон дудоғини сувға еткурар чоғда бошқа ёндан «оҳ... сув!..» деган ўзга бир товуш келди. Ярали сув кетурган хотунга дедиким:

– Бу сувни мендан бурун шу товуш эғасига элтиб бер. Бир йўлдошим яраланиб, сувсаб ётар экан, мен ичолмайман.

Хотунгина сувни икинчи яралига олиб борди. У дахи сувни ичай деб турган чоғда «оҳ... сув!..» деган яна бир товуш эшитди, хотунга дедиким:

– Шу йўлдошим сувсиз экан, мен ичолмайман. Бер сувингни шунга.

Хотун сувни учинчи яралига элтди. Учинчи ярали сувни ичаётганда биринчи яралининг «Оҳ... ўлдим, ...сувсизликдан» деган товуши келди. Бу дахи хотунга:

– Сувингни мендан бурун шу товуш эғасига бер, деди. Ўзи ичмади.

Хотун яна қайтиб биринчи яралининг олдиға келса, бечоранинг ўлиб қолдиғини кўрди. Икинчи яралига кетди. У дахи ўлиб қолган эди. Учинчи ярали сувсизликдан ўлиб қолмасин дебон югура кетди:

– Э воҳ! Бу дахи ўлиб қолибдир, деб сувни тўқди. Мусулмонларнинг ўлим чоғинда дахи бир-бирларини қанча севдикларини ўйлаб, кўб йиғлади.

ТАМРИН:

Хотун нега уруш майдонига кирди? Нима товуш эшитди? Биринчи ярали нега сувни ичмади? Икинчи нега ичмади? Учинчиси нега ичмади? Мусулмонлар бир-бирларини нечук сева эканлар?

БИР ОТАНИНГ ЎГУТИ

Бугун Очилбойнинг уйинда қизиқ бир севинч бор эди. Ойтўраҳоним «акам мактабдан келур», деб сакраб ўйна(р) эди. Эргаш ва Улуғхонлар дахи мактабдан келатурган акалари учун чой қайнатиб, ер тузамакда эдилар. Барчаларининг дудоқларинда чучук бир кулиш ва кўзларинда ёруғ бир севинч бор эди. Мунча севинчларининг сабаби мана шу эди:

Очилбойнинг Тошхон денилган бир ўғли ўн кунли бир

санчигдан қутулуб шу кун мактабига кетган эди. Ойтўра-хоннинг «акам келур» деган севиндиғи акаси мана шу Тошхон эди.

Бир соатдан кейин Тошхон мактабдан келди. Ота-она-сини ўпиб, қардошлари ёнига ўтурди. Лекин Тошхон кўб қайғули эди. Отаси сўрди:

– Қалай, ўғлум, соғлигинг ериндами? Бугун нечук кечди?

Тошхон: – Алҳамдулиллаҳ, яхши кечди, отажоним!

Очилбой: – Муаллим афандини кўрдингми? Нега мунча қайғули кўринасан?

Тошхон: – Муаллим афандини кўрдим. Соғайдиғимдан суюндилар. Лекин дарсларимиз ўн кун олдай⁴⁴ кетибдир. Бу ўн куннинг дарсларини тузатмак керакдир. Йўқса синоғ⁴⁵ кунинда кучлик чекарман⁴⁶.

– Ўғлум! Сенинг қайғунг шунданмидир?

Тошхон: – Албатта, шундандир. Мен беш йилдан бери синфимнинг биринчиси бўлиб келдим. Эмди шу ўн кунлик касаллик юзиндан биринчиликдан айрилиб қолурман.

Очилбой: – Сен каби ботур бир ўғлон шунча иш учун қайғурурми? Ўғлум, буюк бир чидам билан тиришатурған ўғлонларга қийинлик йўқдир. Ўзинг дахи беш йилдан бери дарс йўлинда қанча тиришдинг ва неча «офарин»лар олдинг. Касаллик юзиндан ўқиёлмадиғинг ўн кунлик дарсларни ўн беш кунда бўлсун тиришиб, албатта тузата билурсан. Ўтган йили дахи ҳисоб дарсининг кучлик айладигини айтиб қайғурған эдинг. Сўнгра яхшилаб тиришув билан ҳисоб синоғингдан «офарин»лар олмадингми?

Ҳурматли отасининг бу сўзлариндан Тошхоннинг кўнгли очилди. Юзи кулди, қайғуси кетди. Тиришув билан бутун қийинлиқларининг қулай бўлурига ишонди.

Очилбой ўғлининг бу ҳолини кўргач, яна гапура бошлади:

– Ўғлум, шу бир соатли қайғунгга сабаб нима бўлди?

Тошхон: – Ўн кун дарсдан қолмоқлиғим.

Очилбой: – Ўн кун дарсдан қолдиғингга сабаб нима?

Тошхон: – Касалигим.

Очилбой: – Дедимким, шу қайғунг учун туб сабаб касалликдир. Касал бўлмаса эдинг, дарсдан қолмас эдинг. Шундай эмасми?

Тошхон: – Шундайдир.

Очилбой: – Демак, касал ёмон нарса экан. Касал

кишини дарсдан қолдира(р) экан. Касал кишини қайғуга сола(р) экан. Касалликнинг ёмонлиги ёлғиз шу эмас, кўбдир. Одам(н)инг кучини олар, орқадошлариндан айируб, уйда ўтқазар. Шундай ёмон нарсага учрамаслик керакдир. Ундан қочиб юрмак яхшидир.

Тошхон: — Санчиққа билмасдан тугилдим, йўқса, албатта қочардим.

Очилбой: — Санчиққа нечун тугилдинг менга билгулидир. Сен ўткан ҳафта эрта билан ётоқдан қалқиб, ёлғуз бир кўйлак билан ётоқдан ташқарига чиқдинг. Совуқ олди. Эртаси кун озроқ иситма чиқориб, санчиққа тугилдинг. Совуқларда юпқа кийимлар билан чиқмасанг, совуқ сув ичмасанг, албатта, санчиққа тугилмасан.

Тошхон: — Бош узра, отажоним! Сўзларингизнинг барчасини ерига кетурарман. Иншооллоҳ, бундан сўнг санчиққа тугилмазман. Лекин ёз иситмаси дахи ямондир. Ундан қутилиш йўли бўлмаса керак.

Очилбой: — Ундан дахи қутилиш йўли бордир, ўғлим. Эрта-индин муаллим афандингиз яхшилаб айтса керак.

ТАМРИН:

Тошхон нега дарсдан қолган экан? Шу учун қайғурмаги тузукми? Отаси нима деди? Тошхон нега санчиғ бўлган? Санчиғ бўлмамоқ⁴⁷ учун нима қилмоқ керак?

ЎРТОҚЛИҚ

Елдириш билан Ойдин уйларундан чиқуб, мактабга кета эдилар. Йўлда ўзлари каби бир боланинг валисапидга минуб ўқ каби ўтуб кетдигини кўрдилар.

Елдириш: — Орқадош!⁴⁸ Шу валисапид кўб яхши нарсамиди?

Ойдин: — Кўй, жоним, юракдаги ярани очма.

Елдириш: — Нима бўлди сенга? Нечун валисапид сўзи ёқмайду. Уни ёмон кўрасанми?

Ойдин: — Валисапидни мендай яхши кўратурган кимса йўқдир. Ики йил бурунроқ валисапидга кўп ангал⁴⁹ бўлуб қолғандим. Отамга айтдим: «Менга бир валисапид олиб беринг». Отам дедиларким: «Мендан кунда олиб турдинг оқчаларни бўш ерларга чиқорма, бир қутига солабер, кўпайтур, сўнгра шунлар билан бир валисапид сотуб ол». Отамнинг бу сўзларини тўғри топдим. Онамдан бир қути

олдим. Отам берган оқчаларни шу қутига солавердим. Орадан бир ой ўтди, қути кўб оғирлашди. Эмди оқчам кўпайгандир дедим. Эски бир ғазитани олиб, уйнинг ўртасинда ёйдим. Қутини очиб, ғазита узра қайтардим. Чақалар шалдираб тўкилди. Қутидан чиқғач, қочиб кетмак истган бир-ики чопқунини йўлидан қайтардум. Орқадощлари ёнинда кўйдим. Қарадим, бир йиғин чақа! Оҳ, қанча кўпайибдир, шунларни бир санаб кўяйин, эрта билан бир валисапид олурман, дедим. Санай бошладим... Санадим-санадим, қўллар-да ҳорди. Кўрсам, барчаси тўрт сўм бўлибди. Бир валисапиднинг тўқсон сўм эдугин эшитган эдим. Суюнжум кетди. Э воҳ! Валисапид ололмас эканман, дедим. Эрта чиқуб тўрт сўмга бир тўппи олдим. Ўзимни шу билан соқул қилдим (овунтирдим). Энди сен валисапид дегач, шу эсимга келуб, юрагим ўртанди.

Елдириш: — Шу ишинга неча йил бўлди, қардошим?!

Ойдин: — Ики йил бўлиб ўтгандир.

Елдириш: — Э воҳ! Сабр қилиб эндиғача чақа тўпласа эдинг, бугун яхши бир валисапид олур эдинг.

Ойдин: — Нима дейсан?! Ойда тўрт сўм тўпламоқ билан ики йилда бир валисапид олинурми?

Елдириш: — Албатта, олинур! Ишонмасанг, чўтини кўрсатайин. Тингла мени. Бир йил ўн ики ойдир. Ойда тўрт сўмдан, ўн ики ойда қирқ саккиз сўм бўлур. Бир йиллик пулинг қирқ саккиз сўм бўлганда, ики йилги тўқсон олти сўм бўлур. Мана бир валисапиднинг пули.

Ойдин: — Тўғри дейсан, қардошим! Ёзуқ қилганман. Не бўлса, ўтиб кетган ишни кўзгама энди.

Елдириш: — Нега ўтуб кетган бўлсун, янғидан бошлаймиз.

Ойдин: — Яна ики йил гўзламоқ⁵⁰ керак-да?

Елдириш: — Ики йил эмас, олти ой керақдир.

Ойдин: — Нечун олти ой?

Елдириш: — Мен, сен мактабдан яна ики ўртоқ топармиз. Тўрт киши бирлашиб оқча йиғамиз. Мана олти ойда тўрттамыз бир валисапид олурмиз дея.

Ойдин бу сўздан кўп севинди.

— Яхши тушунтирдинг, қардошим, — деди.

Бу чоғда мактабга эришдилар. Дарс бошланмаган эди. Яна ики ўртоқ топиб, тилақларини айтдилар. Уларга мақбул бўлди.

Елдириимни хазиначи ясадилар. Ойдиннинг қўлига бир дафтар бердилар. Ҳафтада тўпладиқлари пулларни Елдириимга топшириб, Ойдинга ёздир бердилар. Олти ойдан кейин бир яхши валисапид олиб, бўш кунларда навбат билан миндилар, чопдирдилар. Ортиқ, тўртовининг ҳам дахи оғзиндан шу сўз чиқар эди: Яшасун, ўртоқлик.

ТАМРИН:

Афанди, сиз Ойдин ва Елдириимбекларнинг ҳикояларини айтиб беринг.

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ИСИТМА МИҚРЎБИ

Бир кун муаллим афанди кетуб, ўз ўрнинда ўтиргач, Тошхон ериндан туруб дедиким:

– Афандим, бир сўроғим бордир?!

Муаллим: Буйур, ўғлум, нима сўроғинг бор?!

Тошхон: – Ёз иситмасининг сабаби нимадир? Ундан қутулиш йўли йўқми?

Муаллим: – Тингланг мени, ўғлум! Бутун касалликларнинг айри-айри уруғлари бордир. Улар жонли нарсалар эрурлар: туғалар, туғдиралар. Шуниси борки, кўпроқ кичкина бўлдиқлари учун биз унларни кўролмаимиз. Дўқтурлар «миқрўсқўф» денилган нарса билан унларни кўпроғини кўра билганлар. Ҳар қандай касалликдан қутулиш йўли, шу касалликнинг миқрўбиндан қочмоқ билан бўлур.

Тошхон: – Яхши, эмди биз унларни кўрмагандан кейин қандай этиб қочармиз?

Муаллим: – Мана шуни билмак керак, ўғлум. Биз иситма миқрўбларини кўрмасак ҳам, дўқтирлар унларни яшадиклари ерларни бизга онглатганлар. Биз шу ерларни ўрганиб қўйсақ, унлардан қочмоғимиз, албатта, қулайлашар. Иситма миқрўблари кўпроқ кўлларда, ботқоқларда, ҳовузларда, тупроқларда, иситмали кимсаларнинг ёнларида яшайдилар. Иситмадан қочмоқчилар учун керакдирким, кўллар ва ботқоқлар ёнинда уй қурмасунлар. Кўллардан чиққан музларни сувларига солмасунлар. Ҳовуз сувини қайнатмасдан ичмасунлар. Тўзонли кунларда уйдан чиқмасунлар. Иситмали кимсалар билан бир ерда еб-ичмасинлар.

Тошхон: – Бунларнинг барчаси қулай экан, афандим. Биз қилурмиз шу ишларни.

Муаллим: – Албатта қулайдир, ўғлум!

ТАМРИН:

Миқрўб нимадир? Иситмага учрамамоқ учун нима қилиш керак? Иситма миқрўби қай ерларда яшар? Сувни нима қилиб ичмак керакдир?

ЯШАРНИНГ ЎҒРИЛИГИ

Яшар ўн ики ёшинда бир ўғлондир. Отаси уни мактабга қўймайдир. Шунинг учун Яшарнинг бутун куни ишсизлиқ билан борадир. Ишсизлиқ ямонлиқларнинг буюк онасидир. Инсон ишсиз қолдими бир ерда ўтуриб, пинйаб⁵¹ ўйнамақдан бошқа не иш қилсун. Бизим Яшарбой дахи (ҳам) бир кун чойини ичиб, уйидан чиқди. Кўчада ариқ ёниндаки бир оғочга таяниб ўтурди. Ўйлади, тушунди, пинйади, ухлади, кўб тиришди шу кунни ўтказолмади. Ўтурмақдан ҳам ўсонди⁵². Еридан сакраб қалқди. Бирдан кўзига қўшнинг олма оғочлари эришди. Бир оз ўйлаб турди: «Ишим йўқ. Кеча узоқ-да. Бу қурғур кунни ўткаролмадим. Уйга кетсам эшак, инакларни боқмоқ керак. Бир оз шу боққа кируб, оғочларга чиқайин-да ики-уч чорак⁵³ олма терайин. Яхши бўлмасми?» — деди. Ўзига шу тушунчаси яхши кўринди. Ҳайда деворга. Янашди. Лекин девор кўб юксак эди, Яшар чиқолмади. У ён-бу ённи қаради, одам ўта билур бир тешук топди. Куч билан ўтуб боққа кирди. Олма оғочларининг бирига чиқуб, қўйниларини олмадан тўлдирғач, «қўйма ўғрини!» деган бир товуш эшитди. Ўзини оғочдан ташлаб, тешук сари қочди. Бошини тешукдан ўткарди. Лекин белиндан буёғини ўтқара олмади. Чунки қўйунлари тўла эди. Шу чоғда боғ эгаси етишиб келди. Яшарни тешукдан тортиб олди ва олмаларни қўйнидан тўктирди.

Дедиким: — Ўғлум, сен Туркистон боласи, Чигатой ўғлони, турк йигити эурсан. Ўзингни билмайсанми? Сенга шундоқ ишлар ярашурми? Эшикдан кўноқ бўлиб келсанг, санга мундан кўброқ олма бермайманми?

Яшар чин уёлди. Ер ёрилса, кирмакчи бўлиб турди. Боғ эгаси Яшарни қўлиндан олиб эшикдан чиқарди. Тўғри отасининг ёнига кетуриб, дедиким:

— Тоға, болангиз мана шундай иш қилди. Лекин бунинг юракинда ўғрилиқ ўйлави йўқдир. Буни бу ямон йўлга келтурган нарса ишсизлиқдир. Сиз ишқилиб, бу болани мактабга қўйинг.

Отаси қабул этди. Эртаси кундан Яшарни мактабга қўйди. Яшар ҳам бундан сўнг яхши бир бола бўлди.

ТАМРИН:

Яшар қандай бола эди? Қўшнисининг боғига нечук кирди? Яшарнинг ўғрилиғига сабаб нима эди?

ОҒОЧЛАРНИНГ ОСИҒИ

Жин ётоғи берилган кичгина бир кент бордир. У кентдаги одамлар туташ иситмага тутилиб юралар. Ўзлариндан «Нега мунча иситма бўласизлар» деб сўралганда, «кентимиздаги парилар шу кентни бўшатиб олмоқ учун бизларни шу ҳолга солалар», деб жавоб бералар. Бир кун шу кентдан катта бир уйни ужуз⁵⁴ баҳо билан сотишга қўйдилар. Ташқаридан кимса келуб ололмади. Чунки париларнинг иситмасиндан кўркулур эди. Москва шаҳринда боруб ўн йил ўқуб келган Бердибек шу уйни олмоқчи бўлди. Келиб теварагини яхшилаб қаради. Баъзи ўртоқлари манъ қилмоқчи бўлдилар. «Парилари бор. Сени ҳам урарлар, иситма бўлурсан, олма» дедилар. Бердибой «париларни(нг) манга не ишлари бор экан», деб кулди. Уларнинг сўзларини тингламади. Уйни уч юз сўмга олди ва бозордан саккиз юз ниҳол кетуриб уйнинг теварагига ўтқузди. Бир йилдан кейин ниҳоллар кўкариб, ҳар бири яхши бир оғоч бўлғач, Бердибой бола-чақаси билан келуб, янги уйда ўтурди. Уч-тўрт йил ўтди. Бердибойнинг уйдан кимсани иситма тутмади. Бердибойнинг қўшнисидаги уйларда дахи иситма озайиб кета бошлади. Кент кишилари «Бердибойга парининг кучи етмади экан» деб шошиб қолдилар.

Бердибой бир кун кентнинг оқсоқоли, муллasi ва неча улуғларини чақирди. Ошдан кейин ўзи сўз очуб дедик:

– Юртдошларим, кўриб турасизки, беш йилдан бери мани уйимда бирор киши иситма бўлмайдур. Шунинг сабабини сўрмайсизми?

Оқсоқол жавоб бердики:

– Ўзимиз ҳам шуни сўрамоқчи эдик. Сиз ажина дуоларини кўброқ биласиз чоғи. Бизга ҳам шу дуоларни ўргатинг. Шу қурғур иситмадан қутулиб қолайлук.

Бердибой кулуб дедик:

– Бу кентда ажина йўқдир. Иситмамининг сабабини ман сизга айтайин энди. Кентимизнинг мана шу ёниндаги ботқоқликни томга чиқсак барчамиз кўрармиз. Мана шу ботқоқликдан чиққан буглар оғудирлар. Одамларни иситма қила(р)лар. Мана бу уйни олғач, теварагига оғочлар ўтқуз-

дим. Оғочлар шу иситма оғусини ютарлар. Ҳавони сузук ва тинуқ қилуб бизга бера(р)лар. Шунинг учун бизим уйдан ва кўшниларимизнинг уйлариндан иситма йўқолиб кетди.

Оқсоқол ҳайрон бўлуб турди, деди:

– Эмди парилар йўқми? Бизим иситма шу ботқоқликданми? Ундай бўлса, шу қурғурни қурутайлук. Сиз буларни қаердан билиб олдингиз?

Бердибой: – Мактабдан.

ТАМРИН:

Жин ётоғи кентининг одамлари нега иситмага тутила(р) эдилар? Бердибойнинг уйинда нега иситма йўқ эди? Оғочларнинг осиги нима экан?

ОТА МУҲАББАТИ

Тошканд бойлариндан Улуғбой денилган бири синуб ишдан чиқди. Бола-чақаси кўб эди. Унларга нарса топиб бермоғи керак эди. Тиланчилик қилолмасди, чунки ўз номусини жонидан ортиқроқ севар эди. Юкчиликка⁵⁵ кирди. Ҳар кун иш қила топдиги тўрт-беш танга билан болачақасининг қорунларини тўйдира эди. «Нима бўлсам ҳам яна ўз кучим билан оқча топарни, қорин тўйдирарни Эгам манга нисиб қилди. Тиланчилик, ўғрилиқ каби номуснинг ёви бўлатурган ишларга киргизмади» деб Тангрига шукур қила(р) эди. Ёзнинг иссиқроқ чоғларинда Улуғбой ики кун иш тополмади. Уйдаги бўлак-сўлак нонларни еб ҳам битирдилар. Болалари очлиғдан йиғлай бошладилар. Учунчи кун эрта билан иш (охтарар)га чиқмоқчи бўлди. Болалари «отажон, бир тишлам нон» деб кўб йиғладилар. Катта давлат кўрган, яхши кунлар ўтқарган бечора Улуғбой бу кўришишга чидай олмади. Бошини деворга кўйди, йиғлади... йиғлади. Эсига Тошбой денилган эски бир ўртоғи тушди. Тошбой Улуғбойнинг давлатли чоғларинда кўб кела(р) эди. Ҳар оқшом Улуғбойникига келуб қорин тўйдира эди десам бўлур. Мана Улуғбой эски ўртоғига кетди. Ўз ҳолини англатди: «Ўртоқ, очликдан кучим кетган, бола-чақаларим ўлим ётоғинда тушганлар, манга шу кун учун нон топиб бер. Эрта ишга чиқарман», – деди.

Тош юракли Тошбой:

– Меним унча ноним йўқдир! – деб жавоб берди.

Бу сўзни эшитгач, Улуғбойнинг юраги эзилиб кетди. Боши айлана бошлади. Шу ерда йиқилмоқчи бўлди, (би-

роқ) ўзини сақлади. У кишиликсиз⁵⁶ ўртоғининг эшигиндан қайтди. Бозорга келуб, бир дўконнинг деворига орқасини берди, ўтурди. Беш-ўн дақиқа ўтгач, бир кимса келиб Улуғбойга дедиким:

— Тағо! Ман қон олғучи усталарданман. Бир қазоқ келуб «Манга қон олмақни ўргат, ўн сўм бераман» дейдир. Бир киши охтариб юрурманким, шу қазоқга кўрсатмак учун қўлидан озроқ қон олайин. Бир ярим сўм берарман (десам ҳам) ҳеч ким келмайдур. Сиз шу ишни қабул қилсангиз-чи, бир ярим сўм олурсиз.

Улуғбой бу сўзни эшитгач, тирилган ўлук каби ирғиб турди: — Ҳайданг кетайлук, қабул қилдим, — деди.

Уста билан дўконга келдилар. Қўлин очди, қазоқнинг кўзи олдинда қон олди ва бир ярим сўмни олди.

Қазоқ устага қараб дедиким:

— Тузук ўрганолмадим. Яна бир киши топиб қон олсак, бутун ўрганурман. Унга ҳам бир ярим сўм берарман.

Улуғбой бу сўзни эшитуб, икинчи қўлини дахи очиб қон олдуриди. Ва яна бир ярим сўм олиб, уйига кетди. Пулни хотунига берди.

— Маним кучим кетотибдир. Сен кетуб нон кетур. Хотуни нон кетурди. Емак учун Улуғбойни чақирдилар. «Кучим йўқ, бир оз ётайин», — деди.

Катта ўғил отасининг қўлида қон кўруб хуркли⁵⁷.

— Отажон, бу нимадир? — деди.

Улуғбой ишни онглатди. Хотун ва болалари оталарининг бу ишини эшитуб йиғлаб юбордилар.

ТАМРИН:

Улуғбой ким эди? Не ҳолда қолди? Кимга кетди? Тошбой нима деди? Тошбойнинг шу иши яхшими эди? Улуғбой сўнгра қаерга кетди? Нима қилди? Нималар бўлди?

ЮРТИМИЗ

Арслон билан Ботур тонг отардан ярим соат бурунроқ боғдаги катта хуруснинг «қу... қу... қу... қу...» дебон айтмасиндан уйғондилар. Бу ики қардош яхшигина ақлли ва эсли ўғлонлар бўлдиқлариндан, ярамас бола каби уйғондиқдан сўнг ётоқ уза ўйлаб ўтирмайуб чобук ерлариндан турдилар, қўл-юзларини ювдилар. Мачитга бориб, намоз қилгандан кейин эшик ёниндаги ҳовузнинг олдинда бориб ўтурдилар. Ёй⁵⁸ елининг эсмаси, қўшни боғиндан кела-

турган чечак ислари, оғочлар узра учушуб юрган булбул ва қумриларинг сайрамаси бу ики қардошнинг гавдаларига куч ва кўнгилларига очиқлик берди. Ярим кечадан бери қўш ҳайдамак учун ёбонга кетган севгили оталари Ҳасан бобо эсларига келиб қолди.

Арслон: — Тур, Ботур!

Ботур: — Нега?

Арслон: — Кетамиз?

Ботур: — Қаерга?

Арслон: — Отамга салом беруиб, қўлини ўпиб келамиз.

Ботур: — Ҳайда!

Ики қардош бирдан туруб, ёбон сари югурдилар, чопдилар. Ҳасан бобо янгигина намозини ўқиған ва қиблага қараб, ўғуллари учун дуо қилиб ўтурған эди. Ики катта хўкузи бобонинг дуосига «омин» деятурган каби ёнида бошларини индуриб турган эдилар. Шу чоғда Ҳасан бобонинг кулоғига Арслоннинг «салом» товуши билан келди. Бошини кўтарди.

Ҳасан бобо: — Ва алайкум ассалом! Боракаллоҳ ўғлонларим, ана шундай эрта билан уйқудан турсангиз, сизларни дуо қилурман. Тангрим икалангизга ҳам узун умр билан катта давлат берсун.

Арслон билан Ботур севукли оталарининг қўлларини олиб ўпдилар. Ҳасан бобо ўғулларининг бунча одобли бўлдиқларини кўргач, кўзлари севинч ёшидан тўлди. Ҳақларига кўбдан-кўб дуо қилди. Ики қардош оталарининг дуосини олдиқдан сўнг уйга кетмакчи бўлдилар ва яна йўлга кирдилар...

Ўнг қўлдан «вой...Тангрим» дебон бир товуш келди. Қарадилар, қуруған (бир) оғочнинг қўлгасинда⁵⁹ йиртиқ бир чопонни ўмузларигача⁶⁰ тортиб узанган ва, эҳтимолки, қаттиғ иситма тутган бир хотунни кўрдилар. Йўл узра тушиб қолган кимсасиз бир хотунни кўриб, сўрашмасдан, кўмак этмасдан ўтиб кетмак ўзбек ўелининг юрагина сиғарми? Албатта сиғмас..! Ики қардош кетуб, хотуннинг боши узра турдилар.

Арслон: — Онажон, қаерли бўласиз, нима бўлди сизга? — деб сўрди.

Бечора хотун куч билан бошини озроқ кўтариб, «оҳ...» — деди. Бошини сақлаёлмай яна йиқилди.

Арслон: — Онажон! Нима бўлди сизга? — деб (яна) сўради.

Бечора хотун деди:

— Овв, болам, кўрмайсанми? Йўлда тушиб қолган кимсасиз бир хотун эрурман. Сўраб нима қиласан?

Арслон: — Онажон! Бирор-бир ўглингиз, қизингиз йўқмидирким, келуб қўлингизни тутиб ҳолингизни сўрсун.

Хотун: — Бордир ўғлум, бордир. Бир эмас, кўб ўғул-қизларнинг онаси эрурман. Лекин шундоғ ёмон кунимда бири дахи қўлимни тутарға келмай турубдур.

Арслон: — Нечун келмайлар? Сиз(н)инг шу ҳолингизни онгламаган бўлсалар керак. Бизларга сўроғларини берингиз, кетуб хабар берайлук, келсунлар.

Хотун: — Йўқ... керак эмас... Унлар маним шу ҳолимни кўруб туриб(ди)лар. Менга ожирғанмайлар. Ўз тинчликларини кўра(р)лар. Нега келсунлар?!

Ботур бечора хотуннинг бу сўзларига чидаёлмади. Юрагини олов босиб кетди. Қичқириб дедики:

— У инсофсизлар қаерда туралар, отлари нимадир? Одам ўз онасини шу ҳолда кўруб келмазми? Қандай тош юракли экан улар?

Арслон: — Онажон, болаларингизнинг отларини айтинг, биз боруб келтурайлук.

Хотун: — Болаларимнинг отларини сўрайсиз? Бутун Чифатой улуси маним ўғул-қизларимдирлар. Маним қучоғимда ётиб турдилар, маним қучоғимда улғайдилар, тириклик учун керак бўлган нарсаларнинг барчасини мандан олдилар. Оқибат мана шу ҳолда қўйдилар. Тириклигим билан соғлигимни сақламоқ учун тиришмадилар.

Арслон бу сўздан шошиб қолиб, яна сўради:

— Нима! Бутун ўзбеклар сизнинг болаларингизми? — деди.

Ботур: — Онажон! Сиз ким бўласиз? Отингизни манга айтолмайсиз?

Хотун: — Ман бутун ўзбекларнинг, чифатойларнинг оналари эрурман. Отим ТУРКИСТОНДИР!

Арслон билан Ботур Туркистон сўзини эшитгач, сесканиб юбордилар.

Дедиларким:

— Оҳ... Онажон! Туркистонимиз сизми! Она юртимиз сизми? Биз дахи сизнинг болаларингиз эрурмиз. Бизларни

сўкманг, қарғаманг. Нима истасангиз биз кетурамиз, нима буюрсангиз биз қиламиз. Бу ҳолингизга сабаб нима? Шу чоғда кўнглингиз нима тилайдир? Айтинг, бизга онажоним!

Хотун: — Эсан бўлунг, ўғлонларим! Маним бу ҳолимга сабаб болаларимнинг ишсизлиқлари, билмаслиқларидир. Билгудан, ишдан, санъатдан бошқа тилагим йўқдир.

Арслон билан Ботур ғайратга келдилар. Этакларини белларига боғлаб:

— Онажон! Ундай бўлса озроқ туринг, биз бутун тилақларингизни топиб кетурамиз, — дебон этакларини белларига боғладилар ва икки ўқ каби чопиб кетдилар.

Қаерга кетдилар биласизми? — М а к т а б г а!

ТАМРИН:

Арслон билан Ботур қаерга кетдилар? Йўлда нимани кўрдилар? Нимага ўтуб кетмадилар? Хотун нима деди? Ким экан у хотун? Нима истади? Унинг тилагини кетурмак учун икки қардош қаерга кетдилар? Нега?

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ЁҒМУР

Ёғмурли кунда муаллим афанди дарсга келуб ўтирди. Болаларга қараб:

— Бугун сизлардан бир нарса сўрарман. Кўрайин, қайсингиз жавоб берасиз, — дебон шу сўроғни берди. — Ўғулларим! Ёғмур қаердан келаду?

Э р г а ш: — Кўкдан келади, афандим.

М.: — Кўб яхши. Нимадан тўкуладир?

Э.: — Булутдан.

М.: — Булут нимадир?

Эргаш муаллим афандининг бу сўзига жавоб беролмади. Ортиқ туруб жавоб бермакчи бўлди.

М.: — Яхши, сиз айтинг Ортиқбой, булут нимадир?

Ортиқ: — Булут кўкда учуб юратурган қора нарсадир. Ерга энуб денгиздан мешларини тўлдуруб, яна юқорига чиқади ва бизим бошимизга келуб шу сувларни сепадир.

М.: — Офарин, ўғлум! Бошқа гапуратурган йўқми?

Қўлдош гапурмакчи бўладир.

М.: — Гапур, ўғлум, нима дейсан?

Қўлдош: — Булутлар ердаги денгиздан сув олмайлар. Кўкда катта бир денгиз бор эмиш, шундан сув ола эмишлар.

М.: — Офарин, ўғлум. Ўтур ўз еринга. Яна борми га-
пиратурған киши?

Кимса товуш чиқармади. Муаллим афанди кулар юз
билан дедиларким:

— Бир қозонда озроқ сув қуйуб, қайнатуб, устини бо-
қир⁶¹ бир қопқоқ била ёпсак, беш дақиқадан сўнг шу қоп-
қоқни кўтариб қарасак, унга ёпишиб қолған сув томчи-
ларини кўрамыз. Мана шу сув томчиларининг нечук бўлуб
қопқоқгача чиқдиғини онгласак, ёғмурни ҳам англамиш
бўлурмиз. Қўлдош афанди, сиздан сўрайин, сувни қайна-
тарсак қозондан бир нарса чиқуб кетадир. Шу нимадир?

Қўлдош: — Буғдир, афандим.

М.: — Офарин, ўғлим! Мана шу буғ дедигимиз нарса
сувдан ўзга нарса эмасдир. Сув исинурса, буғ бўлур, бу
буғ совурса, сув бўлур. Сув бир оз қайнагач, буғ бўлуб
юқори чиқар, совуқ қопқаға эришгач, яна сув бўлуб қолур.
Ер юзида дахи кўб сув бор эдигини биласизлар. Қуёшнинг
иситмоғи билан шу сувларнинг бир ози буғ бўлуб, юқориға
чиқадур ва урадағи⁶² совуқ ҳавога эришгач, яна сув бўлуб
ерга тўкиладир. Булут дедигимиз у қора нарсалар сув буғла-
ридир. Бошқа нарса йўқдир.

ТАМРИН:

*Булут нимадир? Қаердан чиқар? Нечук чиқар? Булут-
дан ёғмур қалай? Шунинг бир ўрнағини биласизми?*

ТАРИХ

Бугун муаллим афанди дарсга келдилар ва ўз ерларин-
да ўтурдилар. Болаларга кўз кездируб Тўхтабойни турғуз-
дилар ва дедиларким:

— Сен тарих ўқудингми, ўғлум?

Тўхта: — Ўқудим.

Муаллим: — Тарих нимадир?

Тўхта: — Инсонларнинг ўтган ҳоллар ва ишларини биз-
га билдиратурған бир билгудир⁶³.

Муаллим: — Тарих ўқимоқнинг осиги нимадир?

Тўхта: — Ибрат олмоқ, афандим.

Муаллим: — Нечук ибрат олиниюр?

Тўхта: — Бурунғи улусларнинг тарихини ўқуған киши
унларнинг ҳолларини, ишларини онглар. Ямон ишларининг
зарарини, яхши ишларининг осигини билур. Улар учраган
зарарға учрамамоқ учун унлар қилган ямон ишларни қил-

маз. Унлар кўрган осифини кўрмак учун, унлар тиришган йўлда тиришур. Ибратнинг маъноси шудир.

Муаллим: — Офарин, ўғлум! Тарих неча турлидир?

Тўхта: — Тарих ики турлидир, афандим. Умумий тарих, хусусий тарих.

Муаллим: — Умумий тарих нимадир?

Тўхта: — Умумий тарих ер юзинда ўткан бутун элусларнинг ҳолларини ёзатурган тарихдир. Хусусий тарих ёлғуз бир улуснинг ҳолларини ёзадир.

Муаллим: — Тарихи ислом умумий тарихми, хусусий тарихми?

Тўхта: — Хусусий тарихдир, афандим.

Муаллим: — Нечук биласан, ўғлум?

Тўхта: — Чунки тарихи ислом ёлғуз араб улусининг бошқалар билан урушдиғини ва уларни ўз динига киргиздугини ёзадир.

Муаллим: — Офарин, ўғлум, ўтур ерингда. Сиз туринг, Тўлабой.

Тўлабой: — Бош узра, афандим!

Муаллим: — Тарихи исломдаки «ҳижрат» нимадир?

Тўла: — Ҳижрат пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг Маккадан Мадинага кетганларидир.

Муаллим: — Маккадан Мадинага қачон кетдилар?

Тўла: — Пайғамбарликлариндан ўн ики йил ўтгач, кетдилар.

Муаллим: — Пайғамбаримиз (с.а.в.) қачон очундан ўтдилар?

Тўла: — Ҳижратдан ўн бир йил сўнгра ўтдилар.

Муаллим: — Пайғамбаримиз (с.а.в.) неча ёшда ўлдилар?

Тўла: — Пайғамбаримиз (с.а.в.) олтмиш уч ёшда ўлдилар.

Муаллим: — Пайғамбар (с.а.в.)нинг ерларига ким ўтурди?

Тўла: — Абу Бакр (р.а.) ҳазратлари ўтурдилар.

Муаллим: — Пайғамбаримиз (с.а.в.) ўрунларига ўтурган кимсага нима дейлар?

Тўла: — Халифа дейлар.

Муаллим: — Абу Бакр (р.а.) ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Тўла: — Ики йил, уч ой, ўн кун халифалик қилдилар.

Муаллим: — Сўнгра ким халифа бўлдилар?

Тўла: — Умар (р.а.) ҳазратлари халифа бўлдилар.

Муаллим: — Умар (р.а.) ҳазратларининг халифалик чоғинда бўлган улугроқ иш нимадир.

Тўла: — Эрон ўлкасининг олинмоғидир.

Муаллим: — Офарин, ўғлум! Ўтуринг энди. Сиз турунг, Ўзбекбей. Умар (р.а.) ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Ўзбек: — Ўн ярим йил.

Муаллим: — Сўнгра ким халифа бўлди?

Ўзбек: — Усмон (р.а.) ҳазратлари.

Муаллим: — Бу кишининг халифалик чоғларинда нима бўлди?

Ўзбек: — Фитна бўлди. Шу фитнада Усмон ҳазратлари шаҳид бўлдилар. Мусулмонлар ичра айрилиқ тушти.

Муаллим: — Офарин, ўғлум! Сўнгра ким халифа бўлди?

Ўзбек: — Али ҳазратлари халифа бўлдилар.

Муаллим: — Али ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Ўзбек: — Тўрт йилу етти ой халифалик қилдилар. Сўнгра Куфада шаҳид бўлдилар.

Муаллим: — Офарин, ўғлум!

ТАМРИН:

Тарихнинг осиги нимадир? Халифа кимга дейлар? Эрон кимнинг халифалигида олинди? Фитна қачон қўзғалди?

АМРИКАНИ КИМ ТОПГАН?

Италиё ўлкасидаки Женева шаҳрида сотгучилик қилатурган бирининг Кристуф Кўлумб⁶⁴ отли бир боласи бор эди. Отаси Кристуфни мактабга қўйган эди. Кристуф мактабдан жуғрофиё, ҳисоб, ҳайъат⁶⁵ денилган фойдали илмларни ўқуб чиқди. Ортиқ Кристуф Кўлумб онгли, кучли, ўктам бир йигит бўлган эди. Кемачиликка кирди. Неча ойдан синоғли бир кемаси бўлди. Кемаларга минуб, денгизнинг ҳар ёнига борди. Кўб ўлкаларга чиқуб, олиш-бериш қилди. Бир кун кемаси денгизга ботди. Ўзи куч билан Пўртқиз отли ўлкага чиқди. Пўртқиз ўлкасинда уйланиб, қолди. Яна кемалар ясаб, кемачилик билан кун ўтқара эди. Бир кун пўртқизли бир кемачи билан гапуришиб ўтирганда, пўртқизли дедиким:

— Йўлдошим, қир(ғ)оқда ўлкамиздаги кемаларга туб

ўхшамаган қирриқ кемалар билан боқир тусли одам гавдаларига учрайман.

Шу сўзни эшитгач, Қўлумб(н)инг юрагинда бир тушунча келиб ерлашди. Ўйлади, тушунди, дедиким: «Бизим ўлкадаки кишилар ичра боқир туслиси йўқдир. Бунларни кунботардан сув кетуруб ташлаган бўлса керакдир. Ундай бўлса, Оврўпа бўлагининг кунботар томонида эмдигача кўролмадигимиз одамлар билан кетолмадигимиз ўлкалар, албатта бордир».

Мана шу тушунча Кристуфнинг юрагинда йигирма йил ерлашиб қолди. Кета-кета кучланди. Ўктам Кристуф узоқ ерга кетуб, ўшал... айниқса, одамларни кўрмакчи бўлди. Испаниё ўлкасинда хонлар ва беклар кўруб, шу тушунчасини юрутмоқ учун кўмак истади. Бутун у хонлар билан беклар Кристуф сўзларига кулдилар, ишонмадилар, кўмак этмадилар. Буюк Кристуф бу кулушлар ва ишонсизликлардан ўсонмади. Яна қай бир хонни кўрса, шу иш учун кўмак истай эди. Оқибат Испаниё беклариндан Изабелла отли бир хотун Қўлумбнинг сўзига ярим-юмалоқ ишонди. Кўмак қилмоқчи бўлди. Уч эски кема билан юз йигирма киши беруб, Қўлумбни йўлдади. Қўлумб кўнглиндаги ишонч билан гавдасиндаки кучга қувониб, Пўртқиз кунботар қир(ғ)оғинда кемаларни айируб, кунботарга йўналди. Тубсиз, четсиз денгизда ики ойдин ортуқроқ кема ютурдилар. Бир ўлка, бир шаҳар, бир тоғ қораси кўзларига эришмади. Кемадаки ишчилар бу сўнгсиз йўлчиликдан ўсониб қайтмоқчи бўлдилар. Кристуф Қўлумб қилғирлик⁶⁶ этуб қайтмади. Ишчилар яна бир-ики кун сабр қилдилар. Ондан сўнг Қўлумбнинг ёнига келуб дедиларким:

— Биз бутун ўсондик, жонимизга тегди. Сан билан шундайин кетаберсак, бир кун йўлдан адашиб денгиз ичра очлиқдан ўлурмиз. Шу кун кемаларни ўз юртимиз сари қайтармасанг, сани ўлдуруб, ўзимиз қайтармиз.

Кристуф ўктам киши эди. Йўлдан қайтмоқни ўзига эриштирмади. Ишчиларни яна уч кун юруга кўндирди. Ики кун яна юрдилар. Учунчи кунда бир қора кўруб, барчаси севинди. Кемани шул қора сари ҳайдаб, неча соатдан кейин эришдилар. Кемаларни қирғоқда бойлаб, ерга чиқдилар. Неча кун у ерда қолиб, сўнгра Пўртқизга қайтдилар. Мана бугун Америка аталган улуғ ўлка бир кишининг, яъни Кристуф Қўлумбнинг ғайрати билан топилмишдир. Очунда одамнинг ғайратиндан буюкроқ нарса йўқдир.

ТАМРИН:

Американи ким топган? Кристоф Кўлумб кимдир? Ким унга кўмак айлади? Нечук кетди?

ОСИЁЛИ СЎЗЛАР

Отамиз Амир Темурдан сўрабдирларким:

— Бир ўлкани обод қилатурган нарса нимадир?

Амир ҳазратлари дебдиларким:

— Тижоратдир.

Французларнинг катта хоқонларидан бўлган Наполийундан сўрадиларким:

— Урушда ёвни енгмак учун нима керакдир?

Дедиким:

— Уч нарса керакдир: оқча, оқча, оқча.

Бир турк мулласиндан:

— Тилагимга эриша билмак учун нима қилай, — дея сўралғач: — Йўлиндан қайтма! — деб жавоб берган.

Бир бой кимсадан ўғул сўрабдирким:

— Мунча оқчани нучук тобдингиз?

Бой демишким:

— Бир чироқ еринда ики чироқ ёқмамоқ билан топдим.

ТАМРИН:

Амир Темур нима деган? Наполийун нима деган? Турк мулласи нима деган? Бой нима деган?

ЭНГ ЭСКИ ТУРК АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИ

(Самарқанд, 1927)

БИР-ИКИ СЎЗ

Осиё қитъасининг жуда кенг бир қисмида ёйилган туркий қавмларнинг сиёсий-иқтисодий бир қанча марказлар теварагида тўпланганлари учун турк тили бир қанча шўъбага ажралғандир. Туркиёт билан машғул бўлган Оврўпа олимлари турк тилининг бу қадар кўб шўъбаларга айрилганин кўргач, буларни бир-бирларига яқинликлари эътибори билан кўмаларга¹ ажратғали (тасниф қилғали) тиришадирлар. Турк тилининг таснифига тиришқон олимлардан бири машҳур туркшунос мусташириқлардан прўфес-

сўр Радловдир. Бу киши турк тилини, асосан, тўрт кўмага ажратадир: Шарқ (1), Фарб (2), Ўрта Осиё (3), Жануб (4) кўмалари. Булардан Шарқ кўмасига Олтой, Баробин, Ўби, Янисой шевалари кирадир. Фарб кўмасига қирғиз, Фарбий Сибирь, бошқурд, Волга тоторлари шеваси киради. Ўрта Осиё кўмасига сарт, ўзбек, таранжи шевалари кирадир. Жануб кўмасига эса туркман, қрим, озарий, усмонли шевалари кирадир².

Прўф. Самойловичнинг таснифига кўра, турк тили, асосан, беш кўмага ажраладир. Булғор кўмаси (1), Шимолий Шарқ ёки уйғур кўмаси (2), Шимолий Фарб ёки қипчоқ (3), Жанубий Шарқ ёки Чигатой кўмаси (4), Ўрта ёки қипчоқ-туркман кўмаси (5). Бу беш кўманинг ҳар бирига кўб шевалар кирадики, тафсиلى узундир. Ҳар ҳолда бу таснифларнинг кўбда асосий нарсалар бўлмагани маълум. Булардан бошқа бирда тарихий тасниф Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғат»ида бордир. Маҳмуд Кошғарийга кўра, ҳижрий 5 асрдан турк тили кичкина қабилавий айирмаларга қарамай, асосан, ики муҳим қўлга айрилган³.

Ўғузча, туркча. Икинчисига ёлғиз туркча дейилгани каби хоқоний туркчаси дейилади. Маҳмуд Кошғарий «Девони луғат»ида мана шу хоқоний туркчасини асосий қилиб олганда жойи келгач, ўғузча сўзларни кўрсатиб изоҳ қилиб борган. Унинг бу таснифи айнан қабул қил(ин)маса ҳам бошқача таснифларга асос қилиб олиниши албатта лозимдир. Бу тарихий таснифнинг бизча муҳимлиги бу кунча адабий ўзбекчанинг онаси бўлган чигатойчанинг мана шу хоқоний туркчасидан туғулгани учундир.

«Сарф»имнинг бошланғичида ёзганим каби хоқоний туркчаси аталган⁴ мана шул адабий шеванинг беш аср кейинги шакли чигатойчадир. Шунинг учун биз ўзбек адабиётимизнинг тарихи учун материаллар излар экан(миз), чигатойчага бориб тўхталмаймиз. Чигатойчанинг онаси бўлган ҳалиги адабий шевага (хоқоний туркчасига) боришга мажбурмиз. Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга «Девони луғатит-турк» китоби беради.

Сўнг замонларда Туркияда топилиб, уч жилдда байрилган бу муҳим китоб Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарий томонидан ҳижрий 464 да ёзила бошлаб, 466 нчи йилда битирилганда аббосий халифаларидан ал-Муқтадий Биамириллоҳга⁵ тақдим этилган.

Маҳмуд Кошғарий асарининг бошланишида мана шундай деб таништиради: «Мен туркларнинг энг тўғри, энг очиқ гапиргани, жуда тўғри онглагани, тубчаклари, батурлари бўлатуриб шаҳарларини, толаларини айланиб кўриб чиқдим. Туркнинг, туркман-ўғузнинг, чигил, яғмо, қирғизнинг сўзларини, қофияларини яхши ўргандим*».

«Девони луғат»нинг уч жилдини ўқуб чиққан киши юқоридаги сўзларнинг ҳақиқат эканига шубҳа қилмағайдир. Маҳмуд Кошғарий туркларнинг таърифлари, анъаналари, халқ адабиётлари, тиллари, шевалари тўғрусида жуда кенг маълумотли бўлган. Машҳур тилшунослардан прўфессёр Самойлович унинг илмий хизматиға қиммат бериш учун «Маҳмуд ўз замонининг Радловидир. Радлов-да ўз замонининг Маҳмудидир» дейдир.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг туркшунослиғи билан бирга улуг арабий олимлардандир. Қашқарлиқ ҳадис олими Хусайн Хаслаф ўғлидан ҳадис ўрганган. Бухоро, Нишопур шаҳарларида ҳам таҳсил билан машҳур бўлган («Девони луғат», ж. 1, б. 3). Маҳмуд Кошғарий «Девони луғат»да мингдан ортуқ сўзларни олиб изоҳ қиладир. Кўб ўринларда бу сўзларнинг қабилавий айирмаларини кўрсатадир. Китобнинг жой-жойида турк сарфи тўғрусида кенг ҳам тўла маълумот бериб ўтадирким, ҳаммасини йиғиб текширганда тарихий сарфимиз учун жуда қимматли материаллар беради.

«Девони луғат»нинг кўб сўзлари остида мақоллардан, шеърлардан далиллар, тонуқлар келтирилган. Булар тўққузўн аср бурунги турк адабиётининг энг қимматли намуналаридир. Туркиёт билан машҳур бўлганлар бу шеърларга, бу мақолларга шунинг учун катта аҳамият берадир. Усмонли туркшунослардан Нажиб Осим афанди «Девони луғат»даги мақолларни олиб изоҳ қилган эди⁶. Шеърларни ҳам йиғиб шарҳ ва изоҳ қилмоқ фикрида эканлиги маълум эса-да, бу тўғруда қандай ишлар кўрилганидан хабаримиз йўқ. Машҳур туркшунос прўфессёр Кўприлизода ҳам «Турк адабиётининг маншаъи» деган мақоласида бу шеърлардан сўз очиб, адабиёт тарихи учун муҳим эканларин ёзгандан кейин буларни вазн, қофия ҳам мавзуъ эътибори, балки бир-

* Бу турк, ўғуз таъбирига биз Ўрхун ёзувларида ҳам учраймиз. Байтнинг бошида «турк, ўғуз беклари будун ашидек» дейиладир. Бунда турк сўзини ўғузнинг сифати қилиб «турк бўлган ўғуз беклари...» маъносида онгламоқ янглишдир. Тўғриси «Турк ва ўғуз беклари» маъносида(ги) «турк ўғуз беклари...»дир.

бирларига боғлаб тўрт марсия чиқарганини сўзлайдир. Мен ҳам «Девони луғат»ни(нг) босма нусхасини олган кунимдан бошлаб шуларга қизиқдим. Буларни вазн, қофия ҳам мавзуъларига кўра бир-бирларига боғладим. Сўзлари, таркиблари устида анча ишладим. Уларни изоҳ қилиш учун «Кутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ», «Муқаддимат ул-адаб» ҳам чигатой адабиётига оид кўб китоблардан фойдалангандим. Анчагина узоққа чўзилган меҳнат натижасида кўлингиздаги мана шу асар майдонга келди. Тездан ҳам айтиб ўтайким: менинг ишимни(нг) натижаси прўфессёр Кўприлизодани айтгани каби чиқмади. Прўфессёр Кўприлизода бу парчалардан тўрт марсия чиқарганини, буларнинг биринчиси Алп Эртўнга марсияси, икинчиси «Ёнқу» қабиласи билан бўлган бир воқеага боғли марсия, учинчиси кимники экани билинмаган, тўртинчиси Тўнғут амирига оид бир марсия эканини сўзлайдир (Миллий татаббуълар мажмуаси, ж.2, сон 4, б. 71).

Мен ҳам ёлғузгина ики марсияга учрадим. Қолганларининг марсия эканларига қарор бера олмадим. Фикримча, уларга марсиядан бошқа унвонлар бериш керак. Сўнгра Алп Эртўнга марсиясини Ф. Кўприлизода ўн ики парча деб кўрсатади. Менимча, ўн парчадир. Девонни(нг) икинчи жилд, 105 нчи бетидagi бир парчани эса, Эртўнга марсиясига қўшушга вазн, қофия, мавзуй мусоада қилмайдир. Биринчи жилднинг 94 нчи бетидagi билан учунчи жилднинг 31 нчи бетидagi парчалар бошқа-бошқа эмас, икаласи бирдир.

Энди бу «тизма»ларнинг қайси замонга оид бўлганлари тўғрисида бир оз тўхтаб ўтайлик: Шу китобнинг биринчи қисмидаги 8 нчи асар (ўғузлар билан уруш)нинг мусулмон туркларнинг урушларин тасвир қилганини Маҳмуд Кошғарий хабар берадир. Яна шул биринчи қисмдаги 5 нчи асарда *эвриқ* сўзи борким, арабча *ибриқ*⁷ демакдир. Яна шул биринчи қисмидаги биринчи асарда (Алп Эртўнга марсиясида) *заъфарон* маъносида арабча *кўркум* сўзи бордир. Мана булар мазкур асарларнинг турк, арабларнинг биринчи учраш замонларига оид бўлганин кўрсатадир. Демак, у асарнинг ҳар ҳолда милодий 6–7 нчи мулчар (аср)нинг адабий емишлари эканига ҳукм этмак мумкиндир. Шундай бўлса ҳам *кўркум*, *ибриқ* каби икита арабча сўзни эътиборга олмаган бу асарларни шакл ҳам руҳ эътибори билан исломдан бурунги турк адабиёти намуналари каби қабул этишимизга ҳеч монё йўқдир.

«Девони луғат»дан тўплаб олганим шу тизмаларни мен

ики қисмга айирдим. Биринчи қисм билан икинчи қисм орасида тубандағича айирмалар бордир:

а) биринчи қисмдағи асарлар тўртликлардан иборат бўлиб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 3 нчи қисмлари бир қофия, бутун асарнинг тўртинчи мисраълари бир қофиядадир. Икинчи қисмидағилар эса, бутун мисраълари қофиядош бўлган икиликлардан иборатдир;

б) биринчи қисмидағи асарлар қисқа вазнда, икинчи қисмидағилар эса аксарият билан узун вазндадир;

ж) биринчи қисм бутунлай тасвирий асарлар, икинчи қисм эса аксарият билан таълимий-ахлоқий асарлардир.

Бу манзумаларнинг баъзи сўзларини бир оз изоҳ қилиш, баъзи сўзларидаги сарфий ҳам савтий аҳамиятли нуқталарини чизиб ўтиш керак бўлди, шунинг учун китобга учинчи қисм ортдирдим.

Эмди бу тизмаларнинг «Девони луғат»дағи имлолари тўғрисида бир оз тўхташга тўғри келади: «Девони луғат» арабча ёзилгани учун:

а) туркча сўзлар арабча чўзгилар, ҳаракатлар () билан ёзилган. Буларнинг энг чатоғроғи уст () чўзгисидир. Бу чўзғи бизнинг бу кунги (ا، ا، ا، ا) чўзгиларимизнинг ўрнини тутадир: тайақ (تياق) = тойоқ (تياق), сан (سن) = (سەن), тар (تر) = (تېر) каби;

б) «ا» чўзғиси ҳам ора-сира ишлатилган. Бироқ эски имлода бўлганидек товуш оҳангига қарамай қалин, ингичка сўзларда бир турли ёзилган: бормоқ (بارماق), билмак (بيلماك) каби;

ж) бизнинг бу кунги нг (ك) ҳарфимиз жойида эски имломизда бўлгани каби «نك» нг ёзилган;

д) бирда «Девони луғат»да Ф «ف» ҳам Б «ب» товушлари орасида бўлган бир товуш учун уч нуқтали «ف» Ф ҳарфи бор. Бу кун бизнинг ов (او) севмак («سيومهك»), тева (تيوه) деган сўзларимиз шул уч нуқтали Ф (ف) билан ёзилган.

Мана шу имлони мен қўлингиздағи китобда тубдаги шаклда кўчирдим:

а) қалин сўзда бўлган уст () чўзғини «ا» га айлантирдим. Ингичка сўзлардагиларнинг ҳаммасини ва «ب» ўрнида бўлганларини ҳам «ا»га айлантирдим;

б) ингичка сўзларда ёзилган «ا» ларни «ا» қилдим;

ж) «ك» нг жойидағи «нг — ب» ларни ўз ҳолига қўйиб, ёй⁸ орасида бугунги шаклларни кўрсатдим;

д) юқорида айтканим уч нуқталиқ « ف » Ф ҳарфи бизнинг матбааларда йўқ. Тайёрлаш ҳам мумкин эмас, шунинг учун уларни ўзимизнинг (و) билан кўрсатдим. Сўнг-ра: (намуна)лардан ҳар бир парчасининг остига ўзбекчасини сочим (наср) сўзлар билан ёздим. Ундан кейин онглашилмаган луғатларнинг барчасини ёздим.

І қисм

- I. Алп Эртўнга марсияси.
- II. Ёз, қиш мунозараси.
- III. Бир уруш майдони ҳақида (тўртликлар).
- IV. Ёй (беш тўртликдир).
- V. Ёз ўйинлари (ҳаммаси олти тўртликдир).
- VI. Овдан урушга (ўн ики парчадан иборатдир).
- VII. Тоғуш бегининг уруши (саккиз парчадир).
- VIII. Уйғурлар билан уруш (беш парчадир).
- IX. Ики савдогар орасида (етти парчадан иборатдир).
- X. Айрилиқ (ҳижрон, тўрт парча).
- XI. Яна айрилиқ (тўрт парча).
- XII. Яна севги.
Яна севгига оид парчалар.
Яна севги.
Яна муҳаббатга оид.
Яна муҳаббатга оид.
Яна шу мавзуда.
- XIII. Уч уруш (беш парча).
- XIV. Бир уруш.
- XV. Тубандаги манзумага бир унвон бера олмадим, билдимки, дostonнинг бошланғичидир (олти парча).
- XVI. Бир марсиядан (уч парча).

II қисм

- I. Насиҳат.
- II. Яна шу мавзуда.
- III. Яна шу мавзуда.
- IV. Яна шу мавзуда.
- V. Меҳмон тутиш тўғрусиди.
- VI. Тарбия тўғрусиди.
- VII. Бир гўзал ҳақида.
- VIII. Эътиқодий бир парча.
- IX. Ўғлимга насиҳат.
- X. Дунёдан шикоят.

- XI. «Аран қомуғ»⁹.
XII. Парча (шоирнинг қабиласи билан урушиб инглаган бу кишига, II).
XIII. Севган бир киши учун.
XIV. Бойликни мақтайдир.
XV. Ўгут (насиҳат).
XVI. Мақтаниш.
XVII. Бойлик тўғрусида.
XVIII. Алданган бир кишига.
XIX. «Илким ўргут».
XX. Айрилиш.
XXI. Ўзин мақтаб...
XXII. Диний насиҳат.
XXIII. Меҳмон тўғрусида.
XXIV. Роҳат тўғрусида.

III қисм

(Биринчи ва иккинчи қисмда ишлатилган сўзларнинг луғати алифбо тартибида берилади — Ҳ. Б.)

ТИЛИМИЗ

I

Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз бир тили қайси тилдир? Биласизми? Туркча. Шоирлик қилмоқчи эмасман, сўзнинг тўғриси шудир. Дунёнинг энг бой тили туркчадир, энг бахтсиз тили худ¹ туркчадир. Тилларнинг бахтсизлиги совет ҳукумати чоғинда бўлган бир ишдир, бундан бурун бахтли эдилар деганлар тилимизни ҳолини билмасдан гапуралар².

Бир тилнинг бойлиғи у тилдағи сўзнинг кўблиги (касрати калимат)³, ундирик кенглиги (вусъати иштиқоқ)⁴, юсуп тугаллиги (мукамаллияти қавойид)⁵ билан бўлур. Туркчада сўз кўблиги борми, арабчиларимизча айтганда, касрати калимат мавжудми? Бу сўз буқун эмас, неча юз йил бурун ораға чиқмиш дея Навойининг «Муҳокамат ул-лугатайн» китобиндан ўз жавобини олмиш. Навойининг китоби туркчанинг бойлиғини очибғина билдира олмаса ҳам туркчада сўз кўблигини у яхши биладир. Навойи ёлғиз «йиғламоқ»нинг турларини кўрсатурган туркча сўзларнинг шунчасини ёзадир: *инграмак, синграмак, ингичкирмак, йиғламоқ, йиғламсинмоқ, ўкурмак, сиқтамоқ...* Мана сизга бир ҳодисанинг етти тури учун отким, ораларинда ингичка айирмалар бордир. Туркчада бу ҳол оз эмас. Арабча *нуфуз, мурур, убур*; у тўғрусинда *ўтмоқ, кечмоқ, ошмоқ, ортмоқ* бор. Арабча *канд, азм, амал* қаршусинда туркча *тилак, истов, ўрхан* бор. Арабча *зарф* ёнинда туркча *идиш* бор, *совут* бор. Арабча *нафъ, манфаат* ўрнинда туркча *тосих* бор, *унум* бор. Арабча *қалб* ўтрусинда туркча *юрак* билан *кўнгул* бор. Арабча *садр* учун туркча *кўкс* ва *кўкрак* бор. Туркча луғат ёзмоқчи бўлганимда туркча сўз бойлиги тўғрусинда бундан ортиқ ёзолмайман.

Сўзни туркчада ундирик кенглиги (яъни, вусъати иштиқоқ)ға кўчираман. «Илм» ишининг — билимнинг туркчасидан ундирилган⁶ сўзлар шулардир: *бил, билар, билажак, билғуси, билғай, билса, билса-чи, билай, билди, билибдир, билган, била бошлади, билаёзди, била олди, била турди, била*

берди, билиб, билғач, билғали, билмак, билиш, билув, билмов, билим, билги, билгили, билгучи, билмакчи, билгур, билма-рай, билмаган, билмай, билимсиз, билмас, билмаслик.

Мана сизга ёлғиз феъллардан 13 феъл, кўшма феъллардан 6 феъл. Кўшма феъллардан ҳар бирининг буйруғи, бўлиши⁷, ҳоли⁸, келажаги⁹, шарти¹⁰, кўзғави¹¹ бор. $13 \times 6 = 78$ бўлур. Бунларга уфт¹², вақт¹³ ва сабаб¹⁴ феъллари кўшилса, 81 та бўлур. Бунга исм¹⁵ ва сифат ёзилган¹⁶ 18 кўшилганда 99 сўз бўлур. Бу 99 тасига-да сўз толуғи¹⁷ буйруқдир (яъни, бил сўзи). Демак, туркчада бир томирдан 98 сўз ундириш эмаш.

Эмди юсуп тугаллигига (мукаммалияти қавойидға) боқайлик: араб, форс, рус, немис, франсуз тилларидан қай бирининг сарф¹⁸ китобларини олиб қарасоқ кўрамиз-ким, бир сўзни ясамоқ учун бир қанча ёзилган, ундан сўнг шул қоидадан ташқари қолган (мустасно) сўзлар деб тўрт-беш сўз кўрсатилган¹⁹. Турк сўзларинда эса бундай ҳол топилмайдир. Юсупсизлик деган ҳоллар (истисноилик ҳоллари) туркча сарфда сира йўқдир. Тилимизнинг айна тўғрисида ҳам бойлиғи, тугаллиги билиндими?

Эмди сўзни туркчанинг бахтсизлиғина кўчираман. Турк тили шунча бойлиғи, шунча тугаллиги билан бахтсизликдан қутула олмашидир. Турк тили дунёнинг энг бахтсиз тилидир. Туркчанинг бахтсизлиғи араб босқини билан боғланмишдир. Араблар босдиқлари ўлкага ёлғуз ҳукуматларини эмас, динларини, йўсуларини-да танитган, олдирган эдилар. Мусулмонлиқларнинг туби, томири Куръон билан Ҳадисдир. Шунинг учун янги мусулмонлар арабча ўрганишни ўзларига вожиб деб билдилар, ўқидилар, ўргандилар, севдилар. Бундан кейин форси(й)ча ва туркча арабча бўғувига кириб қолдилар. Форс тилининг ҳоли бутунлай ёмонлашди. Форслар ўз тилларини ташладилар: китобларини эмас, ўзаро ёзувларини ҳам арабча ёза бошладилар. Лекин, бу иш кўб чўзилмади. Форс тили бир силкиниш билан ўзини араб бўғувидан қутқара олди. Форс тилининг бу силкиниши Эрон шоири Фирдавсийнинг чиқиши эди. Фирдавсий арабчиликқа қаршу қайнаган, қизиған бир миллатчи эди. Ўттиз йил тиришди, донғли «Шоҳнома» китобини ёзиб чиқарди. «Шоҳнома»ни ёзиб чиқарудан Фирдавсийнинг икита тилаги бор эди: Эрон улусини арабдан совутиб, эронли туйғусини бермак ва араб тилини Эрон-

дан суриб чиқармак. Шунинг учун «Шоҳнома»нинг ҳар бир еринда эронлини мақтаган шоир араблиққа келганда:

*Заҳир шутур хурдан суси мор,
Арабро ба жойи расидаст кор.
Ки тахти Каёнро кўнад орзу,
Тфу, бар ту, Чарх гардун тфу!*

деб қийқирмишдир. Бу сўзларнинг туркчаси шудир: Туя сути билан илон эти емакдан бошқа иш билмаган арабнинг иши шу ерға чиқмишким, Эрон императорининг тахтини истайдир. О, шу ишга сабаб бўлган фалак, тфу сенга, тфу!

Яна шунинг учундирким, Эронда арабча ҳоким бўлган бир замонда²⁰ ёзилган «Шоҳнома»да арабча сўзлар йўқ даражада оздир. Фирдавсий бу ики тилакни билиб, онглаб, ишга киришганини билдирмакчи бўлиб, ёзадирким:

*Бас, ранж бурдам соли си,
Ажам зинда кардам ба дини форсий*

демишдир. Туркчаси: «Бу ўттиз йил ичида кўп эмкайдим²¹, Эронни форси(й)ча ёздиғим шу китоб ила турғиздим» демакдир. Форси(й) ишди шундай қилиб ёқасини қутқармиш. Лекин, бизнинг бахтсиз туркчамиз бир Фирдавсийни етиштира олмамиш.

Дунёнинг энг бой тили бўлган туркчамиз ёлғуз арабча кумруқлар²² билан эмас, форси(й)ча тепкилари билан дахи эзилмишдир. Кўзларимизни тўрт очиб қарайлиқ, дунёнинг энг буюк ҳакими бўлган Ибн Сино туркдир. Икинчи Арасту аталган Форобий туркдир. Араб тилини мангулик тирғизиб келган Жавҳарий²³ туркдир. «Ваҳдати вужуд»²⁴ фалсафасининг имомларидан бўлган Жалолиддин Румий туркдир. Форсий адабиётининг пайғамбарларидан бўлган Низомий дахи туркдир. Шу ерларда отлари ёзилган кимсалар-да ёлғуз турк улусини эмас, бутун дунёнинг улуғ кишилариндан эрурлар. Ики турк улуси²⁵ бунларнинг асарларидан осигланолмай қолмиш, балки ўзларини ҳам яхшиғина таниёлмай қолмишдир. Бунлар ўз битикларини туркча ёзсалар эди, букун турк улусининг ҳоли эҳтимолки, бошқа турли бўлур эди. Бахтсизлиқ бундан-да ортиқ бўлурмикин?! Турк ўғли турк бўлган Маҳмуд Фазнавий Фирдавсийни чақариб, турк эзилишини кўрсатган «Шоҳнома»ни ёздирсун-да, ҳар йўлига бир олтун берсун. Шул бахтсизлиқдирким, турк ўғли бўлган усмонли хоқонлари ўз туйғуларини форси(й)ча

шеър билан сўйлатмишдир²⁶. Яна шул бахтсизлиқдирким: Кафказия туркларининг ёқаларин тутмиш-да форсий тилининг хурмати учун саксон еринда ҳаштот дедирмишдир.

Туркча бахтсиздир. Минг йилдан бери эзила келмишдир, лекин битмамишдир. Битмас, яшамишдир — яшар. Негаким бойдир. Туркча яшамишдир. Яшар, лекин ўзини араб, форс тиллариндан қутқара олурми, йўқми? Сўзни бу ерга етиргач, бармоғимни яранинг ўзагина босмиш бўлдим. Бу сўрдиғимга ики турли жавоб келар, билгилидир: ҳа, йўқ. Эмди шу «йўқ» деганлар билан юришайлик. Бунлар дейларким, туркча араб, форс тиллариндан қутулолмас! Нечун? Мана далиллари: Чунки араб, форс тиллари бойдир. Буни жавобини бердикким, туркча ҳам бойдир. Чунки букунги турк дунёсининг билимли улуг ёзувчилари шу йўлга кирмишдир. Бунга жавоб берамизким: турк дунёсининг улуг ҳакимлари бўлган Форобий билан Абу Али ўз асарларини арабча ёзарға қўл қўйған эдилар. Сиз нечун уларнинг ичидан чиқдингиз? Сиз Абу Алининг изидан чиққанда, биз-да сизнинг изингиздан чиқа олсақ керак. Чунки тилимизда кўб нарсанинг оти йўқдир. Жавобимиз: бу сўздан тилагингиз нимадир? Шул чоқда тилингиздағи араб, форс сўзларининг туркчаси топилмайдир, демакчи бўлсангиз сўзингиз янглишдир. Туркчани билмас экансиз. Ўрганинг. Ҳозирги сўзларимиздағи арабча, форси(й)чалардан бир нечаси учун туркча топилмайдир, десангиз тўғридир. Биз ҳам уларни чиқармоқчи эмасмиз. Унларни олурмиз, лекин ўзимизники қилурмиз. Туркчалаштирурмиз. Қоиданинг туркчаси йўқдур. *Сарф*нинг-да туркчасини тополмадик. Икисин дахи олурмиз. Лекин, сиз каби *қавойиди сарфия* демасдан *сарф қоидалари* дермиз. Чунки илмий истилоҳларнинг туркчаси йўқдир. Ким деди буни? Шамснинг туркчаси *қуёшдир*. *Кавокиб*нинг туркчаси *юлдузлардир*. *Манор*нинг туркчаси *олов*, *ўтдир*. *Саҳоби мунаввар* — *ёруғ булут*; *ҳандаса* — *ўлчов хат*, *чизиқ*, *зовия* — *бурчак*, *пучмоқдир*. *Кавокиби собита* — *турғучи юлдуздир*. *Кавокиби зу занб* — *қуйруқли юлдуздир*. Тузук, бир неча истилоҳларнинг туркчасини букунгача тополмаганмиз, уларни сақлармиз. Чунки, туркчамиз қабодир²⁷, даққидир²⁸, адабиёт тили эмасдир.

Сўз бу ерга келдими? Чидамоқ қўлдан келмас! Қаболик, даққилиқ кўрсатмакчи бўлиб деймизки: сиз улусингизни севмайсиз. Шунинг учун турк улуси ва турк тили-

нинг сиз билан иши йўқдур. Қаршингиздағи кишилар бу сўзни эшитиб ўтирмаслар, қиларини қиларлар. Мен улусимни жонимдан ортиқ севаман дерлар. Бунларнинг мана шу сўзлари қумучдир²⁹. Тушингизда сиз бир хотунни севгансиз, тиришиб, жон чекишиб, куч билан уйиға кирибсиз, ёниға суқулгандан кейин юзиға қараб: «Мен сизни кўб севаман, сиз кўб чиройликсиз, лекин шу кўзингиз кўб даққидир, шуни чиқариб ташланг. Бурнинг ёмон ис берадир, шуни кесиб отинг», — десангиз севгилингиз бўлган хотун ики-уч таёқ уруб, сизни қувмасми? Албатта, қувар. Турк улусини севамиз, лекин тили қабодир, мусиқаси тотсиздир, тарихи қоронғудир деганларнинг ҳам бир-ики таёқ еб қувилмоқлари керақдир. Лекин турк тили бахтсиздир.

ТИЛИМИЗ

II

Тилимизнинг бойлиғи тўғрисида «Иштирокиюн»нинг билмам қайси сонидан¹ бир мақола ёзган эдим. Бунда тилимизнинг бойлиғи, тугаллиғи, кенглиғи тўғрисидағи тонук²ларимни кўрсаткандан кейин тилимизға кириб қолган арабча, форси(й)ча сўзлар ва истилоҳ(лар)ни чиқармоқ тейишликни сўйлаған эдим. Бу тушунчаға қаршу бўлган кишилар ҳам, албатта, бордирлар. Бироқ бунларнинг қаршулиқлари ўзиға ғазаб-ла сингдирган тушунчаларининг бизға қаршулуғини шу ерда ёзиб қайтармоқдан бурун ўз тушунчаларимизни очик қилиб қаторлаб ёзайин:

а) мен турк тилининг асир тушгани ва бўйла тутқун ҳолини ўрганганимдан ...³ туркчанинг бойлиғи, кенглиғи, тўлуғлиғи учундир;

б) мен турк улусиға ўз бошли (мустақил) бир тил ва шу тилда ёзилган «илм» истайман. Туркчанинг бойлиғи, кенглиғи ва тўлғунлиғини билганим учун бу ишни қулай деб ишонаман;

ж) тилимизнинг ўз бойлиғи (мустақил) бўлиб туруши учун гапларға ва ёзувларимиз аро кириб қолган ёғ сўзларнинг ўзбекчаларини илкимиздан келганча охтариб топиб ишлай(л)ик. Тилимиздағи ёзилган «билим»ни кўрмак учун «илмий истилоҳлар» дедигимиз «билим сўзлари»нинг ҳам илкимиздан келганча туркчаларини топиб олмоқ йўлинда тиришмакни ҳар бир турк ёзувчиси учун «вожиб» деб биламан;

д) туркчаси топилмаган сўзлар ва истилоҳлар бор эса, унларни чиқариб ташлаб, ўрунларини бўш қўяйлик демайман. Туркчаси топилмаган сўзлар ва истилоҳлар қолсун, бироқ туркчанинг буйруғи остинда кириб қолсун; бошқача турли айтканда, Франса⁴ да яшаган бир турк каби бўлундиги⁵ туркчанинг қонунлариға бўйунсуниб яшасун; туркчада турган бир француздек «капитулацион» асрори остида турмасун.

Мана меним ўйларим... очиқ кўруладирким: мен ўз истаклари бўйича эмас, мунтафий⁶ бир тушунчанинг қисуви билан бу йўлга кирганман. Турк улусиға ўз бошли (мустақил) бир тил керак. Туркчанинг ўз бошли (мустақил) бўлуви учун ёт сўзлардан қутулиш тейиш. Ўз тушунчаларимизни шу йўлда очиб кўрсаткандан кейин бунга қаршу бўлган ўйларни ҳам кўриб ўтмак керак. Бурунроқ шуни айтайким: бу кун ғазаб-ла тўлдурғуси ишларимизни энг улуғ ва энг сойиллиғ⁷лардан бири ул тил истамаймиз.

Дейларким: бизга қаршу турган олимларимиз ўз қилагонларидан⁸ ўзга билурмадилар. Биз масъаланинг у тушунчаларини мутлақ бир йўсунда кўриб осуғланолмаймиз, унлардан бизға эришкан сўзлар кўчада тил учун ўйланмаган ўтиришларда айтилиб ўткан сўзлардир.

Бунларнинг сўзларини тинглаймиз:

1) биз туркчани одми бир тилда ёзарға тиришамиз, шунинг учун туркчадан одми сўзларни чиқармасға тейиш;

2) туркчага кириб қолган арабча, форси(й)чанинг туркчалари йўқдур;

3) илмий истилоҳларнинг туркчалари йўқдур;

4) илмий истилоҳларни турклашдирмак учун тиришмак вақтимизни бўшға ўткарган бўлармиз;

5) чиғатой тилида билим ўқумоқчи эсак, ики юз йил кутиб турайлик;

б) арабча илмий-адабий бир тилдир: арабча илмий истилоҳларни ўзгартмак тўғри эмас, биз билим битикларимиз (илмий китобларимиз)дан илмий сўзларни чиқариб, аробачилар сўзини киргуза олмаймиз (шул сўнг сўзни сабоқ бериб турдигим бир мактабнинг ўқутучилари ўртасидан бир киши айткан эди).

Мана бизга қаршу айтилган «гап»лар. Бунларга айри-айри жавобларимни бермақдан бурун шуни айтайким: шу сўзларнинг ҳаммасиндан кўрунатурган нарса – ўзимизни суймаслик, ўзимизға ишонмаслик, ўзимизнинг борлиғи-

мизни онглай олмаслиқдан бошқа нарса эмасдир. Сўзларнинг ўзаги, ҳоли шудир: «қила олмаймиз», «бизники ярамайдир». Тўғриси айтканда, ўзига шундай хўр боққан бир эл, ўзига шунча ишонмаган бир улуснинг кураш майдони бўлган тириклик очунинда тизланмакига, йиқилмай турурига мен ҳам ишона олмайман!

«Биз қила олмай эканмиз»... – Нечун?!

«Ўзлиғи яралмай экан»... – Нечун?!

Юксалиш йўлига кирган қайси бир эл шундай ишончсизлиқ билан ишга киришади?! Шундай ишончсизлиқ билан ишга киришган бир эл юксаладими? Шулу сўроғларга жавоб истармиз Эмди бизга қаршу юрганлар(нинг) сўзлариға силай-ла⁹ жавоб берайлик.

Дейларким: туркчадан адабий сўзларни чиқармасға тейиш. Буни биз ҳам қабул қиламиз. Адабий сўзларни туркчадан чиқарингиз демаймиз. Бизнинг тилагимиз адабий сўзларни эмас, арабий сўзларни чиқармоқдир. Онглашиладирким, бизга қаршу турган оғалар «арабий» билан «адабий»ни айирмасдан гапуралар. Буларнинг айтканича, туркчамизда кириб қолган ёт сўзлар адабий, уларни чиқарсоқ тилимиз адабийлиқдан чиқар. Мана шу сўзлар ўзимизни севмаслик эмасми? Ўзимизға хўр боқмоқ эмасми? Ўзимизға ишонмаслиқ эмасми?

Ер юзида биздан бошқа уруғ йўқми? Қайси бир уруғ ўз тилини «адабий» қилмоқ учун ёт тиллардан тиламчилик қилади? «Адабий» деган сўз, торроқ бир маънода айтканда, тилнинг қоидаларидан чиқмай ёзилган онглашурлиқ сўздир. Арабча ва форси(й)чанинг бу ўртадошлари йўқдир.

Дейларким: тилимиздаги ёт сўзлар билан «илмий истилоҳ»ларнинг туркчалари йўқдир. Бунинг жавоби кўбдан берилди. Ёт сўзлар ва илмий истилоҳларнинг туркчаларини тиришсак топармиз, топа олмаганларимизни туркча буйруғина ёздиралармиз. Сиз тилимиздаги ёт сўзлар, илмий истилоҳларни ўзгартмак тейишлиғини қабул этинг, унларнинг туркчалари сўнгра топилар. Йўқ, сиз бу йўлда тиришмасангиз, амрингиз бошқа йўл экан. Буни мен бажараман! Меним тушунчам шудир: турк улусининг илмий, ижтимоий кўб дардлари, кўб юксак ўринлари бордир. Шулу дардларни билмамак, шулу юксак турумлар¹⁰ни тўлдирмоқ қамуғларимизға тейишдир. Бир йўлга тушкан кимсанинг торроқдай амри бўшға ўткан бўлмайдир.

Дейларким: чигатойча билим ўқумоқчи эсак, ики юз йил кутайлик. «Етти кунда бутун номларни чигатойчада ёзиб, «лаблундай»¹¹ қилиб қўлингизга топшураман» деган ким?! Биз-да биламиз, бу иш қулай эмасдир, кўб вақт истар. Шунинг учундирким: ҳозирдан ишка киришкали ошуқуб турамиз. Биз аробачилар тили билан билим ўқиёлмас экан-биз. Сўзми бу?! Бу қора ишларнинг «хуён ху»¹²лариға ўхшатиб, илмий, адабий тарихига қарамоқ яхши бўлмас эдими?!

Ҳикмат, ҳандаса билимлари арабларға кўқдан инмади¹³. Унлар бу илмларни юнонлилардан олдилар; арабларда бу билимлар йўқ чоғда илмий истилоҳлар ҳам йўқ эди. Бироқ шу «истилоҳи илмийя» деб олған сўзларнинг ўзи бор эди.

Айтаким: ҳаёт билими йўқ экан, *ҳисоб*, «х» деган истилоҳ йўқ бўлса, *ҳисоб* билан «х» сўзи бор эди. Арабнинг шоири, бойи, аробачиси, туячиси — бариси булутни *саҳоб*, билдирғучи нарсани *мади* дер эди. Арабда ҳандаса илми йўқ экан, *зовитон*, *дохлтон* деган истилоҳ бўлмаса, илми арабийнинг мулласиндан тортиб авлиёсиғача ҳаммаси *пучмоқни зовия*, *ичкарини дохил* дер эди.

Насроний ҳаёт мадрасасинда *қуёшға шамс* деганлари каби туячилар уюшмасинда ҳам *шамс* дерлар. Араблар юнон билимларини ўз тиллариға айлантиргач, шул туячилар сўзларини олиб «илмий истилоҳ» қилдилар. Биз нечун шундай қилмай эканбиз?! Турк сўзини аробачилар сўзи деб ташлағандан сўнг араб туячиларидан олған истилоҳларни қабул этайлик. — Сўзми бу?!

ТИЛИМИЗНИНГ АДАБИЙЛИГИ...

(1921 йил Тил ва имло қурултойида сўзланган нутқ)

Шарқ адабиётининг ҳашаматли, рангли бир тарихи бор. Бу дабдабали тарихнинг олдидан ўтканда бу кунги Оврўпа адабиёти ҳам шапкасини олиб салом бериб ўтади. Шунга ўзини мажбур каби кўради.

Шарқ тарихи адабияси бутун дунё адабиёти орасида сингирсиз, мисли йўқ бир боғчадир. Бу гўзал боғчадағи гулларни саралаб кўрмакчи бўлсак, биринчи сирада, қаторда араб ҳам эрон гулларини, икинчи сирада эса, урду ҳам турк чечакларини кўрамиз. Шарқ тарихи адабиясида биринчилик араб-эрон адабиётиға, икинчилик эса урду ва турк адабиётиға берилгандир.

Шарқ тарихи адабиясида ўрин тутқон турк адабиёти-нинг энг муҳими, энг кўби, энг қимматлиси чигатой шева-синдаги адабиётдир. Чигатой тарихи адабияси халқ адабиё-тигагина боғланиб қолмаган. Унда юксак, олий санъаткор адабиёт бор. Чигатой тарихи адабиясида Бойқаро, Навойи, Лутфий, Умархон, Фазлий¹ каби санъат дунёсида мўъжиза кўрсатиб тўфонлар қилган қаҳрамонларга кўб учраймиз. Сўзнинг қисқаси, чигатой адабиёти турли шевали турк ада-биёти орасида энг юксак, энг муҳим ўринни тутғандир. Бошқа шевадаги турк адабиёти бунга ўхшашлиқлар, бу-нинг шогирдликлари билан махтаниб юрадир.

Адабиёт безанган, зийнатланган бир шаклдир. Чигатой адабиёти турк адабиёти орасида юксак, юқори, олий бўл-гандан кейин чигатой тилининг ҳам турк тиллари орасида юксак, юқори, олий ўлганлиғини қабул этмак мутлақо ло-зимдир. Безаниб, зийнатланиб чиқгандан сўнг юқори дара-жага чиройлиқ кўрунган бир қизнинг аслан чиройлиқ бўлу-ви лозимдир. Асли чиройлиқ бўлмаган бир қиз безанмак билан юқори даражада чиройлиқ кўринмас. Меним бу даъ-вом ёлғузгина мантиқий бир даъво бўлса эди. Лекин меним бу даъвом мантиқий бир муҳокамадангина иборат бўлуб қолмайдир. Бунинг бошқа тонуқлари, шоҳидлари бордир.

Чигатойча сарф билан тотор сарфларини саралаб қара-ганда чигатойчанинг сарфда, яъни иштиқоқда бойлиғини кўрамиз. Тилимизнинг сўзда бойлиғини кўрсатмак учун эс-кидан бери вужудга чиқарилган «Муҳокаमत ул-луғатайн», «Луғати Чигатой»², «Луғати Навойи»³, «Луғати Хоразм-шоҳий»⁴ каби миллий хазиналаримиз бор. Булардан бошқа турк тили, адабиёти тўғрисида ёзилган асарларнинг ҳар би-рини ўқуғанда «чигатой адабиёти — турк адабиётининг она-си, бобосидир» деган сўзларга учрамоқ мумкиндир.

Адабиётимизнинг турк адабиётлари орасида энг юқори ўринда турғанидан тилимизнинг турк тиллари орасида юқори бир мавқеъ тутганини чиқарган каби бўлдим. Бундан икинчи бир масъала туғуладир: адабиётимиз араб, форс адабиётига қараганда икинчи сирада экан, тилимиз араб, форс тиллариға қараганда икинчи сирадами қолур? Бун-га жавоб берамиз: «Йўқ! Тилимиздаги сўз бойлиғи, иш-тиқоқ кенлиги, қоида тугаллиғи, сарф-наҳв ингичлари»⁵ бошқа шарқ тилларидан қолишмас, бу тўғруларида форс тилини бутунлай кейинга қолдирадир. Иш шундай экан,

адабиётимизнинг кейинга қолишига сабаб шоирлар ва ёзувчиларимизнинг онглашилмас ҳолати руҳияларидир. Ёзувчилар ўз асарларини бутунлай арабча ёзганлар. Туркистон туркларидан Абу Али Сино бутун асарларини арабча ёзган экан, умрида биргина шеър айткан, у ҳам бўлса эронча.

Форс адабиётида мўъжизалар кўрсаткан бир шоир — Заҳририддин Форёбийдир⁶. Туркистонлидир.

Сизга яна бир шоир кўрсатайин: бу киши шарқнинг биринчи шоиридир ҳам биринчи олими, биринчи файласуфидир. Ўзи туркистонли. Ота-бобоси Ҳиндустонга бориб қолган бу шоир шунда туғулиб, шунда яшаган. Ҳиндустонда яшаган бир туркистонли бўлгани учун ўз асарларининг туркча ё урдуча ёзилиши мантиқий эмасми? Бу одам туркчада, урдучада ёзмаган, тутқунда эронча ёзган бу киши машҳур Мирзо Абдулқодир Бедилдир.

Тилимиз шарқ тилларининг биринчиси экан, адабиётимизнинг икинчиси бўлишига сабаб шу ҳоллардир. Тилнинг бу ўртада гуноҳи йўқ. Бу ҳолнинг бир дард ҳамда битирғучи, ўлдурғучи бир дард бўлганини илгарирак онглаган Навойидир. Навойи турк шоирларининг форси(й)ча ёзишлариغا очикдан-очик ёғиқди⁷, исён этди. Чигатойчанинг адабий ҳам бой эканини билдирмак учун ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» деган асарини ёзиб чиқарди. Навойи замони чигатой адабиётининг, чигатой тилининг энг кўб юксалган, юқори босган замони бўлиб қолди. Эсиздирким, адабиётимизнинг тарихида икинчи бир Навойига учрамадик. Навойи асридан кейин адабиётимиз яна эски ҳолига қайта бошлади. Яна арабчилик, яна форси(й)чилик тил ва адабиётимизни бўғди. Форси(й)чилик ва арабчилик юклари остида эзилган тил ва адабиётимиз Хўқанддаги Умархон даври адабиясига касал, оқсоқ бир сувратда давом этди. Ёниб битаёзган чироғ энг сўнг давомида ялт этиб бирдан кўтариладир-да, сўнгра ўчиб қоладир. Бизнинг тил ва адабиётимиз ҳам Умархон замонида ялт этиб бир кўтарилғач, ўчиб қолди. Ундан кейин майдонга келган шоирларимиз ҳам уларнинг асарлари адабиётга янги бир руҳ бергудек бир кучли бўла олмадилар.

Шуни-да айтиб ўтайин: тарихи адабиясида «халққа тўғри» деган бир фикрни яна Навойи даври адабиясида кўрамиз. Бу пайтнинг энг биринчи шоири бўлган Лутфий бутунлай очик ва онгларилик бир тилда ёзган. Навойи ҳар

бир асарни турк халқини фойдалантирмак, турк халқиға рухий озук бермак тилаги билан ёзганин сўйлар. Умархон даври адабияси эса сарой адабиётидангина иборат бўлган, халқ билан тузукрак муносабат ясай олмагандир.

Яна бир оз вақт берсангиз, тилимизнинг бошиға келганларни ҳам арз этиб ўтайин: мана шундай бўлуб Умархон даври адабиясидан кейин адабиётимизнинг жанозаси ўқулғач, тилимиз ғариб қолди, тил қоидаларини билганлар қўлга тушди...

Мана шу пайтларда эдиким, фикримиз уйғона бошлади. Бошқа турк эллари томонидан чиқарилган газетлар ва китобларни ўқудик. Усули жаид мактаблари ҳам очдик. Илгарирак босуб газет ҳам чиқардик. Мактаб учун, газет учун тилимиз керак бўлуб қолди. Унга янгидан қайғура бошладик, тушуна бошладик. Бу ишларни қилганлар — бизнинг очиқ фикрлиларимиз, зиёлиларимиз эдилар. Бунларнинг сонлари оз, ишлари кўб эди. Муаллимимиз, муршидимиз, муҳарриримиз, адибимиз, шоиримиз, сиёсийимиз, файласуфимиз ҳаммамиз шунлар эдилар. Бунлар шунча ишлари билан бирга тил ва адабиётимизни чуқурроқ, теранроқ текшира олмадилар. Тилимизни тушунар экан, «кеп қопсиз» каби бузуқ сўзлар, ёзувимизни охтарар экан, ҳалиги мадраса мактабларига учрадилар. Бунлар албатта, ёвуқ эди, ярамас эди.

Ҳолбуки, бир ёқдан тили оз-кўб тузалган тотор газетлари ҳам ёзилган китоблари тура(р) эди. Мана шундай кулунч бир ҳолда қолган бурунги зиёлилармиз: «тилимиз илмий, адабий бир тил эмас экан» деган кулунч бир қарашға ҳам келдилар. Мана шунинг билан мактабларимиз, ёзувларимиз усмонлича таъсири остида қолдилар. Матбуотимизға бир оз тоторча ҳам қатнашиб қолди. Тошкентда очилган курсларда она тили сабоқлари учун берилган соатларнинг кўбраги усмонличаға берилди. Самарқандда очилган биринчи муаллимлар курсинда эса, она тили деган нарса киритилмади. 18 инчи йилдаги Маориф шўросининг бир мажлисида⁸ ҳам ўткан йилдаги муаллимларнинг қурултойида шундай бир қарор берилган эди: «Мактабларимизнинг ибтидоий уч йилида она тили — ўзбекча ўқитилсин, ондан сўнг адабий умумий турк тили ўқитилсин!» Бунларнинг адабий умумий турк тили деганлари арабча қатнашган усмонлича эди.

Тилнинг адабийлиги учун «арабийлиги шарт» гапи қабул қилинди. Мен шундай кишиларни танийманки, «ёзуви-

мизни нега арабча билан тўлдурасиз» деганимда, «арабий бўлгани яхши эмасми?» — деганлар. Курсларга ўзбекча сабоқлари учун кирган муаллимларимиз усмонли туркларидан Шайх Васфийнинг арабчадан кўтарилган «Қавойиди лисони усмоний»синдан изофаи ламия, изофаи баёния, изофаи ташбеҳиядан баҳс қилар эдилар. Мана шу ишларнинг ҳаммаси тилимизни таҳқир этиш, тилимизга ҳурматсизлик кўрсатиш эди. Бунларнинг ҳаммаси тил, адабиётимизнинг яхшигина танимасликдан келган эди. Мана шунларнинг ҳаммасига ёғиқмоқ, исён этмак, шунларнинг ҳаммаси билан курашмак учун ёш ва йигит бир куч 18 инчи йилда майдонга келди.

Бу «Чиғатой гурунги» эди. «Чиғатой гурунги» атрофига тўпланган кишиларнинг илгари сурган фикрлари шундай эди:

— тилимизнинг тугал, юксак, санъаткор бир адабиёти бор. Тилимизнинг адабийлиги арабийликда эмас, ўзидир. Шунини тиргизмак керак;

— адабиётимизни юксалтмак учун бурунги санъаткор шоирларимизнинг ўлмаган ва ўлмас нарсалариндан фойдаланмоқ ҳам тараққий қилган улуслар томонидан орага солинган умумий асосларга эришмак керакдир;

— тилимизнинг қоидаларини тоторча ёхуд усмонлича қоида китобларидан эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ керак.

Шунинг учун халқ оғзида юрган сўзларни, халқ адабиёти бўлган эртақлар, мақоллар, лапарларни йиғиб текширмак лозим;

— адабиёт ёзучилиқ бўлгани учун ёзу(в) қоидаларини, имлони ҳам тузатмак керак.

Мана шу беш асос, чизиқ имлодан шул мажлисда гапуришиб ўтдик. Тилимизнинг қоидаларини тузмак, эски адабиётимиздан фойдаланмоқ учун улуғ адибларимизни йиғмоқ, халқ адабиётимизни ҳам халқ сўзларини тўпламоқ керак. Бу моддий воситаларга муҳтож бўлган «Чиғатой гурунги» эмас, тилимиздир. Мана қурултойимиз шу тўғруларда бир қарорга келсун.

МУҚАДДИМАТ УЛ-АДАБ

«Муқаддимат ул-адаб» араб тил(и), адабиётининг энг машҳур олимларидан Замахшарий (Абул Қосим Маҳмуд бинни Умар аз-Замахшарий ҳижрий 538 да¹ ўлган) томо-

нидан ёзилган араб луғати бўлуб, (унинг муаллифи) араб олимлари орасида жуда катта эътибор топган бир кишидир. «Кашф уз-зунун» эгаси Котиб Чалабий² бу китоб тўғрисида ёзганида бунинг Замахшарий томонидан ёзилиб, хоразмшоҳийлардан Султон Отсизға тортуқ қилинганини сўйлаб исмлар³, феъллар, ҳарфлар⁴, исм ўзгаришлари⁵, феъл ўзгаришлари⁶ унвонлари билан беш қисмга ажралганини билдирадир.

Бу китоб ҳар қайда «Муқаддимат ул-адаб» аталган; «Луғати Хоразмшоҳий» аталганига оид «Кашф уз-зунун»дада, бошқа манбаларда-да ҳеч бир қайд йўқдир. Бироқ Замахшарийнинг ўзи китобнинг бош томонида «Абул Музаффар Отсиз* ибни Хоразмшоҳнинг амри билан унинг бой кутубхонаси учун шу китобни унинг оти билан атадим» дейдир. Демак, бу китобнинг асл оти «Луғати Хоразмшоҳий» бўлса ҳам илм эгалари орасида «Муқаддимат ул-адаб» деб шуҳрат чиқарган. Бу китобни Олмониянинг қайси бир шаҳрида мустаҳриқлар томонидан босилганини бурунги «Шўро» журналида ўқуған эдим⁷.

Замахшарий бу китобини арабчада ёзган, форси(й)ча ё туркчага таржима қилганини кўрсатмаган. «Кашф уз-зунун»да-да, бошқа манбаларда-да бунинг Замахшарий томонидан форси(й)ча ё туркчага кўчиргани кўрсатилмайдир. «Кашф уз-зунун»да бунинг ҳижрий 1120 нчи йилда усмонли туркчасига Хўжа Исҳоқ афанди томонидан кўчирилгани кўрсатилгандир⁸. Бухородаги Ибн Сино кутубхонасида бундан ики нусха бор. Бир нусхаси ҳижрий 705 нчи йилда⁹ Ҳамид Ҳофиз деган бир котиб томонидан ёзилган, китобнинг беш қисми ҳам тамом мавжуддир. Исмлар, феъллар қисмлари арабча остида форси(й)ча таржима этилган, қолган уч қисми эса таржимасиз давом этган. Икинчиси ҳижрий 898 да¹⁰ Дарвиш Муҳаммад деган бир котиб томонидан ёзилган, ҳошиясида вақфлигини кўрсаткучи тамғалар (муҳрлар) бор. Тамғаларда форси(й)ча:

*Вақфи ин нусха аз баҳри ризоя мустафон
Хаст Қулбобои Кўкалтоши Абдуллоҳхон¹¹*

байти ёзилиб, уст томонидан 977 рақамлари қўйилган. Бундан онглашиладирким, бу китоб машҳур ўзбек хони

* Абул Музаффар Отсиз бинни Кутбиддин хоразмшоҳийлардан бўлиб, ҳижрий 551 да ўлгандир.

Абдуллоҳхон (940–1006)нинг улуг бекларидан Қулбобо Кўкалтош томонидан 977 нчида қайси бир кутубхонасида бўлгани, оврупали мусташириқларга маълум бўлгани каби ўзбек илмий кишиларига ҳам маълумдир¹². 21 нчи йилларида Тошкентдан Бухорога келган илмий ҳайъат томонидан бу китобдан бир нусха ёздирилиб, Тошкентга юборилган эди. Бироқ бу кунгача шу китоб тўғрисида жиддий текшириш ясаб, илмий бир мақола ёзгучи киши бўлмади. Мен ўзимнинг кучсизлигимга қарамасдан мана шу мақолани ёзуб майдонга чиқармоқчи бўлдим. Менинг бу мақолам илмий кишиларнинг диққатларини бу китобга тортишга сабаб бўлур, деб умид этаман.

Китобнинг исмлар, феъллар, ҳарфлар, исм ўзгаришлари, феъл ўзгаришлари унвонлари билан беш қисмдан иборат бўлганини юқорида ёзган эдим. Бизнинг қўлимиздаги бу нусхада ёлғуз исмлар, феъллар қисмлари олинган, қолган уч қисми ташланган. Мазкур уч қисм китобдан тушиб қолган эмас; махсусан шу ики қисм олиниб, қолган уч қисм керак топилмаган-да, китобнинг исми билан китобат тарихи ёзилиб китоб битирилган.

Китобдаги арабча ҳар бир сўз форси(й)ча, чиғатойча, яна учинчи бир тилга таржима этилган. Ҳар сўзнинг бошда арабчиси, унинг остида форси(й)часи, унинг остида чиғатойчаси, ондан тубан¹³ мана шу билмаганимиз тилда ёзилган. Мана шу тартибда:

<i>вақт</i>	<i>(арабча)</i>
<i>ҳангом</i>	<i>(форси(й)ча)</i>
<i>чоқ</i>	<i>(чиғатойча)</i>
<i>жоқ</i>	<i>(?)</i>

Бундан сўнг *вақт*нинг жамъи бўлган *авқот* сўзи ёзилган; бунинг бирлиги бошқа тилларда(н) ўткани учун бунга айрича маъно бермаганда жамъ бўлганини билдиргали (ж) ишорати қўйулган. Мана шундай:

<i>вақт</i>	<i>авқот</i>	<i>(арабча)</i>
<i>ҳангом</i>	<i>ж</i>	<i>(форси(й)ча)</i>
<i>чоқ</i>	<i>ж</i>	<i>(чиғатойча)</i>
<i>жоқ</i>	<i>ж</i>	<i>(?)</i>

Ондан кейин *вақт* сўзи билан бир маънода юрган *змон* сўзи олинган. Бунга ҳам бошқа тилларда айрим-айрим маъно бермасдан *вақт* сўзининг мисли демак учун (м)

ишорати ёзилган. Арабча хурж сўзининг остида форси(й)-часида хуржин ёзилганда, қолган ики тилда ҳам шул хуржин сўзининг маълум, танилмиш эканини кўрсатмак учун маъруф сўздан «ф» ҳарфи қўйилган. Демак, бу китобда ж – жамъ, м – мисл, ф – маъруф ишоратлари бордир.

Бу китобдаги чигатой луғатларининг навойилар замонидан ё ундан бурунги замонлардан қолган бир манба бўлгани учун бизга ярарлиқ эканига шубҳа йўқдир. Бироқ масъала бунинг ҳалиги билмаганимиз луғатидадир, бу қайси тил? Қандай луғат?

Бошлаб бу китобни Бухорода кўриб, менга ёзган (мен Тошкентда эдим) Бўлот Солиев бунинг мўғулча бўлмоқ эҳтимолини сўйлаган эди. Тошкентдаги баъзи мусташриқларнинг бунинг мўғулча эканига ишонмай юрганларини кимдандир эшитканим бор. Мен ўзим мўғулча билмаганим учун бу тўғруда қатъий бир нарса айта олмайман¹⁴. Шунинг учун ҳалиги билмаганимиз тилдан баъзи сўзларини чигатойча муқобиллари билан ёзиб, «Маориф ва ўқитғучи» журнали воситасида илм эгаларига арз қилишдан бошқа чорам йўқдир.

?	<i>Зулқадда ойи</i>
<i>соро</i>	<i>ой</i>
<i>Оро-соро</i>	<i>чигатойча</i>

бу ойнинг букун ҳам биздаги исми «оро»дир¹⁵.

Шилон чоқ *Қуёш чиққандан бир оз сўнги замон бизнинг «нонушта» деганимиз чоқ. Бу сўз хонларнинг расмий зиёфати бўлган шилон-шулон сўзининг худди ўзидир.*

<i>суни</i>	<i>кеча</i>
<i>суни ду</i>	<i>кечада</i>
<i>ки</i>	<i>ел, шамол</i>
<i>қуйун</i>	<i>гирдибод, бунинг чигатойча-ўзбекчаси ҳам қуйундир.</i>
<i>ғажор</i>	<i>ер</i>
<i>шива</i>	<i>тупроқ</i>
<i>ўнкур</i>	<i>ўнкур, мағора¹⁶</i>
<i>авло</i>	<i>тоғ</i>
<i>авзун</i>	<i>сув</i>
<i>тувқон</i>	<i>қозон</i>
<i>қора тувқон</i>	<i>қора қозон</i>
<i>боён</i>	<i>бой</i>

<i>ғол</i>	<i>олов</i>
<i>ғулумтон</i>	<i>ўчоқ. Бундаги «-тон» форси(й)ча «оташдон» сўзидаги «-дон» га ўхшайдир.</i>
<i>бир авван жуван</i>	<i>ўнг, сўл. Мўғулча аскарий тақсимотда ўнг, сўл қўлларга «бир анфар, жуванвар» дейиладир.</i>
<i>тубан</i>	<i>бек, амир. Бунинг мўғулча экани маълум.</i>
<i>жосоқ</i>	<i>солуғ</i>
<i>сойинлиқ</i>	<i>яхшилиқ</i>
<i>мулк</i>	<i>ёмонлиқ</i>

Ўткан замон феълларининг кўшимчаси турк тилларида «-ди», «-ти» дир, бунда эса «ба»дир:

<i>уноба</i>	<i>тушти. Бунинг «эмак» сўзи билан муносабати бор экан.</i>
<i>бўлба</i>	<i>бўлди</i>
<i>жадўлба</i>	<i>тешти</i>

Эмди сонлари кўрайлик:

<i>тикон</i>	<i>бир</i>
<i>қурё</i>	<i>ики</i>
<i>қурбон</i>	<i>3</i>
<i>дурбон</i>	<i>4</i>
<i>тобун</i>	<i>5</i>
<i>жирғуон</i>	<i>6</i>
<i>дўлон</i>	<i>7</i>
<i>наймон</i>	<i>8</i>
<i>йусун</i>	<i>9</i>
<i>ҳарбон</i>	<i>10</i>
<i>ҳарбон тикон</i>	<i>11</i>
<i>қурин</i>	<i>20</i>
<i>қурин тикон</i>	<i>21</i>
<i>ғубин</i>	<i>30</i>
<i>даружин</i>	<i>40</i>
<i>тобин</i>	<i>50</i>
<i>жирон</i>	<i>60</i>
<i>долон</i>	<i>70</i>
<i>нойон</i>	<i>80</i>
<i>йирон</i>	<i>90</i>

ховван 100
минқон 1000

Шунинг билан бирга китобимиздан бир бетнинг суратини ҳам ўқувчиларимизга тақдим қилиб, сўзни битираман¹⁷.

ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Биринчи китоб: САРФ

Бир-ики сўз

Бизнинг тил, адабиётимизнинг энг сўнг кунлари фаронали Умархон замонида эди. Тил, адабиётимиз Умархон пайтида бирдан яшнаб кўтарилди-да, ундан кейин секин-секин пасая бошлади. Бора, бора йиқилишнинг, йўқолишнинг энг оғир, энг қора дақиқаларини ўтказди. Озгина пайтдан сўнг Туркистонда етишган ярим шоирлар, ярим ёзгучиларни эса эски адабиётимизнинг сўнг сўлишлари деб кўрсатмак янглиш бир иш бўлмайди. Буларнинг қаламлари учидан тўкулган жумлалар бузуқ, сўзлар синиқ, феъллар қаранглиқ¹ бўлиб чиқа бошлади.

Милодий 19 нчи мўлчарнинг (асрнинг) сўнглирида бизда янглилашмоқ (тажаддуд) фикри ўйғанди. Янги мактаблар очмоқ, янги китоблар ёзмоқ, газеталар, хатлар чиқармоқ истадик: очдиқ, ёздиқ, бироқ ҳануз — тил, имло масалаларига очиқ белгили бир йўл бера олмаган эдик. Бутун турк дунёси учун «бир ялпи тил» қабул этмак хаёллари билан овора бўлдиқ. Тилимизни шунга тўғри йўрғузмоқ учун унумсиз тиришдик. Бу хаёлларнинг ишка ошмаганин билгандан кейин ўз тилимизни, ўз имломизни тушуна бошладиқ. Бу йўлда биринчи одимни қўқонлиқ Ашурали Зоҳирий отди. Имло битик сўзини ёзиб чиқарди². Ундан сўнгра Тошкентда «Чигатой гурунги» очилди. «Гурунг» тил, имло масалалари билан теранроқ машғул бўлди. Туркияли Шайх Васфий томонидан арабча, форси(й)чага эргашиб ёзилган эски усмонли Сарф, Наҳв китобини мактабларимиздан суриб чиқарди-да, ўз тилимизнинг қоидаларини киргизди. Туркистон ўқутучиларининг икинчи, учинчи қурултойларида³ эски имлога қарши кенг сувратда кураш очиб ўз фикрларини ўтказди. Эски имло ўрнига янги имлони етказмак билангина боғланиб қолмади. Бир ёқдан ўлкада лотин ҳарфларини қабул этмакни ёқловчилар тайёрлади.

Тил, имло фикрларининг теграсига йиғилишганлар, мана шундай қилиб, биринчи галдаги ишларни битирдилар. Бутун турк тилларини бирлаштирмак хаёли хаёлгина бўлиб қолди. Эски имлонинг излари кўкка учирилди.

Бироқ юқорида айтканим каби бу ишлар биринчи галдаги ишлардир. Ҳали кўрилажак бир кўб ишларимиз бордир ва у бизни кутиб турадир. Эски имлони енгдик, кўб яхши. Янги имломизнинг-да вақтлигина бир нарса эканини билайик. Букун ҳар томонда лотинчилик оқими кучланиб борадир. Яқин, жуда яқин бир замонда араб ҳарфларини (эски, янги имлолари билан бирга) томиридан узиб ташласа керак. Бу кўзга кўриниб турадир, аниқдир; лотин ҳарфларини қабул этмак, қабул эттирмак учун букундан бошлаб тайёрлик кўришимиз лозим. Тилимиздаги товушларнинг сонларини, чўзғи ўрунларини⁴ илмий сувратда яхшигина билиб аниқлаб қўяйик. Тилимизнинг истеъдодли, бой бир тил бўлганини қичқириб сўйладиқ; «бу тил даққидир (кўполдир), бунинг ўрнига туркчанинг адабий бир шеvasини олайик» деган тил билмаслар билан курашдик – унларни енгдик. Бироқ ҳануз тилимизнинг белгили қоидаларини майдонга қўя олмадиқ. Ёзувларимизнинг шаклига «бирлик» янги ёзғучиларимизга қулайлик бермак учун тилимизнинг қатъий қоидаларини билдириш керак. Ҳамадан бурун у қоидаларни ўзимизнинг-да билишимиз лозимдир. Илмий ахтаришлар бўлмагунча бунларнинг биртаси ҳам бўлажак эмасдир. Биламизки, бизнинг шаҳарларимиз юзлаб йиллардан бири араб, форси(й) адабиётининг ҳукми остида яшайдир. Шунинг учун бизда шаҳар тили бузилгандир.

Тилимизнинг соф шаклини даладаги эл-аймоқларимизда кўра оламиз. Далада яшаган эл-аймоқларимиз орасида унларнинг жон озуғи бўлиб турган дostonлар, эртақлар, маталлар, лапарлар, ашулалар, кўшиқлар бор. Шунларнинг ҳамасини буюк бир диққат билан халқ оғзидан чиққани каби ёзиб олиш керак, эл-улус орасида ёзув дойирасига кирган Зуфунун, Сайқали(й), Юсуфбек каби дostonлар бор. Аҳмад Яссавий, Қул Сулаймон ҳикматлари, Рабғузий «Қисас ул-анбиё»си, Машраб, Ҳувайдо ғазаллари, Дурбек, Навойи, Бобур, Бойқаро, Лutfий, Мир Ҳайдар⁵, Мунис, Умархон, Фазлий, Қулхоний⁶ каби аристўкрат шоирларимизнинг асарлари бор. «Қутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ», «Девони луғатиттурк», «Муқаддима ул-адаб» каби эски васиқалар бор. Шун-

ларнинг ҳамасини қилни қирқ ёриб текширайик; бир-бирига солиштириб, келиштириб, текли⁷, тубли натижалар олайик. Мана шу йўлда, шу шаклда ярақланиб майдонга чиқганимизда кўрилган ишлар, олинган натижалар — илмий бўлиб чиқади. Кимсанинг-да лом-мим дейишига йўл қолмайди.

Бу ишларнинг қулай бўлмагани белгили. Бунлар бир кишининг қўлидан келмайди. Бу йўлда тиришмак янги чиққан йигит ёзғучиларимизнинг ҳамаларига тушадир. Янги ўзбек адабиётига илмий бир асос бермак, унга замоний, маданий бир борлиқ бағишламақ учун мана шу йўлларга бот киришмак ҳамамизга лозимдир. Бу ишларнинг тугал натижасини кутиб туриш ҳам ярамайди. Бу улуғ бинонинг, бу адабиёт мадрасасининг биринчи тошини тезлик билан қўймоқ лозим, мана шу фикрларга берилдим-да, мен тил қоидалари тўғрисида қўлда бўлган нарсаларни тузиб, териб шу биликчани чиқардим. У бир сабоқ битиги эмас, мутолаа китобидир. Тилимиз тўғрисида тугал бир нарса эмас, бошланғичдир; таълиф⁸ эмас, тажрибадир. Буни сараламоқ, тузатмак, кенгайтмак юмишлари йигит кучларимизнинг жонли тебранишларини кутади.

Унли ва унсиз товишлар

1. **б, п, т, ч, ж, х, д, р, з, с, ш, ғ, ф, қ, к, г, н(г), л, м, н, в, ҳ, й.**

2. **о, а, у — у, ў — ў, э, и — й.**

Юқорида биринчи рақам билан кўрсатилган 23 ҳарф унсиз товишлардир. Икинчи рақам билан кўрсатилган тўққуз ҳарф эса унли товишлардир.

Юқорида йигирма уч унсиз товишлардан учтаси бўлган «ҳ, х, ф» товишларини туркчада кўб учратиб бўлмайди. Шунинг учун бунларнинг туб туркча товишлардан бўлмагани айтилади. Бунларнинг ёт тиллардан туркчага кириб қолгани даъво қилинади¹⁾.

Йўгонлиқ, ингичкалиқ

Бизнинг тилимиз ялпи турк тилининг кенг бир тармоғидир. Турк тилида бўлган асосий ҳолларнинг бизнинг тилда бўлиши табиийдир.

¹⁾ «Девони лугат»да ҳам «ҳ» товишининг туркчада бўлмагани, ётлардан кирганлиги ёзилиб «ф, х» товишларининг асли туркчада борлиги айtilган бўлса ҳам бутун китобда «ф, х»ли сўзларга учраш менга оз насиб бўлди — Ф.

Турк тилининг бутун тармоқларида бўлгани каби бизнинг тилда ҳам сўзлар оҳанг эътибори билан йўгон, ингичка бўлиб иккига айрилади.

Бу оҳанг масъаласини эски ёзма асарларда кўб кўра олганимиз каби далада яшаганлар орасида ҳам кўбрак учратмак мумкундир. Форс адабиёти, мадраса тажвиди⁹ таъсири билан бузилган шаҳар шеваларида бу ҳолни оз кўрганимиз билан бизнинг шевада йўгонлиқ, ингичкалик оҳанги йўқдир деб бўлмайди.

Йўгон сўзлар билан ингичка сўзларнинг айирмаси шундайдир:

Бу йил бахтимиз гуллаган йил экан.

Мана шу жумлада — *бахтимиз, йил, бу* сўзлари йўгон бўлиб, — *гуллаган, экан* сўзлари ингичка сўзлардир.

«Син!» сўзи йўгон бўлгани учун бундан ясалган «синмоқ, синган, синиқ» сўзлари ҳам йўгондир. «Мин!» сўзи ингичка бўлгани учун бундан ясалган «минмак, минган, миник» сўзлари ингичкадир¹⁾.

Товиш ўзгаришлари

1. *Ўқул, узун, кўнгул, буюр* сўзларидан ҳар бири ики бўғунли (иқтидор)дир. Ҳар қаю бўғуни утрули бўлиб, иқинчи бўғунлари уч товишлардир. Мана шунларнинг сўнг товишларига яна бир олтинчи товиш қўшганда *ў-қу-лим, ў-руним, кў-нгу-лим, бу-ю-руқ* шаклида, яъни уч бўғунли сўзлар бўлиши керак экан, шундай бўлмайди; бунлар ораларидаги бир чўзгини йўқотиб *ўғлим, кўнғлим, ўрним, буйруқ* шаклида, яъни яна иқи бўғунли сўзлар бўлиб қолади.

Бу, албатта, тилимизнинг енгиллик истаганидан чиқиб қолган бир ҳол. Бу ҳол ёзуларимизда бор. Юқоридагиларга ўхшаган кўб сўзларни ёзучиларимиз ҳеч нарса сезмасдан шу йўлда тўғру келтириб ёзалар. Бироқ бу ҳол умумий қоида бўлиб қабул этилмаган. Шунинг учун ҳар сўзда юргизилмайди.

¹⁾ Бироқ -к, -ку о(л)ган, -ак қўшимчалари томирнинг йўгонлиқ, ингичкаликга тобеъ бўлмайди — *ғижжак, билагон, чопагон, ёздим-ку, айтади-ку* каби.

Бурундан тилимизга кириб қолган ва ўзлашқан чет сўзлар тилимизнинг хусусиятларидан бўлган йўгонлиқ, ингичкаликга тобе тугилади; *қалам, хабар, ҳақиқат* каби.

Китоб, ҳаким каби сўзларда йўгонлиқ, ингичкалик сўнгги бўғунга қарайди.

2. п, т, ч, х, л, к, с, ш.

Бу саккиз товиш «турғун» (чўзгисиз) бўлганда буларга япишғучи **д-т** га, **ғ-қ** га, **г-к** га айланиб эшитиладир.

Олдим, қолдим, ёзди, ўқудилар сўзларидаги «д» *тоштим, очтим, тақтим, бостилар, эктилар, топти* сўзларида «т» бўлиб эшитиладир, бироқ «д» ҳарфи ёзилади.

Бозорға, олға, борған, ёзган, олғучи сўзларидаги «ғ» товиши, *боққа, отқан, оққучи, очқучи* сўзларида «ғ-қ» га айланиб эшитиладир.

Билган, берган, уйга, элга сўзларидаги «г» товиши *эшиткан, тешкан, ичкан, ишком* сўзларида «к» бўлиб айтилгани каби. Бироқ буларда ҳам «ғ, г» ёзилади.

3. Бир «қ» билан бир «ғ» ё ики «ғ» товиши бир сўзда бўлса, икиси ҳам «қ» га айланиб эшитилади. Бироқ сарфий бирликни сақлаш учун бунда ҳам «ға» нинг ўзи ёзилади. *Боғ + ға = боққа, аяғ + ға = аяққа* каби.

4. Бир бўғу(н)дан ортиқ бўлган сўзнинг биринчи бўғунидан сўнгра келган турғун (сокин) «қ» билан «к» кетидан бошқа бир ҳарфга қўшилганда «ғ», «г» бўлади. *Тупроқ – тупроғим, аяқ – аяғим, тилак – тилагим* каби.

5. *Нима* сўзининг энгиллашкани бўлган *не* сўзи учун, *этмак* сўзларига қўшилганда орадаги «н» товиши кетадир. *Не – учун = нечун, не – тай = нетай* бўлади.

Сўз ва унинг турлари

Биз тушунамиз, ўйлаймиз, миямизда бир-бир ўй туғадир. Шу ўйимизни бошқаларнинг ҳам мияларига ўткармак, уларга ўйимизни билдирмак истагач, унлар билан гапириска тўғри келади.

Демак: мияларимизда туққан «ўй»ни бир-биримизга билдирмак учун энг буюк қуролимиз «гап»дир.

Ўзингизни ўйласангиз, ҳайвонлардан бирини (отни) ўйласангиз, бизда у ҳайвон устига ерлашмак учун бўлган, тебранишингизни ўйласангиз, уч маъно ўйлаган бўлурсиз. Бу уч маънони бирлаштириб, бир-бирига боғлаб, ўзингизни отқа минганингизни ўйлаганда миянгизда бир «ўй» туққондир. Шу ўйни бир кишига билдирмакчи бўлғач *мен от миндим* деб қўясизким, бу айтканингиз бир гапдир. Кўринадирким, юқоридаги ўйда уч маъно бўлгани каби у ўйни билдиргучи гапда ҳам уч сўз бор: *мен, от, миндим*.

Демак, сўз маъно билдирган товишлар тўдасидир. Оҳанг

эса, бизнинг тилимизнинг хусусиятларидан бўлган товиш оҳанги, яъни йўғонлиқ, ингичкаликдир. Ҳақиқатан, асли ўзбекча сўзлар ё йўғон, ё ингичка бўладир. Ва ўзига қўшилган қўшимчаларни ҳам йўғонлиқ-ингичкаликда ўзига эргаштирадир.

Босим сўзининг бир бўғунини қаттиқроқ узуб айтилишидан иборатдир. Бу бизнинг тилда кўбрак сўзнинг охирида воқеъ бўлса ҳам ҳали қатъий сувратда текширилгани йўқ.

Бизнинг тилда ҳар сўзда бир босим бор ва қўшилган қўшимчалар ё шу босимни ўзларига торталар ёки босимсиз қоладилар (*уюш, уюшмади*) каби¹⁾.

Сўзнинг сўз бўлиши учун маъно билдириш(и), оҳанг ва босим эгаси бўлиши лозим, шундай бўлғач, қўшимчалар сўз бўла олмайлар. Чунки уларда мустақил маъно ва оҳанг ва босим йўқ.

Сўз бир маънони билдирган, ўзига махсус оҳанги ва босими бўлган товушлар тўдасидир. Сўз: **от, суфат, феъл, олмош, кўмакчи сўзлари** каби қисимларга ажраладир.

«*Кўёш, булут, ёғоч, темир, Аҳмат*» деганда шу сўзларнинг ҳар бири бирга бир нарсани эслатади. Бошқача айтканда, бу сўзларнинг ҳар бири, бирга эслаткани нарсанинг отидир. Билдиргани маънога от бўлиб тақалган сўз – «от»дир.

От маъносининг туташ кўзга кўринарлик нарса бўлиши лозим эмас. *Жон, эс, тун, қайғи, зулм* каби. Маъноси кўзга кўринмас отлар ҳам бордир.

Қизил олма, қора тахта, узун ёғоч, йироқ кент деганда олма, тахта, ёғоч, кент сўзларининг бирор от эканини биламиз. Шу отларнинг «нучуклик»¹⁰ ларини онглатмоқ учун *қизил, қора, узун, йироқ* сўзлари унларга қўшилгандир. Бир отнинг «нучуклик»ини онглатмоқ учун унинг бош томонига келтирилган сўзига «суфат» ва шу отнинг ўзига «суфатли» дейиладир.

* * *

Йоздим, ўқудим, борармиз, келармиз.

Юқоридаги тўрт сўзнинг ҳар бирини олиб, бўлаклаб кўрайлик:

Йоз-д-им, ўқу-д-им, бор-ар-миз, кел-ар-миз. Кўрамиз-ким, ҳар бир сўзимиз учка бўлинди. Бунларнинг биринчи бўлаклари бирор ишни, учинчи бўлаклари шу ишни

¹⁾ Кичкина аломатлари босим ўрнини кўрсатадир.

ишлаганнинг сўйлагучига нисбатини, икинчи бўлаклари эса шу ишнинг қайси замонда бўлганини билдирмак учун айтилгандир. Мана шундай сўзлар «фeъл» деб аталадир.

Бир ишни, бир замонни, ишлагучининг сўйлагучига нисбатини билдирган сўз фeълдир. Ҳар фeълнинг биринчи бўлаги «ўзак», икинчи бўлаги «замон белгиси», учинчи бўлаги эса «ишловчи» белгисидир. «От, фeъл, суфат» бўлмаган сўзлар «кўмакчи сўз» бўладир. Кўмакчи сўз бир гапдан, бир жумладан онглашилган «ўй»га бошқачароқ бир шакл бермак учун ишлатиладир: **нечун? чунки, жуда, сира, ҳеч, ҳам** каби.

Сўзларнинг тублиги, ясамалиги

Тилларнинг бойимоқларини, кенгаймакларини қулайлаштирган «сўз яшаш» йўли (арабча айтқанда, *иштиқоқ* йўли)дир.

Бир маънони онглатғучи биргина «туб» сўзни олиб, унга турли қўшимчалар қўшмоқ билан у маъно теграсидаги ўн-ўн беш маънони онглата олмоқ «сўз яшаш» йўли билан бўладир. Биз тилимиздаги сўз яшаш йўлининг кенглигини кўзда тутиб келажакда бу шеванинг илмий, адабий, энг бой, энг кенг бир тил бўлишига ишонамиз.

Ёзмоқ сўзининг ўзаги *ёздир*. Шу ўзакка турли қўшимчалар қўшиб *ёзиш, ёзма, ёздим, ёзажақ, ёзғучи, ёзмоқчи, ёзган, ёзғич* каби сўзлар ясамоқ «сўз яшаш» (яъни, *иштиқоқ*)дир. Бунда *ёз* сўзига «туб сўз», бошқаларига «ясама сўз» деймиз. Демак, сўз бир ўзакка қўшимча қўшиб ясалган бўлса, «ясама сўз» бўладир, ясалмаган, ўзининг туб ҳолида қолган эса «туб сўз» бўладир.

Юқорида сўзнинг турларини билган эдик. Мана шу сўз туридан:

Фeъллар бутунлай ясама.

Отларнинг ози ясама, кўби туб.

Суфатларнинг кўби ясама, ози туб сўздир.

Кўмакчи сўзнинг ҳамаси туб сўз саналадир. Ясама сўзлар турли ўзакдан ясаладир; **биринчи ўзак буйруқ** сўзидир.

Буйруқ бир кишига бир ишни буюрганга айтилатурган сўздир: *ёз, бор, кел* каби.

Икинчи сўз **ўзак от** ё **суфат** бўладир: *қораланди, оқланди, кўкарди, ишлади, кучайди* сўзларида *қора, оқ, кўк, иш, куч* каби.

Кўбрак ясама сўзлар биринчи ўзакдан ясалиб, икинчи ўзакдан ясалганлар унга қараганда оздир.

І. Ясама отлар

Қүй, сигир, Эргаиш, Ұқтам. Бу отларнинг ҳар бири туб отдир. Негаким: бир ўзакка қўшимча қўшиб ясалмағани кўриниб турадир.

Ясама отлар эса шунлардир:

Ўрун оти — бир нарсанинг ўрнини билдирмак учун шу нарсанинг отиға «лоқ» қўшилади: *овлоқ, тошлоқ, қишлоқ, ўтлоқ* каби.

Хўжанднинг овлоқ қишлоғи кўбдир («Бобирнома»).

Бир ишнинг бўлатурған ўрнин билдирмак учун шу ишнинг ўзагига (буйруққа) «оқ» қўшимчаси қўшилади: *ётоқ, ялоқ, ботқоқ* каби.

Қурол оти — бир ишни қилмоқ учун қурол бўлғучи нарсани билдирғали ўзакка *ғич, қич, гич, кич* қўшилади: *оққич, учғич, савағич, сузғич* каби.

Ўзакка «қи — ги» қўшилғанда ҳам қурол оти бўлади: *сипирғи, узанғи, чолғи* каби.

Ўзакка «оқ — ак» қўшилғанда ҳам қурол оти бўлади: *пичоқ, таёқ, ўроқ, қайроқ, қуршоқ, курак, элак, эмчак* каби.

Сўзга «чоқ — чак» қўшилғанда ҳам қурол оти бўлади: *ёрғучоқ, ўйунчоқ, қўғурчоқ, беланчак* каби.

Суфатга «лиқ — лик» қўшилғанда исмга айланадир: *шодлиқ, яхшилиқ, қизиллиқ, катталик, билимсизлик* каби.

Иш оти — 1) *ёздим, келдинг* каби сўзларнинг феъл эканликларини, ҳар феълда иш ишлағучи ҳамда замон маънолари борлиғини юқорида кўрган эдик.

Ёздим феълида бўлған ишнинг оти *ёзмоқ, келдим* феълидаги ишнинг оти *келмакдир*. Кўриладирким, бу турлий¹¹ иш оти ясамоқ учун «моқ — мак» қўшилади.

Буйруққа «маслик — маслиқ» қўшилса, юқоридағи иш отининг бўлишсизлари ҳосил бўлади: *ёзмаслик, келмаслик, ўқумаслик* каби.

2) Буйруққа «ш» қўшиб икинчи турлий иш оти ясалади: *билиш, ўқуш, ёзиш, чопиш* каби.

3) Буйруққа «им» қўшиб учунчи турлий «иш оти» ясалади: *билим, уним, чиқим, терим* каби.

4) Буйруққа «ув — ув» қўшилиб, тўртинчи турли иш оти ясалади: *ёзғу, келу(в), кулғу, олу(в), беру(в)* каби. Буйруқнинг кетида чўзғи бўлса ёлғиз «в» қўшилади: *сайлов, онглов, тилав* каби. Охирида «и — и» бўлған сўзларда «ув — ув» қўшимчаси қўшилғанда, «и — и» тушиб қолади: *таши — ташув* каби.

5) Буйруққа «нч» кўшилиб, бешинчи турли иш оти ясададир: *ишонч, қўрқунч, қувонч, ўқунч* каби. Бу турлий иш отини ҳар сўздан ясаб бўлмайдир. Эшитилган сўзларга махсус бўлиб, янгидан ясалмайдир.

6) Буйруққа «қин – ғин» кўшиб, олтинчи турлий иш оти ясададир: *тошқин, босқин, чопқин, шовқин, ёнғин, бузғин, қочқин* каби. Бу турлий иш отларини маъносини-да қўрқунч (даҳшат) бўлган феъллардан ясамоқ мумкундир.

Олиқ, сотиқ, солиқ, ёзиқ, тониқ каби буйруққа «қ – ғ» кўшилиб ясалганлар иш оти бўлиб эмас, «сода от» бўлиб ишлатиладир.

* * *

Кичикланган отлар бир нарсани, ё бир кишини сийламак, ё унинг кичиклигини кўрсатмак учун уни берилган отга «кичикланган от» дейиладир. Кичикланган отлар ясамоқ учун отга «чо – ча; гина – гина; гина – кина» кўшила-дир: *оғачо, китобча, келича, қизгина, қушқина* каби.

«Чиқ, чоқ, чак, лоқ» билан ясалмиш кичрайган отлар бўлса ҳам оздир: *чақалоқ, қизалоқ, келинчак, қопчиқ* каби.

* * *

Кўшма отлар – ики от ё бир суфат билан бир от кўшулиб бир нарсанинг оти бўлганда «кўшма от» дейиладир. Кўшма отдаги ики сўз ёзилганда бирлаштириладир: *Ойболта, оқсоқол* каби.

* * *

Яна бир турли(й) «кўшма от» бўладирким, ики-уч сўздан ясададир. Бироқ бу ики-уч сўздан ҳар бири ўзининг бурунги маъносини йўқотмайди. Бундай кўшма отлардаги сўзларни айрим-айрим ёзмоқ керакдир: *Маориф идораси, Марказ ижроия камитати* каби.

* * *

Бирлик-кўплик: юқорида кўрганимиз туб, ясама отларнинг ҳамаси бирлик отларидир. Бунларни кўплик отлари қилмоқ учун сўзларни айрим-айрим ёзмоқ керакдир: *қоғозлар, учқичлар, билимлар, келучилар, ёнғинлар* каби.

II. Суфатлар

Оқ, қора, яхши, ёмон, катта, қисқа.

Юқоридаги суфатлар «туб суфатлар»дир. Негаким, бир ўзакга кўшимча кўшиб ясалмағандир. Ики турли(й) ўзак-

нинг ҳар бирига қўшимча қўшиб ясалган суфатлар, яъни «ясама суфатлар» тубандагилардир:

1. *Билимли, отли, оқчали, энли* каби отға «ли» қўшилиб ясалган суфатлар, бир кишида, бир нарсада бир ҳолнинг, бир нарсанинг «борлиқ»ини кўрсатадир.

2. *Оқчасиз, билимсиз, отсиз, бўёвсиз, адабсиз* каби отға «сиз» қўшилиб ясалган суфатлар бир кишида, бир нарсада бир ҳолнинг, бир нарсанинг «йўқлиқ»ини кўрсатадир.

3. *Кечаги, шаҳардаги, кейинги, бурунги, ташқи, қишқи* каби отға «ғи – қи – ги» қўшилиб ясалган суфатлар бир вақтда ёки бир маҳалда «бўлганлиқ»ни билдиради: *кечаги сўз* «кеча бўлган сўз» демакдир.

4. *Сарғимтил, оқимтил, қизғимтил, қўкимтил, яшимтил* каби суфатлар бўёвнинг кучсизча бўлганини билдиргучи суфатлардир.

5. *Сарғиш, қизғиш, кўкиш, оқиш;* бунлар ҳам юқоридаги маънодаги суфатлардир.

6. *Оп-поқ, қоп-қора, кўм-кўк, қип-қизил, тип-тин(иқ), яп-яланғоч* каби бир нарсанинг суфатига куч бериб айтилган сўзлар ҳам «ясама суфатлар»дан саналади.

7. *Тарихий сўз, адабий журнал, фанний мақола, иқтисодий шўрода бўлган тарихий, адабий, фанний, иқтисодий* сўзлари каби арабча отларға «ий – ий» қўшилган сўзлар «нисбат суфати» бўлади.

8. *Йўлдош, қўлдош, мунгдош* каби отларға «дош – даш» қўшилиб алоҳида ясалганлар «ўртоқлиқ суфати» бўлади.

9. *Кумиш пичоқ, темир совит, олтин йузук, қамиш қалам, тош тахта* каби ики отдан биринчиси икинчисининг нимадан ясалганини билдирса «жинс суфати» бўлади.

10. Отға «чи – чи» қўшилиб, бир кишининг шу отнинг маъноси билан машғул бўлганини, уни ишлаганини билдиради. *Темирчи, кўмирчи, ёзучи, боручи, босучи, чопқунчи* каби.

11. *Ёзмоқчи, кетмакчи, ўқумоқчи, ўтурмоқчи* каби буйруққа «моқчи – макчи» қўшилиб ясалган сўзлар бир кишининг бир иш қилмоқ истагини билдиради. Бу турли суфатдан «чи» қўшимчаси туширилиб ҳам ишлатилгани бордир. *Мен сенга бу кун учрамак бўлиб турган эдим* каби.

12. *Ёзма, босма, қўшма, борма, терма* каби буйруқға «ма – ма» қўшилиб бир нарсанинг бир турли ишлатилганлигини билдирарлик суфат ясади: *ёзма китоб* (ёзилган

китоб), *босма китоб* (босилган китоб), *қўшма от* (қўшилган от¹⁾).

13. *Очиқ, ортиқ* каби буйруққа «қ — к» қўшилиб-да юқоридаги маънода суфат бўладир.

14. Бир нарсанинг бир суфатининг икинчи нарсадаги шу суфатдан ортиқ бўлмаганини билдирмак учун шу суфатка «роқ — рақ» қўшиладир: *Карим яхши, Жума яхшироқ; пичоқ кескин, қилич кескинроқ; онглироқ, билимсизрак* каби.

15. Бир кишида ё бир нарса ва суфатнинг ошиқ бўлганини билдирмак учун буйруқнинг кетига бир уст чўзғидин сўнг «ған» қўшилиб «оширма суфат» ясаладир: *учағон, чонағон, билағон* каби. Бу «ған» қўшимчаси йўғонлиқ, ингичкаликка тобеъ бўлмайдир.

16. *Озғин, кескин, қизғин, олғур, йиғлағур, ўлмағур, тўймағур, ўткур* каби буйруққа «ғин — фир», «гур — кур» қўшилиб ясалган суфатлар ҳам «оширма суфат» бўладир.

17. Суфатларнинг кетларига «қина — гина, кина — гина» қўшилиб «кичикланган суфат» ясаладир. Кичикланган суфат бир кишини сийламак, ё ундаги шу суфатнинг озлигини билдирмак истаган чоғларда ишлатиладир: *яхшигина, каттагина*.

18. Буйруққа «р» ҳарфи қўшилиб ясалган суфатлар шу суфатнинг «дойим»лигини билдирадир: *учар қуш, оқар сув, кўрар кўз, чопар от* каби.

Эскартиш: бу суфат келажак замон феъли ҳам бўладир. Учунчи турли олмош изларига (11 инчи бетга қарангиз) қўшилганда иш оти бўладир.

Сарт қилсин «кетари»га мундан.

(«Шайбонийнома»)

*Такаллум «айлари»да тил билан тиший лаби,
Бир ақийқу, бир инжуйу, бири маржон.*

(Бобир)

Барчин бу ердан «кўчари»ни билди.

(«Алпомиш»)

19. Буйруққа «қон — ган, ган — кан» қўшилганда ҳам суфат бўладир: *ўқуған йигит, ёзилған китоб, тошқин сув,*

¹⁾ «Китобни ёзма» деганда «ёзма» сўзи феълдир. «Ёзма китоб» деганда, ёзма сўзи суфатдир. Бу икиси орасида айирма босим (ударенность)дадир. Суфат бўлганда босим «ма — ма»нинг ўзида бўладир. Феъл бўлганда «ма — ма»дан бурунги бўғунда бўладир.

кеткан киши, келган киши каби (Бу ҳам олишма изларига қўшилғач иш оти бўладир: *кетканим, борганинг* каби).

20. Дойимлиқ суфатига «лиқ – лик» қўшилғач «ярарлиқ суфат»ка айланадир: *ўқурлиқ китоб, ёзарлиқ сўз, кўрарлик боғ, ўтурарлиқ ерда бўлган ўқурлиқ, ёзарлиқ, кўрарлик, ўтурарлиқ* суфатлари каби.

Бу турли суфатнинг «бўлишсизи» ҳам бўладир: *унут-маслиқ сўз, ўқумаслиқ хат* каби.

III. Сонлар

Бир киши, ики от, уч ёғоч.

Биринчи ой, икинчи ой, учунчи ой.

Бирор танга, икишар танга, учар танга.

Шунда ёзилган *бир, ики, уч; биринчи, икинчи, учунчи; бирор, икишар, учар* сўзларидан ҳар бири «сон» бўлиб: *киши, от, ёғоч, ой, танга* сўзлари «саналмиш» бўладир.

Сонлар бир нарсанинг – бир кишининг (қандайлигини эмас) **нечалигини-қанчалигини** кўрсатсалар ҳам сўзлар аро туришлари суфатдан айирмасиздир. Шунинг учун буларни ҳам суфатлардан санамоқ мумкиндир. Сонлар ҳам **туб сон, ясама сон** бўлиб икига ажраладир.

Бизда ишлаткан сонлар шунлардир.

Туб сон

Нарсаларни, кишиларни санамоқ учун айтилтурган сонлар *бир, ики, уч, тўрт, ўн, йигирма, қирқ беш...* каби. Бунларга «саноқ сон» деймиз.

Ясама сонлар

1. Сараланган нарсалар – кишилардан ҳар бирининг сарада тутган ўрнини белгилатмак учун айтилтурган сонлар *биринчи, икинчи, учунчи, тўрттинчи...* каби. Бунларга «сара сон» деймиз.

2. Кўбрак нарсани баравар улашканда айтилтурган (сўзлар) *бирор тангадан, икишар қаламдан, учар дафтар, бешар китоб...* каби. Бунга «улуш сон» деймиз. Кўринадир-ким «улуш сон»нинг саналмишга «дан – дан» ҳам қўшмоқ мумкин бўладир.

3. *Биртадан китоб, бештадан дафтар, йигирматадан олтин* деганимизда бўлган *биртадан, бештадан, йигирматадан* сонлари «улуш сон» бўладир.

4. Кўб нарса — кўб кишининг чин сонларин онглатмай чамалабгина айтмакчи бўлганда «чама сон» ишлатиладир: *ўнлаб китоб, юзлаб киши, йигирмалаб бола* каби.

5. Ики «саноқ»ни бирга қўшиб айтганда ҳам «чама сон» бўладир: *ики-уч талаба, ўн-ўн беш шаҳар, йигирма-ўттиз уй* каби. Бу турли чама сондаги ики саноқнинг орасиға чизик қўймоқ керақдир.

6. Саноқларнинг кетларига «ов — ав» қўшилиб ясалған сонларға «саналмишсиз» сон деймиз. Чунки бу турли сонлардан кейин саналмишлари айтилмай қоладир: *биров келди, унлар учов бордилар, болаларнинг олтовини кўрдим* каби. *Ики, олти* каби охирида «и — и» бўлған сонларға «ов — ав» қўшилганда «и — и» товишлари тушуб қоладир: *икав, олтов* каби. «Саналмишсиз сон»ларни суфатлар қаторида эмас, отлар қаторида санамоқ тузукроқ бўлар.

7. *Биз икаламиз келдик, унлар учаласи қолди* деганда кўрилған *икала, учала* сонлари бир ишни бирдан ортиқ кишиларнинг ўртоқлашиб қилғанларини билдирадир. Бунларға «ўртоқлиқ сон» деймиз. Ўртоқлиқ сон бирдан ортиқ сонларда бўладир. Ҳамда жуда оз ишлатиладир. Буни ҳам «саналмишсиз сон» каби исмлар қаторида санамоқ яхшидир.

8. Саналмишларни ошириброқ кўрсатмак учун ишлатилған *юзларча, мингларча, ўн мингларча* деган сўзларига «оширма сон» деймиз.

9. *Бир ютум сув, ўн қоп арпа, бир чеким тамаки, ики қадақ узум* деганда саноқлардан сўнгра келған *ютум, қоп, чеким, қадақ* сўзлари «ўлчов отлари»дир. Саноқлар отларға қўшилиб «ўлчов сони» бўладир. Унлардан кейин келған *сув, арпа, тамаки, узум* каби отлар эса ўлчов сонларининг саналмишлари бўладир.

* * *

Биринчидан етинчигача рақамлар билан кўрсатилған сонларнинг ўзларига-да саналмишларига-да кўблик белгиси бўлған «лар — лар» қўшилмайдир. Етинчи, саккизинчи рақамлар билан кўрсатилған сонларға ҳам «лар — лар» қўшилса ҳам бўладир: *Болаларнинг учовини кўрдим* деганимиз каби, *Болаларнинг учовларини кўрдим* демак мумкундир. *Унларнинг учаласи келди* деганимиз каби, *Унларнинг учалалари келдилар* демак ҳам мумкундир.

Тўқузинчи рақам билан кўрсатилған «оширма сон»нинг

саналмишига «лар — лар» қўшилса ҳам бўладир: *юз мингларча одам, юз мингларча одамлар* деганда икиси бирдир.

Ўнинчи рақам билан кўрсатилган «ўлчов сони»нинг ўзига-да «саналмиш»га-да «лар — лар» қўшилмайди.

Ўхшаш суфатлари «каби, ўхшаш, -дек, дай—дай, янглиғ, сингари» каби ўхшатғичлар ўзларидан бурун келган от билан бирга ўзларидан кейин келган отнинг суфати бўладирлар. Бу турли суфатларга «ўхшаш суфатлар» деймиз: *қуёш каби юзи, тонгга ўхшаш гавдаси, арслондай қичқирishi, оловдай кўзи, ўқ янглиғ сўзи, тамуғ сингари азоби бордир* деганимизда кўрилгани каби.

Суфатлардан сўнг келган отнинг «суфатли» аталганини юқорида кўрган эдик. Суфат бўлган сўз ўзининг «суфатли»си билан бирга келганда кўблик белгиси бўлган «лар—лар» ёлғиз «суфатли»га қўшилади. *Қизил байроқлар, отли аскарлар, ўқутучи кимсалар* каби.

Суфат бўлган сўз «суфатли»дан айрим келганда от ўрнига ўтган саналадир-да унга «лар—лар» қўшиладир: *отлилар келадилар, ўқутучиларни кўрдим, биринчилар ўтдилар* каби.

Отдан бурун эмас, феълдан бурун келган суфатлар суфат эмас, «ҳол» деб аталадир. Феълдан бурун келган суфатларнинг шу феълга ҳол бўлиши учун «қандай?» сўроғига жавоб бўла оломи шартдир.

Қандай ёзди? Қандай ўқуди? Қандай чиқди?.. сўроғларига жавоб: *у яхши ёзди, у ёмон ўқуди, у биринчи чиқди, у ўлгудек қийналди, у шошқин гапирди, у кўм-кўк чиқди, қўшун отли келди, у фарғонали кўринди...* каби.

Очар, чопар, тўкма, қийма каби тубда суфат бўлган, сўнгра ишлатила-ишлатила от бўлиб қолган сўзларга «отлашқан суфат» дейиладир.

IV. Феъллар

<i>Келдим</i>	<i>Ўқудим</i>	<i>Ёздим</i>
<i>Келсанг</i>	<i>Ўқусанг</i>	<i>Ёзсанг</i>
<i>Келмади</i>	<i>Ўқумеди</i>	<i>Ёзмади</i>

Юқорида ёзилган сўзларнинг ҳар бири бир феълдир. Ҳар бир феъл, бир иш билан унинг ишловчиси ҳамда бир замонни билдирадир деб юқорида кўрган эдик.

Бир феъл ўз маъносида бўлган шу уч булоқнинг ўзгаришига қараб ўзгаришларга учрайди. Феълнинг маъносида бўлган «иш» сўйловчи томонидан ишланса, *мен ёздим*

дейладир. Эшитучи томонидан ишланса, *сен ёздинг* дейладир. Икисидан бошқаси томонидан ишланса, *у ёзди* дейладир. Сўйловчи кўблик эса *биз ёздиқ* дейладир. Эшитучи кўблик эса *сиз ёздингиз* дейладир. Бошқаси кўблик эса *улар ёздилар* дейладир.

Демак, феълнинг ишловчи ўзгаришига қараб ўзгарганидан олти шакл ҳосил бўладир. Бу феълнинг олти шаклини **сўйловчи, эшитучи** демай олти рақам билан кўрсатувни мувофиқ кўрамыз:

Бирлик

1. Ёзди
2. Ёздим
3. Ёздинг

Кўплик

4. Ёздингиз
5. Ёздиқ
6. Ёздилар

Феълнинг маъносида бўлган иш ё бўлуиши бир ишдир, ё бўлмовчи бир ишдир. Феъл ҳам шунга қараб ики турли бўладир: *бўлишли феъл, бўлишсиз феъл*.

Бўлишли

1. Келди
2. Келдим
3. Келдинг
4. Келдилар
5. Келдик
6. Келдингиз

Бўлишсиз

- Келмади
- Келмадим
- Келмадинг
- Келмадилар
- Келмадик
- Келмадингиз

* * *

Феълнинг маъносида бўлган замон эса «ўткан замон, ҳозирги замон, сўнгги замон» бўлиб учка бўлинадир. Феълларни ҳам шу бўлишка қаратиб уч кўмага ажратамыз-да: «сўнгги замон, ҳозирги замон, ўткан замон феъллари» деймиз.

Биринчи кўма

Сўнгги замон феъллари

Бу кўмада **буйруқ, келажак, шарт, ўтинч, қўзгатиш** феъллари бордир.

Буйруқ

Бир ишнинг бўлишли ё бўлмаслигини истаб айтилган сўз «буйруқ»дир. Буйруқ бир феъл бўлгач, ишловчининг ўзгаришига қараб олти шаклда бўладир.

Туб шаклнинг бўлишлиғи *ёз, кел, ўқу, кет* каби сўзлардир.

Шунга «ма—ма» қўшилганда бўлишсиз буйруқнинг туб шакли ясалган бўладир: *ёзма, келма, ўқума, кетма* каби.

Бутун бўлишлиқ феъллар бўлишлиқ буйруқнинг туб шаклидан ясалган каби, бутун бўлишсиз феъллар ҳам бўлишсиз буйруқнинг туб шаклидан ясаладир.

Буйруқнинг туб шаклига «-сак, ай—ай, -нгиз, -синлар-синлар, айиқ—айиқ» қўшимчаларини қўшиб, қолган шакллари ясаладир:

<i>Бўлишлиқ буйруқ</i>	<i>Ёз, ёзсин, ёзай, ёзингиз, ёзсинлар, ёзайиқ; кел, келсин, келай, келингиз, келсинлар, келайиқ.</i>
------------------------	--

<i>Бўлишсиз буйруқ</i>	<i>Ёзма, ёзмасин, ёзмай, ёзмангиз, ёзмасинлар, ёзмайиқ; келма, келмасин, келмай, келмангиз, келмасинлар, келмайиқ.</i>
------------------------	--

Буйруқнинг маъносида бўлган талабга куч бермак учун буйруқнинг туб шаклида «ғил—гил» қўшиладир: *ёзғил, ўқуғил, борғил, кўрмагил, келмагил, кетмагил* каби. Яна шу тилак учун *ёзай, ёзмай* шаклларига «н» қўшиладир: *ёзайин, ишлайин, келмайин, ўқумайин, кўрайин* каби¹⁾.

Келажак феъллар

Бизда келажак феъллар ики турлидир;

Буйруққа²⁾ «ар—ар» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли, ёлғиз «ас—ас» қўшилиб бўлишсиз биринчи шакли ясаладир. Шундай қилиб, ясалган биринчи шаклга ишловчи белгилари бўлган олмош изларининг икинчи турлари қўшилса, бу феълнинг қолган шакллари бўлар.

Буйруқ

1

<i>Ёз</i>	<i>Ёзма</i>	<i>Кел</i>	<i>Келма</i>
<i>1. Ёзар</i>	<i>Ёзмас</i>	<i>Келар</i>	<i>Келмас</i>
<i>2. Ёзарсан</i>	<i>Ёзмаскан</i>	<i>Келарман</i>	<i>Келмасман</i>

¹⁾ Буйруқнинг сўйловчи кўблигининг бизнинг адабиётда турли шакллари бор. *Борайлиқ, келайлик, борали, келали, борайиқ, келайиқ.*

Булардан бизга букунгача *борайлиқ, келайлик* шакли ишлатилади. 1925 нчи йил май ойида Самарқандда чақирилган илмий конференция эса «йиғ, йик» қўшимчаларини «айлиқ—айлик» ўрнига қабул қилди: *борайиқ, келайиқ.*

²⁾ Бундан кейин «буйруқ» деганда бўлишли, бўлишсиз буйруқларнинг туб шакллари, яъни «ўзак»лар онглашилсин.

3. Ёзарман	Ёзмассан	Келарсан	Келмассан
4. Ёзарлар	Ёзмаслар	Келарлар	Келмаслар
5. Ёзармиз	Ёзмасмиз	Келармиз	Келмасмиз
6. Ёзарсиз	Ёзмассиз	Келарсиз	Келмассиз

2

Буйруққа «ажақ—ажак» қўшимчалари қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясаладир. Унга ишловчи белгиларидан биринчи турлилари қўшилғач, қолган беш шакли ясалган бўладир.

Йўған сўздан

Ёз	Ёзма
1. Ёзажақ	Ёзмаяжақ
2. Ёзажақман	Ёзмаяжақман
3. Ёзажақсан	Ёзмаяжақсан
4. Ёзажақлар	Ёзмаяжақлар
5. Ёзажақмиз	Ёзмаяжақмиз
6. Ёзажақсиз	Ёзмаяжақсиз

Ингичка сўздан

Кел	Келма
1. Келажак ¹⁾	Келмаяжак
2. Келажакман	Келмаяжакман
3. Келажаксан	Келмаяжаксан
4. Келажаклар	Келмаяжаклар
5. Келажакмиз	Келмаяжакмиз
6. Келажаклар	Келмаяжаксиз

Ўтинч феъл

Бу феълнинг ясалиши шундайдир: буйруққа «гай—гай» қўшимчаси қўшилиб биринчи шакли ясаладир.

Биринчи шаклга ишловчи белгиларнинг икинчи тури қўшилиб, қолган беш шакли тузиладир.

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзгай	Ёзмагай	Келгай	Келмагай
2. Ёзгайман	Ёзмагайман	Келгайман	Келмагайман
3. Ёзгайсан	Ёзмагайсан	Келгайсан	Келмагайсан

¹⁾ Бу феъл шу биринчи шакл суфат бўлиб ҳам ишлатиладир. Келажак замон каби.

4. Ёзғайлар	Ёзмағайлар	Келгайлар	Келмагайлар
5. Ёзғаймиз	Ёзмағаймиз	Келгаймиз	Келмагаймиз
6. Ёзғайсиз	Ёзмағайсиз	Келгайсиз	Келмагайсиз

Шарт феъл

Ишласанг, тишларсан.

Изласанг, топарсан.

Қор ёғмаса тўй бўлар.

Юқорида ёзилган гапларда *тишламак (емак)*нинг *иш-лашка, топмоқ*нинг *излашка, тўй*нинг-да *қор ёғмаслик*га боғли бўлгани кўриниб турадир.

Ўз маъносидаги ишка бошқа ишнинг боғланганлиғини билдирган феъллар «шарт феъл» бўладир. Шарт феъл шундай ясаладир: буйруқга «са—санг» қўшимчаси қўшиб шарт феълнинг биринчи шакли ясаладир.

Бу биринчи шаклга ишловчи белгилари қўшилиб қолган шакллари тузиладир.

<i>Ёз</i>	<i>Ёзма</i>	<i>Кел</i>	<i>Келма</i>
1. <i>Ёзса</i>	<i>Ёзмаса</i>	<i>Келса</i>	<i>Келмаса</i>
2. <i>Ёзсам</i>	<i>Ёзмасам</i>	<i>Келсам</i>	<i>Келмасам</i>
3. <i>Ёзсанг</i>	<i>Ёзмасанг</i>	<i>Келсанг</i>	<i>Келмасанг</i>
4. <i>Ёзсалар</i>	<i>Ёзмасалар</i>	<i>Келсалар</i>	<i>Келмасалар</i>
5. <i>Ёзсоқ</i>	<i>Ёзмасоқ</i>	<i>Келсак</i>	<i>Келмасак</i>
6. <i>Ёзсангиз</i>	<i>Ёзмасангиз</i>	<i>Келсангиз</i>	<i>Келмасангиз</i>

Шарт феълнинг 5 инчи «шакли» *ёзсоқ-ёзмасоқ* бўлса ҳам Тошкент ўзбеклари бунинг жойида *ёзсамиз, келмасамиз, ёзмасамиз, келсамиз* дейлар. Бу маҳаллий озчиликда бир ишлатиш бўлса ҳам тарихий, эски бир ишлатишдир. Сўнгроқда бундан сўз очамиз.

Шарт феълнинг олтинчи шакли *ёзсангиз, ёзмасангиз* бўлса-да, бизда *ёзсанглар, келсанглар* шаклида ҳам ишлатиш бордир.

Шарт феъл бошқа бир ишнинг ўзига боғли эканини билдирмасдан, сода ўзи ишлатилса, «умид-армон» маъносини берадир.

*Кўнгли тилаган муродга етса киши,
Ё борча муродларни тарк этса киши.
Бу ики муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.*

(Бобир)

Кўзгатиш феъл

Шарт феълларга «чи—чи» кўшилганда «кўзгатиш феъл» бўладир:

1. Ёзачи	Ёзмасачи
2. Ёзсамчи	Ёзмасамчи
3. Ёзсангчи	Ёзмасангчи
4. Ёзсаларчи	Ёзмасаларчи
5. Ёзсоқчи	Ёзмасоқчи
6. Ёзсанг(из)чи	Ёзмасанг(из)чи

Икинчи кўма

Ҳозирги феъллар

Ҳозирги феълларнинг бизда уч шакли бордир.

1

Кетида чўзғи ҳарфи бўлган буйруққа «йдир—йдир» кетида қўшилиб, чўзғи ҳарфи бўлмаган буйруққа «адир—адир» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли тузиладир.

Бу биринчи шаклга ишловчи белгиларнинг турлари қўшилиб, бу феълларнинг қолган беш шакли ясаладир. Бироқ бу феълнинг биринчи, тўртинчи шаклидан бошқаларда «дир—дир» қўшимчаси тушиб қоладир.

Кети чўзғисиз буйруқдан

Ёз	Ёзма
1. Ёзадир	Ёзмайдир
2. Ёзаман	Ёзмайман
3. Ёзасан	Ёзмайсан
4. Ёзадирлар	Ёзмайдирлар — ёзмайлар
5. Ёзамиз	Ёзмаймиз
6. Ёзасиз	Ёзмайсиз

Кети чўзғили буйруқдан

Ўқу	Ўқума
1. Ўқуйдир	Ўқумайдир
2. Ўқуйман	Ўқумайман
3. Ўқуйсан	Ўқумайсан
4. Ўқуйдирлар — ўқуйлар	Ўқумайдирлар — ўқумайлар
5. Ўқуймиз	Ўқумаймиз
6. Ўқуйсиз	Ўқумайсиз

Яна умидга ошён қурадир.

(Чўлпон)

Азизбек осонлиқ билан жон берадирган кўринмайдир.

(Жулқунбой)

Бу феълнинг биринчи, тўртинчи шаклларидаги «дир—дир» кўшимчасида бўлган «р» ҳарфи халқ тилида кўбрак «и—и» ҳарфига айлантирилади:

Ёзадир ўрнида *ёзади*

Ёзмайдир ўрнида *ёзмайди*

Ёзадирлар ўрнида *ёзадилар*

Ёзмайдирлар ўрнида *ёзмайдилар* дейиладир.

2

Буйруққа бир уст чўзғиси бергандан сўнг «ётир» кўшилиб биринчи шакли ясалади, қолган беш шаклини ясамоқ учун ишловчи белгиларининг икинчи турларини шул биринчи шаклига қўшмоқ керак:

Ёз

Келма

1. *Ёзаётир*

Келмаётир

2. *Ёзаётирман*

Келмаётирман

3. *Ёзаётирсан*

Келмаётирсан

4. *Ёзаётирлар*

Келмаётирлар

5. *Ёзаётирмиз*

Келмаётирмиз

6. *Ёзаётирсиз*

Келмаётирсиз

3

Ёзмоқ — *кетмак* каби иш отлариға «да—да» кўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясалади. Қолган беш шаклини тузмак учун ишловчи белгиларининг икинчи турларини шу биринчи шаклга қўшмоқ керакдир.

Ёзмоқ (йўғон сўздан)

Келмак (ингичка сўздан)

1. *Ёзмоқда(дир)*

Келмакда(дир)

2. *Ёзмоқдаман*

Келмакдаман

3. *Ёзмоқдасан*

Келмакдасан

4. *Ёзмоқдалар*

Келмакдалар

5. *Ёзмоқдамиз*

Келмакдамиз

6. *Ёзмоқдасиз*

Келмакдасиз

Бу феълнинг биринчи шаклига «дир — дир» ҳам кўшилади.

Тубдан бу феъл бизнинг шевада йўқдир. Бошқа шевадаги турк матбуотидан сўнг замонда бизга ўтиб қолгандир. Бу феълнинг бўлишсизи бизда ишлатилмайдир.

Учинчи кўма

Ўткан феъл

Ўткан феъллар кўмасинда уч турли феъл бордир: кўрилган феъл, эшитилган феъл, ҳикоя феъли.

Кўрилган феъл

Бу феъл бир ишнинг ўткан замонда бўлиб-бўлмаганини билдирадир. Буйруққа «ди—ди» қўшилғач, «кўрилган феъл»нинг биринчи шакли тузиладир. Шу биринчи шаклига биринчи турли ишловчи белгиларини қўшиб бу феълнинг қолган беш шакли ясаладир:

<i>Ёз</i>	<i>Ёзма</i>	<i>Кел</i>	<i>Келма</i>
1. <i>Ёзди</i>	<i>Ёзмади</i>	<i>Келди</i>	<i>Келмади</i>
2. <i>Ёздим</i>	<i>Ёзмадим</i>	<i>Келдим</i>	<i>Келмадим</i>
3. <i>Ёздинг</i>	<i>Ёзмадинг</i>	<i>Келдинг</i>	<i>Келмадинг</i>
4. <i>Ёздилар</i>	<i>Ёзмадилар</i>	<i>Келдилар</i>	<i>Келмадилар</i>
5. <i>Ёздиқ</i>	<i>Ёзмадиқ</i>	<i>Келдиқ</i>	<i>Келмадиқ</i>
6. <i>Ёздингиз</i>	<i>Ёзмадинглар</i>	<i>Келдингиз</i>	<i>Келмадингиз</i>

Бу феълнинг олтинчи шакли *ёздинглар, келдинглар, ёзмадинглар, келмадинглар* деб ҳам ишлатиладир. Бу феълнинг бешинчи шакли Тошкент шеvasида (ёздиқ ўрнида) *ёздимиз, ёзмадимиз* деб...

Эшитилган феъл

Бу феъл бир ишнинг кўбдан бери бўлган ё бўлмаганин хабар беради. Эшитилган феълнинг бизда икки турлиси бордир:

1

Буйруққа «ған—ған» қўшиладир.

Бу билан ҳосил бўлган биринчи шаклга ишловчи белгиларидан икинчи турлисини қўшмоқ билан бу феълнинг қолган беш шакли ясаладир:

<i>Ёз</i>	<i>Ёзма</i>	<i>Кел</i>	<i>Келма</i>
1. <i>Ёзған</i>	<i>Ёзмаған</i>	<i>Келған</i>	<i>Келмаған</i>
2. <i>Ёзғанман</i>	<i>Ёзмағанман</i>	<i>Келғанман</i>	<i>Келмағанман</i>
3. <i>Ёзғансан</i>	<i>Ёзмағансан</i>	<i>Келғансан</i>	<i>Келмағансан</i>

4. Ёзғанлар	Ёзмағанлар	Келганлар	Келмаганлар
5. Ёзғанмиз	Ёзмағанмиз	Келганмиз	Келмаганмиз
6. Ёзғансиз	Ёзмағансиз	Келгансиз	Келмагансиз.

2

Буйруққа «миш—миш» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли тузилгандан кейин ишловчи белгилари билан қолгон беш шакли ясададир:

Ёз ¹⁾	Ёзма
1. Ёзмиш	Ёзмамиш
2. Ёзмишман	Ёзмамишман
3. Ёзмишсан	Ёзмамишсан
4. Ёзмишлар	Ёзмамишлар
5. Ёзмишимиз	Ёзмамишимиз
6. Ёзмишсиз	Ёзмамишсиз

Ҳикоя феъли

Бу феъл бир ишнинг яқиндағина бўлиб-бўлмаганидан хабар бермак учун ишлатиладир. Буйруққа «-пдир» қўшимчаси қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясададир.

Шу биринчи шаклига ишловчи белгилари қўшилиб қолган беш шакли тузиладир:

Ёз	Ёзма
1. Ёзипдир	Ёзмапдир
2. Ёзипман	Ёзмапман
3. Ёзипсан	Ёзмапсан
4. Ёзиплар — ёзипдирлар — ёзипдилар	Ёзмаплар — ёзмапдирлар — ёзмапдилар
5. Ёзипмиз	Ёзмапмиз
6. Ёзипсиз	Ёзмапсиз

Қўшма феъллар

Ёздим, бошладим.

Бизда юқоридағи ики феъл бир-бирига қўшилиб, икисининг маъноларидан аралаш «бир маъно» бературган бир феъл бўладир: *ёза бошладим, кела бошладим* каби.

Бунга бир «қўшма феъл» деймиз. Қўшма феълда маъ-

¹⁾ Энг бурунғи турк тили намуналарида бу шаклни учратиш мумкун. «Девони луғати турк»да «кечтимиз» каби шаклларига учраш мумкун бўлгани каби Ўрхун ёзувларидан «Култакин битик тоши»да ҳам «соладимиз, кўндуртимиз» шакллари бордир.

нонинг оғирлиғи биринчи феълда бўлиб, икинчи феълнинг маъноси унга «қайд» бўлиб қоладир.

Қўшма феъл ясамоқ учун биринчи феълнинг буйруғи, кети чўзғили бўлса «й», кети чўзғисиз бўлса «а-а» қўшиладир-да, икинчи феъл ўз ҳолича қоладир: *ёза бошлади, ўқий бердим, йиқила қол, ўлаёздинг, сўйлайтурган* каби.

Қўшма феълнинг замон билан, ишловчи билан, бўлишлиқ-бўлишсизлиқ билан ўзгаришлари ҳамаси икинчи феълда бўладир.

Биринчи феъл ўзгармай қоладир: *ёза бошладим, ёзмай бошладим* деганда бу ики феълнинг икаласи бўлишлиқ феълдир; негаким, икисида икинчи феъл бўлишлидир: *ёза бошламадим, кўра олмадинг* деганда бу ики қўшма феълнинг икаласи ҳам бўлишсиз феълдир. Негаким, икисининг ҳам икинчи феъллари бўлишсиздир.

Айрим феълнинг замон билан, ишловчи билан, бўлиш(сизлиқ)-бўлмаслиқ билан қанчалар ўзгариб турганини кўрдик. Мана қўшма феълнинг ҳам худди шунча ўзгаришлари бўладир. Қисқача айтканда, айрим феълнинг тўрт кўмаси бўлгани каби бунинг ҳам шундай тўрт кўмаси бордир.

Қўшма феъллар билдирганлари маънога кўра неча турли бўладир.

1. Бошлов феъли: ёза-бошла, ёза-бошлама, ёзмай-бошла, кўра-бошламадим, туша-бошладинг, бора-бошла, кела-бошлаган...

2. Яқинлаш феъли: ўла-ёздилар, кира-ёзмадим, кира-ёздинг, йиқила-ёзгансан, кўрмай-ёздингиз...

3. Ошиқма феъли: ёза-қол, ёзмай-қол, айта-қолди, эшита-қолмас, бора-қолажақ, ура-қолди, айлана-қолай, бера-қолдилар...

4. Довом феъли: ёза-берди, гапура-берма, ўқуй-берасан, айта-бер, кета-беринг, ура-берган, соча-бердим, тўкила бердилар, ола-берма...

5. Бўлдириш феъли: бора-оларман, тура-олмайсан, кўра-олажакман, олол-майман, кета-олармиз, келолмаймиз, беролмайсан, қўёлмайсиз...

6. Бўлмоқ, қилмоқ, этмак каби феъллар; арабча, туркча суфат ё отга қўшилиб бир феъл бўладирлар. *Мумкун бўлди, яхши этдинг, мен уни кулги қилдим, мен сени дўст тутдим* каби.

Хат ёздим, шаҳар бордим, ўғри тутдим, иш қилди деган-

да бу сўзларимиздан ҳеч бири қўшма феъл бўлмайди. Негаки, бунлардаги от билан феъл орасида «ни–ни» ё «га–га» қўшимчаси келтириб айтканда маънолари бузилмайди. *Хат ёздим – хатни ёздим, шаҳар бордим – шаҳарга бордим, ўғри тутдим – ўғрини тутдим, иш қилдим – ишни қилдим* каби. Юқоридаги қўшма феълларда эса феъл билан от орасида «ни–ни», «га–га»ни келтиргач маънолари бузилади.

Мумкун бўлди ўрнида мумкунни бўлди,

Яхши этдинг ўрнида яхшини этдинг,

Дўст тутдим ўрнида дўстни тутдим деб бўлмайди.

Бир феъл ё бир от кўмакчи феълга қўшилиб ҳам қўшма феъл бўлади. Бу турли қўшма феълни билмак учун бошқа кўмакчи феълни билишимиз лозимдир.

Кўмакчи феълнинг ўзаги, буйруғи эр иш оти эрмакдир. Бироқ бунларнинг икиси ҳам ишлатилмайди. Бу ўзакдан ясаган феълларнинг ишлатилган баъзилари шунлардир:

1. *Эди, эдим, эдинг, эдилар, эди, эдингиз.*

2. *Эрир, эрирман, эрирсан, эрирлар, эрирмиз, эрирсиз.*

3. *Экан (дир-дир), эканман, экансан, эканлар, эканмиз, экансиз.*

4. *Эмиш, эмишман, эмишсан, эмишлар, эмишимиз, эмишсиз.*

5. *Эса, эсам, эсанг, эсалар, эсак, эсангиз.*

6. *Эмас, эмасман, эмассан, эмаслар, эмасмиз, эмассиз* (бунлар аслида эрди, эркан, эрмиш, эрса бўлиб сўнграларда «р» ҳарфи тушиб қолган). Юқорида олти рақам билан кўрсатилган кўмакчи феъллардан бештасининг бўлишсизини ясмоқ учун унда бурун «эмас» феълени келтирмак керак:

1. *Эмас эди, эмас эдим...*

2. *Эмас эрир, эмас эрирман...*

3. *Эмас экан, эмас эканман...*

4. *Эмас эмиш, эмас эмишман...*

5. *Эмас эса, эмас эсам...*

Кўмакчи феълнинг ишлатилиши

Бу кўмакчи феъли ўткан феъллар кўмасидан «қўрилган феълга» қўшилмайди; сўнгги замон феъллар кўмасидан қўзғатиш феълга ҳам қўшилмайди. Бошқа ҳамаларига қўшилиб улардаги «хабар» маъносини «ҳикоя» маъносига айландиради:

1. *Мен келиб эдим, у келмаб эди, сен кўриб эдинг.*

2. *Мен келмиш эдим (келмишдим), у келмас эди (келмамишди)...*

3. Мен келган эдим (келгандим), у келмаган эди (келмаганди — келган эмасди)...
4. Сен ёзмоқда эдинг, унлар ёзмоқда эдилар...
5. Мен ёза эдим.
6. Сен ёза эдинг, сен ёзмай эдинг...
7. Ёзса эди, ёзсанг эди, ёзса эди, ёзсанг эдинг...
8. Ўқутгай эдим, кўрмагай эдинг, ўқутмагай эдингиз...
9. Ёзажақ эди, келмаяжак эди, ёзажақ эди(м), ёзмаяжак эдим.

10. Ёзар эдим, ёзмас эдим (ёзмас-дим), ўқур эдим.

11. Келаётир эди (келаётир-ди), келаётирман...

Кўмакчи феъллардан эди, экан, эмиш шакллари «ди—ди, кан, миш» шаклларида қисқартирилганда томирдан чизик (-) билан ажратилади: келмиш-дим, ёзар-кан.

Кўмакчи феъллар суфатга, отга ҳам қўшилиб қўшма феъл ясайдир: у кун келган киши Аҳмат эди; бизнинг байроқ қизил эди; мен ичкан сув экан; у бизда ўқитғуч(и) эмиш каби.

Феълларнинг бобларга айрилиши

Аҳмат сабоғини ўқуди; Муаллим талабани чақирган; Чўлпон шеърини юбормайдир.

Юқоридаги гапларда ўқуди, чақирган, юбормайдир сўзлари феъллар бўлиб Аҳмат, муаллим, Чўлпон шу феълларнинг ишловчиларидир. Биз бу феълларни ишловчилари билангина:

Аҳмат ўқуди;
Муаллим чақирган;
Чўлпон юбормайдир

деганда сўзимизни тинглаган киши «нимани? кимни?» деб, албатта, сўрайди. Биз шу сўроқларга жавоб бўлсин деб сабоғини, талабани, шеърини деган бўламиз.

Демак: бу феъллар, ўз ишловчиларидан содир бўлгач таъсирлари бошқа бир кимса ё бошқа бир нарсага тушадир; у ҳам сабоқ, талаба, шеърдан иборатдир.

Ишловчидан содир бўлгач таъсирлари бошқа бир нарса ё кимсага тушкан феълга биринчи боб «ўтиш феъл» деймиз — бу бир.

Ёғмур ёғмайдир;
Булутлар кеткан;
Кўёш чиқди.

Бу гаплардаги *ёғмайди*, *кеткан*, *чиқди* сўзларидан кейин «нимани? кимни?» деган сўрашлар бошлайди. Демак: бу феъллар ўз ишловчиларидан содир бўлғач, таъсирлари бошқага тушмайди, бундай феълга икинчи боб «салт феъл» деймиз — бу ики.

* * *

Шариф Турсун билан сўзлашди.

Турсун билан Шариф сўзлашдилар.

Ики ўртоқ сўзлашдилар.

Бу гапларда кўрганимиз *сўзлашди*, *сўзлашдилар* феъллари бир ишнинг ики ишловчи томонидан бир-бирларига қаратиб ишланганлигини билдиради. Бундай феълга учинчи боб «ўртоқлик феъл» деймиз.

Ўртоқлик феълни ясамоқ учун бўлишлиқ буйруқга «иш — иш» қўшилади: *ёзишадир*; *ёзишармиз*; *келишканмиз* каби. Буларни бўлишсиз қилмоқ учун «иш — иш»дан сўнг «ма — ма» қўшилади: *ёзишмайди*, *ёзишмаймиз*, *келишмагансиз* каби — бу уч.

* * *

Бу бобларнинг ҳар бирдан бошқа боблар яшаш

Бу уч феълнинг (боблари) туб бобларидир. Бунларнинг ҳар бирдан бошқа боблар тузмак учун айрим қоидалар бор.

1

Ўтим феълларининг бўлишлиқ буйруқлариға «тир — дир» қўшилиб икинчи даража «ўтим феъл» ясалади. Буни бўлишсиз қилмоқ учун «тир — дир»дан сўнг «ма — ма» қўшилади:

«-тир» қўшилгани: *очтир*, *очтирма*, *чектирма*, *чектир*, *чектиради*. «-дир» қўшилгани: *ёздир*, *ёздирма*, *билдир*, *билдирма*, *билдирган*. Бир хил феълларга «-тир» қўшилмасидан ёлғиз «-т» бир хилда ёлғиз «-р»гина қолади:

«-р» қолгани: *учир*, *оширдилар*, *пиширганлар*.

«-т» қолгани: *йиқит*, *ўқут*, *безат*, *ясатмадинг*, *ўқутмадим*.

2

«Салт феъл»лардан ҳам юқоридаги қоидаға қараб ўтим феъллар ясалади. Бироқ бунлар маъно эътибори билан биринчи даража ўтим феъл бўладирлар¹⁾:

¹⁾ Чунки бунлар ўтим феълдан эмас, салт феълдан тузилгандир.

«-тир» кўшилғани: *келтир, келтирмайдир, келтирган, келтирмайжак.*

«-дир» кўшилғани: *синдир, қондирма, миндирдинг, миндирдилар.*

«-т» кўшилғани: *ясатғанлар, ўйнатингиз, ўлтуртмадим, ўйнат.*

«-р» кўшилғани: *туширса, туширмаса, чиқарғил, ботирма.*

Юқоридағи қоидалардан ташқари ҳар ики бобдан ҳам баъзи ўтим феъллар ясалғандир. *Кўргач, кўрсат, тўйғур, турғур, етकिनгиз* каби.

3

Ўртоқлиқ феъллар ёлғиз «-тир» кўшимчаси билангина ўтим феълга айланадир:

Келиштирдим, келиштирмадим, бузиштирдилар, ириштирғанлар, айтиштирмадим, алиштирса, алиштирмаса кабилар.

Юқорида кўрганимиз ўтим феълларни янадан орттирмоқ учун «тир-т» кўшимчаси кўшиладир;

«Тир-дир-р» билан тузилганига «т» кўшилғани *Билдирт, синдирт, ёздирт, билдирма, чектиртинг, оттиртиллар, келтиртмадилар, пиширт, ичиртма, чиқартиб, ботиртқан эдим.*

«т» тузилганига «тир» кўшилғани *Ўқуттир, яшаттир, ўқуттирмадилар, ясаттирамиз, безаттирмаган, кўрсаттирмаган эдим, тинглаттирма.*

4

Сен китобни очдинг — китоб очилди.

Муаллим мени чақирди — мен чақирилдим.

Шогирд сабоғини ёзғандир — сабоқ ёзилғандир.

Биринчи қатордағи *очдинг, чақирди, ёзғандир* феъллари ўтим феъллардир. Бу феълларнинг ишловчилари *сен, муаллим, шогирддир*, шу ишловчиларни гапдан чиқарамиз-да жойларида *китоб, мен, сабоқ* сўзларини кўшиб юқоридағи феълларини шуларга нисбат бериб айтамиз: *китоб очилди, мен чақирилдим, сабоқ ёзилди.*

Бундай қилғанда *очдинг, чақирди, ёзған* феълларини бир

оз ўзгариб қолганини, буйруқлариға «ил – ил» қўшимчаларининг қўшилганини кўрамыз.

Бу феълларға «мажхул» (белгисиз) феъллар дейиладир, бу юқоридағи уч бобнинг тўртинчисидир.

Ўртоқлик, ўтим, салт бобларининг ҳамасидан, буйруқға «ил–ил» қўшмоқ билан мажхул (белгисиз) феъл ясаладир. Бу феълнинг бўлишсизидағи «ма–ма» қўшимчалари «ил–ил»дан сўнг келадир: *ёзилди, ёзилмадим, ўқулган, ўқулмаган, бериладир.*

Ўтим феъллардан мажхул феъл

Ёздирилди, ўқитилмайдир, ўқуттирилса, ясаптирилган, келиштирилсин, йиғиштирилган, ириштирилмайдир, келиштирилмайдир.

Ўртоқлик феълдан

Ёришилди, келишилган, сўзлашилгай, йироқлашилгай, ёзилишмайдир, келиш(ил)магай, сўзлашилмаган, йироқлашилмаган.

Салт феълдан

Борилди, чиқилди, юрилди, чарчалди, етилди, борилмади, чиқилмади, юрилмади, етилмаган.

Бил, қол, кел каби кети «-л» бўлган буйруқлардан «мажхул» феъл ясамоқ учун яна «ил–ил» қўшимчаси қўшилмайдир. Бунларнинг мажхуллари «ин–ин» қўшимчаси билан тузиладир.

Билинди, келинди, келинадир, шилингандир, қилинадир, олингандир, илинмиш каби.

5

Кети «-л» бўлмаган буйруқларға ҳам «ил–ил» қўшилиб тузилган бир турли феъл бор; *кўринадир, ўйғанди* каби. Бу турли феълни мажхул феъллар қаторида санай олмаймиз. Чунки бунларнинг мажхуллари *кўриладир, ўйқотилди* феълларидир. *Кўринмак, ўйғотмоқ, кўрилмак, ўйғатилмоқ* орасидағи айирма буюқдир. Булар «ўзлик феъл» бўладир, биз бу «ўзлик» феълларини мажхуллари билан бирга ёзиб кўрсатамиз:

Мажхуллар

Кўрилди

Ювилди

Севилди

Тортилди

Ўзликлар

Кўринди

Ювинди

Севинди

Тортинди

*Безалди
Ясалди
Ўргатилди
Овутилди*

*Безанди
Ясанди
Ўрганди
Овунди*

Билинмак, шилинмак, қолинмоқ каби ики «-л»ни бир ерда келтирмаслик учунгина «ин—ин» билан тузилган «мажхул» феъллар ҳам «мажхул» ҳам «ўзлик» феъли бўлиб ишлатиладир.

Икинчи ўриндан ясалган феъллар

Буйруқга эмас, от-суфатка қўшимчалар қўшиб тузилган феълларга «икинчи ўзакдан ясалган феъллар» деймиз, бу турли феъллар от ё суфатка, кўбрак «ла—ла» қўшиб ёзилади:

*Кучламак
Улуғламақ
Оқламақ
Қораламақ
Тишламак
Қишламақ
Таёқламақ*

*Мажбур этмак
Таъзим, ҳурмат қилмоқ
Гуноҳсиз топмоқ
Гуноҳли топмоқ
Тиш билан олмоқ
Қишда турмоқ
Таёқ билан урмоқ*

«Лаш—лаш», «лан—лан», «ай—ай» билан ясаладир:

Сўллашмоқ, қизиллашмоқ, ўклашмак, қизармоқ, кўчирмак, оқармоқ, отланмоқ, сарғайтмоқ, кўпайтмак, озаймоқ каби.

6

1. Темирни кўрдим, Темир менга дафтар берди.

2. Ўртоғимга бордим, ўртоғимдан китоб олдим.

Юқоридаги гаплардан *Темир* билан *ўртоқ* сўзлари икки-шар йўла айтилган. Бу қоидага кўра бузуқ эмас бўлмаса ҳам эшитилишда совуқдир. Бу гапларни енгиллатмак ҳамда бир сўзни ики йўла қайтариб айтишдан қутулмоқ учун икинчи йўла айтилган *Темир* ҳам *ўртоқ* сўзларини «у» сўзи билан алмаштирамиз—да *Темирни кўрдим, у менга дафтар берди. Ўртоғимга бордим, ундан китоб олдим* деймиз.

Бир кишига *ёздинг!* демакчи бўлганда унинг отини айтиб *Аҳмат ёздинг* демаймиз—да, *сен ёздинг* деймиз. Кўбга қараб *ёздингиз* демакчи бўлганда ҳамасининг отини айтиб турмаймиз—да *сиз ёздингиз* деймиз. Бир киши ўз отини «мен» сўзи билан кўб кишилар ўз отларини «биз» сўзи билан

алмаштирадирлар. Бир ёки бир неча отларға олиштирилиб келтирилган шу қисқа сўзларға «от олишмалари», яъни ёлғузча «олмош»лар деймиз. Олишмалар шулардир:

От олишмалари

Бирликда

1. У
2. Мен
3. Сен

Кўпликда

4. Улар – унлар
5. Биз – бизлар
6. Сиз – сизлар

Кўрсаткич олмошлари

Яқин кўрсаткичлар

Бу – бул

Шу – шул

Ушбу

Мана

Мана бу

Мана у

У – ул

Ўша – ўшал

Ана

Ана у (ану)

Булар – бунлар

Шулар

Ушбулар

Манавлар

Мана булар

Мана улар

Улар – унлар

Ўшалар

Анавлар

Ана улар

Сўраш олишмалари

Нечун? нучук? нега? нендай? қандай? қалай? қачон? қайда? қаёқ? ким? нима? қанча? неча?

Булардан «ким» – кимсалардан, «нима» – нарсалардан, «қачон» – чоғдан, «қайда, қаёқ» – ўрундан, «қанча» – ўлчовдан, «неча» – сондан, «қандай, нучук» – ҳолдан, «нечун, нега» – сабабдан сўрашқа ишлатиладир.

7

Кўмакчи сўзлар

Сўзнинг етинчи тури «кўмакчи сўзлар»дир. Кўмакчи сўзларнинг беш турли сўздан айирмаси шундайдир.

Булар от, феъл, суфатларға қўшилтурган қўшимчаларнинг ҳеч биртасини қабул қилмайди: *аслага, сираға, энгдан* дейилмайди.

1. Кучайтиш кўмакчилари: *асру, жуда, ҳеч, албатта, асла, сира, энг, буткул, худди.*

Бунлар бир гапнинг ё бир сўзнинг маъносини кузатмак учун ишлатиладир. Ишлатилишлари шундайдир:

Биз сени «асла» кўрмадик. Бу «асру» узундир.

Сен мени «ҳеч» кўрмадинг. У «жуда» қисқадир.

Бу китоб «сира» битмайдир. Эрта «албатта» борамиз.

«Энг» яхши бир китоб бер! «Чиндан» кўб гаплашдинг.

2. Ўрун кўмакчилари: *ора, ичра, ўзаро, ўзра.*

Шаҳар «ора» кирдим.

Уй «ичра» ўтирдик. Бош «ўза» қўйдим.

Тағин, дахи, билан, -ала, -ла, яна, ҳам, да – да сўзлари икки маънони йиғиб, қабатлов кўмакчи бўладир.

Мана «тағин» келди; бу «дахи» келди. Шариф ила Карим келди. Яна ёз! Сен «ҳам» ёз! Аҳмат, Шариф «ҳам» Каримни кўрдим. Шариф келган эди, Аҳмат-да келди.

Йўқса, агар, агарча бунлар шарт кўмакчиларидир. Бунлардан *агар* билан *агарча* сўзлари форси(й)чадир. Бизда ишлатилишлари сира лозим эмасдир. Чунки *Агарча сен келмадинг мен келдим* деган гапнинг туркча-ўзбекчаси *Сен келмасанг-да мен келдимдир. Агар келсанг* деганда ҳам *агар* ортиқчадир. *Келсангнинг ўзидан агар* онглашиладир.

Балким, ё, ёки, ёхуд сўзлари аниқсизликни билдирадир. *Кошки, шояд* орзу кўмакчисидир.

Эссиз, афсус, аттанг, а, хай аттанг армон кўмакчиларидир.

Сайин – сайи нисбат кўмакчисидир. Икки феълнинг маънолари орасидаги боғланишларини кўрсатадир: *У борган «сайин» биз қочдик, Қуёш кўтарилган «сайин» ҳаво исина борди.*

«ғина – гина, қина – кина, фақат» – бунлар чеклаш кўмакчисидир. Фақат биз келдик, биргина келмай қолдик.

«Ким, ки» тафсир, изоҳ кўмакчисидир. *Билдираманким, эълон қилинадирки...*

Бироқ, лекин сўзлари айtilган бир гапдан бир нарсани «чиқариш» кўмакчисидир. *Ҳама олдилар, «бироқ» мен қолдим.*

Учун, чунки – сабаб кўмакчисидир.

«Ча – ча» – чама кўмакчиларидир: *йигирмача, юзча, мингларча.*

Нисбат кўмакчиси ҳам бўладир: Русча, туркча, арабча гапурадир, инсонларча ишлайдир.

Замон кўмакчиси ҳам бўладир: мен келганча ўтир.

Довур – бир ишнинг сўнграсини кўрсатмак учун ишлатиладир: *Шаҳарга довур борамиз, юз йилга довур кутамиз. Довур ўрнида «ча – ча» ҳам ишлатиладир.*

Оҳ, уф, ах – бунлар қайғи, туйғи кўмакчиларидир.

8

Белгилар

«-ми» сўров белгисидир.

«-нинг» бир нарсанинг кимга, нимага қарашлиғини кўрсатадир – қараш белгисидир: *Унинг боғчаси, боғчанинг эшиги, Шарифнинг китоби, Элбекнинг шеъри.* Қараш белгиси бир отқа қўшилғач, ундан кейин келган бир отга учинчи турли «олмош излари» қўшилади. *Барчаси, қопчаси, менинг қаламим, сенинг қоғозинг, уларнинг шеърлари, сизнинг ишингиз, бизнинг туришимиз* каби.

«ниқи – ники» бу ҳам қараш белгисидир. *Бу китоб Аҳматники, бу шеър Ботуниқи.*

«ға – га, дан – дан, да – да, ни» бунлар бир феълнинг ишловчидан бошқа кимга, нимага нисбат бўлганини кўрсатадир.

«ни – ни» тушма белгисидир. *Мен китобни ёздим* деганда ёзмоқ иши таъсирининг китобга тушкани билинадир.

«ға – қа, га – ка» бориш белгисидир: *Мактабга бордим, шаҳарга қочдим, талабага китоб бердим* деганда бундағи феъллардан *мактаб, шаҳар, талабага* қаратган бир ҳаракат борлиғи онглашилади.

«дан – дан» чиқиш белгисидир. *Уйдан келдим, китобдан онгладим* дегандай феъллардан онглашилган ҳаракатнинг *уйдан, китобдан* бошлангани онглашилади.

«да – да» ўрун белгисидир. *Уйда ўтурдим, мактабда ёздим* деганда феълларнинг ўрунлари билинадир.

ИМЛО – ИСТИЛОҲ КОМИСИЯСИДАН

Имлода, истилоҳда бўлган чатоқликларнинг томирига болта уруш мақсади билан Ўзбекистон маориф комисарлиги ёнидағи илмий шўро томонидан махсус «Имло ва истилоҳ» комиссияси ташкил қилиниб ишқа бошлади. Комисия имло масаласида лотин алифбоси учун қабул қилинган асосни ҳозирдан бошлаб араб ҳарфлари билан ёзилган китобларда ҳам амалга қўя бошлашқа қарор берди. Лекин катта ўзгаришлар ясалмасин учун лотин алифбосига кирмай қолган

баъзи бир ҳарфларни (ح, ع кабиларни) араб алифбоси билан ёзилган китобларда сақлашқа қарор берди. Баъзи сўзларнинг ёзилиши тўғрисида ҳам махсус қарорлар чиқарди. Бу қарорларнинг ҳаммаси «Маориф ва ўқитғучи» журналида эълон этилғусидир. Шу қарорга кўра Фитратнинг «Сарф»и ҳали янгидан қаралиб чиқиб, имлоси тузатилди. Баъзи истилоҳлари ҳам ўзгартирилиб бошқа истилоҳлар қабул қилинди. Комисия томонидан қабул қилинган истилоҳлар қатъий бўлиб, бошқа мактаб китобларида ҳам истилоҳлар амалга қўйилғусидир. Комисияда баъзи бир истилоҳлар устида бошқалиқлар бўлди. Шунинг учун бунинг каби вақтларда ҳар ики томоннинг илгари сурган истилоҳини ёзишқа (биттасини пастка, бет охирига) қарор берилди; Суфат – турик, феъл – қилиқ кабилар. Тажриба натижасида униси ё буниси қабул қилиниб, вақти билан биттаси йўқолур. Бу йўлда муаллимларимизнинг фикр ва ёрдамларини кутиб қоламиз.

Комисия номидан: **Амир Нажиб** («Сарф»нинг бешинчи нашрига киришсўз, 1927).

ТИЛИМИЗНИНГ ТАРИХИЙ ОҚИМИ

Ўруслар Туркистонга келмасдан бир-ики мулчар (аср) бурунроқдан олиб сўнг кунларгача бизнинг ялпи (умумий) бир отимиз йўқ эди.

Ўзбеклар Туркистонга келиб Чигатой ҳукумати саналган темурийларни қувғандан сўнг унсиз ҳам халқ орасига тузук кенгашмаган *чигатойлик* унвони орадан чиқарила бошлади. Бунинг жойига қабила унвонлари – хонлиғ, беклик унвонлари бирлашди. Ўруслар келгандан сўнг *сарт* унвони умумийлаша бошлади. Бироқ «сарт» сўзи (арабларнинг ажам сўзига ўхшаб) турк бўлмаганларга тақила келган эди. Миллий уйғонишимизнинг бошида турфганлар бу унвонни қабул этмадилар. «Сарт» сўзи йўқдир, деб қичқира бошладилар. *Турк, муслмон, туркистонли* каби унвонларни сақламоқчи бўлдилар.

Буюк инқилобдан кейин бу унвонсизликдан қутулмоқ эҳтиёжи бутун кучи билан ўзини кўрсатди. Ҳар ким «Биз ким бўламиз?» деб ўз-ўзидан сўрай бошлади, *ўзбек* унвони ярарлиқ кўрилди, қабул этилди, турли эътирозларга қарамасдан бу кун бу унвон ҳаётга аралашиб қолди.

Биз мана шундай унвондан унвонга оғдирила турғанда бурунги унвонимиз бўлган «чигатой» сўзи адабиётимиздагина

ўз кучини сақлаб келди, ўзимиз туркистонли, мовароуннахр-ли, мусулмон, сарт бўлатурган пайтларда тилимиз «Чигатой тили», адабиётимиз «Чигатой адабиёти» бўлибгина қолди. Бу «Чигатой тили» қандай тилдир? Туркчанинг қайси шеvasига киради? Тарихи нучукдир? Шунини кўриб ўтишимиз керак.

Ҳижрий 466 (йил)да қашқарли Маҳмуд ибни Хусайн томонидан ёзилган «Девони луғатит турк»¹⁾нинг кўрсатишига қараганда, ҳижрий 5 мулчарда (асрда) турк тили икки буюк тармоққа айрилган. Ораларида сарфчада, луғатчада анчагина айирма бўлган. Бу икки тармоқнинг бир «Девони луғат»нинг айтганига кўра, «Ўғуз туркчаси», бири эса «хоқоний туркчаси» ё содача «туркчадир». Умумий турк тилини *шарқ туркчаси; ғарб туркчаси* деб айирмоқнингда асоси «Девони луғат»нинг шу сўзларига бориб тираладир. Бу кун *шарқ туркчаси* деганимиз туркча «Ўғуз туркчаси»га муқобил, унга «ёндош» бўлган шу хоқоний туркчасидир.

«Девони луғат»нинг сўзига кўра бу хоқоний туркчаси туркларнинг расмий, адабий тиллари эмиш, турк тилларининг энг «фасиҳ»и ҳам шу эмиш. Хоқоний туркчаси «Жикил—чегил», «Тахси—тухси» (яъни, қорлуқ) туркларнинг шеvasи эмиш. Боласоғун, Тароз, Мадина ул-баизада яшағучилар суғдча гапирсалар ҳам, хоқоний туркчасини билар эмишлар.

«Азпижоб»²⁾дан Боласоғунгача ёйилиб «Орғу» ўлкаси саналган жойларда ҳам, хоқоний туркчасининг бир оз бузилган шакли ишлатилар эмиш, Қашқарнинг шаҳар тили ҳам, шу хоқоний туркчаси эмиш. Уйғурлар ҳам хоқоний туркчаси билан сўйлашар эканлар, бироқ унларнинг ўзларига махсус шевалари ҳам бор эмиш.

Ҳижрий 426 (йил)да, яъни «Девони луғат»дан тўрт йилгина бурун Қашқарда ёзилган «Кутадғу билиг» билан, қашқар тилида ёзилгани маълум бўлган «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг шу хоқоний туркчасининг бу юқорида ёзилган сўзларидан очиқ англашилади. «Девони луғат»да Орғу ўлкасидан саналган Сайрамдан чиққан Аҳмат Яссавий ҳикматларини ҳам шу доиранинг бир оз бузуқ шеvasига киргизишқа тўғри келади.

¹⁾ 1333 Истанбулда Маориф назорати томонидан босилган бу муҳим китобнинг босма бир нусхаси Тошкентда «Турон» кутубхонасида бордир.

²⁾ Тароз (Тироз), бу кунги Авлиёта шаҳаридир. «Азпижоб» билан «Мадина ул-баиза» бу кунги «Сайрам»дир. «Боласоғун» Авлиётанинг шарқий шимолида эски бир шаҳар экан, бу кун изи қолмагандир.

Шарқ туркчасининг бутун қабила шевалари устида умумий адабий, расмий бир шеваси борлиғи ҳам у шевада анчагина шевалар ёзилгани юқоридаги изоҳдан маълум бўлади. Бу шевани *хоқоний туркчаси* деб атамоққа эски бир замонда Қашқарда чиққан тил олими Маҳмуднинг сўзларига таяниб ўзимизни ҳақли топамиз.

Ёлғиз турк дунёсигина эмас, Осиёни кўркунч бир суръатда қайнатиб, титратиб юборган чингиз истилосидан сўнг Ўрта Осиёда хон бўлган Чиғатойга нисбат берилиб, Ўрта Осиё адабий тилига чиғатой тили ва у шевада ёзилган нарсаларга, умуман, чиғатой адабиётининг бир-бирига чоғиштириб қарасоқ хоқоний туркчасининг Чингиз чиқиши билан бошқа шеваларга араллашиб ислом-эрон таъсири остига ҳам анчагина кира қолиб *чиғатой* унвонини олганини кўрмак мумкундир.

Хоқоний туркчасида қабила шеваларининг устига турган адабиётлик ҳоли бор. «Девони лугат»ни ёзган қашқарли Маҳмуд бу шевани хоқоний туркчаси дегани каби орасира ёлғиз «туркча» деб ҳам кўядир. Бу ҳолларни биз Чиғатой туркчасида ҳам кўрамиз. *Чиғатойча* Ўрта Осиёда яшаган туркий қабила шеваларининг ҳаммасидан юқори турган адабий, расмий, байнал қабилавий бир тилдир. Навойи каби Чиғатой шоирлари ўзларининг бу адабий шеваларига содача «туркча» отини берганлар.

Чиғатой адабиётининг энг биринчи асари саналган Рабғузий «Қисас ул-анбиё»сининг шеваси «Қутадғу билик», «Ҳибат ул-ҳақойиқ» каби хоқоний туркчасида ёзилган китобларнинг шевасини эслатадир. Зотан, чиғатой туркчаси ўзидан юзлаб йил бурун ҳукум сурган бир адабий шевани оз вақтда тубдан йўқотиб, унинг жойини ўзи ололмас эди.

Мана шу далилларга таяниб айта оламизким: чиғатой туркчаси, чиғатой адабиёти; хоқоний адабиётнинг (Қашқардан Ҳиротгача бўлган) йўли узун йили кўп бир сафар натижасида ўзгариб, ислом-эрон таъсири остида қолган икинчи бир шаклдир.

Мана шундай бўлиб майдонга чиққан чиғатой тили кун сайин эрон, араб таъсирларига берилиб мусулмонлаша борди. Навойи замонларида эса эмди араб, форс сўзларига тўлиб қолган эди. Шундай бўлса ҳам эски нуфузини, эски кучини йўқотмади. Араб-форс адабиётидан қолишмоқ ис-

тамай юраберди. Ёлғиз Ўрта Осиёда эмас, бутун турк дунёсига ёйилди. Тотор тилига бир кўп йиллар жон озуғи бўла келди¹⁾.

Усмонли ва Озарбойжон турклари ҳам бу адабиёт билан машғул бўлдилар. Бу шевада шеърлар ёздилар, чиғатой луғатлари ясадилар²⁾.

Чиғатой адабиётининг «Олтун даври» саналган Навоийлар пайтининг сўнги кунларида ўзбек хони Шайбоний Туркистонга юриш этди, чиғатой хонларини, шунлар қаторида машҳур Бобир Мирзони енгиб, Туркистондан қувди. Туркистонда ўзбек идораси қурди. Ўзбек хонлиқлари замонида ҳам Ўрта Осиё адабиёти чиғатой адабиёти бўлиб қолди. Шайбонийхоннинг уруш достони атоғлиқ чиғатой шоири Муҳаммад Солиҳ томонидан ёзилди, Қўқон хони Умархон теграсида йиғилган шоирларнинг ҳамалари Навоийнинг содиқ шогирдлари бўлиб қолдилар. Бу ҳол замонамизгача давом этди.

Сўнги кунларда ҳар томондан ўзбек адабиёти аталган, ишқилиб, ўзини борлиқ дунёсига чиқармоқ истаган бизнинг ёш янги адабиётимизга келганида бу ҳам ўзининг асосларини, керакли моддаларини яна чиғатой адабиётидан олди ҳамда оладир. Шунинг учун биз бу кунги ўзбек адабиётини; чиғатойчанинг маданийлашиб бу куннинг сўроғлариға жавоб бермак истаган, араб, форс сўзларидан узоқлашиб элга яқинлашмоқ истаган бошқа бир шаклдир, демак ҳақиқатдан айтилган бўлмаимиз³⁾.

ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Икинчи китоб: НАҲВ

Ўқуғучиларға

Қўлингиздаги бу китобча ўзбекча «Наҳв», тўғруси, ўзбек наҳви тўғрусида менинг бир тажрибамдир. «Ўзбек тили қоидалари тўғрусида бир тажриба» менинг икинчи китобимдир. Биз тил қоидалари ҳам унинг атамалари (истилоҳлар) тўғрусида ишлашнинг ҳам биринчи пайтидамиз. Шунинг учун тилимизнинг қоидаларини бу майдонга қўйиб, атамаларини собит бир ҳолға келтириб олгани-

¹⁾ А. Азиз, А. Азимийлар томонидан ёзилган «Тотор адабиёти тарихи»нинг биринчи жилд, бурунги давр, икинчи бўлагини ўқиймиз.

²⁾ «Абушқа», «Шайх Сулаймон» луғатлари усмонли тилида ёзилгандир.

³⁾ Ушбу мақола «Сарф»нинг 1927 йилги 4-нашридагина эълон қилинган.

миз йўқ. Бу тўғруда тил муаллимларимиз ора бирлашкан бир йўл ҳануз йўқдир. Ёки бошланган ишларнинг ҳамасида ҳам шу ҳолни кўрмай чора йўқдир. Тилимизнинг бутун қоидаларини аниқлаб, атамаларини майдонга қўймоқ учун яна бир оз тиришмагимиз, бир-биримизга кўмак қилишимиз лозим.

Мен бу тажрибамни ёзганда ҳам Тошкент тил муаллимчилиги билан машҳур бўлган ўртоқларим билан англашмоққа, келишмакка тиришдим. Шундай бўлса ҳам, шу тажрибамда «уларнинг фикрларига тўғри келмаган ўрунлар» йўқдир деб даъво қила олмайман, эҳтимол бордир, эҳтимол кўпдир-да, биз яна тажрибамизни давом этдирармиз, яна ишлаймиз. Бутун ўзбек муаллимларига тил текшириш учун раҳбар бўларлиқ китобларимиз энди борлиққа чиққан. Ҳайъат томонидан ёзилган «Тил сабоқлиқлари», Шорасулнинг «Тил қоидалари»¹, яқиндаги кичик тажрибаларим². Ишонаманки, бутун ўзбек муаллим, муҳаррирлари³ бундан кейин тилимизни текширарлар. Бизнинг китобларимизни муҳокама қилиб ўқурлар. Бунларда қоидалар, атамалар, усуллар тўғрусида фикр юргизилар; фикрларини бизларга ҳам ёзарлар. Бизлар уларнинг фикрлари узра яна ишлармиз; яна тиришамиз. Мана шундан кейин тилимизнинг қоидалари, атамалари тўғрусида фойдали бир «иш» кўринилган бўладир. Мана ундан кейин тилимизнинг қоидалари, атамалари собит бир ҳолга қўйилган бўладир.

(Фитрат)

Гап

Сўзнинг нима экани, неча турли бўлгани, қандай қўшимчалар олиб, қандай ўзгаришларга учраганини сарфда кўрдик. Бир фикрни бир кишига билдирмак учун сўзларни йиғиб бир-бирига боғлаб айтамиз. Бу айтганимиз «гап» бўладир. *Мен китоб олдим* деганда гапимиз уч сўздан ясалган. *Сен бу кун тез келдинг* деганда беш сўздан ясалгандир.

Демак: бир фикр, бир ўй англатғучи сўз қўшими бир гап бўладир. Бир тилда бўлган гапнинг турлари, ясалиши, ҳам гапдаги сўзлар тўғрусида маълумот шу тилнинг наҳвида кўриладир.

*Қимирлаган қир ошар.
Бўзчи белбоққа ёлчимас.
Мулла билганин ўқур.*

*Ики қўчқор калласи бир қозонда қайнамас.
Ўлган келмас.
Ўчган ёнмас*

деганимиздаги олти сўз қўшимининг ҳар бири бир гапдир.

Туриш белгилари⁴

Сўзларни тўплаб бир-бирига байлаб гап тузишда «ўй» қулай англашилсин деб турли белгилар ишлатиладир. Бунларнинг ҳамасиға бирдан «туриш белгилари» ё содача «туришлар» дейиладир. Туриш белгиларидан қайси биртасини гапнинг қайси бўлагидан сўнг қўйилиши тўғрисида ҳар бирининг ўз ўрнида маълумот берилгусидир. Бунда ҳамасини бир қатордан кўриб ўтишимиз керак:

1- «Нуқта» (.)дир. Бунга келгач ўқуғучининг тўхташи лозим.

2- «Бир тиниш» белгиси (;)дир. Бунга келгач ўқуғучи тўхтамайди; бироқ гапдаги сўзларнинг муносабатлари узилмасин учун бир нафас толиш (бир тиниш) вақти туриб ўтадир.

3- «Ярим тиниш» белгиси (,)дир. Бунга келгач ўқуғучи ярим тиниш вақти туриб ўтадир.

4- Сўраш белгиси (?)дир.

5- Ундаш белгиси (!)дир.

6- Қўш нуқта (:)дир.

7- Тирноқлар (« »)дир.

8- Ёйлар ()дир.

9- Тўрткул⁵ ёйлари []дир.

10- Улкан ёйлар { }дир.

11- Чизиқ (—)дир.

12- Нуқталар (...)дир.

Бош сўзлар

Кесим, эга

1. *Қушга боғчада эрталаб...*

2. *Чўлпон яқинда яхши бир шеър...*

Юқоридаги ики сўз қўшимидан ҳеч биртаси гап бўла олмайди, булардан тугал «ўй» англашилмайди. Бу тубандаки сўз қўшимидан қай бирини эшитгач сўз кесилди, гап битди деб ўйламаймиз. Гапнинг сўнгини кутамиз. Бу-

ларни тугатмак, гап қилмоқ учун биринчисига *сайрайдир*, икинчисига *ёзди* сўзларини қўшиб:

1. *Қушлар боғчада эрталаб сайрайдир.*

2. *Чўлпон яқинда яхши бир шеър ёзди*

деймиз, англамоқчи бўлганимиз ўрни тугаллатамиз. Гап тугаладир, сўз кесиладир. Гапнинг тамомланиб сўзнинг кесилгани шу *сайрайдир* ҳам *ёзди* сўзлари билан бўлди. Шунинг учун юқоридаги ики гапнинг охиридаги *ёзди*, *сайрайдир* сўзларига «гапнинг кесим сўзлари» ё содача «кесим» деймиз.

Гапдаги сўзларнинг охирига келган, ўз келиши билан сўз қўшимини гапка айлантирган сўз — «кесим» сўздир.

*Болали уй бозор;
Боласиз уй мозор.
Олдамаган орданмайдир.
Айрилганни айиқ ер.*

(Эл сўзлари)

*Шу чоғда, шу боғда ҳар нарса юмшоқдир,
Ҳар нарса кўкарган, ҳар нарса яшнайдир.*

(Чўлпон)

*Тонг отди, жаҳон зулмати битди,
Мунгли кеча минг дард ила ўтди.*

(Боту)

Юқоридаги гапларнинг охирларида бўлган *бозор*, *мозор*, *орданмайдир*, *ер*, *кўкарган*, *юмшоқ*, *оппоқдир*, *отди*, *битди*, *ўтди* сўзлари шу гапларнинг кесим сўзларидир.

Кесим сўзларига «дир» қўшимчаси қўшилади; «дир» қўшилмагани ҳам бўлади. Юқоридаги гапларда иковига ҳам мисол бор.

Кесим сўздан сўнг, гапнинг битганини кўрсатмак учун «нуқта» қўйиладир.

*Аҳмат менга хат юборди.
Бу китобни Карим ёзган.
Бугун бизга оқча берилди.*

Бу уч гапнинг кесимлари *юборди*, *ёзган* ҳам *берилди* сўзларидир. Шу кесим сўзлардан ҳар биртасини «ким? — нима?» сўзлари билан айтканда гапдаги қайси сўз билан жавоб берилса шу сўз гапнинг «эга сўзи» ёки содача «эга»си бўлади.

— *Ким юборди?* — *Аҳмат.*
— *Ким ёзди?* — *Карим.*
— *Нима берилди?* — *Оқча.*

Мана шу *Аҳмат, Карим, оқча* сўзлари юқоридаги гапларга «эга сўзи» бўлиб киргандир.

Демак, бир гаптаги кесим сўзи «ким-нима» тўғрисида айтилган бўлса эга сўзи шудир. Кесим сўзининг-да, эга сўзининг-да бир гапта бирдан ортиқ бўлишлари мумкин-дир.

Кесим ёки эга сўзи бирдан ортиқ бўлганда ораларида (,) шакли қўйиладир; энг сўнггида (,) шакли ўрнида «ҳам, ва» қайди кетирмак-да бўладир:

*Уйлар,
Қўноқлар,
Саройлар
Айрилди бутун дабдабасиндан.*

(Фитрат)

Ўйнади, кулди, қарғади, тинди.

(Боту)

Бу турмиш, бу ҳокимият, чеки кўринмаган бу қоронғулик унинг учун сира қизиқарлик эмас.

(А.Қодирий)

Аму кўтурмишидир, тошмишидир.

(Чўлпон)

Бизнинг мактабда талабаларга қалам, дафтар, китоб, кийим, томоқ ҳам оқча бериладир.

Бизнинг шаҳарга ўзбек шоирларидан Чўлпон, Боту, Элбек ва Ойбеклар келдилар.

Ишчилар ҳаракати қонуний ҳаракат, мажбурий ҳаракат, маъноли ҳаракат.

(Ҳаниф Бурнаш)

Бу ҳаракатнинг ўзига маҳсус шароити, ўзгаликлари, назарияси, хатту ҳаракати, сиёсати ва пираграммаси бордир.

(Ҳ. Б.)⁶

Гапдан англашилган ўй мантиқ(чи)ларча⁷ айтканда, «ҳукм» ёки «тасдиқ»дир. Ўй ёки ҳукм зеҳни(й) бир гапдир. Унинг-да бўлаклари бўладир. Унинг биринчи бўлагига эски мантиқчиларимиз **мавзуъ**; икинчи бўлагига **маҳмул**⁸ дер эдилар. Бунинг биринчи бўлаги бўлган «мавзуъ» гапнинг эга сўзига, «маҳмул» эса кесим бўлагига кўпрак тўғри келади. Лекин туташ тўғри келмайди. Гап

«ким-нима» тўғрисида айтилса, шу «ким-нима» ҳар вақт зеҳни(й) гапимизнинг (айни фикримизнинг) мавзуи бўладир, бироқ ҳар вақт тилдаги гапнинг «эга» сўзи бўлмайдир.

Бола кетадир деган ўйни сўйлаганимизда ўй бола тўғрисидадир. *Қуш учмасин* деган ўйни ўйлаганимизда ўй қуш тўғрисидадир. Шунинг учун юқоридаги ики «ўй»нинг мавзулари *бола* билан *қуш*нинг маъноларидир. *Кетадир* билан *учмасин* маънолари эса шу ики ўйларнинг «маҳмул»лари бўладир. Энди шу ики ўйни тил билан ифода қилганда унинг бўлаклари билан гапнинг бўлаклари бир-бирларига мос келадирлар-да *бола*, *қуш* сўзлари гапнинг «эга» сўзи, *кетадир* билан *учмасин* эса, гапларнинг «кесим» сўзлари бўладир. Бизга бир китоб бериладир, шуни ким ёзган? деб сўрадилар. *Биз охтара-охтара унинг Мир Али номидан ёзилганини англадик.* Шу чоғда бизнинг мияда ҳосил бўлган ўй *бу китоб Мир Али номидан ёзилган* шаклидадир. Мана шу ўйдаги бу китоб маъноси мавзудир. Чунки ўй унинг тўғрисидадир. *Мир Али номидан ёзилган* маъноси эса маҳмулдир. Бироқ биз шу ўйни тил билан билдирганда *Бу китобни Мир Али ёзган* десак, кўрамизким, ўйимизнинг бўлаклари билан гапимизнинг бўлаклари бир-бирларига мос келмаган: ўйимизда мавзуй бўлган нарса гапимизда эга бўлган. Ўйимизда мавзуй *бу китоб* эди. Гапимизда эса эга *Мир Али*дир. Шу мисолда ўй *китоб* тўғрисида, гап ҳам *китоб* тўғрисидадир. Бироқ *китоб* сўзи гапда эга бўлмагандир.

Демак: наҳв китобларида кўрганимиз «гап (жумла) «ким, нима» тўғрисида айтилса шу «эга» бўладир» деган таърифлар ўйловга (яъни зеҳни(й) гапларга) кўра тўғри бўлса ҳам, тилдаги гапларга кўра янглишдир. Чунки гап кимнинг, ниманинг тўғрисида айтилса, шу «ким-нима» ўйнинг (мантиқча айтканда, ҳукмнинг) мавзуи бўладир. Бироқ ҳар вақт тилдаги гапнинг эга сўзи бўлмайдир.

Биз мана шунга таяниб эга, кесим сўзларини таъриф қилганда янгилик ясадиқ. Бошда эгани эмас, кесимни таъриф этдик. Сўнгра «кесим ким-нима тўғрисида айтилса шу эгадир» дедик. Юқоридаги мисолда *Бу китобни Мир Али ёзган* деганимизда, гап *китоб* тўғрисида айтилган бўлса ҳам, кесим сўзи бўлган *ёзган* сўзи *Мир Али* тўғрисида айтиладир. Шунинг учун бу гапнинг эга сўзи *Мир Али*дир.

Тўлдирғич сўзлар

Гапнинг бош сўзлари эга билан кесимдир. Эга билан кесим сўзлари айтилгач эшитучи бир ўй англаган бўладир: *Кўёш чиқди. Ой ботди. Баҳор келди. Ерлар кўкарди* каби.

Эга билан кесимдангина тузилган гапдан англашилган ўйнинг-да чиқмай қолгани ҳам бўладир.

Аҳмат олди деганда англаймизки, *Аҳмат* бир нарсани олган. Бу бир ўйдир. Бироқ у нарсанинг нима эканин билмаймиз. Шунинг учун ўй тўла эмас деймиз. *Карим топширган* деганда ҳам англаймизким, *Карим* бир нарсани бир кимсага топширган. Бу-да бир ўйдир. Бироқ у нарсанинг ва у кимсанинг ўзини билмаймиз.

Эга билан кесимдангина англашилган ўйнинг камчиликларини тўлдирмоқ учун гапка турли сўзлар қўшиладир. Бу қўшилган сўзлар ҳам эга билан кесимга ўхшаб гапнинг бўлаклари бўладир.

Аҳмат китобни олди. Шариф қоғозни Каримга топширди. Мана шу гапларда кўрганимиз *китоб*, *қоғоз*, *Карим* сўзларидан ҳар бири гапнинг бир бўлагидир. Эга билан кесимдан англашилган ўйнинг камчиликларини тўлдирмоқ учун келтирилган тўлдирғичларидир. «Ни, га» эса уларнинг белгиларидир. Гапка киргучи тўлдирғичлар шулардир:

1) тушим, 2) бориш, 3) чиқиш, 4) ўрун, 5) бир-галик, 6) чоғ, 7) нечунлик, 8) нечуклик тўлдирғичлари.

Энди шуларни биртадан кўриб чиқамиз.

1. Тушим тўлдирғичи

Аҳмат олди. Карим кўрди. Кўёш иситди деганимизда англашилган ўйлар тўла эмас. Бу гапларни эшиткан киши тўла бир ўй англамоқ учун «кимни? нимани?» деб сўрайдир. Мана шу сўрашларга жавоб бериш учун *китобни*, *Эргашни*, *ерни* деган сўзларни юқоридаги гапларга қўшамиз-да:

Аҳмат китобни олди.

Карим Эргашни кўрди.

Кўёш ерни иситди деймиз.

Бу гаплардаги *олмоқ*, *кўрмак*, *иситмоқ* ишларининг *Аҳматдан*, *Каримдан*, *кўёшдан* содир бўлиб, *китобка*, *Эргашга*, *ерга* тушгани билинадир. Шунинг учун бу гаплар-

даги *китоб*, *Эргаш* ҳам *ер* сўзларига «тушим тўлдирғичи» деймиз. Тушим тўлдирғичининг белгиси «ни»дир.

Дунёни ел бузар, одамни сўз бузар. Айрилганни айиқ ер. Чумчуқни қассоб сўйсин каби. Тушим тўлдирғичига «ни» белгисининг қўшилмай қолгани ҳам бўладир. Бироқ «ни» қўшмаганда тушим тўлдирғичларининг маъноларида аниқлиқ қолмайди: *Аҳмат китобни олди* дегандаги *китоб* аниқ билганимиз бир китобдир. *Аҳмат китоб олди* деганда *Аҳмат*нинг бизга маълум бўлмаган қандай бўлса-да бир ё бирдан ортиқ *китоб олгани* англашиладир.

*Қош қўяман деб кўз чиқарар.
Ёш йўллар, ёш гуллар излайман.*

(*Боту*)

*Йиқилган уйларда сирли тун кўрдим,
Бузилган ерлардан кўп нарса туйдим.*

(*Боту*)

Каса ушлаб қўлим толди.

(«*Алпомиш*» *достони*)

II. **Бориш тўлдирғичи**

*Аҳмат китобни берди.
Карим сувни тўкди.
Темир кетди*

деганимизда бу гапларнинг ҳар биттасида кесим, эга ҳам тушим сўзлари бордир. Бироқ булардан англашилган ўйлар яна тўла бўлмаган. Эшиткучи киши буларни эшиткач «кимга? нимага? қаёққа?» деб сўрайди. Мана шу сўроқларга жавоб учун юқоридаги гапларга *Шарифка*, *ерга*, *мактабка* сўзларини қўшамиз-да:

*Аҳмат китобни Шарифка берди.
Карим сувни ерга тўкди.
Темир мактабка кетди* деймиз.

Бу гаплардан *китоб*, *сув* ҳам *Темир*нинг *Шариф*, *ер* ҳам *мактаб* сари жўнаганлари билинадир. Шунинг учун *Шариф*, *ер* ҳам *мактаб* сўзларига «бориш тўлдирғичи» деймиз.

Бориш тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким, гапнинг бошқа бир бўлагидан ўзига томон бир ҳаракат, бир узаниш борлигини билдирадир. Бунинг белгиси «га —

қа – га – ка»дир. Бориш тўлдирғичидан белгисининг тушириб қолғани ҳам бўладир: *Бозор бордим – бозорға бордим.* Бориш тўлдирғичига «ға – га, давур – довур» қўшилғанда ҳаракат ва узанишнинг сўнг ўзи бўладир. *Бузоқнинг югургани оғилғача. Бозорғача бордим. Бу йил қишқача далада қолдим. Бу иш қиёматқа довур бўлмайди. Шаҳарга давур айланиб келдим.*

Бориш тўлдирғичига «ға – га» қўшилғанда бориш белгиси бўлган «ға – қа – га – ка»нинг тушиб қолғани ҳам бўладир:

*Ўлганча урдим – ўлгангача урдим.
Тонг отганча ўқудим.*

Усбанга йўлдошдирким, ўлганча ташламас.

(Элбек)

Ўйчи ўйлағанча таваккалчи ишини битирар.

(Эл сўзи)

III. Чиқиш тўлдирғичи

*Шариф чиқди.
Карим бизга келди.
Мен китобни олдим.*

Юқоридаги гаплардан биринчисида эга билан кесим; икинчисида кесим ҳам бориш тўлдирғичи бор; учинчисида эса эга, кесим ҳам тушим тўлдирғичи бор. Бироқ булардан англашилган ўй яна тўла эмас. Буларни эшиткан киши «кимдан? нимадан?» деб сўрайди. Мана шунга жавоб учун юқоридаги гапларга *мактабдан, бозордан, Аҳматдан* сўзларини қўшамиз-да:

*Шариф мактабдан чиқди.
Карим бозордан бизга келди.
Мен китобни Аҳматдан олдим деймиз.*

Бу гапларда *Аҳматдан, бозордан, мактабдан* бир ҳаракат, бир узаниш бошланғани англашиладир. Шунинг учун бу гаплардаги *мактаб, бозор, Аҳмат* сўзларига чиқиш тўлдирғичи дейиладир: Чиқиш тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким, ўзидан бир ҳаракат, бир узанишнинг бошланғанини билдирадир, бунинг белгиси «дан-дин»дир. Чиқиш тўлдирғичи ўзининг белгисидан сира айрилмайди:

*Ўзи билмайдир, кишидан сўрамайдир.
Бир от орқасидан минг от сув ичадир.
Яхши сўз билан илон инидан чиқади; ёмон сўз билан
қилич қинидан чиқади.
Ёмондан ҳар ким безади.*

(Эл сўзлари)

Чиқиш тўлдирғичига «бери — буён» сўзлари қўшилган-
да ҳаракат, узанишнинг бош учи англашилади.

*Бир йилдан бери тинишлиғимиз бор.
Мактабдан буён чопиб келамиз.
Уч ойдан буён касалман.
Жаннат, у гўзал жозибали ер,
Кўндан бери ер устида хоқон.*

(Боту)

Уч кундан бери тўхтамасдан ёғиб турган ёғмур...

(М. Шермухаммад)

Эскартма: юқоридаги гаплардан «бери» сўзидан қолгани ҳам
бўлади: *Кўшинлар кўбдан турдилар. — Кўбдан бери турдилар.*

(Боту)

«Дан — дин» белгилари 1) сабаб, восита маъноларида
ҳам келади: *Томға шотудан чиқдим. Отам тифдан ўлди
каби; 2) арабча «баъз» бир қисм маъносида ҳам келади:
Китобдан уч бет ўқудум. Олмадан юзта олдим. Пулдан биз-
га ҳам бердилар. Кўк чойдан беринг каби; 3) сарфда суфат-
лар қаторида, 15-рақам остида «ортиқлиқ суфати» деб
кўрсатилган яхшироқ, кескинрак каби суфатлар бор, шул
суфатларга байланиб келган отларга ҳам «дан — дин» қўши-
лади.*

*Бунинг сўзи қиличдан кескинрақдир.
Шариф Аҳматдан билимлирақдир.
Дунёда тошдан қаттиқроқ юраклар бор.*

*Кескинрак, яқинроқ каби ортиқлиқ суфатларининг маъ-
ноларидаги «ортиқлиқ»ни яна бир даража орттирмақ учун
шуларга бойланган сўзларга «дан — дин» белгисидан сўнг
«ҳам, -да» қайди қўшилади:*

*Шариф Каримдан тузукрак.
Йўлдош Шарифдан ҳам тузукрак.
Темир тошдан қаттиғроқ,
Пўлат темирдан-да қаттиғроқ.*

*Унинг сўзи қиличдан ҳам кескинракдир.
Дунёда тошдан-да қаттиғроқ юраклар бор каби.*

Ортиқлик суфати гапка киргач унинг белгиси бўлган «роқ — рақ»нинг тушиб қолгани ҳам бўладир:

*Унинг сўзи қиличдан ҳам кескиндир.
Шариф Аҳматдан билимлидир.
Дунёда тошдан қаттиқ юраклар бор.
Унинг сўзи қиличдан ҳам кескин.
Дунёда тошдан қаттиқ юраклар бор каби.*

Юқорида кўрсатилган, турли маънолардаги «дан — дин» белгиларининг ҳаммасини «чиқиш» белгиси деб шуларга қўшилган сўзларнинг ҳаммасини «чиқиш тўлдирғичи» санамоқ муносибдир.

Бунгача кўриб келганимиз уч тўлдирғич (тушим, бориш, чиқиш тўлдирғичлари)нинг гапка кириб-кирмаслигига оид кесим сўзи бўлган феълнинг маъносига боғлиқдир. Шул феълнинг маъноси истасагина тўлдирғичларнинг бирта-икитаси гапка кирадилар; йўқса кирмайди. *Қуш учди* деганимизда *учиш* феъли чиқиш ҳам бориш тўлдирғичлари билан келишадир: *Қуш ёғочдан учди, кўкка учди* дея оламиз. Бироқ *учиш* феъли «тушим тўлдирғичи» билан сира келишмагани учун *Қуш томни учди, кўкни учди* демаймиз. *Мен палов едим* деганимиздек *емак* феъли тушим ҳам чиқиш тўлдирғичлари билан келишадир. Шунинг учун *Мен паловни едим, мен паловни товоқдан едим* деймиз. Бироқ бу феъл бориш тўлдирғичи билан келишмайди. Шунинг учун юқоридаги гапларга бориш тўлдирғичи киргиза олмаймиз.

Бундан кейин кўрилатурган тўлдирғичларда бу ҳол йўқдир. Буларни ҳар қандай гапка киргизмак мумкиндир.

IV. Ўрун тўлдирғичи

*Карим сабоғини уйда ёзадир.
Биз ишимизни қишлоқда кўрамиз.*

Юқоридаги гапларда *Карим сабоғини ёзадир, биз ишимизни кўрамиз* деган ўйларнинг ўрунларини кўрсаткан *уйда, қишлоқда* сўзлари гапнинг «ўрун тўлдирғичи» бўладир.

Ўрун тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирки, гапдан англашилган ўйнинг ўрнини билдиради. Бунинг белгиси «да — да»дир. Ўрун тўлдирғичи ўз белгисидан сира айрилмайди.

Олдингда оққан сувнинг қадри йўқ.

(Эл сўзи)

Ўн олти Қўнғирот элида Довонбий деган ўтди.

(«Алпомиш»)

*Кўм-кўк гўзал ўтлоқларинг босилган,
Устларида на пода бор, на йилқи.*

(Чўлпон)

V. Чоғ тўлдирғичи

Карим сабоғини кечаси ёзадир.

Эрта бизнинг мактабда сабоқ бошланадир.

Мен тунакун сизни излаган эдим.

Юқоридаги гаплардан англашилган ўйларнинг замонларини билдирган *кеча, эрта, тунакун* сўзлари «чоғ тўлдирғичи» бўладир.

Ўйнинг замонини билдирган гап бўлаklarига «чоғ тўлдирғичи» деймиз. Бунинг ҳам белгиси «да — да»дир. Чоғ тўлдирғичи *энди, эрта, кеча, кун, оқшом...* сўзларига ўхшаган чоғ отлари бўлганда унга «да — да» белгилари қўшилса-да, қўшилмаса-да бўладир:

Ўзбек қизи эркли «кунда» бўшалмай.

(Чўлпон)

*Хайбатли «майдонда» биз жавлон «қилганда»,
Қиличлар ўйнатиб ҳар ён «сурганда»,
Қаршидан майдонга қаҳрамон «сурганда»,
Сичқондан жой сўрган эски куч унутма!*

(Боту)

*Яна «бир кун» қизлар каби табиат
Қулоғига олтин ҳалқа «тоққанда».*

(Фитрат)

*«Кўб кунлар» бошдаги кучни
Сезгининг олдига тўкдинг.*

(Боту)

*«Эрта-индин» эркинг қўлдан кетадир,
Эркаланиб «бир ики кун» қувнаб қол.*

(Боту)

«Ўроқда» йўқ, «мошоқда» йўқ, «хирмонда» ҳозир.

(Эл сўзи)

Сарфда замон феъли деб кўрсатилган *чиққач*, *ёзғач*, *кўргач* каби феъллар ҳам гапка чоғ тўлдирғичи бўлиб кирадир: *Карим қуёш чиққач ўрнидан турди. Боласининг кўз ёшларини кўргач чидаёлмади* каби.

VI. Биргалик тўлдирғичи

Мен сенга қалам билан қоғоз кетирдим.

Аҳмат билан Карим бизга қўндилар.

Сиз бу ишни ўз кўзингиз билан кўрдингиз.

Биз уйдан эрта билан чиқдик.

Юқоридаги гапларда «билан» қўшилган отларнинг гапнинг бир бўлагига (ўртоқлик шаклида, ё қуроллик шаклида, ё замондошлиқ шаклида) йўлдош бўлганлари билинадир. Бунга «биргалик тўлдирғичи» деймиз. Биргалик тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким: унинг гапнинг бошқа бир бўлаги билан йўлдошлиғи, биргалиги англашилади. Бунинг белгиси «билан, била»дир. Орасида «ила» ҳам ишлатади. «Ила»дан «и»ни тушириб ёлғизгина «ла»нинг ўзини ҳам ишлатадирлар:

Ўйлаган ўйларга кўнгил юпанмас,

Кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас.

(Чўлпон)

Сўз ила қатъ⁹ бўлур кишварлар,

Сўз билан жамъ бўлур лашкарлар.

(«Шайбонийнома»)

Мунгли кеча минг дард ила ўтди.

(Боту)

«Билан — ила»нинг билдиргани «биргалик» маъноси жуда кенгдир: а) Ўртоқлик шаклида бир биргаликни билдирадир:

Азизбек сипоҳи(й)лар билан Самарқанд қопқасиға томон ҳаракат қилди.

Ҳамиднинг Отабек билан тинишлиги бўлмаса ҳам...

Азиза хотин билан Рустам аканинг хотини...

(«Ўткан кунлар», А. Қ.)

б) Қуроллик шаклида биргаликни билдирадир:

Табиат чечаклар билан безанадир.

(«Табиатда баҳор», Саид Али)

Тепалар, тоғлар ўсимлик-ла уртилган.

(В. Маҳмудий)

Тойимнинг ёлини қамчи сопи билан тозалаб тура бердим.

(«Улоқда», А. Қ.)

ж) Сабаблик шаклида биргаликни билдирадир:

Бўғиқ, қисиқ бу кўнгил кучли ўт билан ёнадир.

(Чўлпон)

Дард бирла кучлар йиғлар зор.

(«Шайбонийнома»)

Турли чечаклар қуёшқа қараб қувонч билан лабларини жил-майтирадирлар.

(«Табиатда баҳор», Саид Али)

Машқ бошланиши билан бутун борлиғимизга иссиқлик югирди.

(«Жинлар базми», А. Қ.)

д) Замондошлиқ шаклида биргаликни билдирадир:

Эрта билан сенга учрадим.

Сени кўриш билан йўлдан қайтдим.

Қизлар қий-чув билан тўпни ушлаб олдилар.

(Чўлпон)

Эскартма: Эски ёзувчиларимиз «билан – била»ни «бирлан – бирла» шаклида ишлатар эканлар, бу кун бу шакл ишлатилмайди.

VII. Нечунлик тўлдирғичи

Мен бу китобни ўқумоқ учун олдим.

Ёлғон ботур қочмоқ учун отқа минадир.

Бир оз ҳаво олмоқ учун далага чиқдик.

Юқоридаги гапларда *китоб олмоқ*нинг сабаби *ўқумоқ*, *отқа минмак*нинг сабаби *қочмоқ*, *далага чиқмоқ*нинг сабаби *ҳаво олмоқ*дир. Мана шул *ўқумоқ*, *ёзмоқ*, *қочмоқ*, *ҳаво олмоқ* сўзларидан ҳар бири гапнинг нечунлик тўлдирғичидир. Нечунлик тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким, ундан англашилган ишнинг сабаби (нечуклигини) кўрсатадир. Унинг белгиси «учун»дир. Сарфда (биринчи босма, 32-бет) биринчи кўма феъллар қаторида кўрсатилган ики турли келгуси феъл бор. Шунинг бирини

турлиси бўлган *ёзар*, *ўқур* каби феълларга ҳам «ға — га» қўшилганда нечунлик тўлдирғичи бўлади.

Хат ёзарга қоғоз олдим. Сени кўрарга келдим каби. Яна сарфда тўртинчи кўмада кўрсатилган замонсиз феълларнинг биринчиси бўлган *ёзғали*, *ўқуғали*, *кўргали* каби феъллар ҳам гапда нечунлик тўлдирғичи бўлади.

*Хат ёзғали қоғоз олдим.
Сени кўргали келган эдим.
Катта-кичик барча бирдан қирларга
Кетадирмиз экинларни экарга.*

(Элбек)

Жанг майдонида жавлон эткали.

(Боту)

VIII. Нучуклик (ҳол) тўлдирғичи

*Шогирд қичқириб ўқуди.
Муаллим кулиб тинглади.*

Шул гаплардаги қичқириб, кулиб сўзлари ўйдан англашилган «иш»нинг нучук бўлганини билдиради. Нучуклик тўлдирғичи уч шаклда бўлади: 1) сарфда тўртинчи кўма феъллари қаторида кўрсатилган *қичқириб*, *чошиб* каби феъллар гап орасида нучуклик тўлдирғичи бўлади (юқоридаги мисолларда кўрсатилгани каби); 2) суфатнинг бир от билан келишини, шул отнинг шул суфатка «суфатли» бўлганини сарфда кўрган эдик. Суфат отқа эмас, феълга байланиб келганда нучуклик тўлдирғичи бўлади (сонлар ҳам шул қатордадир):

*Мен хатни яхши ёздим.
Сен бу кун узоқ сўйладинг.
Ботир арслон каби қичқирди.
Шариф мактабдан биринчи чиқди.*

3) *Русча*, *татарча*, *инсонча* каби нисбат кўмакчиси қўшилган отлар ҳам гапда нучуклик тўлдирғичи бўлади:

*Русча гапирдим.
Инсонча ишладинг* каби.

Бу саккиз тўлдирғичдан ҳар бирининг ҳам гапда бирдан ортиқ бўлишлари мумкиндир. Гапда тўлдирғичларнинг биртаси бирдан ортиқ бўлганда ораларида « , » шакли

қўйиладир; икидан ортиқ бўлганда энг сўнгғиси учун « , » шакли ўрнида «ҳам — ҳамда — ва» қайди кетирмакда бўладир.

Бу кун мактабдан менга қалам, қоғоз, дафтар ҳам китоб бердилар.

Кўёш, сен ҳар кун жилмайибгина кўтариласан. Тоғни, тошни, шаҳарни, далани ёритасан!

Тунакун шаҳарда Каримни, Шарифни, Аҳматни ва Сулаймонни кўрдим. (Ёки) Тунакун шаҳарда Карим, Шариф ва Сулаймонни кўрдим.

Қонунга, тартибга бўйунсунмасдан бу кунни жамият ора яшаймиз.

Ой ўзининг жилмайиш нуруни тоғларга, тошларга, оғочларга, япроғларга сочиб турар эди.

Мен бу кун акамдан, ўртоғимдан хатлар олдим.

Шаҳарда, далада, чўлда, тоғда ўқумаган бир кишимиз қолмасин.

Душманларимизнинг жазоларини қиличлар билан, милтиқлар билан, тўплар билан, қамоқлар билан берарга тиришармиз.

Бу кун, эрта, индин ишлайман; ундан сўнг бўш бўламан.

Болалар, кучинглар бор экан, ўқумоқ учун, билмак учун, ўрганмак учун, яшамоқ учун тиришингиз!

Йўлдош билан Али қизиқиб, қайнашиб, сўкишиб гапиришдилар.

Эскартма: Бундай ўрунларда тўлдирғич белгилари бўлган «-ни, -га, -да, -дан, билан, учун»ни энг сўнгғисидағина айтиб, бошқаларга айтмаслик ҳам мумкин: Душманларимизнинг жазоларини қиличлар, милтиқлар, тўплар, қамоқлар билан берарга тиришамиз. Мен бу кун акам, ўртоғимдан хат олдим каби.

Тўлдирғич белгиларининг кўмакчи сўзлари билан олишмаси

Ўзбекчада тўлдирғич белгиларидан баъзиларининг кўмакчи сўзлар билан олмаштирилгани бўладир:

а) Бориш тўлдирғичининг белгиси «га — га»дир. Бироқ унинг ўрнига «сари» кўмакчиси ҳам келади.

Бозорга бордим — Бозор сари бордим.

Мактабга жўнадим — Мактаб сари жўнадим.

Бозор сари бордим билан Бозорға бордимнинг айрилмаси шул: Бозор сари бормоқ бозорнинг ўзига эмас, у бўлган томонга бормоқдир.

Тушди андин гузари Марв сари.

(«Шайбонийнома»)

Тун оқишом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб.

(Амирий)¹⁰

б) Бориш тўлдирғичи билан ўрун тўлдирғичининг белгилари баъзан «аро» сўзи билан олмаштирилади:

Мактабга кирдим – Мактаб аро кирдим.

Китобга кўз солдим – Китоб аро кўз солдим.

Шаҳарда кўрдим – Шаҳар аро кўрдим.

Китобда ўқудим – Китоб аро ўқудим.

Яна жон келди Самарқандаро (Самаркентка.)

Барча олам аро (оламда) андин ғовға.

(«Шайбонийнома»)

Жисмим аро печу тоб¹¹ дирмен, не қилди?

Жонимда кўп изтиробдирмен, не қилди?

(Бобир)

ж) Бориш ҳам туриш тўлдирғичларининг белгилари «уза» билан олиштирилади:

Карим томға чиқди – том уза чиқди.

Қуш ёғочқа қўнди – ёғоч уза қўнди.

Тўппи бошда турадир – бош уза турадир.

Қушлар ёғочларда ухлайлар – ёғочлар уза ухлайлар.

Бориш ҳам ўрун белгиларини «уза» билан олиштирмоқ устдалик маъносини ифода қилмоқ учунгина бўлади. «Уза»нинг икинчи шакли «узра»дир.

д) Ўрун тўлдирғичининг белгиси бўлган «да – да» «ичра» сўзи билан олмаштирилади:

Биз букун тўй ичра ётқон эдик.

Олам эли ичра орсиз қилди мени.

(Бобир)

Халқ ичра ёмонлиқ била мен афсона.

(Бобир)

Қандай сўзлар гапнинг қайси бўлаги бўлишига ярайдир?

Сарфда сўзни тўрт турли (от, феъл, суфат, кўмакчи) деб эдик. Энди шул тўрт турли сўздан қай бирининг гапнинг қайси бўлаги бўлишига ярадлигини кўрамыз:

Феъл. Сарфда феълларни тўрт кўмага ажратган эди: сўнгги, ҳозирги, ўткан ҳам замонсиз феъллар; шуларда уч кўмаси (сўнгги, ҳозирги, ўткан феъллар) гапда кесил бўладир.

Энди сен менинг қизим бўлдинг. Энди сенга сира озор бермайман. Йиғи уйдан эшитилар эди.

(«Ойдин кечаларда», Чўлпон)

*Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
Шохларга қўнадир, боғда сайрайдир.*

(Чўлпон)

*Ики кўчқор боши бир қозонда қайнамас.
Оғзи қийшиқ бўлса-да бой боласи сўйласин.*

(Эл сўзлари)

Тўртинчи кўма феъллар (замонсиз феъллар)да сабаб феъли нечунлик тўлдирғичи, вақт феъли чоқ тўлдирғичи бўладир:

*Биз инқилобни «яшатқали» ўқуёмиз.
Инқилобни яшатмоқ «истагач» мактабга юзландик.
Биз инқилобни яшатибқина тараққий қиламиз.*

От. Отларнинг ҳаммаси (зот, олмош, иш отлари) гапнинг кесим, эга ҳам бутун тўлдирғичлари бўла оладир:

*Ики тарвиз бир қўлтиққа сиғмас.
Мулла билганин ўқур, товуқ кўрганин чўқур.
Оналиқ етим — гул етим, оталиқ етим — шум етим.
Кўнгул ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ортқа тортқанга ҳадям тош.*

(Боту)

*Ул ўқуған эди турли билимларни.
Муни билгач улар тушундилар.*

(Элбек)

Суфат. Суфат ҳам суфат қаторида саналған сонлар, кўрсаткичлар кўбрак бирор отқа бойланиб келадир (суфат

суфатлига, сон саналмишга, кўрсаткич кўрсатилмишка бойланадир).

Қора булит, йигирма китоб, бу киши каби. Булар бир отга бойланиб келганда ўз бошларида гапнинг бир бўлаги саналмайдирлар. Бойланганлари отқа эргашибгина қолади-лар. Бироқ суфат суфатлидан, саналмишдан, кўрсаткич кўрсатилмишдан айрим келганда наҳвда от ҳолини оладир. Гапнинг кесим, эга ҳам бутун тўлдирғичлари бўлишқа ярайдир:

Қимирлаган қир ошар.

Яхшилар топиб сўйлар, ёмонлар қопиб сўйлар.

Кўрққан олдин мушт кўтарар.

Хунарли қул бўлмас.

Ишликка кун йўқ, ишсизга ўлим йўқ.

(Эл сўзлари)

Асли қошинг қорадир: ўсма қўйғанинг ёлғон.

Кўмакчи сўзлар. Кўмакчи сўзлар ўз отларидан англашилгани каби гапнинг асосли бўлақларидан бўла олмайди. Булар гапдан англашилган ўйнинг шаклини ўзгартиш учун кўмаклашмак учунгина гапка кирадирлар. Шундай бўлса ҳам ораларидан баъзилари гапнинг асосли бўлақлари бўлишқа ярайдирлар.

Ҳамма: Ҳамма келди. Ҳаммага пул берилди. Ҳаммадан пул олинадир.

Энди: Энди ўқушқа вақт. Эндигача келмадилар. Эндидан ишка киришдим.

Ҳали: Ҳалигача ёзмадим.

Ким, нима: Ким келадир? Кимга топширдингиз? Нима бўладир? Нима олинади?

Гап бўлақларининг тушиб қолиши

Бир гапда ики бош сўз билан саккиз тўлдирғич сўз бўлмоқ мумкиндир. Буни юқорида кўрдик. Гапнинг мана шул ўн асосли бўлагидан — яримтасининг маъноси қулоғ, кўз каби воситаларнинг ёрдами билан англашилиб қолса, гапнинг шул бўлаги айтилмай қоладир.

1. Кесим сўзи ора-сира гапдан тушиб қоладир: *Ким келди?* деб сўраганда — *Карим* деймиз. *Нима тушди?* деб сўралса — *Тош* деб жавоб қайтарамиз. Мана шул жавоблар аслида *Карим кетди, тош тушди* бўладир. Бироқ сўраганда

келмак билан тушмакдан сўз бўлгани учун жавобда булар айтилмай қолар. Шунинг билан гапдан кесим сўзлари ай-тилмаган бўлар.

Яхши отқа бир қамчи, ёмон отқа минг қамчи дегани-мизда *Яхши отқа, ёмон отқа* сўзлари бориш тўлдирғичи-дир. *Бир қамчи, минг қамчи* сўзлари «эга сўзи»дир. Кесим сўзи айтилмай қолгандир.

Аҳмат бу кун уйда, эрта қишлоқда. Китоб менда. Шариф мактабда деганимиздаги гапларда ҳам кесим сўзи айтилмай қолган. Унинг жойига ўрун тўлдирғичи ўткан. *Иш сендан, пул мендан. Сендан ҳаракат, мендан баракат* каби гапларда ҳам кесим сўзи айтилмай унинг жойига чиқиш тўлдирғичи ўткарилгандир. Мана шундай ўрун-ларда «кесим сўзи» турадир, бўладир, керак, бор, йўқ каби маъноси умумий ҳам маълум сўзлар бўлса айтил-май қоладир.

2. Эга сўзи ҳам ора-сира гапдан тушиб қоладир:

а) *Аҳмат келдими?* деб сўраганда — *Келадир* деймиз. *Ёғмур ёғдими?* деб сўраганда — *Ёғади* деймиз. Бу жавоб-ларнинг асли *Аҳмат келадир, Ёғмур ёғадир*. Бироқ *Аҳмат* билан *ёғмур* сўзлари сўроқ томонида айтилгани учун жавоб томонида айтилмайдир. Гапнинг «эга» бўлаги тушиб қол-ган бўладир.

б) Бир боланинг югуриб борганини кўриб унинг нима бўлурини ўйлаб турган ики-уч кишидан биртаси шул боланинг йиқилганини кўргач *йиқилди* дейдир. Бунинг асли *Бола йиқилдидир*.

Бироқ бола маъноси ҳалиги кишиларга кўз воситаси билан маълумдир. Шунинг учун бу гапда эга бўлаги айтилмай қоладир. *Ке(л)ма, қоч, келдим* феълларидан ҳар бири эгаси айтилмаган бирор гапдир. *Ке(л)ма, қоч* деган-да буйирилган кишига қараб айтканимиз учун: «кимлар» деганда «м» ҳарфидан англашилгани учун эгани айтишга ўрин қолмайдир.

ж) *Букун Каримни келтирдилар. Шарифни қамоқдан қочирганлар. Бизда чойни кўп ичадирлар* деганимизда мақсад *Каримнинг келтирилгани, Шарифнинг қочирилгани, чойнинг кўп ичилганидир*. «Кимлар қочирган? Кимлар ичкан? Ким-лар кетирган?» буни билмак керак эмасдир. Шунинг учун эга сўзи айтилмай қоладир;

д) *Бу китобни ўқуб бўлмайдир. Каримни кўриб бўладир*.

Бу уйда ўтириб бўлмайди. Гапириб бўлмайди деган гапларда эга сўзи ҳеч йўқдир: айтиб-да бўлмайди.

Бундаги *ўқуб бўлмайди, кўриб бўлмайди, ўтириб бўлмайди* деган феъллар: *қочиб чиқди, югуриб борди* деганимиз каби айрим-айрим феъллар эмас: эгаси бирлашкан биргина феъл қўшма феълдир. Очиброқ айтилганда: *Қочиб чиқдим* деганимизда *чиқдим* сўзи «кўрилган феъл», *қочиб* сўзи замонсиз феъллардан бири. *Ўқуб бўлмади* деганимизда *бўлмади* айрим феъл, *ўқуб айрим феъл* эмасдир: эгаси бир «қўшма феъл»дир. Чунки:

1) *Мен уйдан қочиб чиқдим* деган гаптаги *қочиб* феълни кўрилган феълга айлантириб *Мен уйдан қочдим* десак ўй, асосан, бузилмайди. *Бу китобни ўқуб бўлмайди* деган гапта эса *ўқуб* сўзини кўрилган феълга айлантириб *бу китобни ўқуди, бўлди* десак ўй бутунлай бошқа шаклга кирган бўладир;

2) *Қочиб чиқдимда чиқдим* иши ким томонидан ишланган эса, қочиш иши ҳам шунинг томонидан ишлангандир. *Ўқуб бўлмади* сўзида эса бундай эмасдир;

3) *Қочиб чиқди, югуриб келдида бўлган чиқди, келди* феъллари ишловчилар ўзгаришга кўра ўзгариб олти шаклга кирадир:

1. *Ул қочиб чиқди.*
2. *Мен қочиб чиқдим.*
3. *Сен қочиб чиқдинг.*
4. *Улар қочиб чиқдилар.*
5. *Биз қочиб чиқдик.*
6. *Сиз қочиб чиқдингиз.*

Бироқ *ўқуб бўлди, кўриб бўлмайди* дегандаги *бўлмайди*, *бўлди* феъллари ҳеч ўзгармайди. Туташ биринчи шаклда қоладир.

1. *Китобни кўриб бўлмади.*
2. *Мени кўриб бўлмади.*
3. *Сени кўриб бўлмади.*
4. *Китобларни кўриб бўлмади.*
5. *Бизни кўриб бўлмади.*
6. *Сизни кўриб бўлмади.*

Мен сарфни ёзганда бундай қизиқ бир феълга учрамаган эдим. Наҳвни текширганда буни кўриб қолдим. *Ўқуй олдим; ўқуёлмадим* феълларининг қўшма феъллардан «бўлдириш феъл» бўлганини сарфда кўрган эдик (Сарф, би-

ринчи босма, 42-бет). *Ўқулди, ёзилди, ўқулмади* феълларининг «мажхул феъл» эканини ҳам биламиз (Сарф, биринчи босма, 48-бет). Бизнинг *ўқуб бўлди; кўриб бўлмади* деган феълларимиз кўшма феъллардан «бўлдириш феъли»нинг «мажхули»дир. «*Мен – эга, китобни – тушим тўлдирғичи, ўқудим – кесим сўзидир.* Энди шул гапдаги *ўқудим* феълени «мажхул» шаклига айлантириб *китоб ўқулди* десак кўрамиз-ким, биринчи гапда «тушим тўлдирғичи» бўлган *китобни* сўзи ўзининг «ни» белгисини ташлаб икинчи гапда эга сўзи бўлибдир. Шу ишни бўлдириш феълига ҳам қилиб кўриладир: *Мен китобни ўқуёлмадим* деганимиз гапда: *Мен – эга, китобни – тушим тўлдирғичи, ўқуёлмадим – кесим сўзларидир.* Энди шул гапдаги *ўқуёлмадим* феълени мажхулга айлантирганда тушим тўлдирғичи бўлган *китобни* сўздан «ни» белгисини ташлаб, ўзини гапнинг эга сўзи қилишимиз баъзан *китоб ўқуб бўлмади* дейишимиз лозим бўлган. Бироқ бундай қилмаймиз, *китобни* сўзини «ни» белгисидан ажратмай *китобни ўқуб бўлмади* деймиз. Демак, бу гапнинг мантиққа кўра эга сўзи *китобдир.* Лекин *китоб* сўзи «ни» белгиси билан келгани учун наҳв қоидасига кўра эга бўла олмайдир. Бу гап ҳам наҳвга кўра эгасиз бир гап бўлиб қоладир.

Келишканлик¹²

Эга билан кесим сўзлари орасида бирлик, кўпликда келишканлик, баробарлик керакми, йўқми? Бу сўроққа жавоб бермак учун шундай дейиш мумкин: Гапда эга сўзи бирлик бўлганда «кесим» сўзининг ҳам бирлик бўлиши, албатта, лозимдир.

Кўй сўйилди.

Кўёш чиқди.

Бу тош оғирдир каби.

Бироқ эга сўзи ҳурматли бир кишининг оти бўлса, ҳурматлаб, тубан бир кишининг оти бўлса, учирик қилиб кесим сўзи кўблик шаклида айтиладир: *Мудир келдилар. Муаллим айтдилар. Эргашбой ҳам гапирдилар* каби.

Эга кўблик бўлганда кесим сўзи от ё суфат бўлса ора-ларидида келишканлик жуда зарур эмас: *Булар ёғоч; булар ёғочдир. Бизлар яхши; бизлар яхшилар. Болалар ўқуған; болалар ўқуғанлар* каби.

Кесим сўзи феъл бўлса: олти шакл феълдан биринчи шакли (ўзга-ғойиб сўзи) билан эга орасида келишканлик яна жуда зарур эмас. *Болалар мактабдан чиқдилар* деганимиз каби. *Болалар мактабдан чиқди* ҳам дея олармиз. Кесим сўзи феълнинг қолган беш шаклидан бири бўлганда эга билан кесим орасида келишканлик, албатта, лозимдир: *Мен келдим* ўрнида *Мен келдинг*; *Сиз келдингиз* ўрнида *Сиз келдинг* дея олмаймиз.

Гапнинг уюшган бўлаклари

Бир гапда икита бош сўз билан саккизгача тўлдурғич борлигини кўрдик. Мана шул ўн бўлак гапнинг асосий бўлаклари саналадир. Шул асосий бўлаklar гапда ёлғиз-ёлғиз келгани каби кўпрак бошқа сўзлар билан уюшиб ҳам келади. Биз мана шундай уюшиб келган бўлаklarга гапнинг «уюшган бўлаклари» ё соддача «уюшмалар» деймиз. Гапнинг уюшган бўлаклари, соддача айтканда, «уюшмалар»и турли бўлади: 1) Ҳар вақт эмас; белгили шартлар остида хусусий ўрунлардагина бўлғучи уюшмалар, биз бунга «хусусий уюшма» деймиз. 2) Ҳар вақт бўлғучи уюшмалар, биз бунга «умумий уюшма» деймиз. Умумий уюшмалар шулардан:

Аниқлов уюшмаси. *Боғ сотилди* деган гап икита бош сўздан (эга билан кесимдан) иборатдир. Сизга белгили бир ўй берадир, бироқ биз шул сотилган боғнинг кимники, кимга қарашлиқ бўлганини билдирмаймиз. Шунини сизга билдирмак, аниқламоқ учун боғ кимга қарашлиқ эса шунинг отини боғ сўзидан бурун келтираман (Сарф: Биринчи босма, 53-бет). «Аниқлов белгиси» аталган «нинг» белгисини шул отқа қўшаман. Боғ сўзига эса учинчи турли олмош изларида (Сарф: Биринчи босма, 21-бетдан) биртасини қўшаман. Боғ Рустамники бўлса *Рустамнинг боғи сотилди* дейман, сизники бўлса *Сизнинг боғингиз сотилди* дейман. Мана шу гаплардаки *Рустамнинг боғи*, *Сизнинг боғингиз* деган бўлаklar «аниқлов уюшмаси» бўлади. Аниқлов уюшмаси уюшма ҳолида туриб гапнинг бир бўлаги бўлади:

Сен мактабнинг боғига чиқ.

Кеча келган сенинг онанг.

Мен бу хатни ўртоғимнинг қалами билан ёздим.

Бу китобнинг боши йиртилган.

Унинг уйи сотилди.

Унинг отаси ўлди.

Сенинг боланг ўқуған каби.

Ҳар аниқлов уюшмасида ики от ё суфат бўладир. Биринчисига «аниқловчи», икинчисига «аниқланган»¹³ деймиз. Аниқлов белгиси «аниқловчи»га, олмош изи¹⁴ эса «аниқланган»га қўшиладир. «Аниқланган» бўлган сўзнинг охирида чўзги бўлса, унга олмош изларидан «и» ҳарфини қўшганда «и»дан бурун «с» ҳарфи қўшиладир: *Аҳматнинг отаси, Каримнинг боласи, мактабнинг боғчаси* каби.

Аниқловчи уюшмасидан «нинг» белгисининг тушиб қолгани ҳам бўладир. «Нинг» белгисининг тушиб қолиши аниқлов уюшмасининг маъносига бир турли аниқсизлик, қоронғилиқ берадир: *Инсоннинг боласи, боғчанинг қопқаси* деганда маъно аниқдир. Белгини *бир инсоннинг боласи*, белгили *бир боғчанинг қопқаси* демакдир. Бироқ *инсон боласи, боғча қопқаси* деганда бунча аниқлик йўқдир. Шунинг учун форс адабиётида «мажоз» йўли билан ясалган *дасти адолат, панжайи зулум, дунёйи бешариат, олами адабиёт* каби аниқлов уюшмаларини туркчага айлантирганда «нинг»-сиз айлантириш керакдир. Чунки «мажоз» аниқлиқни кўбда истамайдир.

Қайғилар олдиға чўкдинг.

Умид буйруғин ижро этаман,

Тилак юртиға тездан этаман,

Кўз қорасидан мадад топаман.

(*Боту*)

Душман сўзига кирма, эшит дўст сўзин.

(*Бобир*)

Аниқлов уюшмаси гапнинг қайси бўлаги бўлса, шул бўлакнинг белгисини ҳеч ўзгартмай ўз охирига оладир:

Биз унинг боғини кўрдик.

Улар менинг боғимга бордилар.

Сенинг боғингда нималар бор? каби.

Бироқ тушим тўлдирғичи бўлганда «ни» белгисидан «и» ҳарфининг тушиб қолгани ҳам бўладир:

Мулла билганин (билганини) ўқур, товуқ кўрганин (кўрганини) чўқур.

*Кўр тутғанин қўймас, қар эшитганин қўймас.
Қари билганин пари билмас.
Кўр ҳассасин бир йўқотар.
Бировнинг яхшилигин унутма.*

(Эл сўзлари)

*Душман сўзига кирма, эшит дўст сўзин.
Бу янглиғ билсам эрди ҳажрнинг муҳлик қора шомин,
Берарму эрдим ўлгунча иликдан васл айёмин.*

(Бобир)

Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.

(Навоийи)

*Оҳи эли туфроғи учирса,
Ашки суйин ўтин ўчурма.*

(Навоийи)

Аниқлов уюшмасидан аниқловчининг-да, аниқланганнинг-да бўлиши мумкиндир. Бирдан ортиқ бўлганларининг ораларида «» шакли қўйиладир. Икидан ортиқ бўлганда энг сўнгғисидан бурун «» шакли ўрнида «ҳам – ҳамда – ва» қўйилса-да бўладир. Бу китобнинг боблари, қисмлари, хусусий отлари олтин суви билан ёзилгандир. Тоғ этагидаги ўйларнинг, боғларнинг, гулларнинг бир бирига аралашқан туслари кўнгишни шу томонга тортар эди. Бунинг жойида боблари, қисмлари ҳам хусусий отлари каби ва хусусий отлари ё ҳамда хусусий дейиш ҳам мумкиндир.

Аниқловчи уюшмасидан «аниқловчи» бирдан ортиқ бўлганда аниқловчи белгисини(нг) ҳаммаси эмас, энг охирғисига бориш ҳам мумкиндир. Юқоридаги мисолни тоғ этагидаги ўтлар, ёғочлар, гулларнинг деганда ҳам бўладир.

«Аниқланган» ҳам бирдан ортиқ бўлганда олмош изини энг сўнгғисига бериш бўладир; юқоридаги мисолда боблар, феъллар, ҳам хусусий отлари дейилса мумкиндир.

Суфат уюшмаси. Суфат (ҳам суфат қаторида саналган сўзлар, кўрсаткичлар) наҳвда бир отқа байланиб келса, шул от у суфатнинг суфатлиси бўладир. Суфат билан суфатли биргалашиб «суфат уюшмаси» бўладир. Уюшма ҳолида туруб гапнинг ўн бўлагидан биртаси бўладир.

Ёшли кўзлар ориқ бўйиға тушкан, нозик оёқлар ориқ бўйи томонға ҳаракатлана бошлаған эди.

(«Ўткан кунлар», А.Қ.)

Ҳайбатли майдонға биз жавоб этканда.

(Боту)

Мунгли кечанинг мунгли чоғинда.

(Фитрат)

Оздирадир туйғу йўлидан.

(Боту)

*Йиқилған уйларда сирли ўт кўрдим,
Бузулған ерлардан кўб нарса туйдим.*

(Боту)

Йўқса унга мангуликми қора тун.

(Чўлпон)

Ўтли нафас билан ўқуйтурған ҳофизлар келдилар. Эшони муборак бошларини қуйи солиб «сукут»ка кетканлар.

(Чўлпон)

Чол титроқ қўлларини аравага узатиб...

(Чўлпон)

Нега юз йил кишанлар-да энтиккан.

(Чўлпон)

Титраб, титраб қора ер узра тушар.

(Фитрат)

Суфат ўзининг суфатлисидан бурун келади. Бироқ суфатли кимса оти бўлса, суфат унинг лақаби, амали бўлса суфатли суфатдан бурун келади: *Ҳасан тоға, Тўра мингбоши, Эшмат қўрбоши, Зиё шоҳичи* каби.

Суфат уюшмасида суфатнинг бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Суфат бирдан ортиқ бўлганда ораларида «,» шакли қўйилади. Иккидан ортиқ бўлганда энг сўнггисидан бурун «,» шакли ўрнида «ҳам — ҳамда — ва» қўйиш ҳам бўлади:

Сўлгин, қора, тургун дема, кўр,

Мунгли кечанинг мунгли чоғинда...

Кичкина, чиройлик, нозли ҳамда ўйноқ қушчалар инларидан учишиб сайраша бошладилар.

Хусусий уюшмалар: а) Иш отларидан биринчи турлари (*ёзмоқ, билмак, бормоқ*) ҳам икинчи турлари (*ёзиш, билиш, бориш, келиш*) гапнинг бир бўлаги бўлганда ўзларига тегишли тўлдирғичлари билан уюшадилар, ҳам шул уюшма ҳолида гапнинг бир бўлаги саналадир.

Мен китоб ўқумоқни севаман.

Сен хат ёзишдан қочасан.

Сабоқга кирмаслик ёмондир.

Мен сени танимоқдан мамнун бўлдим.

Мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлдимми?

(Чўлпон)

Бу сўзни эшитиш билан Самандар аканинг кўзлари чахчайиб кетди.

(Чўлпон)

Мен шундай машқни эшитишдан безган эдим.

б) Сарфда 11, 12, 16, 20, 21, 22 рақамлар билан кўрсатган *борғучи, бормоқчи, борар, борган, борарлиқ, борғулиқ* шаклида бўлган суфатлар ҳам гапнинг бир бўлаги бўлганда ўзларига тегишли тўлдирғичлар билан уюшадирлар ҳам шул уюшма ҳолида гапнинг бир бўлаги саналадилар.

Журналга мақола берғучилар йиғилдилар.

Газетага мақола ёзмоқчи йигит идорага чақирилди.

Биз сен каби ишбузар одамлар билан ҳисоблашамиз.

Бизга кулганларга биз ҳам кулашимиз.

Аҳмат бужун ўқушқа ярарлиқ бир китоб ололмади.

Сен кеча тарихда ёзғулиқ бир сўз сўйладинг.

Зикрга бошқа шаҳарлардан ҳам ўтли нафас билан ўқуйтурган ҳофизлар келадилар.

(Чўлпон)

Ҳасратли кўнгил бузатурган бир йиғи эшитилар эди.

(Чўлпон)

Бошқа муридлар бера олмаган бир нарса бермакчи эди.

(Чўлпон)

Барчин бу ердан кўчарини билди.

(«Алпомиш» достони)

ж) Сарфда (биринчи босма 40–41нчи бетларда) замонсиз феъллардан деб кўрсатилган *ёзғали, ёзғач, ёзиб* шак-

лидаги феъллар ҳам гапка киргач ўзларига тегишли тўлдир-
ғичлар билан уюшадирлар.

*Бу кеча китобимни ёзиб битиргани ўтирган эдим, китобимни
битира олмагач, кайфим қочди.*

Домламизнинг эси ўзига келгач указни бука бошлади.

(А. Қ.)

Дарчани очиб у ҳовлига кирди.

(Чўлпон)

Гапнинг турлари

Гап ўзининг тугаллик-тугалсизлиги билдиргани унинг
шакли эътибори билан бир неча турли бўлади:

1. Ўйнинг бутун бўлаклари гапдаги сўзлардан англашил-
са, яъни гапдаги сўзлар ўйдаги маъноларнинг ҳаммасини
ифода қила олса, шул гап «тугал гап» бўлади.

Мунгли кеча минг дард ила ўтди.

Ҳар ён югуриш фурсати етди.

Ўнг, сўлни ҳаёт тўлқуни тутди.

Ботунинг мана шу юқоридаги уч мисраъидан ҳар бири
тугал бир гапдир.

2. Ўйнинг бўлаклари бўлган маъноларнинг бир-икитаси;
гапдаги сўзлардан эмас, бошқа воситалар билан англа-
шилса, шунинг учун шу маъноларни ифода қилғучи сўзлар
гапда айтилмай қолса, шундай гап «эксик гап»¹⁵ бўла-
дир.

Кел, кетма, ўтир, бордим каби сўзлар ёлғизгина айт-
канда эксик гап бўлади. *Аҳмат келдими?* деганда —
Келди; Келган ким? деганда — *Аҳмат* сўзлари ҳам эксик
гаплардандирлар (Бу тўғрида 29-бетка қарангиз).

3. Гапдан мақсад бир ўйни билдирмак эмас, бир ўйни
сўраб англамоқ эса шул гап «сўраш гапи» бўлади:

«Ким? нима? -ми?» сўзлари сўраш гапининг бир бўлаги
бўлади:

Ким келди? Нима бўлди? Шариф кимга борди?

Йўлдош нима кўрди? каби.

«Қайда? қандай? қаер? нендай? нучук? қалай? нечун?
нега? недан? қанча? қайси? қаён? қаёқ?» сўзлари сўраш
гапининг бир бўлаги, ёки бўлакларидан биртасининг суфа-
ти бўлади. «Қайда? қаер? қаён? қаёқ?» сўзлари ўрундан,
«қандай? нендай? нучук? қалай?» сўзлари ҳолдан, суфат-

дан; «нимадан? недан? (ёки нима сабабдан?) не сабабдан, нечун? нега?» сўзлари сабабдан; «қанча?» ўлчовдан; «неча?» сондан; «қачон?» замондан; «қайси?» зотдан сўрашқа ишлатиладир.

Юқоридаги сўзлардан бошқа, сўраш белгиси аталган «-ми?» бор. Сўраш гапининг қайси бўлагига йўналган эса «-ми?» белгиси шул бўлакка ёпишиб келади:

Карим букун ўз чопонини бозорға юбордим?

Карим букун ўз чопонини бозорғами юборди?

Карим букун ўз чопониними бозорға юборди?

Карим букунми ўз чопонини бозорға юборди?

Каримми букун ўз чопонини бозорға юборди?

Мана шул мисолларнинг ҳар бирида сўраш қайси бўлакка йўналган эса «-ми?»нинг ҳам шунга қўшилгани кўришиб туради. Бироқ бу жуда лозим бир қоида эмас: сўраш гапининг қайси бўлакига йўналган бўлса-да, «-ми?» белгисини гапнинг охирига кетирмак мумкин. Юқоридаги мисолларнинг ҳаммаси ўрнида биринчисинигина айтиб қўйиш бўлади. Бироқ бундай бўлган сўраш: гапнинг қайси бўлакига йўналса, шул бўлагининг охирига товишнинг қаттиқроқ урилиб чиқиши лозим.

Сўраш гапи ики турли бўлади: 1) чиндан-да бир нарса тўғрисида сўраб айтилади: *Карим келдими? Шариф нечун келмайди?* каби. Юқорида кўрсатилган мисолларнинг ҳаммаси шу турли сўраш гапларидандир; 2) бир нарса тўғрисида сўрамоғдан мақсад шул нарсани билмак эмас, шу нарсадан тониб (мункир билан) унинг тескарисини аниқламоқ бўлади:

Сизнинг шаҳарда мактабми бор?

Бир нарсани кўрмасдан қандай айтасиз? десак бунинг маъноси *Сизнинг шаҳарда, албатта мактаб йўқ. Бир нарсани кўрмасдан, албатта айтиб берманг* демакдир. Бу ики турли сўраш гапдан биринчисига со(д)дача «сўраш гапи», икинчисига эса «сўровли тониш» гапи дейилди.

4. Гапдан мақсад бизга бир ўйни билдирмак, бир нарсадан хабар бермак эса унга «хабар гапи» дейилади:

Навойи йигирмадан ортиқ китоб ёзган.

Мен Навойи китобларини ўқумаган каби. Хабар гапи ҳам ики турли бўлади: аниқ хабар, аниқсиз хабар. Юқорида-

ги мисоллар аниқ хабардир. Аниқсиз хабарда гапка «балким, эҳтимол, эҳтимолки» қайдларидан биртаси қўшиладир:

Балким, Навойи йигирма бир китоб ёзган.

Эҳтимол, мен Навойи китобларини ўқумаган каби.

Аниқсиз хабар гапларни аниқсизлиқ қайдларидан ёрдамчи айтмак мумкиндир. Бироқ бундай вақтларда кесим сўзининг сўнг бўғинида товиш жуда пасайиб қоладир. (аниқ) *Аҳмат келгандир.* (балким) *Аҳмат келгандир.*

5¹⁶. Гапдан мақсад бир ўйни билдирмакгина эмас, бир ишнинг бўлиб бўлмаслигини истамак эса унга «тилак гапи» дейиладир. Кесим сўзлари буйруқ, ўтинч, қўзганиш феъллари бўлган гаплар «тилак гапи» бўладирлар.

Синамаган отнинг сиртидан ўтма.

Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл!

Шу хатни ўқуб берсангиз-чи! каби.

Шарт феълининг «умид-армон» учун ишлатилган шакли ҳам (Сарф, биринчи босма, 35 инчи бет) гапнинг кесим сўзи бўлганда гап «тилак гапи» бўладир.

Кўнгли тилаган муродга етса киши!

(Бобир)

Форсийча «кошки, шояд» сўзлари билан бошланган гаплар ҳам «тилак гапи» бўладир:

Кошки меним сўзимни тингласа.

Шоятким қолсангиз каби.

6. «Эсиз, афсус, оҳ, уқ, уҳ, аттанг, ҳай аттанг» каби ҳасрат-армон кўмакчилари билан бошланган гапларга «қайғуришли гап» дейиладир:

Эсизким, сиздан айрилдиқ!

Афсуским, бу ишнинг чораси қолмаган!

Аттанг, нега келмай қолдим!

Оҳким, чарх жафо қилди менга! каби.

Ҳасрат-армон кўмакчилари гапнинг бош томониға келганда булардан «оҳ, эсиз, афсус»дан кейин «ким» сўзи келтириладир. Келтирилмаса ҳам бўладир. Ҳасрат-армон кўмакчилари гапнинг бош томониға «ким»сиз келганда улардан кейин «» шакли қўйиладир.

Ҳасрат-армон кўмакчилари гапнинг охириға ҳам кела-

дир. Унда «ким» сўзининг кераклиси қолмайдир. Бироқ бу кўмакчилар гапнинг охирига келгач, ўзларидан бурунги сўзлардан «,» шакли билан ажраладирлар: *Китоб ёзилмай қолди, афсус!* қайғуришли гапларнинг охирида «!» шакли ёзиладир.

7. **Киноя гап:** «Гўё, эмиш» билан бошланган гапларга «киноя гап» дейиладир:

Гўё биз англамаган!

Эмиш, унинг айткани тўғри чиққан!

Киноя гаплардаги «гўё, эмиш»дан кейин «,» шакли кўйиладир, ҳам гапдан кейин «!» шакли бўладир.

8. **Кучайтма гап.** Гапдаги сўзларнинг биртасидан англашилган маънога куч бермак учун шул сўзнинг ўзини, ё шунинг ўрнида бир олмош изини қайтариб айтканда шул гап «кучайтма гап» бўладир. Бизда неча турли кучайтма гап бордир.

а) асил сўз билан унинг қайтармаси ён-ёнига келади:

Кел, кел карам айла дўстларга.

Кет, кет сира мен билан гапирма.

б) қайтарма сўзи гапнинг қайси бўлагига байланса ҳам, ўзи гапнинг охирига келади:

Сени бу кун зиндонда кўрармиз, зиндонда.

Бизни тунакун Карим билан кўрдилар, Карим билан.

ж) гапда бир сўзнинг қайтармаси ўзи билан эмас, олмош билан ҳам бўладир. Бу ҳам гапнинг охирида айтиладир:

Шариф жуда яхши бола, ул.

Сен ким билан ўйнайсан, сен.

Мен Масковда ўқудим, мен.

Кучайтма гапдаги қайтармалар ўзларидан бурунги сўздан «,» шакли билан ажраладирлар;

д) кучайтма этилатурган сўзнинг ёнида «уқ», «ук» сўзидан кетирмак билан ҳам кучайтма гап ясадиладир.

Кўргач уқ кўзима суртиб ўндим,

Ункач уқ бошима қўйиб қўндим.

(Бобир)

9. **Ундашли гап.** Гап кимгадир қаратиб айтилган бўлса, шунинг оти гапнинг бош томонида ё орасида, ё охирида айтилса, ана шундай гапка «ундашли гап» дейиладир.

Шул отнинг ўзи «ундаш оти» бўладир:

Йигитлар, қўлингиздан келганча билимингизни ортдирингиз!

– *Ҳа бой ака, Назирдан дарак борми?!*

– *Бўлиб қолар, Сўфи!*

(Чўлпон)

Биз борлиқ бағрида, қариши куч, унутма!

(Боту)

Мана шул гаплардаги *йигитлар*, *бой ака*, *сўфи*, *қариши куч* сўзлари ундаш отлари бўлиб, шул гаплар эса ундашли гаплардир.

Ундаш оти гапнинг бош томонида бўлса ундан кейин, охирида бўлса ундан бурун, гапнинг орасида бўлса ики томонида «,» шакли ёзиладир (юқоридаги мисолларга қарангиз). Ундашли гапнинг охирида ундаш белгиси «!» қўйиладир. Ундашка куч бермак, қайнаб қичқириб ундамакни кўрсатмак учун ундаш отидан бурун «эй» сўзи, ундаш отидан кейин ҳам ундаш белгиси «!» қўйиладир.

Болалиқ чоғимда

Қиблани менга янглиш кўрсатган

Эй азаматлар!

Ундаш оти, ёлғиз ўзигина эмас, узун-узун суфатлари билан биргалашиб ҳам келади:

Кечаси ойсиз, кундизи кунсиз,

Ёвузликларга чидаган унсиз,

Ўлкадан келган азамат йигит,

Тўсуқ учратмай тилагингга ет!

(Боту)

10. Шартли гап. Бир гап икига бўлинса, бир бўлагига шарт феъли қўшилса, шарт феъли қўшилган бўлак икинчи бўлакни ўзининг натижаси эмиш каби кўрсатса, шундай гапка «шартли гап» дейиладир.

Тиришсанг — топарсан.

Ишласанг — тишларсан.

Юрсам — борарман каби.

Шартли гап ики бўлак бўладир. Бир бўлакка шарт феъли қўшиладир. Шартли гапка ики бўлаги орасига «ярим тиниш» белгиси «,» қўйиладир.

Шартли гапнинг шарт феъли қўшилган бўлаги одатда биринчи бўлак бўладир. Юқоридаги мисолларда кўрилгани

каби. Шарт феъли қўшилган бўлакнинг икинчи бўлак бўлиши ҳам мумкиндир. Юқоридаги мисолларнинг тескариси айтилса ҳам бўладир. «Шартли гап»да шарт феъли қўшилмаган бўлакнинг шарт феъли қўшилган бўлакка чиндан-да натижа бўлиши лозим эмас. Натижа бўлгани-да бор, бўлмагани-да бордир:

Уюмда(н) унга яхши донлар берсам, балки ул яхшигина фойда бергай.

(Элбек)

Йиғласа, жуда қизиқ бўлар эмиш!

(Чўлпон)

Кўп силлиқ қилсангиз куёв олиб кетиб қоладир.

(Чўлпон)

Мияни ишлатсангиз, сира бир кимсага зулм қилмаган бўлурусиз.

(Саид Али)

Булар келса улоқ қизимай қолмас.

(А. Қ.)

Умри боқий бўлса, ҳеч гап эмас.

(А. Қ.)

Мана бу кўрганимиз гапларда шарт феъли қўшилган бўлакка бу биртаси натижа бўлиб чиққан.

Кўзимни очиб қарасам, орада на кишилар, на чолғулар, на бошқалар!

(А.Қ.)

Юлдузлар эса кетиб мўлдирашиб боқар турар.

(Саид Али)

*Бўлмаса, бошқа нарсадан хафа бўлдингизми?
Ҳар қанча иш қилинса майдон очиқ.*

(Жулқунбой)

Бўлмаса опанг бизга айтиб берар.

(Чўлпон)

Мана бу кўрганимиз гапларда эса маъноча шартлик, натижалик шартлик йўқдир. Шартли гапда баъзан биринчи бўлак; баъзан икинчи бўлак айтилмай-да қоладир:

Юраберинг, эришарсиз, яшай беринг, туюрсиз деганимизда биринчи бўлак тушиб қолгандир. Асилда:

*Юраберинг, юрсангиз эришарсиз.
Яшайберинг, яшасангиз туярсиз демакдир.
Нима қилди? Сенга гапириб бўлмаса... бунда нима ёзиқ? Бунинг
жони бўлмаса...*

(Чўлпон)

*Динни билмаса, бой ва уламони ер билан тенг қилмоқ истаса,
мол ва мулкни муштарак деб билса...*

(Жулқунбой)

Мана бу юқоридаги гапларда икинчи бўлак айтилмай қоладир. Бундай вақтларда айтилмай қолган икинчи бўлакнинг жойига кўб нуқталар қўйиладир.

11. Тескари шартли гап. Шартли гапнинг шарт феълидан кейин «да — да — ҳам» қўшилса «тескари шартли гап» бўладир.

Айтмасанг ҳам биламан.

Қувсангиз-да бораман деганимиздан англашилган ўй *Айтмасанг билмайман, Қувсанг бормайман* деган гаплардан англашилган ўйнинг тескарисидир. Бунинг учун у гапларга «тескари шартли гап» дедик. Бу гапда ҳам ики бўлак орасида «ярим тиниш» белгиси «,» қўйиладир.

Домулламиз бу хабарларга кўп-да ишонмаса ҳам, кейинрак ўйлай бошлади.

(Жулқунбой)

Қанча бағритош бўлсанг-да, шу ҳолда кулмагинг ярашмайди.

(Саид Али)

Қанча сиқиб қуритмоқчи бўлсоқ-да ҳўл туб чиқмайди.

(Чўлпон)

Ўзим узоқлашган бўлсам-да кўнглим шунда.

(В. М.)

«Тескари шартли гап»да «ҳам — да — да»дан кейин «бирок, лекин» сўзлари келтирмак мумкиндир. Юқоридаги мисолларнинг ҳар биртасини «бирок, лекин» билан айтмак бўладир.

Кириш сўз

Гап орасида шул гапнинг бўлаклари билан «наҳви(й)» бир муносабати бўлмаган бир сўз ё бир гап киргизилади. Мана шул ёт бўлиб кирган сўз ё гапка «кириш сўз» дейила-

дир. «Кириш сўз» арабларнинг «муътариза»¹⁷, русларнинг «вводное слово» деган сўзларига тўғри келади:

Бизнинг мактабда, Каримнинг айтганига кўра, бу кун дарс бўлмайди, дарс бўлмагач, табиий, бизнинг боришимиз ҳам керак эмас деганимизда *Каримнинг айтганига кўра ҳам табиий* сўзлари кириш сўз бўладир. Буларнинг «кириш сўз» эканликларини шундан биламизким: буларни гапдан чиқариб қўйганда гапдан англашилғувчи ўйга сира зарар бўлмайди.

Кириш сўзлар, юқоридаги мисолларда кўрганимиз каби гапнинг боришига зарар бермайтурган бўлсалар ики томонларида ики «,» шакли қўйилади. Гапнинг боришига зарар бературган бўлсалар ики томонларидан ики ёй ё ики чизик қўйилади:

Қўзғол, ортиқ етар, эй қайғули оҳлар чекан.

(Элбек)

Йигирма беш – ўттиз йилни мадраса тупроғи ялаб ўтказган бир кишини, табиий, уламо қаторига киргизмай ҳол йўқ.

(Жулқунбой)

Ўзимизнинг яқин қиронлардан, масалан Хитой, Туркия тўғрисида етти бошлиқ чоғидан бери маълумоти бор.

(Жулқунбой)

Мана шул юқоридаги гапларда *ортиқ етар, табиий, масалан* сўзлари кириш сўзларидир.

Бошланғич тарбиясининг бузуқлиғи, маълумотининг чекланганлиги (тўғриси, жуда озлиғи) ота-онадан ўксуз бўлиб билимсиз бир оғасининг қўлида қолгани...

(Мирмулла)

Самаркентни олмоққа қўшун тортқанда йўл ўртасида – Нил дарёсими, Жайхунми деган бир дарёга тўғри келар экан.

(Жулқунбой)

Мана бу гапларда ёйлар, чизиклар орасида ёзилган сўзлар кириш сўзларидир.

Уюшқон гаплар

Бир неча гап маъно жиҳатидан бир-бирига байланган бўладир:

Ота кўнгли болада; бола кўнгли далада.

Мулла билганин ўқур; товуқ кўрганин чўқур.

Уларга ёрдам керак; Аламлар билан тўлган юракларга тасалли керак каби.

Ё бир неча гапнинг эгалари бир бўладир:

Чол демадилар; кампир демадилар; чақалоқ бола демадилар; бутун бир қишлоқни текис қилиб ташладилар каби.

Ё икинчи гап биринчи гапнинг сабаби, далили бўладир:

Бу кун ёғмур бор; мен кўчага чиқолмадим.

Бу китобнинг ёзилари кеткан; ҳеч ўқуёлмадим каби.

Ё бир гапдан англашилган ўйнинг остидан баъзи нарсаларни чиқармоқ керак бўладир:

Ҳаммалари келдилар; бироқ Карим келмади.

Мен ҳар кун келардим; лекин шу кун келмадим каби.

Мана шул гапларнинг ҳаммасига уюшқон гаплар дейладир. Буларнинг орасида «бир тиниш» белгиси (;) қўйладир. Бу гаплар орасида «бир тиниш» белгиси қўймоқ ёзғувчининг ихтиёридадир. Истаса «бир тиниш» белгиси жойига нуқта ҳам қўя оладир.

Туриш белгилари

Китобнинг бошида туриш белгилари кўрсатилган эди. Китоб орасида ўрни келганда ҳар бирининг қўйилиш жойлари ҳам билдирилди. Энди яна бир йўли ёзиб мисоллари билан кўрсатайлик:

1. (.) **нуқта** — тўқташ белгисидир. Гапларнинг охирига қўйиладир. Тўқташ белгиси қайси гапнинг охирига келса шул гапда ўйнинг тамом бўлганини, ўздан кейинги гап билан ҳеч байланиши қолмаганини билдирадир. Шунинг учун бунга келгач ўқувчининг тўқташи, ундан кейинги гапни янгидан бошлаши лозимдир.

Уйқуси ўчиб кетканлигидан энди кўзига уйқу келмай ўз бошига, ўз даврига муносиб бўлган хаёллар ичига кўмилди.

(Чўлпон)

Тонг чоғи; ҳали қуёш чиқмаган; ой ерга қараб ҳануз тўймаган, қушлар ва қуртлар ҳамда одамлар кундуз ҳаётин кутиб ёталар.

(Элбек)

2. (;) **бир тиниш белгисидир.** Бир-бирларига байланишли бўлганлари учун нуқта билан ажралишлари истанилмаган гаплар орасига қўйиладир:

*Ота кўнгли болада; бола кўнгли далада.
Мулла билганин ўқур; товуқ кўрганин чўқур.
Яхши отга бир қамчи; ёмон отга минг қамчи.*

(Эл сўзлари)

*Чол демадилар; кампир демадилар; чақалоқ бола демадилар;
бутун бир қишлоқни текис кесиб ташладилар. Уларга ёрдам керак;
аламлар билан тўлган юракларга тасалли керак.*

(«Қизил Ўзбекистон»дан)

3. (,) **ярим тиниш белгисидир.** Гапнинг қайси бўлаги бирдан ортиқ бўлса, гапнинг уюшқон бўлақларидан биртаси жуда узун бўлса, гап орасида «кириш сўз» бўлса, гапда ундаш сўзи бўлса, мана шуларни бошқаларидан ажратмоқ учун «,» белгиси қўйиладир, бунга келгач ўқучининг ярим нафас олганча туриб ўтиши лозим:

*Қоп-қора тубан тим-тин ерларни
Кўйди-да, олдин кўкларга ошди.*

(Элбек)

Отажон, мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлиб келдимми?

(Чўлпон)

*Ўнг, сўл уни тепкан, уни урган,
Инсон-да ётиб уйқуға толди.
Сўлғун, қора, турғун дема кўрдим,
Мунгли кечанинг мунгли чоғинда...*

(Фитрат)

4. (?) **сўраш белгисидир.** Сўраш гапларидан кейин қўйиладир:

*Она учун бу иш мумкинми? Сен буларнинг ҳолини билмайсанми?
Ўз қучоғингдаги ҳоллардан хабарсизмисан?*

(Саид Али)

5. (!) **ундаш белгисидир.** Ундашли гаплардан кейин қўйиладир:

Шариф, сен кел! Карим, сен кет!

Қайғули гаплардан кейин қўйиладир:

Эсиз, сени кўрмадим!

Хотин кўзини очқач боласининг ўлим билан тортишиб ётқонини кўрди!

Ҳайронлиқ билдирган гаплардан кейин ҳам қўйиладир:

Вой, Шарифжон келибдир!

Бу жуда қизиқ бир иш!

Карим ота, отасини кўрмак учун қувониб уйга келди; эшикни очиб қараса, уйда ҳеч ким йўқ!

«Сўрашли гап» қизгинлиқ ё ҳайронлиқ билан айтилса сўраш белгисидан кейин яна ундаш белгиси қўйиладир:

Нечун мени ўлдиралар?! Меним гуноҳим нима?!

6¹⁸. (:) **қўш нуқта.** Бу шарҳ, изоҳ белгисидир. Ундан кейин келатурган гап бундан бурунги гапнинг изоҳ ҳам шарҳи бўладир:

Бу кун уч киши билан кўришдим: Шариф, Карим, Аҳмат.

7. («») **тирноқлар.** Бир ёзғучи томонидан муҳим саналса, ёзғучи ўз-ўзлари орасида бошқа бир кишининг сўзларини ҳикоя қилса, англашилиши енгил бўлмаган отлар, атамалар бўлса, шулар тирноқлар ичра олинадир:

«Самаркент»ни олмоққа қўшин тортқонда йўл ўртасида Нил дарёсим, Жайхунми деган бир дарёга тўғри келар экан.

Мударрисликка «указ» берилгач оқ подшоҳнинг яшамоғига қўл кўтариб...

Подшоҳлиқ «нисф»¹⁹ нубувват» деганлар; кофир бўлса ҳам «нубувват», яъни пайғамбарликнинг ярим кучи бор...

Орада уруш бошланиб Туркистонда «рабўчи» масъаласи қўзғалганда «подшоҳнинг амри вожиб; маъноий вожиб фарзлигида озгина шубҳа бор; маъноий фарз амри шлоҳий»²⁰ деб элни шов-шувлиқдан тўқтатмоққа тиришар эди.

(А. Қ.)

8. () **ёйлар.** «Кириш сўз»ларнинг ҳаммаси ёйлар орасида ёзиладир. Кириш сўзларнинг ики томонида ики ёй ўрнида икки «,» белгиси қўймоқ ҳам бўладир:

Бу зот Америка, Олмоний (Германия), Англия, Япония, Фирансия, Билгия ва шунинг каби ҳар давлатларни ёдлаб билар эди.

(А. Қ.)

Бизда ўзларини уламо атаганлар (Бизда ҳақиқий уламо йўқдир) бутун тараққий ишларига қарши турдилар.

Кириш сўзларининг ики томонида, ёйлар жойиға чизиклар қўйилса-да бўладир:

*Бу кичкина, ўксуз, оппоқ бибаклар –
Уча, уча етмай қолган тилаклар –
Эскан елнинг қўлларига ўзини
Ташлаб қўяр борлиғини унитар.*

(Фитрат)

9. (–) **чизик**. Ики-уч кишининг бир-бирига гапиришларини ёзғанда ҳар бирининг гапидан бурун чизик ёзиладир:

*Яна халқ чуриллашиб кетди:
– Баракалла тақсир, баракалла!
– Бўш келмадилар тақсирим!
– Ҳали беллари бақувват экан тақсиримнинг!*

(Чўлпон)

Яхши-ёмон, ката-кичик, бола-чақа, қўзи-эчки каби бир-бирига қарши бўлган ё бир турли муносабати бўлган сўзлар орасиға чизик қўйиладир.

10. (...) **нуқталар**. Гапнинг бир бўлаги қандай бир сабаб билан айтилмай қолса унинг жойиға нуқталар қўйиладир:

*Босқон изин кўрмай ўткан туёқлар
Топтаб-топтаб... Оҳ, айтолмам кетини!*

(Фитрат)

Бир гапни битирган сўнг яна мавзуьда давом этмакнинг кераклиги сезилиб турғанда сўз кесилиб қолса, яна нуқталар қўйиладир.

Қани отажонима? – деди ва «гуп» этиб абризға йиқилди...

(Чўлпон)

Қисқа гапларни қизиб, қайнаб айтганда ҳам оралариға нуқталар қўйиладир:

*Тошаман... тошаман... кетаман...
Тез кунда тилагим юртиға етаман...*

(Боту)

Битди

МУАЛЛИФДАН

Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм

Одамларнинг маданий тоифа эканликлари, яъни табиат ҳукми ила бир қабила ёки бир қавм сувратида жам бўлиб бир-бирларига ёрдам бериб яшашлари маълум. Кимки ана шу табиат қонунининг доирасидан чиқса, яъни жамиятдан четлашса, шубҳасиз, маҳв ва нобуд бўлмай. Тарихчи олимларнинг фикрига қараганда, одамлар халқ бўлишларидан олдин жамоа бўлиб яшаш зарур эканлигини билмаганлар. Бинобарин, ваҳший ҳайвонларга ўхшаб ёлғиз, якка-якка бўлиб яшаганлар. Шу боис улар табиий мушкулотлар остида азоб чекиб, ҳайвонлар ҳужумларидан ҳалок бўлганлар. Вақт ўтиши билан одамлар жамоа бўлиб яшаш лозимлигини тушундилар. Уларнинг биринчи жамоалари «оила» яъни «аҳли байт» бўлган. Аҳли байт жамоалари аста-секин ривожланиб қавм ва қабила жамоасига айланган.

Бу муқаддимадан маъно шуки, оиланинг шаклланиши, яъни аҳли байт жамоаси, бошқача айтганда оила бошқаришга асос солиш бани Одам маданиятининг асоси экан.

Бизга маълумки, одамлар қаерда қавм ёки қабила бўлиб яшасалар, тинчликларини сақлаш учун ва бир-бирларининг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш учун бир низом (тартиб) ва қонун жорий этиб, шу қонунлар асосида бахт ва саодатга эришганлар. Акс ҳолда ўрталарида тартибсизлик рўй берган заҳоти низому қоида йўқолиб, дарҳол нобуд бўладилар ёки эътиборсиз ва хор бўладилар. Аслида бу табиий ва зарур бир ҳодисадир, чунки одам табиатан манфаатпараст ва ғаразли бўлади. Бир нечта одам жам бўлиб қолса, ҳар бири ўз манфаатларига асир бўлиб, бошқаларнинг ҳуқуқига тажовуз қилиб уни поймол қилмоқчи бўлади. Бунинг натижаси нотинчлик ва интизомсизлик бўлиб,

* Таржимон ва изоҳлар муаллифи тарих фанлари доктори **Ш. Воҳидов**.
Нашрга тайёрлашда **Х. Рашидова** ва **Г. Музаффар** қизи иштирок этди.

оқибати яна ўша нест-нобудликдир. Албатта, бу тажовуз ва босқинчиликнинг олдини олиш учун қонун лозим.

Ушбу рисоланинг асосий мавзуи «оила»дир. Оила эр-хотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахс бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум бўладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасарруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовуз олдини олиш учун оила аъзолари ўртасида ҳам бир қонун лозим. Ўтган олимлару ҳақимлар шу масалада саъй-ҳаракат қилиб қонунлар ишлаб чиққанларким, уларнинг умумий ҳайъатини «манзил тадбири» (рўзғор тебратиш тадбири) деб атайдилар.

Дунёда иззат ва саодат толиби бўлмаган бирорта қавм йўқ. Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизом ва тартибга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади. Агарда бир мамлакатнинг аҳолиси ахлоқсизлик ва жоҳиллик билан оилавий муносабатларини заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади. Ҳозирги Фаранг (Оврўпо) олимлари ҳам ўз халқлари интизоми ва оилаларининг роҳати учун ҳаракат қилиб юзлаб китобларни ёзиб нашр қилмоқдалар. Имоним комилки, оила саодати ва бахти учун қабул қилинган энг мақбул қонун исломий қонунлар бўлади. Лекин оламда энг бадбахт оилалар ҳам биз мусулмонларнинг ўртасида бўлади, чунки биз илоҳий қонунларнинг биронтасига риоя қилмаймиз. Бахтсизлигимизнинг сабаби оиладорлик хусусидаги ҳар бир ҳаракатимиз, сароб орзуларимиз ва хато фикрларимизнинг натижаси бўлиб, аксарияти Қуръон ҳукмларига зиддир. Шунинг учун зулм ва тажовуз кўрмаган оилалар бизда ниҳоятда кам кўринади. Ҳозирда тараққий этаётган исломий ўлкаларда турк, араб, форс олимлари ўз миллатларининг кимлигини англаб етиб, оила низоми ва тинчлиги ҳақида анча китоб ёздилар. Бу китобларда улар диний ва дунёвий ҳукмларга таяниб оилавий масалаларга изоҳ берганлар. Лекин туркистонликлар, ху-

сусан, биз бухороликлар, бу неъматдан маҳрум бўлдик. Яқинда муҳтарам дўстим ва ҳамфикрим Абдулвоҳид Афанди Мунзим¹ (ҳамиша бухороликлар саодатлари фикрида юрадилар) менга оила бошқариш бобида бир китоб ёзишни ишорат қилди.

Баски, дўстимнинг нияти холис ва мақсади олий экан, мен инкор қилолмай шу рисола ни туздим. Менинг ниятим бу рисола ни миллатимиз тили, яъни туркий чигатоида ёзиш бўлса ҳам, аммо муҳтарам дўстимнинг истагини инобатга олдим.

Аллоҳ таоло амири олий Сайид Мир Олимхон иззату иқболи, адли ва тавфиқини зиёда этсин, чунки рисола уларнинг даврларида ёзилди. Аллоҳ таоло Бухоро аҳолисини уларнинг марҳаматлари ва адолатлари соясида бахтиёр этсин.

БИРИНЧИ ҚИСМ

УЙЛАНИШ ВА УЙЛАНМАСЛИК ХУСУСИДА

Баъзи одамлар ўйлайдиларки, уйланиш ва фарзанд ортириш кишини Ҳақ хизматидан ва Аллоҳга яқин бўлишдан четлаштиради. Бинобарин, уйланмаслик инсон камолоти жумласидандир. Олдинги динларнинг тобелари орасида таркидунё қилиб, хотин ва фарзанд орзусидан кўз юмган одамлар ҳам мавжуд бўлган. Лекин бу фикр табиат қонунига зидлигидан ривожланмади ва ҳаётда ўз татбиқини топмади. Мен бу жамоа фикрини инкор этиш ҳаёлида эмасман, аммо кўпчилик бу жамоа фикрларини, яъни таркидунёчиликни ислом ҳукмларига мувофиқ деб биладилар.

Ана шу хато ва шубҳалар хатарини миллат бошига тушмаслиги учун издивож (уйланиш) фойдаларини тушунтириб, шу масалага оид нозил бўлган оятлар ва айтилган ҳадисларни бу рисола ўқувчиларига баён этаман. Биринчидан, шуни билиш лозимки, одамда икки хил мавжудлик бор. Бири шахсий борлиғ, иккинчиси ижтимоий мавжудлик. Одамнинг шахсий мавжудлиги фалон ва писмадон (нарса)нинг муайян вақтда мавжудлигига ўхшайди ва баён этишга ҳам арзимайди. Аммо одамнинг ижтимоий борлиғи инсоният борлигини ташкил қилади, дунё охиригача боқий ва аҳамияти ҳам каттадир. Ҳазрати ҳақими мутлақ — Аллоҳ таоло бани Одам борлигининг ана шу

иккала жиҳатини сақлаши учун баъзи бир сабабларни таъин қилган. Масалан, ейиш, ичиш, ухлаш, нафас олиш одамларнинг шахсан мавжудликларини таъминлаш учун сабаб қилган, яъни одамларнинг ҳар бири шу билан тирикдир. Юқоридагиларнинг биронтасини тарк этса ўлиши аниқ. Лекин одам ўртасида жинсий муносабат бани Одамнинг ижтимоий борлигини таъминлайдиган сабабдир. Агар у тамоман дунёда кўтарилса, башарият инқирозга дуч келиши аниқ.

Одамларга шу ҳам маълумки, уйланишнинг кўп қийинчиликлари ва заҳматлари бор. Одамларнинг табиатига эса роҳат ёқади. Агар одамнинг ихтиёри ўз қўлида бўлса эди, бўйдоқлик роҳати ва озодлигини уйланиш азоби ва меҳнатига асло қурбон қилмасди. Бинобарин, ҳазрати ҳақими Қодир эрқагу аёл мижозига шаҳватни кўшиб берган. Улар шаҳват тақозоси билан бирга бўлишни истаб уйланадилар. Оқибатда фарзанд соҳиби бўладилар. Ана шундай сабабларга кўра, башарият насли Илоҳ иродаси билан охиратгача боқий қолади.

Фараз қилайлик, сиз ерингизни бирон-бир деҳқонга бердингиз. Иш асбоб-анжомларини ҳам бериб буғдой экишни буюрасиз. Агарда ўша деҳқон ерни олиб, экиш асбобларини ҳам эгаллаб ўз уйида бемалол ўтирса, буғдой экмаса, бир йил ерингизни ўз ҳолига ташласа, унинг бу ҳаракатини сиз хиёнатдан бошқа нарса деб билмайсиз, албатта. Уйланмайдиган одам ҳам жинсий алоқа учун берилган куч-қувватидан фойдаланмаса ёки Лут қавмининг амалини қилса², нафсини ўзи қондирса³, билиб кўйсинки, Аллоҳ қонунига хиёнат қилибди.

«Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз бўлади. Зироат ерлари уруғ сепганда самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили — фарзанд. Бас ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажақда ўзларингиз учун фарзанд тарбияланг. Худодан қўрқинг, унинг назарига илинмангиз. Бас, туғилиш ва висол учун берган қувватни бекор қолдирманг ва зое қилманг. Эй, Муҳаммад саодат муждасини (ҳам хабарини) иймонлиларга бергин»⁴.

Анас разийаллоҳу анҳудан⁵ шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Худо ҳаққи мен сизлардан ҳам кўпроқ парҳезкор ва Худодан қўрқадиган одамман, лекин рўза тутаман, ифтор қиламан, намоз ўқийман, ухлайман ва

уйланаман. Ким бу суннатдан юз ўгирса, у менинг умматим эмас».

Абу Ҳурайра (р. а.)дан⁶:

«Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизларнинг энг ёмонларингиз хотин олмаган кишидир».

Шундай қилиб Пайгамбар ҳазратлари шу шариф ҳадислари билан хотин олмаганлар ҳақида шундай қаттиқ ҳукм чиқарганликларининг сабаби уларнинг илоҳий қонунларга қарши иш тутганларидандир.

Иккинчидан, олдинроқ айтган эдикки, ҳазрати ҳакими Қодир уйланиш меҳнатидан қочиб издивожини тарк этмасликлари учун одамларга шаҳватни бериб, уларнинг мижозларига уни сингдирган, токи шаҳват талаби билан улар бир-бирларини хоҳлаб уйлансинлар. Мажбуран уйланмаганлар, албатта, шаҳват талабларини даф қилолмай қуйидаги учта ёмон амалга гирифтор бўлишлари мумкин: зино⁷, Лут қавми амали, шаҳватини ўз-ўзи қондириши. Зино авлодни йўқ қилади. Чунки аёл қорнида пайдо бўлган бола отасиз ва мураббийсиз қолиб нобуд бўлади. Лут қавмининг амали ва шаҳватини ўз-ўзи қондириши, бу уруғни йўқ қилиш демакдир. Зеро, шу иккала ҳаёсиз амал натижасида фарзанд уруғи ўз жойи ва мақомига тушмай беҳуда сарф бўлади. Шу иккала амал ҳам илоҳий қонунларга қарши ва табиат тақозоларига зиддир. Ҳатто, бирор ҳайвон бу амалларни қилмайди. Аллоҳ сақласин, бу жоҳиллар қандай пасттабиат одамларки, ҳайвон ибод қиладиган ишларни қиладилар. Бундан ташқари зино, Лут қавми амали, шаҳватни ўзи қондириши иложсиз касалликларга мубтало қилади. Бу касалликларнинг аксари юқумлидир. Қайси миллатнинг аъзолари ана шу учта балога чалинган бўлса, эрта ё кеч нест-нобуд бўлиши муқаррардир.

Фараз қилдикки, шу маразлардан биронтасига одам гирифтор бўлмади, яъни ўзининг шаҳвоний кучини сақлаб, уйланмасдан тақво йўлини маҳкам тутиб, ҳеч қандай фаҳш ишларга майл қилмади. Лекин билиб қўйингларки, табиат бундай одамларни ақлий ва жисмоний маразларга чалинтиради. Масалан, соатда саккиз ёки ўнта чарх бор. Соат устаси шу чархларнинг ҳар бирини бирор хизматни бажариш учун ясаган. Агар бирорта чархни ўз вазифасини бажаришидан тўхтатсангиз соатнинг бузилишига шубҳа қолмайди. Яратувчи Аллоҳ одам жисмини ҳам бир маши-

нага ўхшатиб ясаган. Унинг ҳар бир узви ва аъзоси бирор вазифа ва хизматни бажариши учун яратилган. Масалан, ана шу уруғ ота камарида пайдо бўлиб, ҳозир бўлиши учун, у ердан она қорнига ўтиб ўсиши учун эркак ва аёл жисмларида қанча аъзоларни яратган. Бас, кимки, шу асбобларни ўз вазифасини бажаришдан тўхтатса, унинг танаси ҳам ўша соатга ўхшаб вайрон бўлади ва ишдан чиқади, яъни касал бўлади. Бу масала аёлларда кўпроқ маълумдир. Эрга тегишдан воз кечган аёллар савдойилик ва бачадон касалликларига мубтало бўладилар.

Банданинг сўзларидан маълум бўлдиким, бу балоларнинг олдини олиш учун фақат уйланиш лозим экан. Қуйида келадиган ояти карима ва бир ҳадиси шариф шу маънонинг далилидир: «... яъни Аллоҳ таоло қодирдир, сиз эркакларни бир жинсдан яратди ва аёлларни ҳам шундай жинсдан халқ қилди, токи эркак аёл билан бирга тинч бўлсинлар».

Абдулло ибн Масъуд⁸ ривоят қилади:

«Набий (с. а. в.) марҳамат қилдилар: «Эй ёшлар, ҳар бирларинг никоҳга кучларингиз етса уйланинглар, зеро уйланиш эркакни фаҳш ишлардан сақлайди ва кимни никоҳга кучи етмаса, у рўза тутмоғи даркор, чунки рўза шаҳватни фаҳшга яқинлаштирмайди».

Учинчидан, ҳар қандай қавм ва миллат қаерда бўлмасин жону дили билан саодат талаб бўладилар. Бунга ҳеч шак-шубҳа йўқдир. Улар доим шон-шавкатлари, эътибор ва иззатларининг зиёда бўлишини орзу қиладилар, кечаю кундуз шу мақсад сари интиладилар. Албатта, биз мусулмонларда ҳам шундай бўлиши шарт. Хусусан, биз мусулмонларга Худо буюради: «Аллоҳ ва Расули акрам (с. а. в.)дан кейин иззатга лойиқ фақат мўминлар бўладилар».

Қайси миллатнинг умумий саъй-ҳаракати ва амали кўп бўлса, куч-қудрати ва иззати ҳам шунча салмоқли ва буюк бўлади. Масалан, бельгияликлар ва инглизларни оламиз. Ҳар иккала миллат аъзолари ишчан ва ҳаракатчандир. Лекин кўз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсак кўра-мизки, инглиз миллати Бельгия халқидан юз баробар кўпроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизиги шундаки, инглиз ва бельгиялик миллатлари ўртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йўқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар

иккала миллатнинг умумий сонидан топса бўлади, яъни инглиз миллатининг аҳолиси 44 млн. ва бельгияликлар эса 7,5 млн.га етади. Шунинг учун ҳам инглиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали бельгияликларнинг саъй-ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб Оврўпо ҳукмдорлари ўз миллатларининг сонини кўпайтиришга ҳаракат қиладилар. Оврўпо олими ўз халқининг нуфузига путур етса: «Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун арзанда фарзанд етиштиринглар», — дея дод солади.

Франциянинг Пол Демар⁹ деган олими француз аҳолисининг охириги юз йил давомидаги сонини тадқиқ қилиб ҳисоблабди. Унинг хулосасига кўра, фақат охириги эллик йил мобайнида француз миллатининг сони инглиз ва олмон аҳолисидан ошмабди. Пол Демар ёзадики, XIX асрнинг бошларида, яъни 1810 йили Франция аҳолиси 28 млн., Англия аҳолиси 10 млн., Олмон аҳолисининг сони 18 млн. эди. Бугунга келиб Олмон аҳолиси 59 млн.га, Англия аҳолиси 62 млн.га етибди, аммо Франция аҳолиси 39 млн.га етибди, холос. Яъни, 80 ёки 90 йил давомида олмонликлар 41 млн., инглизлар 52 млн., бироқ Франция аҳолиси 11 млн. ошибди. Пол Демар бу ҳисобни кўриб: «Агар аҳвол шундай давом этаверса, нафақат биз ватан муҳофазасидан, балки ҳаёт орзусидан ҳам маҳрум бўламиз, — дея қайғуради. — Бугун биз французларнинг мамлакати ва миллати жар лабига келиб қолган. Бу чуқурга тушиб кетишимизга оз қолибди. Лекин ҳали ҳам кеч эмас, миллат ва ватанни бу ҳалокатдан қутқариш учун ҳимматимиз ва саъй-ҳаракатимиз керак». Оврўпо олимлари миллатларининг камайишидан шу даражада кўрқадилар.

Оламнинг энг буюк оқилларидан ҳазрати Пайғамбар уйланишни суннат деб билиб, бизни шунга ташвиқ ва тарғиб этганлар.

Саид Абу Ҳилол¹⁰ (р. а.) ривоят қилишларича: «Набий (с. а. в.): «Уйланинглр ва ўз нуфузларингизни зиёда қилинглрқим, қиёмат куни мен сизларнинг кўплигингиз билан фахрланаман», — деганлар.

Аёз ибн Фаним¹¹ дан: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Туғмайдиған қари аёлларға уйланманг. Қиёмат куни мен бошқа умматларға нисбатан сизларнинг кўплигингиз билан фахр қиламан».

Тўртинчидан, дунё ҳамма учун бир умумий синов майдонидир. Одам ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, ҳаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга бўлиш учун мажбуран шу майдонга киради, саъй-ҳаракат қилади, ё ўз мақсадига эришади ёки шарафсиз ва хор бўлиб қолади. Қайси миллатнинг намояндалари саъй-ҳаракат эгаси бўлсалар, қўл-оёғи кучли ва чаққон, ҳамма аъзолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор соҳиби бўладилар. Қайси қавмнинг намояндалари ҳаракат ва интилишдан маҳрум бўлса, қўл-оёғи дардманд кишига ўхшаб заиф ва нозик бўлади. Уйланиш суннатини қабул қилган киши хотин ва бола-чақасини тарбиялаб, боқиш учун ўзини касбкорга уради, ҳаракат ва амал йўлига қадам қўяди. Ўзини ва оиласининг тинчлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун ҳаракат қилади. Шу йўл билан мўмин одам ўзини хорлик ва пастлик жарлигидан қутқаради. Қайси миллатнинг намояндалари шу йўл билан тинчлик ва тотувликка эришган бўлсалар, ўша миллат ҳурмат ва хотиржамликда бўлади.

Бешинчидан, эркак ҳамиша тирикчилик билан бандир. У ўз ҳолига қараб ҳаракат қилади ва аксар вақт, ҳаёт қийинчиликларидан қайғуриб тушкунликка тушади. Агарда уйланган бўлса, кечаси уйига келиб умр йўлдоши бўлмиш хотини ва турмуш самараси бўлган фарзандлари билан учрашади, суҳбат қилади ва ҳар қандай кулфат ва кундалик ташвишларини унутади. Шунинг учун ҳам Худованди карим хотин ва фарзандларни ўзининг неъматлари қаторидан билади: «Аллоҳ сизлар учун ўз жинсларингиздан жуфтларингизни яратди ва улардан сизларга фарзанд ато қилдиким, улар сизларга мададқордирлар ва сизларга пок ва яхши ризқ берди. Бас, сизлар илоҳий неъматларга куфр келтириб, ёлғонга имон келтирасизми?»

Абдуллоҳ ибн Амру¹² ҳазратларида шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Дунё манфаатдир (яъни дунёдаги ҳар бир нарсанинг бир нафи бордир) ва дунёнинг энг яхши манфаати (неъмат) бу яхшилик қиладиган ва солиҳа аёлдир».

Хулоса шулким, уйланиш одамларнинг зарурий ва табиий амридир ва унда кўп ахлоқий, хусусий ва умумий фойдалар бор. Лекин биз учун шу кифоя. Демак, уйланиш зарур эканини шу муқаддимадан англадик.

НЕЧТА ХОТИНГА УЙЛАНИШ МУМКИН?

Албатта, баъзи ҳурматли ўқувчиларимиз дарров биттадан тўрттагача хотин олиш шариат бўйича жойиз деб жавоб берадилар. Бир оз сабр қилинглар, дейман уларга. Бу саволнинг жавоби унчалик ҳам осон эмас.

Юқорида зикр этган эдимки, одамлар аввал оила шаклида жам бўладилар ва бир неча оиладан бир қавм пайдо бўлади. Маълумки, бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли ва бахтли бўлмасалар, ўша қавмни бахтиёр ва бахтли дейиш хатодир. Ҳамда оила аъзосидан бирортаси бахтли бўлмаса, ўша оилани бахтиёр дейиш ҳам нотўғри бўлади. Модомики, қавм оилалардан ва оила алоҳида одамлардан таркиб топган экан, «оздан кўпга» дегандек айтиш мумкинки, ҳар қавмнинг саодати шу қавм оилаларининг бахтиёрлигидан ва ҳар бир оиланинг саодати шу оила аъзоларининг бахтиёрлиги ва бахтлилиги билан боғлиқ.

Нечта аёлга уйланиш масаласини шу нуқтаи назардан муҳокама қиламиз. Бир нечта хотинга уйланиш оилаларни бахтли қиладими ёки бахтсиз? Шу оила аъзоларига шодонлик келтирадими ёки бахтсизлик? Агарда биз ўлкамиздаги икки хотинлик кишиларнинг умумий аҳволини кўзимиз олдига келтирсак, осонлик билан ҳукм чиқарамизки, кўп хотинлилик нақадар жабр ва зулм, зулму жафо эса бадбахтлик ва аччиқ ҳаётнинг сабаби экан. Бахтсизлик ва оғир ҳаётга олиб келтирадиган ишни ҳеч қачон қилиш керак эмас.

Кўп хотинлилик фикрига оид бўлган масалани икки муқаддимада шарҳлаб бермоқчиман. Аввал сиз фалон қизни никоҳингизга оласиз. Яъни ул бечорага саодат ва бахтиёрлик ваъда қилиб ҳаётининг бойлиги, яъни ёшлигини ўз тасарруфингизга оласиз. Икки-уч йил яхши яшайсиз. Уйланишдан мақсад бўлган икки-уч фарзанд вужудга келади. Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг муҳаббатингиз ва меҳрингиз йўлида сарф бўлгандан сўнг сизнинг ҳайвонлик шаҳватингиз уйғониб ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди.

Бошқача қилиб айтганда, саодат ва бахтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини сизнинг орзу-ҳавасларингизни адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотинни қўйиб юбориб, «сўфи» номини олиб янги хотин оласиз. Бу ваъдага хилофлик ва хиёнатдир.

Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотинни ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шуурингиздан четлаштирасиз. Табиийки, ўша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган муҳаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вақт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди. Ваҳоланки, коинотда қайси иккита жинс бирга бўлса, муҳаббат натижаси эканлиги маълум. Шундай экан оила аъзолари орасида муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади. Шунинг учун ҳам биринчи ва иккинчи хотин ва уларнинг болалари ўртасида кун сайин нафрат ошиб боради, ёқалашиш юзага келади, сиз бахтсиз ва фарзандларингиз хулқи ёмон бўлади. Сиз ҳар куни тирикчилик юзасидан кўчага чиқиб кетасиз ва кечгача ҳаракатда бўласиз. Кечқурун дам олиш умидида уйга қайтасиз ва кўпинча ана шу ёқа ушлашиш ва ҳақоратлар устидан чиқиб қоласиз. Кўпинча бунга сиз биринчи хотин ва унинг болаларини айблаб (гуноҳсиз бўлсалар ҳам) уларни ёмонлаб, сўкиб, ҳатто инсофсизликка ҳам ўтишингиз мумкин, охири дарду алам билан ухлашга ётасиз. Аммо қани уйқу?.. Эртаси куни яна паришонлик билан ишга кетасиз. Хотинларингиз эса тинчимайдилар. Бир-бирларига қарши туриб, уй анжомларини сотиб бўлса ҳам дуохон, ёлғиз эшонларга бориб хушпараст кўнглингизни ўзларига иситмоқчи бўладилар. Бу дуохонликдан ҳам фойда кўрмайдилар. Янада ўзаро нафрат ва гина кўпайиб боради. Янги хотин биринчи аёлингиз болаларига, эски хотин янги аёлингиз фарзандларига душманлик қилиб жонларига азоб берадилар. Ҳатто, фурсат топиб, бир-бирларининг болаларини ҳийла билан нобуд қилиш пайига тушадилар. Бу бузғунчилик, уруш ва жанжалларга бардош бермай мажбур бўлиб, икки ишдан бирини танлайсиз ё хотинларни бири-биридан ажратасиз, яъни бирини бошқа уйга кўчириб садақа, деб бирор нарса берасиз ёки талоғини бериб, бошқа кишининг соясига юборасиз. Шу баҳона билан фар-

зандларингиз ота меҳридан маҳрум бўладилар. Ёмон тарбия олиб бошингизга бало бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ҳар иккала йўл ҳам барчангиз учун зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас.

Бу муқаддимадан кўп хотинлилик, яъни иккита хотинга уйланиш бевафолик, адоват, вайроналик, фасоду зулм ва инсофсизликка олиб келиши маълум бўлган бўлса керак. Шариат ҳукмига ҳам, ақл ва виждон ҳукмига ҳам бу тўғри келмайди. Шундай экан шунча беҳудагарчиликка олиб келадиган кўп хотинлилик тўғрими ёки йўқ?

Иккинчи муқаддима. Бу саволга жавоб беришдан олдин бу масалани бошқа йўл билан тадқиқ қиламиз. Умид қиламизки, ҳурматли ўқувчиларимиз сабрсизлик қилмаслар. Айтган эдикки, ҳазрати ҳақими Қодир (Аллоҳ) инсон насли боқий бўлиши учун уйланишни амр этган. Модомики, уйланиш мақсади фарзанд экан ва фарзанднинг кўплиги миллат аъзоларининг бисёрлигидан дарак берар экан нима учун кўп хотинлилик ман этилади? Яна ёзган эдикки, Тангри таоло одамлар бола-чақани боқиш юки ва уйланишдан қочмасликлари учун «шаҳват» ҳиссини уларнинг табиатига киргизди. Шаҳват тақозоси билан улар бирга бўлишни истаб турмуш қурадилар. Тиб фанидан маълумки, шаҳват иштиёқи эркакларда кўпроқ. Ҳайз, узлуксиз қон кетиш, бола туғилиш вақтларида эру хотиннинг бирга бўлиши зарар. Шундай вақтларда эр хотинига яқинлик қилмайди. Лекин у ҳаром йўл билан шаҳват ҳиссини йўқ қилиши мумкин. Иккинчи хотини бўлганда, у билан ҳожатини чиқарган бўларди ва ҳаромга чалинмасди. Бу масалаларни ўз жойида баён қиламиз.

Уйланишнинг асосий мақсади фарзанд экани маълум. Баъзи эркаклар бир хотин билан узоқ йиллар яшаб фарзандлик бўла олмайдилар. Мажбур бўлиб бу дунёдан нишонсиз ўтмаслик учун бошқасига уйланадилар. Ёзганларимиздан маълум бўладики, икки хотинлиликнинг ҳам фойдаси бўлиб, ҳатто, баъзан зарур ҳам экан. Бас, қандай ҳукм чиқариш керак? Салбийми ёки ижобий? Жавоб: биринчи муқаддимада икки хотинлиликнинг зарарли, иккинчи муқаддимада фойдали томонларини баён қилдик. Агарда шу иккала муқаддимани ақл мезонига солсак шундай ҳукм чиқадики, икки хотинлилик (кўп хотинлилик) зарар келтирадиган ҳамма йўллари ёпилса тўғридур, яъни

шундай тартиб ўрнатилсинки, кўп хотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган зарарлар олди олинсин. Бундай тартиб ё қонунни бизларга ким тайин этади? Ислом дини. Ҳақиқатда ҳам, ислом дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат қонунига мувофиқдир. Фойдани зарардан адолат билан кам-кўстсиз ажратади. Одамларга нимаики фойда келтирса ижозат бериб, зарар келтирадиган нарсаларни ман қилади. Шунинг учун ҳам ислом дини мўминларни бу дунё ва охираат саодатига етказилади.

Биз бу дунё саодатига етишдикми? Йўқ. Нима учун? Чунки ислом ҳукмларига риоя қилмаймиз, чунки жамиятимиз қонуни ва ҳаётимиз раҳбари бўлган Қуръонни фақат ўликлар арвоҳига ҳадя қиламиз...

Тўғри, ислом дини ҳар хусусда адолат камолини муҳофаза этиб, кўп хотинлилик масаласида ҳам шундай одилликка йўл берган. Кўп хотинлиликнинг зарарларига қарамасдан ислом уни ман этмайди, чунки фойдаси ҳам бор. Зулм хавфи мавжуд бўлмаса, кўп хотинлилик жоиз деб буюради.

Қуръонда келган: «Агар етимлар ҳаққига хиёнат қилишдан қўрқсангиз, уларни ўз никоҳингизга олманг, балки никоҳлари шаръан тўғри бўлган аёлларни биттадан тўрттагача ўз никоҳларингизга олинг ва икки-уч аёл ҳаққига зулм етгудек бўлса, бир хотин сизга кифоя қилади. Агарда бир аёл ҳаққига ҳам адолат қилолмасангиз ўз чўриларингиз билан қаноат қилинг, шу йўл зулмдан йироқдир»¹³. Шу ояти каримадан маълум бўладики, уйланган эркекнинг ҳаёлига иккинчи хотин олиш келган бўлса, адолат қилиш ёки қилолмаслигини билмоғи даркор. Агарда адолат қила олмаслик эҳтимоли кўпроқ бўлса, иккинчи хотинга уйланиш ҳаёлидан воз кечмоғи лозим. Аммо икки хотин ўртасида адолат ва инсоф ўрната олса, уларнинг оғирлигидан чўчимаса, у ҳолда иккита хотинга уйланса зарар қилмайди. Икки-уч хотин олишга шарт шу адолат ва инсофдир. Икки-уч хотинга уйланган эр шу ояти карима ҳукми (ва виждон ҳукми) ила фарз бўлган адолатни хотинлари ўртасида ўрнатиши лозим¹⁴. Яъни еб-ичиш, кийим-кечак, уй-жой, эркек мажбуриятида ҳам бир хил муносабатда бўлиши керак. Ҳатто, хотинларидан бири кундошига пул бериб, унинг навбатини сотиб олса ёки

эрнинг ўзи бир хотинига ҳадя бериб, бошқа аёли олдига борса ҳам ислом фақиҳлари қабул қилмай, пулни ўз эгаларига қайтаришни лозим билганлар. Адолатнинг бажарилиши вожиб бўлса, эр бўйнида абадий қолади. Набий акрам (с. а. в.) буюрганлар: «Агарда эрнинг икки хотини бўлса ва уларнинг ораларида адолат қилмаса, қиёматда танаси яримта бўлгай» («Ал-жомеъ ус-сағир»дан¹⁵).

Шу ўринда яна бир савол хотирга келади. Эр-хотинликнинг асоси муҳаббатдир. Иккита хотини бор эркак, албатта, ёш ва гўзал хотинини биринчи ва ёши катта хотинидан кўпроқ севади. Муҳаббатда адолатни ўрнатиш қийин, ҳамма хотинларини эр бир хил сева олмайди. Аллоҳ таоло эса, аёллар ўртасида адл ва инсоф ўрнатинглар деб буюради¹⁶. Бас, бу ҳолатда нима қилиш лозим? Баён қиламан. Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Ислом дини табиий ва ижтимоий диндир. Бу ҳукми баён қилгандан сўнг уни ҳамма томонлама қамраб олади. Бу саволга Куръони карим жуда яхши жавоб беради: «Ҳақиқатда инсоф юзасидан ҳамма хотинларингизни бир хил севмоқчи бўласизлар. Лекин муҳаббатда адолат ўрнатмоқ сизларнинг иқтидорингиз доирасидан чиқади. Шундай экан, кўпроқ севадиган хотинингизга камроқ майл қилинг, токи бошқа хотин хафа бўлмасин. Севмайдиган хотинни муҳаббат ва ҳурмат чегарасида тутиб турингиз, аслида севмасангиз ҳам зоҳирда шундай муомала қилингки, у ҳам севади деб ўйласин».

Ҳазрати Расулимизнинг феъллари ҳам шундай эди. Маълумки, ҳазрати Пайғамбар Ойша онамиз (р. а.)¹⁷ ни бошқа хотинларидан кўпроқ севардилар. Аммо хотинлари ўртасида навбатни риоя қилиб, адолат ўрнатиб айтардилар: «Ё Аллоҳим, иқтидорим борича хотинларим ўртасида адолат қилурмен. Аммо сенинг қўлингда бўлиб, ихтиёримда бўлмаган нарсага мени гирифтор этмагин, яъни ҳаммаларини бир хил сева олмайман, мени афв этгин, чунки дилим менинг қўлимда эмас»¹⁸. Пайғамбарнинг Ойша (р. а.)га бўлган муҳаббатини билиб, эркаклар ўз хотинларига қай даражада адолат қилишлари лозимлигини билиш учун шу ҳадис етарлидир. Имом Бухорий ривоят қиладилар: «Ойша (р. а.) дедилар: «Пайғамбарнинг аҳволлари оғир бўлганда, улар мени хонамда қолишлари учун бошқа хотинларидан изн сўрадилар. Улар рози бўлдилар».

Ислом дини кўп хотинлиликка шундай оғир шартлар билан ижозат берган. Шундай шартларга аҳамият бермай икки-уч хотинга уйланадиган эркаклар билиб қўйсинларки, уларнинг ишлари Куръон ва ҳадисга хилофдир. Биринчи муқаддимада баён қилинган бало ва зарарлар бошларига тушишини хаёлларидан чиқармасинлар. Бу қийинчиликлардан ташқари яна ҳисоб-китоб куни ҳам олдинда. Шу нарса ҳам маълум бўлсинки, агар эркак қалбида адонат ўрнатиш кучини етарли деб билмаса, битта хотинга кифоят қилсин.

УЙЛАНМОҚ ЗАРУР БЎЛГАНДА ҚАНДАЙ ХОТИННИ ТАНЛАШ ЛОЗИМ?

Биз уйланмоқчи бўлсак, онамизга ё бўлмаса бирон-бир аёлга совчилик мажбуриятини юклаймиз. Совчиларимиз биз кўрмаган ва аҳволидан хабаримиз бўлмаган қизи бўлган бирор ҳовлига борадилар. Уй эгалари бу совчиларни иззат-ҳурмат қилмасалар, қизларига мингта айб қўйиб бошқа ҳовлига кириб борадилар. Агарда шу хонадонда уларни яхши кутиб олсалар, еб-ичиш орасида қизни минг мадҳу санолар билан мақтаб чиқадиладар. Кўзи ола бўлса — шаҳло кўзли, юзида чипқон изи бўлса — руҳи ҳарир, бурни пачоқ бўлса — чимчилагандек деб мақтаб, бечора куёвни бу хаёлий ва шоирона ташбеҳлар билан мафтун қиладилар. Куёв ҳам мажбур бўлиб қизга расмий совчиларни юборади. Қизнинг онаси ва қариндошлари «куёв кўришга» келадилар. Аммо улар куёвни эмас, балки унинг уй-жойини ва мол-мулкини кўриш учун келадилар. Улар йигитнинг уй-жойини ёқтирар экан, катта ҳадя ва сарполарни олгандан сўнг баҳ-баҳ... оламини куёв мақтови билан тўлдирадилар. Куёв бадбашара ва ёмон хулқли бўлса ҳам ўйламасдан: «Бу куёв фариштага ўхшайди, худо уни шу қизимиз учун осмондан туширган», — деб мақтаб ҳукм чиқарадилар. Бечора қизни шу хонадон ва сарполар учун қурбон қиладилар.

Уйланиш учун танланган йўл мамлакатимизда, асосан, шундан иборат. Шундай расм-русм яхши натижа берадими? Асло йўқ! Бу маълум қониданинг натижаси шулким, кўпинча фотиҳадан кейин ва никоҳдан олдин келин ва куёв ўргаларида жанжал бўлади. Бу ўзаро душманлик келин ва куёв муносабатларига таъсир этмасдан қолмай-

ди. Бундай хатардан сўнг никоҳ ҳам ўтади. Биринчи кечани чимилдиқ остида ўтказиб, биринчи марта мулоқотда бўладилар. Шу нарса аниқки, эр-хотинликнинг асоси бўлган муҳаббат уларнинг ўрталарида пайдо бўлмайди. Балки уларнинг ўрталарида мана шу уч ҳолатдан бири мажбуран содир бўлади. Бир-бирларига меҳр-муҳаббат ҳам, нафрат ҳам туймайдилар, яъни биринчи мулоқотлари икки бегона одамнинг муносабатларига ўхшаб кетади. Маълумки, бу муносабат ҳам ҳалокатлидир. Иккинчиси, келин куёвдан ёки куёв келиндан нафратланадилар. Агарда шу биринчи мулоқот бегона одамларнинг муносабатига ўхшаб кетса, ҳаётлари хавфли бўлади. Бир ҳафта, бир ой ёки бир йилдан сўнг уларнинг феъл-атворлари бир-бирларига мос тушмай ўрталарида нафрат пайдо бўлса, қолган умрлари ниҳоятда азобда ўтиши мумкин. Баъзан эр арзимас баҳона билан, масалан ошга ёғни кўп солдинг ёки гўшти куйдирдинг, деб хотинини уриб майиб қилади. Баъзи аёллар ҳам арзимайдиган сабаб билан эрларини халойиқ ўртасида шарманда қиладилар. Ҳар куни, ҳар ҳафта, ҳеч бўлмаса бир йилда бир марта оилада катта жанжал бўлиши бизнинг мамлакатимизда расм бўлган. Эр-хотин ўртасида ҳурматсизлик шу даражага етгандан кейин хотин ҳам, эр ҳам бир-бирларининг ҳақ-ҳуқуқларига риоя қилиш хотирига келмайди. Хотин эрининг бойлигини атайлаб исроф қилади, эри ҳам хотинининг бошига тушган балоларни била туриб, ўзини кўрмаганга солади. Оилаларимиз ўртасидаги бундай ёмон ишлар муҳаббатсизлик натижасидир. Агарда биринчи кечада қиз куёвдан нафратланса иложсиз қолади, чунки у асирадир ва унинг назарида ҳаракатлари девга ўхшаган эри билан яшаши лозим бўлади. Бундай ҳаётнинг олдида иккита ёмон натижа бор. Агарда хотин ўз эридан рози ва мамнун бўлмаса ва қалбида муҳаббатни орзу қилса, ўзининг поклиги ва иффатини эрининг обрўси ва номуси билан бирга бошқа бир эркакнинг оёғи остига ташлайди, ўзини ва эрини бу дунёю у дунё расво қилади. Ёки бундай хотин минг орзу ва ҳасратлар билан касалликларга чалиниб, оқибатда дунёдан кўз юмиши мумкин.

Биринчи мулоқотдан сўнг куёв қизни ёқтирмай қолса-чи? Унда гапириб ўтиришнинг фойдаси ҳам йўқ. «Ёмгирдан кутулиб, қорга тутилибди» деганларидек, куёв куйидаги балолардан бирига мубтало бўлади:

1. Шу кечада қизга талоқ бериб, қилган ҳамма меҳнат ва харажатларни йўққа чиқаради ва қизнинг келажагига ғов қўяди.

2. Ёки нима бўлса бўлди деб, келинни уйга олиб келиб, қиз ҳаққига ноинсофлик қилади. Бошқа томондан ўзини ғайри шаръий ишларга асир қилиб, оилавий ҳаётини ҳам, ўзининг ахлоқий фазилатларини ҳам фисқу фужур ва ношойиста ишлар билан тўлдиради.

3. Ахлоқий фазилатлари ғайри шаръий ишларга тўсқинлик қилса ҳам олти ой ёки бир йилдан кейин бошқа хотинга уйланади. Иккинчи хотинга уйланиш совчилик ва куёвни кўриш аввалдагидек бўлади. Хатолар қайта такрорланади. Бунга қўшимча йигит бошига икки хотинлиликнинг балою кулфатлари тушади. Бу ҳақда эса юқорида зикр қилганмиз.

4. Ёки ҳеч бир илож топмай, олган хотини билан аччиқ ҳаёт кечиради, охирги нафасигача уйлангани ва бебахтлигига лаънат ўқиб жон беради. Бу урф-одатнинг ёмон томони шу билан тамом бўлмайди, кўпинча куёв ва қиз тажрибасизликдан юқумли касалликларга чалинадилар. Вақт ўтиши билан бу касаллик бир-бирларига ўтиб, болаларига ва оила аъзоларига ҳам юқиши мумкин. Бу беморлигу мотамлар ҳаётларини заҳарлайди. Баъзан куёв ёки келин фарзандсизликка олиб келадиган касалликка гирифтор бўладилар. Никоҳдан сўнг бу касаллик оила аъзоларининг ҳаётларини нурсиз қилиб, уйланишнинг бирдан-бир мақсади бўлган фарзандни йўққа чиқаради. Шунинг учун ҳам биз туркистонликлар орасида ҳақиқий бахтиёр ва саодатли оилалар жуда кам, балки йўқдир. Агарда ғайрат қилиб аҳволимизни бирма-бир тадқиқ қилсангиз, мен арз қилган бадбахтликларни ўзингиз кўрасиз. Аксар оилаларимизнинг аҳволи шундай экан, яъни оилаларимиз орасида интизомсизлик, муҳаббатсизлик ва бахтсизлик сўнги даражага етган экан, миллатимиз ҳам интизом, бирлик ва иттифоқлик юзини кўрмайди. Шундай экан нима қилиш керак?

Жавоби шундай: уйланиш бир эркак ва бир аёлнинг иттифоқидир. Алалхусус, муҳаббат ва меҳр билан ҳаётда шерик бўлиш демакдир. Одамлар бир сўмлик тижоратлари ёки бир ойлик сафарлари учун шерик ва йўлда ҳамроҳ топиш учун тахминан йигирма нафар таниш ва ошнола-

рини хаёлан кўз олдиларига келтирадилар. Уларнинг ҳар бирларининг яхши ва ёмонликларини эслаб мулоҳаза қиладилар. Улардан бир кишини ажратиб тижорат ёки сафарларига шерик қиладилар. Эр-хотин мушкулотдан иборат бўлган ҳаёт сафарида бирга бўлиб, жисмоний ва руҳий осойишталикка шерик, инсоний вазифаларни бажаришда дастёр, қайғу ва умидсизлик дамларида ғамхўр, саодат ва бахтиёрлик чоғида бир-бирларига ҳамдам бўлишлари лозим. Шундай экан, улар, албатта, энг аввало, бир-бирларини камоли диққат ва тажриба юзасидан имтиҳон қилишлари зарур. Хотин эркак ҳолидан ва йигит қиз аҳволдан яхшигина хабардор бўлиб, кейин турмуш қуришлари лозим.

БЎЛАЖАК ЭР-ХОТИН БИРИНЧИ НАВБАТДА НИМАЛАРГА АҲАМИЯТ БЕРСИН?

Уйланиш учун тўрт нарсага эътибор бериш лозим: мол, насаб, ҳусн ва имону эътиқод. Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва насаблари тақрибан бир хил бўлиши лозим. Акс ҳолда эр билан хотин бир-бирларига тенг бўлмай, бири бой ва калонзода бўлса, иккинчи томонни фақирлик ва зоти пастликда айблаб, ҳаётини мудом азобга қўяди. Хусусан, исломий тарбия доирасидан четда қолган мамлакатимиз халқи бойлик ва калонзодалик билан ортиқча фахрланадилар. Бундай издивожнинг натижаси, албатта, яхши бўлмайди. Жамол (ҳусн) бу кўриниш демакдир, яъни қараётган киши назарига чиройли кўриниб, унинг қалбини ўзига мойил қилиш демакдир. Қалбда пайдо бўлган бу мойилликни муҳаббат дейиш мумкин. Ҳаётда дўст, бахт ва бахтсизликда шерик, ғам-қайғу вақтида ҳамдам, хушнуд дамларда бир-бирларига ёр бўлишни истаган эркак ва аёл шахсий ва ижтимоий вазифаларини биргаликда бажаришлари керак. Уларнинг ўрталарида ана шу қалбий мойиллик ва муҳаббат бўлмаса уйланиш ўз-ўзидан зарарга айланади.

Шу нарса маълум бўлдики, қалбий мойиллик жамол мушоҳадасининг (яъни келин-куёвнинг бир-бирларини кўргандан сўнг пайдо бўлган мойилликнинг) натижасидир. Бас, тўйдан олдин келин-куёв бир-бирларини кўришлари зарур. Агарда бани Одам табиати ҳар хил бўлмаганда ёки ҳусн ва жамол муайян мезонга эга бўлганда эди, эр-

хотиннинг ҳусн-жамолларини билмоқ ва баҳо бермоқ совчилар орқали бўларди. Лекин одам табиати ҳар хил, ҳусн ва жамолнинг ҳам маълум чегараси бўлмайди. Масалан, сизнинг назарингизда хунук кўринган сурат менга ёқиши, дилимни забт этиши мумкин. Аксинча, менга ҳеч қачон манзур бўлмайдиган сурат, сизни бир қарашда лол ва ҳайрон этиши мумкин. Шу мушкулотни ҳал қилиш учун куёв ва келин фотиҳадан олдин бир-бирларини кўриб ёқтиришлари лозим.

Мазкур бўлган тўртинчи сифат шулким, ҳар бир эркак ва аёл диндор бўлиши лозим. Юқорида зикр этилган гўзаллик (жамол) ҳақидаги сўзларимиз зоҳирий (ташқи) жамолдир. Агарда у ботиний (ички) жамол билан, яъни яхши хулқ билан боғлиқ бўлмаса бир тийинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвоний шаҳват қўлига бермаган экан, доимо ички жамолини ташқи гўзаллиги билан, яъни ҳусни ахлоқини қора кўзлар ва камон қошлари билан зийнатлайди. Диндорлик бу Худони таниш, билиш ва Ҳақдан кўрқишдир. Шундай қилиб ҳусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан кўрқиш ва Ҳақни билишда, яъни диндорликдадир. Диндорлик, яъни хушахлоқ бўлмоқ ҳар бобда, хусусан, уйланиш бобида ниҳоятда зарурдир. Чунки юқорида баён қилганимиздек уйланиш бу ҳаётда шерикликнинг аҳду паймонидир. Эр-хотин бирга бўлиб туриб, ҳаёт йўлида биргаликда бўлмоқ ва бир-бирларига ёрдам бермоқ учун аҳд қиладилар. Бир-бирларининг ҳаққига зулм жафо ва хиёнатни раво кўрмайдилар. Табиийки, эр-хотин агарда диндор, диёнатли ва ахлоқи ҳамидага эга бўлсалар, шу аҳду паймонларига бир умр собит қоладилар. Шу нарса аниқки, ваъдага хилоф қўйилган ҳар бир қадам шу аҳду паймоннинг бузилишига олиб келиб, бадбахтлик ва тинчсизликни оилалар бошига келтиради. Бунинг устига, мен бу ҳақда ҳали ёзаман, фарзанд тарбияси, яъни фарзандни ақлан, ахлоқан ва жисман камолга етиштириш ота-она бўйнига тушади. Аввалроқ арз қилган эдикки, уйланишнинг биринчи мақсади фарзанддир. Авлодни тарбиялаш инсониятнинг хизматидир. Қачонки биз яхши ахлоқ эгаси бўлган фарзандларни тарбияласак, шундагина бўйнимиздаги бу хизмат мажбурияти соқит бўлади. Кимки, бадахлоқ болаларни тарбия этса, инсониятга хизмат эмас, балки душманлик қилган бўлади. Жамият уларнинг фарзандла-

ридан безор бўлади. Хуш ва яхши ахлоққа эга бўлган фарзанд, хушахлоқ иймон соҳиби бўлган ота-онадан бўлади, агарда ота-она ахлоқсиз бўлсалар, уларнинг тарбиялари соясида ўсган фарзанд ҳам бадахлоқ бўлади. Бинобарин, куёв ва келин хушахлоқ бўлишлари энг яхши фазилатдир.

Энди яхши ахлоққа эга бўлган ёки бўлмаганликни ким текширади? Маҳалла ходимлари бу ишнинг уддасидан чиқадиларми? Ҳеч қачон. Бу ишни қиз ва куёв зиммаларига ташлашдан бошқа илож йўқ. Мол ва насабни ташқаридан тадқиқ қилса бўлади. Лекин жамол ва ахлоқни билиш учун қиз ва йигитнинг мулоқотлари лозим бўлади. Соғлом ақл эгалари назарида шу ишларнинг зарурлиги ҳар нарсадан ҳам муҳимдир.

Шу жойда яна бир савол туғилади. Бу таклифни ислом шариати қабул қиладими-йўқми?

Ал-Мағират бинни Шаъба¹⁹ «Мишкот ал-малоих»да ривоят қилади: «Мен бир аёлга совчиларимни юбордим. Ҳазрат Пайғамбар эшитиб сўрадилар: «Сен уни кўрдингми?» Мен: «Йўқ», – деб жавоб бердим. Ҳазрат буюрдилар: «Уни кўргин, орангизда бу муҳаббатга сабаб бўлажак».

Саҳл бинни Саъд²⁰ (р.а) нақл қиладилар: «Бир аёл Пайғамбар олдига келиб деди: «Ё, Расулulloҳ нафсимни сенга бахшида этиш учун келдим». Пайғамбар шу хотинни (аввал) кўрдилар». Шундай қилиб иккала ҳадиси шариф никоҳдан олдин келин ва куёвнинг мулоқоти жоизлигига очиқдан-очиқ далолат қилади. Имом Ғаззолий²¹ эса шу мулоқотни мустаҳаб (маъқул) дейдилар.

Уйланишни орзу қилган эр ва хотин ўзаро аҳволларини текширгандан сўнг, насаб ва бойликлари мувофиқ келганда, ички ва ташқи жамолларини ёқтириб, уйланишга рози бўлгандан кейин уларни никоҳ қилиш керак. Улардан бири рози бўлмаса, никоҳдан воз кечиш лозим, чунки ризосиз никоҳ яхшиликка олиб келмайди.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Бева то амр қилмаса ва қиз розилик бермаса, никоҳ қилманглар». Асҳоб сўрадилар: «Қиз ҳаёдан розилик бера олмайди, қизнинг розилиги қандайдир?» Ҳазрат буюрдиларки: «Қизнинг сукут сақлаши унинг розилигидир».

Саҳоба Хансадан (р. а.) ривоят қиладиларки, Ханса

тул қолганида отаси уни бир кишига никоҳ қилмоқчи бўлди, Ханса уни хоҳламади ва Пайғамбар ҳузурига келди. Пайғамбар ҳам отасининг никоҳини бекор қилдилар.

Саид бин ал-Мусайиб²² (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қизларнинг отаси бор ёки йўқлигидан қатъи назар, никоҳ пайти ўзларидан розиликларини олмоқ зарурдир». Шу ҳадислардан юқорида баён этилган мулоқотнинг шартлиги маълум бўлади. Аёлнинг розилик бериши куёвни кўриб ёқтиришига боғлиқ. Аммо кўрмасдан севиб қолиш қандайлигини мен билмадим.

Энди яна бир масала қолди. Қайтарсак ҳам айтамикки, уйланишнинг буюк мақсади ва фойдаси фарзанддир. Шунинг учун ҳам ҳар бир эркак туғишга қодир бўлган хотинга уйланиши лозим. Туғмас хотинга уйланган эр шўр босган ерга экин эймоқчи бўлган деҳқонга ўхшайди. Шу сабабдан ҳам Пайғамбаримиз ўз умматларини туғишга қодир бўлмаган аёлларга уйланишни ман қилганлар.

Саҳоба Муаққал бинни Исор (р. а.) Абу Довуд²³ дан ривоят қилади: «Бир киши Пайғамбар ҳузурига келиб арз қилдики: «Мен бир бой ва насаби тоза аёлни учратдим, лекин туғмайди. Унга уйлансам бўладими?» Пайғамбар: «Йўқ», — дедилар. Яна келиб сўраган эди ҳазрат ман қилдилар. Учинчи марта келганда Расули акрам: «Охиратда мен сизларнинг кўплигингиз билан ифтихор қилурман», — деб жавоб бердилар». Шундай қилиб, Расули ҳаким буйруқларига биноан, ҳар бир эркак ва аёл бирга бўлишни истаган бўлсалар, бу жиҳатга ҳам аҳамият бермоқлари лозим. Биз Туркистон мусулмонлари Пайғамбаримиз таъкидлаган бўлсалар ҳам шу масалани калта ўйлаймиз, бу буйруқни бажармасак натижасини бу дунё ва охиратда кўрамиз. Масалан, мамлакатимизда бир эркак ва аёл турмуш қурадилар. Жаҳолатимиз сабаб кўп пул сарф қиламиз, никоҳ ҳам бўлиб ўтади. Бир ой, икки ой интизор бўлгандан кейин маълум бўладики, куёвнинг бели боғланган ва иқтидори йўқ. Зудлик билан маҳалланинг ходима хотинлари жам бўлиб, куёвнинг белини душманлар боғлаб қўйганлар, деб фатво берадилар. Шу замонда куёвбола жаноблари ҳам бош яланг, оёқ яланг афсунгар ва фолбинларга қараб югурадилар, бир қисм давлатини уларнинг фириб ва макрлари йўлида сарфлаб, ўзларини расво ва шарманда қиладилар. Бу ҳаёсизликларни баён қилишга

қалам ҳам уялади. Албатта, бу аҳмоқгарчиликларнинг биронтаси фойда бермайди. Мажбур қилиб хотинга талоқ хатини берадилар ва фожиа ўз ечимини топади. Ёки аксинча, куёв яна уйланади, никоҳ тўй ва бошқа расму русмлар ҳам яхши ўтади. Куёв кучсизлигидан ҳеч нишон ҳам кўринмайди. Бир йил, икки йил ўтади, фарзанд йўқ. Маълум бўладики, эр ва хотиндан бири касалдир. Лекин қайси бири дардга мубтало бўлган? Ҳеч ким билмайди. Улар билар-билмас яна икки йил умрларини дуохонлар орқасида юриб сарф қиладилар, бу гал ҳам натижа чиқмагач, ночор қолган эр яна бошқа хотинга уйланади. Агарда бу аёлдан ҳам фарзанд бўлмаса, иллат эр жанобларида бўлгани аниқ бўлади. Лекин бу ҳақиқат икки хотиннинг ҳаётлари беҳуда зое бўлганидан сўнг маълум бўлади, яъни туғишга қодир бўлган икки аёл битта эр қўлида қурбон бўладилар.

Бу дардга илож борми? Шунини билиш керакки, жинсий ожизлик ва ақим бўлмоқ (ақим, яъни насл беришга монелик дегани, бу дардга мубтало бўлган аёл ёки эркакни ақим дейдилар) инсонга хос бўлган дардлардан ҳисобланади. Фол очиш ва дуохонлик бу дардни даволамайди. Жинсий ожизлик ва ақим касаллиги турлича бўлади. Баъзиларининг иложи бўлмаса ҳам аксарини даволаса бўлади. Ҳозирги вақтда ўткир дўхтирлар уларни зудлик билан тибобат қиладилар. Шундай экан, уйланмоқчи бўлган ҳар бир йигит ва қиз олдиндан ўзларини бирон-бир билимдон дўхтирга кўрсатишлари лозим. Мабодо биронталари шу дардларнинг бирига мубтало бўлсалар, унда иложини олдиндан қилишлари жоиздир. Шундан сўнг никоҳ қилсалар бўлади. Агарда дардларига илож бўлмаса, уйланишдан воз кечиш лозим бўлади.

Эр ва хотин уйланиш учун баён этилган бу шартларни бажариш мамлакатимизда мушкул ва халқимиз назарида жуда ажиб ва ғаройиб кўринади. Лекин начора, бошқа илож йўқдир. Оиласининг саодати ва роҳатини ўйлаган одам, бу шартларга риоя этиши шартдир. Агарда тижорат билан шуғулланаётган шериклар ўртасида низо ва нафрат пайдо бўлса, албатта ишларига зарар ва зиён тегади. Биз айтдикки, эр-хотин ҳаёт йўлида бир-бирларига умрйўлдош бўладилар. Умрйўлдошлари ўртасида жанжал ва нафрат пайдо бўлса, фақат бахтсизлик ва фалокат келтиради.

Бунинг устига баён қилган шартларимиз ҳазрати Пайғамбарнинг саҳиҳ фармойишларига мувофиқ келади. Юқорида баён этилган шартларни бажариб, кейин маҳрни аниқлаб тўй қиламиз.

МАҲР ВА ТҶҲ ҚАНДАЙ БЎЛИШИ ЛОЗИМ

Турмуш қурмоқчи бўлган эркак ва аёл ҳаётда бир-бирларига шерик бўлар эканлар, бу шерикликнинг бошланиш расми фотиҳадир. Келин ва куёв ўзларининг фотиҳа тўйларини хурсандчилик билан нишонлашлари керак. Эр никоҳ вақтида албатта хурсанд бўлади. Алалхусус, келин унинг орзу ва истакларига мувофиқ келса. Аммо келинлар бунанқа эмас. Аёл зотининг қалби нозик ва ҳассос бўлади. Ҳар нарсадан ва ҳар бир ишдан улар тез-тез таъсирланиб қоладилар, ғам-ғусса ва қайғуга қарши сабру саботлари камдир. Бинобарин, ҳатто куёв уларнинг орзу ва таъбларига мувофиқ бўлса ҳам ота тарбияси соясидан ва она шафқати кучоғидан узоқлашганда маҳзун ва ғамнок бўлмасликларининг иложи йўқ. Шу ҳолатда куёв баъзан-баъзан хотинига ҳадя ва тухфа бериб, унинг кўнглини кўтариши лозим. Келиннинг меҳри ва иштиёқини ўзига жалб этиши лозим. Ана шу ҳадяни «маҳр» дейдилар. Худойи тало ояти каримасида буюради: «Хотинларингизга маҳрларини ҳадя каби (яъни чин кўнгилдан, мамнун бўлиб) берингиз! Агар ўзлари сизлар учун у маҳрдан бирон нарса ни ихтиёрий равишда кечсалар, сизлар уни пок ва муборак билиб еяверинглар»²⁴.

Шайх ул-муфассир²⁵ ибни имом Абу Жаъфар Муҳаммад бин Жарири Табарий «Жомеъ ул-баён»²⁶ тафсирида шу ояти каримани уч ривоят билан изоҳ ва тафсир қилган.

Биринчидан, бу ояти карима эркакка бўлган хитобдир. Оят маъноси қуйидагича: «Эй уйланадиган эркаклар, аёллар маҳрини ўзларига бериш сизлар учун лозим ва вожибдир. Агарда улар ўшал маҳрдан ихтиёрлари билан бирор нарса сизларга берсалар уни олинглар».

Иккинчи ривоят. Жоҳилият даврида баъзи одамлар қизларини ёки етимларни тарбия қилиб эрга бериб, уларнинг маҳрларини ўзлари олардилар. Шу ояти карима уларга хитоб қилинур.

Учинчидан. Жоҳилият даврида баъзи кишилар ўз син-

гилларини эрга бериб, уларнинг маҳри эвазига у куёвнинг сингиси ёки қизларига уйланардилар. Бу ояти карима уларга хитобдир.

Иккала ҳолатда ояти кариманинг маъноси шундай: «Қизларнинг оталари ва етимларнинг мураббийлари! Қизларни эрга берганда, эрлари берган маҳрларини ўзларига беринглар. Уларнинг розилигисиз уни тасарруф этманг. Агарда ўзлари рози бўлиб бир нарса берсалар, уни қабул қилинглар». Муфассир ҳазратлари маҳр калимасини «вожиб ва лозим» сўзи билан тафсир қилиб, ўша учта ривоятни келтириб ўзи биринчи ривоятни танлайди. Лекин қози Байзавий²⁷ айтадики, «луғатда «назиат» («маҳр») юракдан чиқариб тама қилмай бериладиган ҳадядир». Биз қози Байзавий жанобларининг фикрини қабул қилиб Ибн Жарири Табарий ривоятига келсак ҳам қабул қиламиз. Яъни учала ривоятнинг мазмунидан келиб чиқиб айтмизки, ояти карима ҳамма эркакларга қаратиб айтилган. Ҳар бир киши ўзига тегишли хулосани олиши керак. Уйланаётган эркакларга ояти карима: «Аёллар маҳри уларнинг ҳадяларидир, қалб истаги билан тама қилмай беринглар», — дея амр қилади. Етимларни ёки қизларини эрга узатаётган кишилар, сингилларини эрга бераётган ва уларнинг маҳри эвазига уйланмоқчи бўлган эркакларга ояти карима хитоб қилади: «Маҳр куёвнинг хотинига берилган дўстона ҳадяси. Уларнинг розилигисиз маҳрини олманглар».

Ояти кариманинг маъноси шулким: «Эй ислом аҳли! Сизлардан кимки уйланар экан, хотин маҳрини дил розилиги билан эвазига мукофот кутмай берсин. Кимки қизини эрга берар экан маҳрини ўзига бериб, унга даъво ва даҳл қилмасин». Энди маълум бўлдики, маҳр хотин кўнглини шод қиладиган ҳадя экан. Бу зарурий ҳадядир. Биз туркстонликлар, ана шу шаръий воситани ҳам суистеъмол қиламиз. Мамлакатимизда маҳр бериш қоидаси кўп ташвиш ва оғирликларга олиб келади. Биринчидан, кўп гўзал йигитлар яхши ахлоқ ва комил истеъдод соҳиб бўла туриб, камбағаллик дастидан оғир маҳрларни қизларга бера олмайдилар. Натижада улар уйланмасдан умрлари бўйдоқлик ва ёлғизликда ўтади. Ночор бўлиб ғайри шаръий ишларга қўл урадилар-да, дунё ва охиратлари куйиб кетади. Иккинчидан, баъзи камдаромад одамлар нима бўлса

бўлсин деб, бир неча минг танга пул қарз олиб, той-той шахта ва қоп-қоп гуруч, яна алланималар бериб бирор қизга уйланадилар. Лекин никоҳдан сўнг батамом фақир ва қашшоқ бўлиб ҳовлию жойларини сотиб қарзларига берадилар ва аҳли оилалари билан дарбадару сарсон бўладилар.

Учинчидан, баъзи бадбашара, хулқи ёмон ва қари кишилар ёш ва соҳибжамол қизларни катта пул эвазига олиб, уларнинг умрларини мотамга айлантирадилар. Мамлакатимизда бу қоиданинг касофати шу билангина тугамайди. Мусофирлигим (Туркияда – Ш. В.) чоғида бир ҳамшаҳарим билан суҳбат қуриб, мамлакатимизда эркакларнинг хотинларига нисбатан қўллайдиган зулмлари ҳақида шикоят қилдим. Ул муҳтарам зот менга: «Хотинларимиз бизга турмуш ўртоғимиз эмас, балки канизак, чўриларимиз бўлади. Чунки биз уларни беш ё ўн минг танга бадалига сотиб оламиз», – деди. Диққат қилинг, бир ҳурматли одам ўз хотинига нисбатан шундай тушунчада бўлса, уларнинг ораларида қанақа дўстлик ва муҳаббат бўлсин? Бундай ҳолат мамлакатимизда жорий бўлган маҳрни оғир шартлари натижасида расм бўлиб қолганлигидир.

Келин ва куёв бир-бирларини моли, ҳусну жамоли ва ахлоқларини ёқтириб, уйланишга рози бўлганларидан кейин маҳр уларнинг никоҳларига даҳли бўлмаганлиги ва таъсир қилмаслиги лозим. Куёв нимаики муносиб топса шуни «маҳр» деб келинга бериб никоҳ маросимини бажариши керак.

Имом Бухорий²⁸ ва Имом Муслим²⁹ саҳоба Саҳла бинни Суҳбадан бир хил ривоят қиладилар: «Бир одам Пайғамбар ҳузурда бир аёлга совчи юборди. Ҳазрат сўрадилар: «Унинг маҳри учун бирон мулкинг борми?» Ул киши: «Йўқ», – деди. Ҳазрат буюрадилар: «Уйингга бориб қара-чи, бирон нарсанг бўлса керак», – деб. Ул шахс бориб қайтгач: «Нарсам йўқ», – деди. Ҳазрат яна: «Бориб қидириб кўр-чи, биронта темир узук чиқар», – дедилар. Ул киши бориб қайтиб келди-да: «Йўқ экан», – деб жавоб берди. Ҳазрат: «Қуръондан бирор нарса ёд олганмисан?» – деб сўрадилар. «Фалон ва фалон сураларни ёд биламан», – деди. Ҳазрат буюрдилар: «Боргин мен бу аёлни сенга ўша билган сураларинг эвазига бахшида этдим, яъни сенинг берадиган маҳринг шулким, ўша сураларни бу хотинга ҳам ўргатасан». Шу ҳадиси шарифдан маълум бўла-

дики, уйланишга рози бўлган эркакнинг аёлга берадиган маҳрларини ҳазрат Пайғамбар ҳам эътибордан четда қолдирмаган эканлар. Битта темир узук ёки бир-икки сура таълими кифоя қилибди. Бас шундай экан, «агарда (куёв) минг сўм бермаса қизимни бермайман» дейиш, Пайғамбари ҳақим умматларига лойиқ эмас.

Маҳр масаласи мамлакатимизда жуда муҳимдир. Юқорида зикр этганимиздек маҳр миқдорининг кўплигидан кўп эркакларимиз камбағалликдан хотинсиз юрадилар.

Бу иллатни йўқотиш лозим. Ҳукуматимиз ҳам маҳр бобида қонун қабул қилиб, унинг чегарасини аниқлаб, ким ҳукумат қароридан бир қадам четга чиқса, унга жазо тайинлаши керак. Маҳрнинг оғирлиги (кўплиги) шаръан ҳам тўғри эмас. Ҳазрати Умар (р. а.)³⁰ дейдилар: «Эй мусулмонлар, ёдингизда бўлсин. Хотинлар маҳрини кўп қилманглар. Агарда кўп маҳрнинг бу дунё ва охиратда фойдаси бўлганда эди, ҳазрат Пайғамбар бу ишларни сизлардан яхшироқ билган бўларди. Ул ҳазрат ҳар бир хотин олганларида ва қизларини эрга берганда ўн икки уқия³¹ дан ортиқча маҳр тайин қилмаганлар».

Никоҳ эр-хотиннинг ҳаётда шериклик қилишларининг аҳду паймон битими эканлигини, уни шодонлик ва хурсандчилик билан ўтказиш лозимлигини айтган эдик. Бунинг учун тўй қилиш зарурлиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Агарда тўй муносабати билан бир қатор диндош ва ватандош ёр-биродарлар бир жойда йиғилиб хурсандчилик қилиб, самимий суҳбат қилсалар, албатта, бир миллат аъзолари ўртасида бўлган муҳаббат ва меҳрибонлик зиёда бўлади. Баъзилар орасидаги олдинги кек ва кудурат шу баҳонада йўқолади. Бунинг устига, қанча мискин ва муҳтож одамлар шу маврид билан тўй неъматларидан баҳраманд бўладилар. Шунинг учун ҳам тўй фойдали маросимдир. Имом Бухорий ва Имом Муслим саҳоба Анас бин Молик³² дан бир хил ривоят келтирадилар: «Абдурахмон ибн Аввор уйланмоқчи бўлганини Пайғамбарга хабар берганида шундай деб буюрдилар: «Муборак бўлсин. Битта қўй сарф бўлса ҳам тўй қил. Лекин ҳар бир ишнинг муайян ҳадди ва чегараси бўлади. Тўй фойдали бўлса ҳам чегарадан ўтса, зарардан бошқа нарса бўлмайди».

Бизнинг мамлакатимизда тўй кўп зарарларга сабаб бўлган ҳоллари мавжуд. Бухорода шундай одамлар борки,

ўн-ўн икки йил давомида беш-олти минг сўм маблағни зўр бериб йиғадилар. Бир ҳафта ичида ҳаммасини «тўй» номи билан нобуд қиладилар, яна қарздор ва камбағал бўлиб қоладилар. Тўй кунлари сарпо кийган, еб-ичган одамлар тўй эгасининг аҳволини кўриб масхара қиладилар. Ҳатто, келиб аҳволини сўрамайдилар ҳам. Агарда бу беандишадан: «Шунча мол-қолни нимага беҳудага сарф ва харж қилиб, бу қора кунга тушдингиз? Қайси дин, қайси мазҳаб, қайси ҳукумат ва қандай қонун сизларни бу аҳмоқона ишга мажбур қилди?» – деб сўрасангиз, албатта, жавоб бера олмайдилар. Бундай тўйлар ислом шариатида йўқ, чунки бу исрофгарчиликдир, исроф эса шариатда ҳаромдир. Ибн Маъсуд (р. а.)³³ ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Тўйда биринчи куннинг таоми ҳақ, иккинчи куннинг таоми суннатдир, лекин учинчи куннинг таоми риёдир. Ким риёкорлик қилса, Худо унинг иккиюзламачилигини халойиқ ичида фош қилади». Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом деганларки: «Энг ёмон одам бойларни чақириб, бечораларни маҳрум қилиб, таом берган кув бўлади». Хайрон қоларлиги шуки, бундай тўйларнинг ишқибозлари ва исрофгарчилик сабабчилари ўзларининг беҳуда ва зарарли ишларини биладилар. Ҳатто, улардан баъзилари бу тўйларнинг зарарлари ҳақида ўзлари сўзлаб юрадилар. Агарда уларга: «Яхши, бундай тўйлардан фойда йўқ экан, унда нима учун бу зарарли ишга машғул бўласизлар?» – деб сўрасангиз, шубҳасиз иккита жавобдан бирини оласиз. Ё: «Фалон, писмадон ва уларга ўхшаганлар шундай тўй қилдилар. Мен ҳам улардан кам эмасман-ку. Мен ҳам уларга ўхшаб шундай харажат қилишим керак». Яъни «Эшак эшакдан қолса қулоғи кесилар». Ёки: «Ҳақиқатда ҳам бундай тўйларнинг зарари бор, лекин замонамизнинг одат ва русумлари шундай. Иложимиз йўқ», – дейдилар. Биринчи жавобни берганлардан маълум бўладикки, улар тўйни бир-бирларидан қолмаслик учун қилар эканлар. Қайси тўй шу ният билан қилинса, ҳазрат Пайғамбар ўз умматларига бундай тўйга боришни ман қилганлар.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Икки одам бир-бирларидан ўтиш учун тўй ва зиёфат қилсалар, биронтасиникига борманглар, уларнинг таомларидан еманглар».

Аmmo сўраганларимиз иккинчи жавобни берганларга: «Ахир бу исрофгарчилик-ку», — деймиз. Одам ва ҳайвон ўртасидаги фарқ шундаки, одам қилмоқчи бўлган ишини ўзининг ақл кучи билан ҳар томонлама ўйлаб, оқибатини андиша ва мулоҳаза қилади. Ҳайвонлар бундан мустасно. Энди сиз бир одат ва расмнинг зарари ё фойдасини ўйламай, уни урф-одат деб жорий қилсангиз, ҳайвондан қандай фарқингиз қолади?

Маълумки, тўйдан кейин келинни никоҳ қилиб эри уйига олиб келади. Шу кундан бошлаб келин-куёв эр-хотин бўлиб яшашни бошлайдилар. Энди уларнинг қандай яшашлари кераклиги ҳақида озгина суҳбат қуришимиз лозим бўлади.

ЭР-ХОТИННИНГ ҚАНДАЙ ЯШАМОҚЛИКЛАРИ ХУСУСИДА

Мамлакатимиздаги хотинлар ҳар дақиқада қанчадан-қанча таҳқир ва жафоларга дучор бўлиб яшамоқдалар. Биз туркистонликлар ўз хотинларимизни одамият доирасидан ташқарида деб ўйлаймиз ва у бечораларга одамга қилгандек муомала қилмаймиз. Кўп ҳолатда, ҳайвонларнинг ҳолига юрагимиз ачишади. Аmmo аёлларнинг паришон ҳолларига мурувватимиз етмайди. Хотинларимизни марҳаматга сазовор, инсофга лойиқ ва шафқатга ҳақли деб билмаймиз. Бизда хотинларни сўкиш фахр ва гурур саналади, уриб майиб қилишни эса эркакчиликнинг фазилати деб биламиз. Аллоҳ аёлни фақат шаҳвоний орзуларимиз ва ҳайвоний эҳтиросларимизни қондириш учун яратган деб ўйлаймиз. Гўё, Аллоҳ уларга ҳуқуқ, эътибор ва фикрлаш фазилатини бермагандек. Кўча ва бозорларда бизга етган алам ва зарарни уйга қайтиб хотиндан оламиз. Ичимиздаги бу одат эски ва кенг тарқалган бўлгани учун унинг қабих ва ёмонлиги кўзимизга кўринмайди. Ҳатто, бечора хотинларимиз бахт ва саодатларидан батамом ноумид бўлиб, шундай хулосага келганларки, Аллоҳ одамзотнинг ҳамма фазилатларини эркакларга бериб, аёлларни уларнинг жабру зулмларига асир ва гирифтор қилган, токи Худо даргоҳининг бу шаккоклари ҳар кун аёллари орқали ҳайвоний шаҳватларига ором бериб, қолган вақт бу бечораларни сўкиб, таҳқирлаб хизмат буюрсинлар. Ана шу заиф эътиқод хотинларимиз табиатларидан жой олган. Улар ҳақиқат-

да ҳам башарият фазилатларининг аксаридан маҳрум бўлганлар. Саодат майли ва тараққий орзуси уларнинг қалбидан тамоман чиққан. Шижоат ва жасорат батамом йўқ бўлиб, табиатларидан танбаллик ва заифлик жой олган. Иззат талаби, шарафи ва ҳуқуқларини ҳимоя этишлари зарурлигини тушунтириб берганда ҳам фаҳмламайдилар. Яъни ҳурматсизлик ва иззатсизликни ўзларининг хислатларидан деб биладилар. Иффат ва имонлилигини эрларининг оёғи ва калтагидан ҳимоя қилмайдилар. Яъни ахлоқий тафаккур ва виждоний ҳукм эсларидан чиққан. Муҳокама тафаккурни батамом тарк қилиб, бир машинага ўхшаб эрларининг ишоратига тобе бўлиб қолганлар. Хулоса қилиб айтганда, бахтсизлигимиз ва қолоқлигимизнинг энг муҳим сабаблари ҳам шундадир.

Маълумки, одам биринчи тарбияни онасининг бағрида олади. Шу нарса муқаррарки, биринчи тарбия (оила тарбияси) тарбиянинг энг муҳими ҳисобланади. Унинг таъсири одам табиатига мустаҳкам ўрнашади. Шахс руҳияти, ахлоқ жавҳари ва одатлари болалигиданоқ шаклланади. Энди ўзингиз бир ўйланг, биз бошланғич тарбияни шу оналаримиздан олар эканмиз, нега биз ҳам бу аҳволга тушмас эканмиз? Бугун қўрқоқлик ва бепарволик табиатимизни ўраб, сустлик ва танбаллик қонимизга сингиб, ақлимиз кўзини қора парда ёпиб ташлаган. Кўриб ва тушуниб туриб бу тубанликка бўйин эгар эканмиз, ҳуқуқимизни муҳофаза қила олмаймиз ва саодат тарафига қадам босолмаймиз. Бугун ақлнинг ҳаракатимиз ва амалимизга ҳеч қандай таъсири қолмаган. Ҳозир виждон ва ахлоқ ҳақидаги фикрлар батамом эсимиздан чиқиб кетган, мазлумликнинг энг паст жарига тушиб, золимликнинг энг олий даражасига чиққанмиз. Ким биздан заифроқ бўлса, унга ўйламасдан озор берамиз. Биздан кучли бўлган кишининг эса, отининг туёғи нақшига сажда қиламиз. Шакшубҳасиз, булар шундай оналар тарбияларининг натижасидир. Яна такрор ва такрор айтаман: агар роҳат орзуси ва ҳаёт кечирини фикрида бўлсак, агар «маданий ва бахтли миллатлар бизни ҳам одам қаторида билсин», — дея хоҳласак ва бизлар билан умумбашарий қоидалар асосида муомала қилишларини истасак, агар мусулмонларни хорликдан ва исломни эътиборсизликдан қутқармоқчи бўлсак, битта йўли — барча ишларимизни Куръон ҳукмлари асо-

сида тўғрилашимиз лозим. Худо кўрсатмасину, шундай осон ва енгил йўлдан ҳам бўйин тортсак ҳолимиз на бўлур?!

Энг аввало, ислоҳ ва адолат билан тартибга солиниши лозим бўлган қоида, бу эр-хотиннинг муомалалари саналади. Бу муносабатларни қандай ислоҳ қилса бўлади? Айтганимиздек, Қуръон ҳукмлари асосида.

Қуръони карим эру хотин муносабатини бир асосий қоида сифатида баён қилади. «Эрнинг хотинига нисбатан қандай ҳуқуқи бўлса, хотиннинг ҳам эрига нисбатан шундай ҳаққи бор», — дейилган Бақара сурасида³⁴. Шу ояти каримадан маълум бўладики, Худованди карим аёлларни эрларига қул қилмай, балки эркакларга қанча ҳуқуқ берган бўлса, шуни аёлларга ҳам ато қилган. Шундай қилиб, биз ҳам шу ояти каримани асос қилиб, оила қуриш давомида эр-хотинга лозим бўлган ишларни бир-бир зикр қиламиз.

Муҳаббат. Ҳозирги олимлар ва донишмандларимиз билиттифоқ шундай фикрга келганларки, коинотдаги барча зарра ва зурриётлар муҳаббатсиз бирга бўлмайдилар. Одамзот ва ҳайвонлар аъзолари ўртасида бўлган муносабат муҳаббат қоидасига асосланган. Агарда эр-хотинлик меҳр-муҳаббатсизлик асосида бўлса, албатта, пойдевори заиф бўлиб, ҳаёти лаззатсиз бўлади. Зеро бу табиат қонунига хилоф ва хилқат қоидасига зиддир. «Рум» сурасида келтирилганки, бу ҳам Аллоҳ таоло далиллари жумласидандир: «Сизларга ўз жинсларингиздан жуфт яратди, токи сиз ўз жуфтингиз билан ором топингиз. Хотинлар ва эрларингиз ўртасида муҳаббат ва меҳрибончилик эҳсон қилди»³⁵.

Шу нарса ҳам маълумки, муҳаббат одамнинг ихтиёрида эмас. Бизнинг мамлакатимизда эр-хотин ўрталарида муҳаббат пайдо бўлиши учун уйланиш қоидалари кифоя қилмайди. Мен бу масалани ҳам баён қилган эдим. Лекин ҳозирги вақтда уйланиш қоидаси шундай экан, эр-хотиннинг бир-бирларига нисбатан дўстлиги ишқу муҳаббат даражасига етмаса ҳам шундай илож топиш лозимки, ақаллан бир-бирларидан нафрат қилмасинлар. Агарда диққат билан ўқисангиз бу чоралар нимадан иборатлигини олдинги саҳифалардан билишингиз мумкин эди. Шунга ҳам қаноатланмай бу нозик масалани эҳтиётлик билан тунтираман. Айтган эдимки, муҳаббат мойиллик бўлиб,

хуснга ишқибозлик натижасидир. Ҳусн ҳам кўрган одам дилини ўз соҳиби томонига мойил қилиши лозим. Агарда мана шу муқаддимага яхшигина аҳамият берсак маълум бўладики, келин ва куёв бир-бирларини кўрмасдан никоҳ қилинган бўлсалар-да, ўрталарида меҳр ва муҳаббат пайдо бўлиши ҳам мумкин, ҳеч бўлмаса баъзи восита ва одоб риояти била нафрат пайдо бўлмаслиги лозим. Бир-бирларига одобсизлик ва ҳурматсизлик билан суҳбат қурмасликлари керак. Ким ўз эридан ҳурмат ва меҳр кўрмаса, унга муҳаббат ва кўнгил ҳам қўймайди. Бизнинг мамлакатимизда бу шартларга, кўпинча эркалар қарши чиқадилар. Бечора хотинларимизга одобсизлик ва ҳурматсизлик билан мурожаат қиламиз. Кўрганимизда аҳволини сўрамай дарров ҳақоратлаймиз. Озгина баҳона билан уриб аъзои баданини кўкартирамиз. Яна улардан меҳру муҳаббат ҳам кутамиз?!

Шуни яхши билиш лозимки, одам шукур қилувчи ва ўч олувчи бир махлуқдир. Одамнинг ўч олишга бўлган майли шукур қилишлигидан кўпроқдир. Яхшилиқни эслаймиз. Лекин яхшилиқни қайтариш изидан тушмаймиз. Бироқ ёмонлик эсимиздан чиқмайди. Доим ўч олиш учун чора ва тадбир қидирамиз. Шунинг учун ҳурматсизлик ва инсофсизлик кўрган хотин, ҳеч қачон ўз эрини яхши кўрмайди.

Дарвоқе, мамлакатимизда аёллар шунча зулм кўрсалар ҳам ўз эрларига итоат қилиб бўйсунадилар. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари меҳр ва муҳаббатдан эмас, балки чорасизлик ва мазлумликдандир. Бу каби қабиҳ ва хунук ишлар фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, балки аксар ибтидоий миллатлар ҳам бу балога олдин чалинганлар. Шунинг учун ҳам ислом дини кўпроқ эркаларга мурожаат қилиб оилада муомала ва муносабат хусусида уларга таълим беради. Масалан, Қуръон (Нисо сураси)да шундай оят нозилдир: «Аёлларга яхши муомалада бўлинглар»³⁶.

Ойша (р. а.)дан ривоят бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизлардан энг яхшиларингиз ўз аҳли аёли билан муомала қилган кишидир. Мен ўз аёлларимга сизларга бўлганимдан ҳам кўра хушмуомаладаман».

Ойша (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Энг комил мўминлар хушхулқ ва оиласи билан

лутф ила муносабат қиладиганлардир. Ўз хотинларига тан-ти киши яхшилик қилади ва номарди ёмонлик».

Саҳоба Аёс бин Абдуллоҳдан ҳадис: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Аллоҳ бандалари бўлмиш аёлларни урманглар».

Хотин-қизлар ҳақиға яхшилик қилиш учун ташвиқ ва тарғиботига мана шу ҳадиси шариф кифоя қилади.

Ибн Умар (р. а.) ривоят қиладилар: «Ҳазрати Усмон³⁷ никоҳида бўлган Пайғамбарнинг бир қизи Бадр уруши³⁸ вақтида касал эди. Шу сабаб билан ҳазрати Усмон ғазотга бормадилар. Ҳазрати Пайғамбар буни эшитиб дедилар: «Эй Усмон, сенга ҳам Бадр урушига иштирок этганлар қатори ғанимат ва ўлжа берилади».

Кўриниб турибдики, асҳобларнинг сардорларидан бўлган Усмон хотинининг хасталигидан мусулмонларнинг биринчи ғазотидан қолди, лекин ғазотнинг савоби ва ғаниматидан бир ғозий сифатида баҳраманд бўлди. Хотинлар ҳақиға яхшилик қилишнинг даражаси бундан ҳам юқори бўладими?

ОИЛАНИНГ МАИШАТИ ВА ИДОРАСИ

Модомики эр-хотин бир-бирларига ҳаёт шериклари ва йўлдоши эканлар бас, улар тирикчиликнинг баъзи ишлари ва масъулиятини ўз зиммаларига олиб, шуларни бажаришлари лозим. Маълумки, яшаш учун пул ва пул топиш учун саъй ва амал лозим. Аёллар эркакларга ўхшаб ҳаёт мушкулотларига тоб бермай, турмуш таҳлилига қодир эмаслар. Тажрибасизлик ва заиф мижозлари устига аёл зоти баъзи йиллари тўққиз ой «ҳомиладорлик» юкини кўтариб юради, бола туғилишидан бошлаб тарбияси билан машғул бўлади. Яна бориб ишлаб пул топиш эса уларга мушкулдир. Ишлаб, саъй-ҳаракат қилиб пул топиш бу эркаклар бурчидир. Эркаклар бор куч-қудратларини ишга солиб, пул топиб бир қисмини аҳлу аёллари эҳтиёжлари учун сарф қилишлари лозим. Пули ва бойлиги бор кишилар бола-чақалари ва аҳли аёлларининг нафақалари хусусида зикналик қилсалар, ё нафақаларини бериб миннат қилсалар, ёки оила аъзоларининг ўлмаслиги учун бошқўздан садақа бериб, ўзлари бошқа жойларда айш-ишрат билан машғул бўлсалар, зулм ва инсофсизлик қилишларига шубҳа йўқдир. Зулм ва инсофсизлик эса исломда куфр

ва ҳаромдир. Бас, эркакларнинг бу ҳаракатлари ҳам ҳаромдир. Биз мусулмонларнинг диний таълимотимиз ҳам шуни таъкидлайди.

Умар (р. а.)дан ривоят бор: «Пайғамбар одатлари бани Назир қабиласининг хурмоларини сотиб олиб аҳли аёлларининг бир йиллик озуқалари сифатида олиб кўйиш эди».

Ибн Масъуд (р. а.) ривоят қилади: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Эр аҳли аёлига савоб нияти билан нафақа берса, ана шу нафақаси эр учун садақа савобини беради».

Сухбон (р. а.) баён қилади: «Набий алайҳиссалом айтдиларки: «Ўз ҳамжинсларининг мадади учун сарфланган эркакнинг энг яхши харажатлари бу аҳли аёллари учун сарфланган пулдир».

Абдулло ибн Умар (р. а.)дан шундай нақл бор: «Набий алайҳиссалом айтдилар: «Ўз аҳли байтидан нафақани дариг тутган эркак катта гуноҳ қилади».

Бундан ташқари мамлакатимизда шундай кишилар борки, ўзларининг ёлғон мулоҳаза ва хато фикрларини пеш қилиб, хотин ва бола-чақаларини ташлаб кетадилар, ҳатто, ўзларидан кейин уларга ҳеч бир нарса қолдирмаслик учун ҳамма мол ва бойликларини вақф қилдилар. Аслида эса уларнинг бу ҳаракатларини ислом дини қабул қилмайди, балки қоралайди. Саъд бин Абу Ваққос³⁹ ҳикоят қилдилар: «Маккада мен касал бўлдим. Пайғамбар мени кўришга келдилар. Мен: «Ё Расулulloҳ, менинг ўлимимдан сўнг ҳамма бойлигимни худо йўлида сарф қилсинлар, деб васият қиламан», — дедим. Ҳазрат қабул қилмадилар. «Унда ярмини васият қилайин», — десам ҳам Ҳазрат қабул қилмадилар. Дедим: «Учдан бир қисмини васият қилсам бўладими?» Шунда Ҳазрат буюрдилар: «Садақа қилиш учун бойликнинг учдан бир қисми ҳам кўпдир. Сен бу сирларни биласан, бойлигингни учдан бирини васият этгин. Эй Саъд! Меросхўрларингни таъминлаб кетиш, уларни фақир ва муҳтож этишдан яхшироқдир. Аҳли аёлингга нафақа деб берган ҳар нарса, ҳатто, ўз хотинининг оғзига соладиган бир луқма ҳам садақа савобига эгадир».

Мамлакатимиздаги яна бир одатлардан бири шуки қизларимизни илм олиш шарафидан бебаҳра қолдирамиз. Шунинг учун ҳам аёлларимиз на эътиқоддан, на ибодат-

дан ва на дини ислом ахлоқидан хабарлари бордир. Эрга теккандан сўнг улар уй ишлари ва бола тарбияси билан машғул бўлиб, диний қоидаларни билиш учун ҳаракат қилмайдилар. Бинобарин, эр дини ислом асосларини, хусусан, ислом ахлоқини қўлларидан келгунча муносиб муомала билан тушунтириб бериши лозим. Қуръони карим ҳукми бу вазифани эрлар бажариши лозимлигини уқтириб дейди: «Эй мўминлар, ўзларингиз ва аҳлингизни дўзах оловидан муҳофизат қилинглар»⁴⁰.

Маълумки, мусулмон то исломий ақидаларни билмаса, дини ислом ахлоқиётига амал қилмаса, ўзини ҳеч бир зарарлардан қутқара олмайди. Хужжат ул-ислом имом Ғаззолий айтадики, аёл диний асосларни билмаса ва эри ҳам унга таълим бермаса, унда дин арконларини билмоғи учун дин уламоларига мурожаат этсин. Агарда эри уни бу ишдан ман этса гуноҳкор бўлади.

Шундай қилиб китобимизнинг бу фаслидан маълум бўладики, аҳли аёлига нафақа бериш ва ислом асосларидан уларга таълим бериш эрларнинг вазифаларидан экан.

Эркаклар вазифалари қаторида хотинларнинг ҳам вазифа ва бурчлари борми? Албатта, бордир. Бу вазифа нимадан иборат? Болалар тарбияси ва хона идорасидан. Хотин эрининг завжаси, уйнинг идораси ва болалар тарбиячиси, фарзандини меҳр билан ўстириш мажбуриятининг бир қисми унинг бўйнига тушади. Лекин юқорида арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг энг буюк мақсади фарзанддир. Шунинг учун ҳам айтаминки, аёлнинг энг муҳим вазифаси бу фарзанд тарбиясидир. Мен фарзанд тарбияси ҳақида, иншооллоҳ, шу рисоланинг бир қисмида махсус тўхталаман. Бу ерда эса оила идораси ва рўзғор тебратиш ҳақида баҳс қиламиз. Булар хотиннинг иккинчи вазифаси ҳисобланади.

Модомики, эр хотиннинг еб-ичиш, кийиниш, умуман, ҳамма эҳтиёжини ўз зиммасига олар экан ва эртадан кечгача ҳаётнинг иссиқ-совуғига қарамай, шу вазифасини бажариш пайдан юрар экан, албатта, хотини ҳам эрини уй ташвишларидан тамоман фориғ ва хотиржам этиши лозим. Уйни шундай интизом ва тартибда тутиши лозимки, эри кўрганда шодмон ва хурсанд бўлсин. Эри хизматдан уйига қайтса, яхши ва хушмуомала қилиб меҳрибонлигини кўрсатсин, токи бозорнинг оғирлик юки эрининг

елкасидан тушсин. Эрининг моллари ва нарсаларини ўзининг мол ва ашёларидан ҳам яхшироқ эҳтиёт ва саранжом қилиши лозим. Ўз эрининг пулларини беҳуда йўлларга: дуохон, фолбин, Биби сешанба маросими ва мушкулкушод учун сарф ва исроф қилмаслиги керак. Чунки буларнинг биттасидан ҳам фойда йўқ. Шунинг учун ҳам ислом шариатида бу нарсалар нотўғри. Ўз эрларига шу тариқа меҳрибонлик кўрсатиб, ёрдам берадиган хотинларни Куръони карим: «Яхши аёллар ўз эрларига итоат қилган хотинлар. Эрларининг молларини ва ўз номусларини нобудлик ва бегоналар қўлидан ҳимоя қиладиганлар»⁴¹ — деб мадҳ этади.

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Хотинларнинг энг яхшилари истасанг сени шод қиладиганлари, амр қилсанг итоат қиладиганлари ва олдиларидан узоқлашсанг молларингни ва ўз нафсларини сақлай оладиганлари бўлади».

Хотин ҳақиқатда эрининг ҳимоясида бўлса, албатта эрининг қадрига етиши лозим. Унинг яхшиликларини хотиридан чиқармасдан, арзимас айби учун ўзидан хафа қилмоғи тўғри эмас. Қайси хотин шундай хатти-ҳаракат қилса, эрининг муҳаббати унга зиёда бўлиб, умри хурсандликда ўтади, бу дунё ва охиратда мамнун бўлади. Ибн Аббос (р. а.) дедилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: Менга дўзах оловини кўрсатдилар, у ердагиларнинг аксари ношукур аёллар эдилар. Асҳоб сўрадиларки: «Ё Расулulloҳ, бу аёллар худога нисбатан ношукурлик қилдиларми?» Ҳазрат жавоб бердилар: «Улар ўз эрларига ношукурлик қилганлар. Агарда уларга бир йил яхшилик кўрсатсангу, арзимас айб сендан ўтса, ношукур хотин: «Мен сендан ҳеч бир яхшилик кўрмадим», — деб айтади». Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қайси бир аёл ўлса, эри ундан рози бўлгандагина жаннатга тушади».

Эр ҳам хотинга мушкул ва оғир ишларни таклиф қилмаслиги лозим. Аёл тоифасининг заифлиги ва нозиклигини эътиборга олиши ва шунга кўра муомала қилиши керак, имкон қадар уй ишларида хотинига ёрдам бериши жоиз.

Ойша (р. а.) дан ривоят қиладилар: «Ойша»дан сўрадилар: «Пайғамбар уйда нима қилардилар?» Ойша жавоб бердилар: «Уйда ўз аҳлининг хизматларига машғул бўлиб, қачон азонни эшитса чиқар эдилар». Имом Бухо-

рий ва Имом Муслим Анас ибн Моликдан бир хил ривоят қиладилар: «Пайғамбар сафарларининг бирида Анжама исмли қора қул аёллари минган туяни ҳайдарди. Ҳазрат буюрдиларки: «Эй Анжама эҳтиёт бўлгин, секин ҳайдагинки, аёлнинг нозиклиги шишага ўхшайди».

ИФФАТ ВА МҶМИНЛИК

Мўминлик ва ифбат — яъни диёнат ва номус бир оиланинг саодати ва интизоми учунгина эмас, балки бир мамлакатнинг саодати ва барқарорлиги учун ҳам лозим ва зарурдир. Бугунги кунларда Оврўпо миллатлари ҳамма табиий кучларни қўлга олиб, илм ва санъатларини ҳайратга келтирадиган даражага кўтарганлар. Улар ўзларининг буюклиги ва қудратлари ҳимояси учун ажойиб мактаблар, тоғдек қалъалар қуриб, мисли кўрилмаган тўпу кемалар ясаганлар. Бироқ уларнинг кўнгилларига хавф соладиган нарса ана шу ифбатсизлик ва нопокликдир. Агарда шу ифбатсизлик ва чиркинлик уларда шу тариқада давом этса, бир куни йўқ ва нест-нобуд бўлишларига шубҳа йўқдир. Агарда ана шу беҳаёлик ва ифбатсизлик бир қавмнинг маҳв бўлишига ва бир давлатнинг нобуд бўлишига катта таъсир этса, бас оила аъзолари ўртасида ҳам носозлик пайдо бўлиб, албатта, оила тинчлик ва интизом доирасидан чиқиб кетади. Ифбат ва номуснинг ҳимояси эрга ҳам, хотинга ҳам лозим. Чунки аёл эрига ўз ифбатини ҳимоя қилиш учун аҳду паймон қилган. Эр ҳам ана шундай аҳд-ни ўз бўйнига олади.

Куръони карим ҳам бу вазифани эркак ва аёлларга баробар амр қилади. Ҳатто, аввал эркакларга, кейин аёлларга хитоб қилган: «Эй, Муҳаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин кўзларини ҳаромдан ёпсинлар ва нафсларини ҳаромдан тийсинлар. Бу ҳаракат уларнинг ўзларига покизароқ, яхшироқ кўринади. Худованди олам қилган ҳар бир ишдан хабардордир. Аёлларга ҳам айтгин: кўзларини ва ўз нафсларини ҳаромдан сақласинлар»⁴². Шу ояти каримадан маълум бўладики, мўминлик ва номус ҳимояси аввалан эркакларга, кейин аёлларга вожиб бўлган. Ўз хотинларини номус муҳофазасига мажбур этиб, ўзларини ҳар доим номус ва ифбатларини бегона аёллар олдида оёқ ости қиладиганлар билиб қўйсинларки, бировга зулм қилиб алдасалар, ўзлари ҳам алданиб қоладилар.

ГАЙРАТ

Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар бўйнида фарз экан, бас улардан ҳар қайсилари иккинчи томонни ҳаромдан қайириш ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини ғайрат дейдилар. Лекин кўп эркаклар ғайратни фақат ўзларининг ҳуқуқлари деб биладилар. Кечаю кундуз ҳаром ишларининг кетидан югурадилар, хотинлари бу ҳаракатларидан хабардор бўлиб қолса, уларни уришиб уриб, бечора хотинни жазога лойиқ деб биладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас. Иффат ва мўминлик эркак ва аёлларнинг вазифалари бўлгани каби ғайрат ҳам аёл ва эркакларнинг ҳақлари саналади. Баъзи эрлар рашк ва ғайрат баҳонаси билан хотинларининг аҳволини шу қадар оғирлаштирадиларки, бечораларнинг овози ҳам чиқмай қолади. Уларни, умуман, уйдан ташқарига қўймадилар. Ҳатто, баъзи жоҳиллар «хотинларини арқон билан боғлаб қўйиб», ҳеч бир сабабсиз хотинларига туҳмат қилиб, уларга азоб берадилар. Бу ишларнинг биронтаси дини ислом таълимотига мувофиқ келмайди. Аёлларга нисбатан ҳеч бир далил ва сабабсиз бўҳтон қилиш қуйидаги ояти карима ҳукмига биноан ман этилади: «Кимки иффатли ва мўмина аёлларга туҳмат қилса ва у аёл бўҳтондан хабари бўлмаса, туҳматчи учун ҳам бу дунёда, ҳам охирада жазо бор ва уларга қаттиқ азоб белгилангандир».

Хотинларни ғайрат баҳонаси билан уйдан чиқармаслик ва ҳатто, сўзлашга қўймаслик ҳақиқий зулмдир, агар ғайратни шу даражада хато тушуниш шаръан тўғри бўлганда, ҳазрати Ойша (исломнинг энг буюк фақиҳларидан саналади) ҳижрий 30 йили⁴³ бир гуруҳ лашкарга сардор бўлиб, ҳазрати Усмон қонини талаб қилиб Маккадан Куфага келмас эди ва ҳазрати Пайғамбар ҳам ҳар бир ғазотдан олдин ўз хотинларининг бири номига қуръа ташлаб, уларни ўзлари билан олиб кетмасдилар. Пайғамбаримизнинг хотинлари билан қандай муносабатда бўлгани, унинг муросасоз ва меҳрибончилигини билиш учун қуйидаги ҳадиси саҳиҳани ўқишимиз лозим.

Ойша (р. а.)дан: «Менинг иккита созанда канизагим ҳузуримда ўтириб куй чалардилар. Пайғамбар кириб келиб ётдилар. Абу Бакр келиб ҳолимизни кўриб, жаҳли чиқиб бизни урушдилар. Пайғамбар: «Кўй уларни», — деб

айтдилар. Ҳайит куни эди. Масжидда ҳабашийлар уруш ўйинини кўрсатардилар. Пайғамбар менадан: «Ўйинни томоша қилишни истайсанми», — деб сўрадилар. Мен: «Ҳа, ё Расуллуллоҳ», — дедим. Пайғамбар мени масжидга олиб бордилар. Ҳабашларни ўйинга ташвиқ қилдилар. Мен Пайғамбар орқаларида туриб хоҳлаганимча томоша қилдим».

Ибн Молик ривоятдан: «Ҳазрат Пайғамбар бир гуруҳ аёллар ва гўдакларни тўйдан қайтишларида кўрдилар. Мамнун бўлиб жойларидан туриб, айтдилар: «Худо ҳаққи, сизлар менинг хузуримда одамларнинг энг азизларидан бўласизлар!»

ВИСОЛ

Мен арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанддир. Бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир. Лекин соғлиқни сақлаш қоидаларини билмаган баъзи одамлар висол жараёнини шундай ўтказадиларки, фарзандсизликка олиб келади. Шунинг учун фурсати келганда шу хусусда замонамиз олимлари ва ҳақимларининг фикрларини арз қилмоқчиман.

Ҳақимлар инсон умрини саккиз даврга тақсим қилганлар:

1. Гўдаклик даври.
2. Болалик даври.
3. Балоғат даври.
4. Ривожланиш даври.
5. Камолот даври.
6. Ниҳоят даври.
7. Биринчи қарилик даври.
8. Иккинчи қарилик даври.

Гўдаклик даври туғилишдан саккиз ёшгача давом этади. Бу даврда одам аъзолари ривожланади ва шаҳвоний ҳис маълум бўлмайди.

Болалик даври саккиз ёшдан ўн тўрт ёшгачадир. Бу даврнинг сўнгига келиб шаҳвоний ҳис кўрина бошлайди.

Балоғат даври ўн тўрт ёшдан йигирма ёшгача. Бу даврда уруғ ҳосил бўлганидан шаҳвоний ҳис зиёда бўлади. Лекин таносил аъзолари ва нутфа моддаси камол даражасига етмайди. Шунинг учун бу ёшда уйланганда, натижа ё самара бермайди ёки оламга келган фарзанд ногирон, заиф ва камқувват бўлади. Бинобарин, ҳақимлар

эркакларга 23 ва қизларга 18 ёшдан олдин уйланмасликни маслаҳат берадилар. Айтишларича бу ёшдан олдин уйланишда бир неча зарар бор. Биринчидан, эркакнинг ақлу заковати камол даражасига етмаган, маишат ишлари ва оила тебратишда ожизлик қилади. Иккинчидан, бу ёшда ёш эру хотиннинг ақлу иродалари комил бўлмаганидан аксар шаҳвоний ҳисга берилиб, висолнинг суиистеъмолига берилиб, умрларининг асосини нобуд қиладилар. Учунчидан, бу ёшда бадан аъзолари ва уруғ моддаси ҳали етилмагани учун фарзанд кўрмайдилар. Тўртинчидан, фарзанд оламга келса ҳам заиф ва камқувват бўлади, узоқ яшамаслиги мумкин. Бешинчидан, бу ёшда аёл ҳомиладор бўлиб қолса, ёшлиги туфайли кучсизланиб қолади, жисми ривожланишдан тўхташи мумкин.

Ривожланиш даври йигирма ёшдан ўттиз ёшгачадир. Бу даврда жинсий аъзолари батамом кучга кириб фаолият кўрсатади. Фарзанд туғилиши учун лозим бўлган уруғнинг ҳамма хосият ва сифатлари пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам бу давр инсон тухумининг зироати даври, яъни уйланиш давридир. Шу даврда эру хотиннинг висолга бўлган иштиёқлари кўпроқ бўлади. Ҳа, кимлар бу даврда эру хотинга ҳафтада уч маротаба бирга бўлишни маслаҳат берадилар. Уч мартадан кўп бўлса, уни висол кўплиги деб ман қиладилар. Ҳақимларнинг ман этиш фикрлари хусусида пастда арз қиламиз.

Камолот даври ўттиз ёшдан эллик ёшгача давом этади. Бу даврда одамнинг ҳамма аъзолари ва кучлари камолга етади. Ривожланиш даврига қараганда камолот аёмида виқору салобат ва вазминлик намоён бўлади. Шу давр ҳақиқатан ҳам одамнинг камолот даври бўлиб, инсоннинг ақлзаковати олдинги тартибсизликдан халос бўлади. Умрнинг шу даврига кирган одамларга ҳақимлар ҳафтада икки марта висолни кифоя деб маслаҳат берадилар. Нима учун ҳақимлар ва табиблар висол кўплигини ман қиладилар? Чунки висол кўплиги одамнинг ақлини ва соғлигини заиф қилади, аъзоларининг ҳаракатини бузади, танаси кўп касалларга чалинувчан бўлиб қолади. Бунинг устига таносил аъзоларининг қобилияти ҳам заиф бўлади, яъни эркак бора-бора фарзандсизлик иллатига гирифтор бўлади.

Эллик ёшдан бошлаб навбат билан умрнинг ниҳояси, яъни қариликнинг биринчи ва иккинчи даври бошлана-

ди. Бу даврларда одамнинг шаҳвоний кучи тадрижан кам бўлади ва бора-бора барҳам топади. Шу даврда ҳам кўп висол олдингидек ман этилади. Ҳайз ва узлуксиз қон кетиши вақтида ҳам жимо тақиқланади. Чунки баъзи аъзоларда қон қотиб қолади ва ёмон ҳидланади. Агарда шу вақтда эр хотинига яқинлашса, таносил касаллигига дучор бўлиши мумкин. Зотан Куръоннинг муқаддас ҳукми ҳам ҳакимлар фикрига тўғри келади. «Эй, Муҳаммад! Сендан ҳайз ҳукмин сўрайдилар. Айтгин, ҳайз зарар ва ранж келтирар. Бас, ҳайз вақтида хотинингиздан четланингиз ва ҳайздан пок бўлгунларича уларга яқинлашмангиз»⁴⁴. Ислом олимлари касал жинсий аъзоларни ҳам ҳайз билан тенглаштириб, Куръоннинг шу ҳукмига киритганлар. Ҳакимлар ҳомиладорлик вақтида ҳам жимони ман қилганлар. Бу масалани худо хоҳласа ўз жойида баён қиламиз.

МУРОСАЮ МАДОРА

Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб шодлик ва ғамни бирга баҳам кўрадилар, ҳаётий қийинчиликларни биргаликда енгадилар. Баъзан шундай ҳам бўладики, бу иккала ҳаёт шериклари иккинчи томонни бир хато ҳаракати ёки қаттиқ муомаласи билан хафа қилади. Бу ҳолатда агарда қарши томон ўч олиш фикрига тушиб ўша тариқада ҳаракат ва муомала қилмоқчи бўлса, бу қаршилиқ ҳақоратга ва жанжалга айланишига шубҳа қолмайди. Оқибат бу иккала йўлдош бир-бирларидан ажралиб кетадилар, шу баҳона уларнинг саодат биноти бахтсизлик ва норозилик билан ерга яқсон бўлади. Бундай ҳодиса, биз туркистонликлар ўртасида ахлоқий фазилат ва исломий тарбиядан маҳрум бўлганимиз сабабли жуда кўп содир бўлади. Дарвоқе, бизнинг мамлакатимизда одат бўлгани сабабли, бу уруш ва жанжаллар эру хотинни ажралишга олиб келади. Лекин бу ҳол ҳар бир оила аҳлини ғамгин этиши ва турмушларини нотинч этишига шубҳа йўқдир. Шу тариқа қайси хонадонда ҳафтада бир неча марта бундай жанжал ва хафаликка олиб келадиган воқеалар бўлса, саодат ва бахт, албатта, бу уйда бўлмайди. Эр-хотин бир-бирини хафа қилиб қаттиқ муомала қилса, бир томон ўзини эшитмаганга олсин ва жаҳлини ичига ютсин. Бошқа куни эса ширин сўз ва ҳалимлик билан қаллиғига: «Кеча қилган

ҳаракатинг номуносиб эди, бундай ҳаракатларни бошқа қилмагин», — деб тушунтирсин. Ана шу яхши муомалани мурсою мадора дейдилар. Ислом дини, хусусан, эркактарни мурсою мадорага даъват қилади: «Эй аҳли ислом кишилари! Ўз хотинларингиз билан яхши муомала қилинг. Агар уларга нисбатан меҳрингиз бўлмаса ҳам (сабр қилинг ва яхши муомалани тарк қилманг). Зеро, Аллоҳ таоло сизлар ёмон кўрган нарсада кўп яхшиликларни қилиб қўйган бўлиши мумкин»⁴⁵.

Ибн Умар (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Аёллар ҳақида васиятимни қабул қилинглар ва улар билан мурсо қилинглар (чунки аёл эркактинг қовурғасидан яратилган), яъни уларнинг хулқи ҳам қовурға суягига ўхшаб эгилган. Тўғриламоқчи бўлсанг синиб кетади. Ўз ҳолига қўйсанг, шу эгрилигида қолади. Бас, аёллар ҳақида қилган васиятимни қабул қилиб, улар билан мурсою мадора қилинглар». Абу Ҳурайра (р. а.)дан ривоят: «Аёлларнинг хулқи табиатан ён қовурғага ўхшаб эгри бўлади. Агарда уларнинг хулқини куч ва зўрлик билан тўғриламоқчи бўлсанг синдирасан (яъни сендан ажраллади) ва шу ҳолатларидан фойдаланмоқчи бўлсанг фойда кўрасан».

Фойда. «Худо момо Ҳавони одамнинг чап қовурғасидан ясаган», — деган сўз яҳудий хурофотидан келиб чиққан. Исломнинг аксар олимлари ҳам шу бемаъни ривоятга қўл-оёқлари билан ёпишиб олганлар. Ҳар хил китоблар саҳифаларида ёзиб қўйганлар. Баъзан тафсир арбоблари ҳам Куръоннинг баъзи оятларини шу ҳикоя орқали шарҳ берганлар. Агарда уларга эътироз қилсак, юқоридаги ҳадисларни келтирадилар. Биринчи ҳадисда, яъни Абдуллоҳ бин Умар ривоятида, «аёл ён суягидан яратилган» деган. Аммо озгина диққат қилсак кўрамизки, Абдуллоҳ бин Умар ҳадиси уларга далил бўла олмайди. Чунки иккинчи ҳадис Абу Ҳурайра ҳадиси бўлиб, Пайғамбар тилидан айтилган, яъни «аёл қовурға суягига ўхшайди» деган. Биринчи ҳадис ҳам, пайғамбар сўзлари ҳам ташбеҳ ва муболағадир. Пайғамбарнинг мақсадлари шулким, аёллар табиатида нотўғри хулқ шундай жойлашганки, қийшиқ ён қовурғага ўхшайди. Масалан, «Худо фалончининг қалбини тошдан яратган», — деб айтганимиздек, бу каби муболағалар, ўхшатишлар ҳаётимизда кўп учрайди.

Иккита тижоратчи бир-бирларига шерик бўлиб ишга кирсалар, дўст бўлиб ғараз ва тамасиз иш тутсалар дўстлик-лари ва ширкатлари боқий қолади. Аммо ўрталарида ёмон феъл голиблик қилса, ўзаро нафратлари кўпаяди ва бир-бирларидан кўнгиллари қолади. Бу ҳолатда уларнинг ягона бир йўли — шерикликдан воз кечишлари бўлади.

Юқорида арз қилган эдикки, эр-хотин ҳам ҳаётда бир-бирларининг шериклари бўлиб, никоҳ уларнинг аҳд-паймонларидир. Ҳаёт йўлдошлари орасида нафрат ва кўнгилсизлик пайдо бўлиб, муҳаббат ва меҳр йўли беркилиб қолса, албатта улар ажралиб кетишдан бошқа чоралари қолмайди. Ана шу битимга чек қўйишни шариат тилида «талоқ» деб айтадилар.

Ҳақиқатда ҳам баъзан эру хотин ўрталарида нафрат ва безорилик тўхтамайдиган даражага етади. Бу суратда талоқ бўлмаса эру хотиннинг умри ғам ва қайғуга сарф бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам ислом динида талоқни ана шундай кунлардан халос бўлиш учун қўллайдилар. Мамлакатимизда талоқ фожиавий бир ҳолатга тушиб, у ҳақда гапириш ҳам қийиндир. Масалан, бир киши бўлган ва бўлмаган нарсаларни сарф қилиб, минг мушкулотлар билан уйланади. Ҳаётда эса бу иккала шерикнинг табиатлари мувофиқ келиб яхшилик ва шодмонлик билан яшайдилар. Бир неча йил ўтиб икки-уч фарзанднинг соҳиби ҳам бўладилар. Ҳаёт бошидаги қийинчиликлардан ўтиб, эр икки-уч танга қўлга киритади, хотин ҳам уй ишларида уста бўлиб қолади. Ёшлик даврларини ҳам вафо йўлида сарф қилдилар. Хуллас, бечора ҳаёт ҳамроҳларига роҳат ва тинчлик даври келиб, ёшлик айёмининг саъй ва ҳаракатлари самарасини кўрмоқ кунлари яқинлашади. Шу вақтда жаҳл устида мастлик ҳолатда, ҳатто, баъзан ҳазил қилиб эр тилдан шу «талоқ» сўзи чиқиб кетади. Тамом! Қилган-қилмаган иши бир пул! Хотини ва бола-чақалари ёрилган қалблари ила ёш тўла кўзлари билан уйдан чиқиб кетадилар. Ҳаётлари куйиб кетади. Қилган саъй-ҳаракатлари нобуд бўлади. Ўзи ёлғиз қолиб кетади, фарзандлари етим қолиб, умрйўлдоши дарбадар юради... Эр: «Ёмон иш қилганим йўқ», — деб ўйлайди. Дунёда зарари бўлган ишни, одамлар ҳаётига вайроналик келтирадиган амални нозил бўлган

китоблар ва ҳақ дин қабул қилмайди. Ваҳоланки, ҳақ дин бани Одам саодатининг сабабларини тўғри ва очиқ баён қилган диндир. Одамларни ҳалокат жарлигига соладиган дин ҳақ дин ва бахтсизликка ҳидоят қиладиган китоб самовий китоб бўлмайди!

Худо ҳаққи айтинг! Шу ҳақда сизнинг фикрингиз қандай? Сиз ҳам ислом динининг ҳақлиги ва Куръони карим осмоний китоб эканлигига имонларингиз комилми ёки йўқ? Худо кўрсатмасин, имонингиз комил бўлмаса, уни камолга етказинг ва агар ишонсангиз, дарров менинг даъватимни қабул қилинг! Ҳа, ислом дини талоққа рухсат берган, лекин зарур бўлган ҳолатларда ижозат берган. Бошқа ҳолатларда бу ҳукмдан фойдаланиш тўғри эмас, гуноҳдир. Хотиннинг нияти яхши бўлса-ю, нодонлик ва тажрибасизлик ёки қайсарлиги билан уй ишларида, бола тарбиясида, эрига бўлган муносабатларида бир хатога йўл қўйса, унга афв кўзи билан қараш, марҳамат кўрсатиб, мураса қилиб яшаш лозим ва зарурдир. Бу сўзларни мен юқорида айтиб ўтган эдим. Аммо хотин ўз ниятларидан қайтса, эрига адоват ва хусумат кўрсатса (ёмонлик ва душманлик қилса), билиб ва кўриб туриб эрининг ҳаётини бузса ул ҳолда эр муносиб равишда хотинига насиҳат қилиб, тўғри йўлга даъват этиши лозимдур. Аёлларнинг кўнгиллари юмшоқ ва эҳтиросли бўлади. Кўпинча маъқул сўзлар ва дўстона ўғитлардан аёллар таъсирланиб ёмон ишлардан ва амаллардан қайтадилар. Агарда ваъз ва насиҳат ҳам фойда бермаса, унда эр икки-уч кеча ундан узоқлашиб ўрнини алоҳида қилсин, яъни у билан ётмасин. Бу ҳаракат ҳам аёлларнинг табиатларига таъсир этиш учун яхши воситадир. Бу восита ҳам фойда бермаса, у вақтда хотинни уриши ҳам жойиздир, фақат ҳеч жойини кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан жазо берсин.

Пайғамбар (с.а.в.) дан ҳадисдирки: «Агарда хотинларингиз шаърий ва савоб ишларда сизларга бўйсунмасалар, уларни мажруҳ қилмасдан ва кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан уринглар» («Тафсири Табарий»дан).

Бу билан ҳам бўлмаса, шариат ҳақими икки томондан бир вакил тайинлайди. Улар келиб аҳволни текширадилар ва ислоҳи учун ҳаракат қиладилар. Вазият ўзгармаса талоққа ижозат бор, зарар қилмайди. «Ул хотинларингизким, сизларни ҳақир деб биладилар, сизларга адоватлари

бор, хиёнат ва итоатсизлик қиладилар ва уларнинг бу ҳаракатларини билганингизда ваъз ва насиҳат қилиб Худони эсларига солинглар ва бу номуносиб ишлардан ман қилинглар. Агарда шунга ҳам бўйсунмасалар, ўринларингизни алоҳида қилинг. Бу билан ҳам бўлмаса, уларни (кўп озор бермаслик шарти билан) уринглар. Шундан кейин улар бемаъни ҳаракатлардан қайтсалар, бошқа баҳона қидирмасдан ҳаддингиздан ошманглар, яъни сўзларингизни қабул қилсалар улардан узоқлашманглар, урманглар. Эркак бўлганингиздан мағрур бўлиб, асоссиз гумонларга бориб, аёлларга зулм ва жафо қилманглар. Аллоҳ ҳамма мавжудотлардан олий ва буюқдир, сизлардан уларнинг ўчини олади. Эй мўминлар, агарда эр-хотиннинг ишларини мушкул ҳолатга тушганини кўрсангиз, эр ва хотин томонидан биттадан ишбилармон вакилни тайин қилиб, эр-хотин ишларини текшириш учун юборинглар. Агарда бу икки вакил чин қалбдан эр-хотин ишларини ислоҳ қилмоқчи бўлсалар, худо уларга мадад беради. Аллоҳ билгувчи ва хабардор зотдир. Аммо бу вакилларнинг бошларида фитна ва бузғунчилик бўлса жазоларини кўрадилар»⁴⁶.

Фойда. Шу оятни ёзиб таржима ва изоҳи билан машғул бўлиб ўтирганимда бир дўстим мулоқот учун келди. Мен шу мавзуда суҳбат қурмоқни орзиқиб кутар эдим. Шу масалани унинг ҳузурда баён қилиб, оятни ўқиб бердим. У кулиб айтди: «Эй Абдурауф, хотинларни уриш ва ҳақоратлаш биз бухороликларни умумий одатларимиздир. Лекин бугунгача бу ярамас ҳаракатимиз шариатга мувофиқ эканини билмасдик. Шукурким, бугун сен бу иш мумкин эканини тушунтирдинг. Иншооллоҳ, бундан кейин хотинларимизни кўпроқ ва яхшироқ урамиз». Дедим: «Азизим! Масалани тўғри тушунтира олмадим шекилли! Ислоом дини аёлларни уришни ман қилади, балки эркакларга хотинларингизга марҳамат ва мўросаю мадора қилиб, ҳурмат қилинглар деб амр қилган. Юқорида мен бу масалани баён қилган эдим. Лекин сенга баён қилган бу масала алоҳидадир. Фараз қилайликки, бир ёмон хислатли ва бадахлоқ аёл бор. Бечора эр хотинининг унга адовати борлигини билиб, унинг ҳаловатини бузаётганини тушунтиради. Хотин кулоқ солмайди. Икки-уч кун хотинидан узоқлашади. Хотин шундан ҳам хулоса чиқара олмайди. Шунда сиз ҳам биласизки, эрнинг хотинига талоқ бериш-

дан бошқа иложи қолмайди. Бироқ ислом дини талоқни ман қилмоқчи бўлиб, эрга: «Талоқ беришга шошилмагин», — деб амр қилади. Хотиннинг аъзоларини майиб қилмай ва лат бермай уни озгина ургин, зора ёмон ишдан тавба қилса ва муносабати ўзгарса.

Менинг изоҳимдан билдингки, Қуръон ҳукми маслаҳат юзасидан бўлиб, аҳли ислом оилалари учун, хусусан, мусулмон аёлларига буюк марҳаматдир».

Мен бу шахсий суҳбатни шу учун ёздимки, бошқалар ҳам менинг баёнотимни шу дўстимга ўхшаб тушуниб, хотинларини уриш учун баҳона қилиб олмасинлар.

Энди асл мақсадимга қайтаман. Шундай қилиб, ислом дини эр-хотинга ҳар хил баҳона билан ажрамасликлари учун шундай чораларни кўрсатади. Шу чора-тадбирлар фойда бермагандагина талоққа руҳсат беради. Бироқ, бу амр талоққа эътибор назари билан қараб, ажрашган эр-хотин кўнгилларига таскин беради. «Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажрашсалар, Аллоҳ кенг марҳамати ва карами билан уларни бир-биридан беҳожат қилади»⁴⁷. Аммо заруратсиз, балки нафс ҳавосининг тақозоси билан талоқ берилса, албатта, гуноҳ ва ҳаромдир, албатта, гуноҳкор жазосини олади.

Ибн Умар (р. а.)дан ривоят: «Набий (с.а.в.) деганларки: «Аллоҳ олдида энг ёмон ҳалол бу талоқдир».

Саҳоба Муҳарриб (р.а.) дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ ўз олдида талоқдан ҳам ёмон бўлган нарсани ҳалол қилмаган».

Саҳоба Суҳбон (р.а.) ривоят қиладилар: «Набий (с.а.в.) айтганларки: «Қайси хотин безарурат ва эҳтиёжсиз эридан талоқ талаб қилса, жаннат ва Аллоҳ раҳмати унга тегмайди».

Ибн Ҳурайра (р.а.) ҳадис келтиради: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Ҳеч бир мўмин ўз хотинидан нафрат қилиши тўғри эмас, зеро хотинининг баъзи одат ва атвори унинг назарида ёмон кўринса ҳам, баъзи одатларидан рози бўлади. Бас, унинг ёмонликларини яхшиликларига баҳшида этсин».

Эр-хотин муносабатларини батафсил ёзсам сўз чўзилиб кетади. Бу ерда фақат лозим бўлган нарсаларнигина ёздим. Бундан ортиқчасини бу рисола кўтармайди. Шу китоб ҳақида ўйлаб юрганымда, ёзиш учун махсус режа

тузган эдим. Уйланишдан олдинги масалалардан бошлаб лозим нарсаларни тартиб билан ёзмоқчи эдим. Китобнинг бошидан шу тартиб билан таҳрир қилиб келдим. Китоб бобларининг номи ҳам шунга муносиб. Лекин талоқ масаласи режамга тўғри келмади, танлаган ихтиёримга халал берди. Аслида ўйламасдан айтилган сўз фақат ҳаётнинг низомини эмас, балки менинг иш тартибим ва китобим режасини бузгани ҳам ажабланарли ҳол эмас. Чунки талоқ натижаси вайроналикдир. Ҳеч бир оилага бу амри машъум тушмаслигини Худодан тилаймиз. Ҳар бир эру хотинга Аллоҳ керакли даражада ақлу инсоф ато этсин, токи улар умрларини яхшилик, муҳаббат ва муроса билан роҳатда ўтказсинлар. Мен китобим асосига шу умидли орзуларни қўйганим ва талоқни бўлмағур нарса деб суҳбатимни муросаю мадордан бошлаганман.

Олдин арз қилган баёнотимдан маълум бўлдики, эр-хотин муносабатларининг бир одоби муроса экан. Бу иккала ҳаёт йўлдошлари ва ҳамроҳлари муҳаббат ва муроса билан яшаб, хотин ҳомиладор бўлганигача рўзгорларини яхшилик ва шодонлик билан кечирадилар. Хотин ҳомиладор бўлгандан кейин эр-хотиннинг мушкулотлари яна оғирроқ бўлади. Чунки ҳомиладан олдин эр-хотин бир-бирларининг олдидаги вазифалари тирикчиликларининг таъминини ва қалбларининг таскинидан иборат эди, холос. Аммо шу дақиқадан бошлаб улар ота ва она бўладилар. Уларнинг зиммаларига бола ҳаётини таъмин этиш бурчи тушади. Уларнинг бирлик ва иттифоқларининг дарахти ҳосил берди. Энди улар ҳаётнинг натижа ва мушкулотларини бирга кўрадилар. Шу борада улар қанча шукур қилсалар ҳам камдир. Лекин қуруқ шукур қилишнинг илм ва ҳикмат олдида эътибори бўлмайди. Оламга келган гўдак ҳаёт шарбатидан энди баҳраманд бўла туриб, йўлдан қайтмаслигини ота-оналар таъмин қилишлари лозим. Биз ҳам энди ота-онанинг вазифалари ҳақида баҳс қиламиз.

ҲОМИЛАДОРЛИК ДАВРИ

Шу рисоланинг бошида арз қилган эдимки, тараққий қилган маданий миллатлар доимо эътибор ва шухратларининг ривожини ўйлаб, бу учун аҳоли сонининг кўпайишини асосий сабаб деб биладилар. Қайси қавмнинг сони йилдан йилга камаяверса, бора-бора дунёда ном-нишони

қолмаслигига шубҳа йўқдир. Шундай экан, қайси қавм йўқ бўлишни хоҳламаса аҳоли сонининг кўпайиши учун ҳаракат қилиши ва бу муддао ҳосил бўлиши учун аввал она қорнидаги болани сақлашга, гўдакларни эса турли касалликларга чалинишига йўл қўймаслиги лозим. Зотан, ислом дини назарида никоҳнинг биринчи мақсади ҳам одам наслининг кўпайишидир. Бинобарин, мусулмонлар ҳамма куч-қувватларини авлодларининг ҳимоясига қаратишлари керак. Чунки ҳеч бир ота-она фарзандини била туриб нобуд бўлишини хоҳламайди. Она қорнида бола пайдо бўлгандан сўнг унинг ҳаёт-мамоти ота-онага боғлиқ. Шунинг учун ҳам улар боланинг нобуд бўлишига олиб келадиган ишларни қилмасликлари шарт. Масалан, ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан тўртинчи ойигача кўп оналар бола туширадилар. Бунинг сабаблари кўрқув, камқувватлик, оғир ишларни бажариш, бирга бўлиш ва кўп қайғуриш бўлади. Шу оғироёқлик вақтида аёлларни хонада ёлғиз қолдириш, оғир ишларни буюриш, умуман, тўғри эмас. Ҳомиладор бўлган хотинларни ёлғиз қолдирадиган ёки оғир ишларни буюриб, уларга ёрдам бермайдиган эркаклар ўз фарзандларининг жонига қасд қилган бўладилар. Ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан бошлаб эр хотинига яқинлашмаслиги лозим. Бу масалада ҳайвонлар бизлардан яхшироқ. Уларнинг эҳтиётликлари бизлардан кўпроқ. Улар ҳомиладорлик вақтида ўз жуфтларига яқинлашмайдилар. Лекин биз одамлар, шаҳватпарастлик даражасида ҳайвонлардан ўтиб кетамиз. Сабрсизлигимиз шу даражага етганки ҳомиладорлик вақтида ҳам хотинларимизга тинчлик йўқ. Ярим соатлик бемаъни лаззатимиз учун азиз фарзандимизни ҳам аямаймиз. Икки ойликдан тўрт ойгача жимо вақтида бола тушириш хавфи кўп бўлади, тўрт ойдан кейин бу хатар камроқ бўлса ҳам йўқолмайди. Тўртинчи ойдан бола анча катта бўлади. Висол вақтида бола майиб бўлиши мумкин. Бас, иккинчи ойлигидан хотинга яқинлашмасликни маслаҳат берамиз. Агарда эркаклар шаҳватлари туфайли бу қоидага риоя қилмасдан ўз фарзандларини нобуд қилмоқчи бўлсалар ҳам хотинлари бунга йўл бермасликлари лозим.

Ҳомиладор аёллар шу вақтда жуда нозик бўладилар. Ҳар хил баҳоналар билан хафаланиб ғамгин бўладилар. Бу қайғуриш ҳаддан зиёд бўлса, бола туширишга сабаб бўла-

ди. Шунинг учун ҳам ҳомиладорлик вақтида эркаклар ўз хотинларини аяб-ардоқлаб, раъйларига қарашлари лозим, ҳеч бир баҳона билан уларни хафа қилишлари мумкин эмас. Камқувватлик ҳам бола йўқотишга сабаб бўлади. Бунинг олдини олиш учун она кўпроқ баҳаво жойларда бўлиб, тез ҳазм бўладиган кучли, масалан, сут, парранда гўшти, тухум истеъмол қилишлари зарур. Палов, қуруқ нон каби бадҳазм овқатлардан парҳез қилишлари лозим. Касал бўлган ҳолда ўткир дўхтирларга мурожаат қилиб, ўзларини даво қилишлари зарур. Бола туғилиш вақти ота-она учун ажойиб ва масъулиятли вақтдир. Шу ҳолат уларга оталик ва оналик лаззатини беради. Ота-она ҳаётларининг мевасидан баҳраманд бўлиш иштиёқида интизор турадилар. Ана шу вақтда ёш ота-оналарга бир оз маслаҳат беришни ўзимнинг бурчим деб биламан.

Арз қиламанки, бола туғилиши вақти ота-она умидворликларининг охирига дақиқалари бўлиб, улардан хушёрлик ва эҳтиётлик талаб қилинади. Токи интизорликнинг охирига дақиқалари қайғунинг биринчи домига айланмасин. Албатта, ҳар бир ота-она бу қора кунлардан кўрқади ва бу хусусда баъзи чора-тадбирларни ҳам кўради. Бироқ бу эҳтиётликлар ва тадбирлар илму ҳикматдан узоқ бўлганида фойда бермайди. Шунинг учун ҳам оламга келган аксар гўдаклар тез нобуд бўладилар. Мамлакатимизда ота-оналар болаларининг соғлиғини ҳимоя қилиш учун қуйидаги ишларни қиладилар:

Биринчидан, бола туғилиш олдидан хотинларни бирон мазор зиёратига юбориб, қушойиш тилайдилар. Мазорлардан ҳожат тилаш, ёрдам сўраш ҳаромдир.

Иккинчидан, болани бирон мазорга назр қиладилар. Бунинг ҳам фойдаси йўқ, чунки назр ҳам тўғри эмас.

Абу Ҳурайра (р.а.)дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) айтганларки: «Назр қилманглар. Назрингиз сизларни илоҳий қонунларнинг биронтасидан бениёз ва халос қилмайди».

Учинчидан, фалон ва писмадон дуохондан дуо олиб эзиб истеъмол қиладилар.

Ота-онанинг фарзандлари ҳақида қиладиган тадбирлари шулардан иборат. Менинг вазифам халққа хизмат қилишдир. Шунинг учун баъзи илмий ва тиббий тадбирларни баён қилишни шарт деб билдим.

Шуни билиш керакки, бола туғилишининг вақти оғир

ва хатарли соат саналади. Кўп ҳолатларда ҳаётининг самарасини кўрмоқ учун очилган волиданинг интизорлик кўзи олдида бола нобуд бўлади. Ота эса умидворликнинг охириги соатларида ҳам фарзанди, ҳам рафиқасидан маҳрум бўлиши мумкин. Бола оламга келиш соатларида эр бошини маҳалла кампирларининг жоҳилона машваратлари билан банд этмасдан, шаҳарнинг энг жоҳилларидан бўлган дояларига ишонмасдан, тезлик билан ўткир дўхтирларнинг биронтасини доялик учун даъват этсин. Шаҳар доялари дедиму, бир ҳодиса хотирамга келди. Кеча менга илтифоти бўлган шаҳримиз аёнларининг уйида меҳмон эдим. Суҳбат чоғида ул муҳтарам зот бир воқеани баён қилди. Агарда биз бухороликларни ибрат олувчи кўзларимиз бўлса, бу ҳикоятдан, албатта, бирор фойда оламиз. Худованди карим шу яқинларда ул зоти муҳтарамга бир фарзанд ато қилган экан. Бу шахс уйида бўлмаганида хотинини дард тутибди. Икки-уч аёл жам бўлиб, ўзаро маслаҳатлашиб фалон «момодоя»ни оли келибдилар. Ўша нодон кампир ҳомиланинг вазиятини енгиллатиш ўрнига анча номаъқул ишларни қилиб, 20 танга ва ҳам бир либослик бўзни олиб кетибди. Эри қайтиб келиб, хотинининг аҳволини кўриб, дўхтир олиб келибди. Дўхтир беморни текшириб шундай дебди: «Қайси бир нодон араллашиб боланинг жойлашишини ўзгартирибди. Йўлдоши бўйнига ўралиб бола ўлибди. Онасининг ҳаёти ҳам хатарда». Дўхтир дори бериб кетибди. Дори истеъмолидан сўнг жонсиз бола оламга келибди, лекин...Онаси эса бемор. Ана шундай қилиб нодон аёллар маҳалла кампирлари орқали фарзандларини ўлдирадилар.

Биз мақсадимизга қайтсак. Дўхтир назорати остида она ўз юкидан озод бўлгандан сўнг соғ ва саломат бола дунёга қадам қўяди. Дўхтир фармойиши билан она болани чўмилтириб, йўргак қилиб, жону дили билан унинг тарбиясига машғул бўлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ФАРЗАНД ТАРБИЯСИ

Бола отасининг пушти камаридан она раҳмига ўтмагунча, эр-хотин бир-бирларига фақат ҳаёт шериклари бўладилар. Шу муддатда уларнинг ишлари бир-бирлари-

нинг оғирлигини енгиллаштиришдан иборат бўлиб, бошқа вазифалари бўлмайди. Бироқ бола она раҳмидан жой олган заҳоти, эр-хотин болани нобуд бўлишига олиб келадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатлардан воз кечишлари лозим. Бу вазифа унча мушкул эмас. Оиладаги энг оғир вазифа бола туғилгандан кейинги фарзанд тарбиясидир. Фарзанд тарбияси аслида икки калимадан иборат. Шунинг учун ҳам назарингизда жуда майда муаммодек кўринадиди. Лекин доно одамлар биладиларки, бани Одамнинг сиёсий, диний, ижтимоий инқилобларининг асоси ана шу икки сўз – «бола тарбияси»дан иборат бирикмага боғлиқ. Бу халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юкини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши, болаликдан ўз отоналаридан олган тарбияларига боғлиқ.

Бир ҳақим айтган экан: «Бани Одам болаларининг тарбиясини менга қолдирсалар, одамларнинг аҳволини бутунлай ўзгартириб юборар эдим».

Жаҳон халқларининг аҳволини бугун мулоҳаза қилсангиз, шу ҳақимнинг сўзлари тасдиқланади. Ҳозирда 40 миллион инглиз 400 миллион ҳиндий ва африкаликлар устидан ҳоқимдир. Чин ҳукумати 400 миллион аҳолиси билан 40 миллион японнинг ҳийла ва найранги ўйинчоғига айланган. 60 миллион олмонлар иккита заиф давлат (Австрия ва Туркия)ни ёнларига олиб, аҳолиси 750 миллионга тенг келадиган етти давлат билан уруш қиляпти. Кишининг назарида ажиб ва гаройиб кўринадиган бу воқеалар тарбия таъсиридандир, зеро болаларнинг тарбияси бу фарзандни жисмонан, фикран ва ахлоқан тарбия қилиб, камолга етиштириш демакдир. Яъни уларни уриниш ва тиришиш саҳросига, яъни ҳаёт-мамонт майдонига кучли бадан, соғлом фикр ва яхши ахлоқ билан қуроллантириб юбориш демакдир. Маълумки, инглизлар ҳинд ва мисрликлардан, японлар Чин халқидан жисмонан, фикран ва ахлоқан анча комилдирлар. Уларнинг бу камолотлари тарбия натижасидир.

Энди келинглари, кўрайлик-чи, биз мусулмонлар, хусусан, туркистонликлар ўз фарзандларимизга тарбия беришми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жа-

воб бўла олади, яъни «йўқ!» Мен буни шундай исбот қиламан. Биз туркистонликлар болаларимиздан кўра молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўрамиз деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суюкли ва азиз. Лекин бахтимизга қарши шунини эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрга қарамасдан, эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз! Менинг бу сўзларимдан ҳайрон бўлманг, сабр қилинг, даъвоимни исботлайман. Фалон нарсани тарбиялаш, яъни уни аста-секин камолга етиштиришдир. Назаримизда қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидадир. Эшакнинг камоли унинг кучи, оёқларининг бақувватлиги ва яхши юришидадир. Фараз қилинг, кўзи ёки хўтик сотиб олиб уйга келтирасиз. Диққат билан уларга қараб, бир муддатдан кейин қўйни семиртириб, эшакни бақувват ва йўрга қиласиз, яъни уларни тарбиялаб, камолга етиштирасиз. Аммо азиз фарзандларингизга шундай диққат билан тарбия бермайсиз. Баҳона қиласизки, болангиз ҳам камолга етишган. Эътироз қилишингиз мумкинки, биз молларимизни боқишга қанча ҳаракат қилсак, фарзандимиз тарбиясига улардан юз баробар кўпроқ ҳаракат қиламиз деб.

Бу даъвоингиз маълум бўлса-да, аммо тўғри эмас. Далил шулким, кимнинг уйида моли бўлса, текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса, уч марта хасталикка чалинган. Бас, маълум бўладики, у киши молининг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сўзингиз тўғри бўлса ҳам менинг даъвоимга ҳеч зарари йўқ, чунки боланинг соғлигига эътибор бериш ҳам фарзанд тарбияси билан шуғулланишни билдирмайди. Ҳақиқатан агар одам қўй ва эшакка ўхшаб камол топиши соғлиқ, билакларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганда эди, биз ҳам фарзанд соғлиғи учун бўлган ҳаракатни, фарзанд тарбияси деб атардик. Тану тўшли ва соғлом болани камолга етишган деб қабул қилардик.

Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақлан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз ман-

фаатини ўйлаб, ҳам яқинларини бахтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан, бу мантиқий олишувларга нима ҳожат бор? Агарда кўзингизни хурофот ва манманлик пардаси тўсмаган бўлса, Бухоро ва Бухоро аҳлига назар ташланг! Ҳамма нарса кундек равшандир. Урнингиздан турингда, ҳикмат камарини белингизга боғлаб, ақл ва ҳикмат мезони билан жисмоний, фикрий ва ахлоқий аҳволларингизни текширинг. Аксар бунга ҳафсаламиз етмайди. Шундай бўлса менга ҳамроҳлик қилсангиз, мен шу хусусда ҳам сизга ёрдам бераман.

Бисмиллоҳ! Уйдан чиқиб катта йўл билан Девонбеги ҳовузининг лабига бориб, бошқа йўл билан уйга қайтиб келдик. Бу саёҳатимиз бир соат давом этди. Ана шу саёҳатимиз давомида диққат қилган бўлсангиз, йўл-йўлакай ўттиз-қирқта сил касал, йигирма-ўттизта тепакал, ўн-ўн битта кўр, соқов, шунча оқсоқ, камида тўрт-беш шол ва песни учратдик. Қолганлар сизнингча соғ-саломат эдилар, яъни ҳар қандай хасталикдан озод эдилар. Лекин менинг назаримда улар ҳам ҳар хил касалликларга чалинган эдилар. Ранглари ўчган, қоматлари эгик. Таналари нотавон, икки юз қадам йўлни оҳ-воҳ билан босардилар. Узоққа бормайлик, иккаламиз ҳам бир соатлик саёҳатимиз чоғида анча чарчадик. Ҳозир аъзои баданларимиз оғримоқда. Хуллас, халқимизнинг соғлиғи шу даражада.

Энди уларнинг фикрий аҳволларини тадқиқ этайлик. Бухоро аҳолиси турли тоифа ва гуруҳлардан иборат. Баъзилари мулла, баъзилари сипоҳи. Бир гуруҳ тижоратчи, бир тоифа косиблар ва тўда деҳқонлардан иборат. Ана шу гуруҳларнинг фикрий аҳволини бирма-бир тадқиқ қилишимизга тўғри келади. Бошида бу тоифалар орасида муллаларнинг фикрий тарбиялари яхшидек кўринади, яъни уларнинг ақлий қобилиятлари бошқаларникидан ўткирроқ ва фикрлари бошқаларникидан соғломроқдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири йигирма-ўттиз йил умрларини мадрасаларда таҳсил билан ўтказадилар, лекин ўқиганларини сизларга тушунтириб бера олмайдилар. Мабодо бирор нарсани тушунтирмоқчи бўлсалар ҳам арабча сўзлардан нутқларини шундай тўлдириб ташлайдиларки, омма бу нутқни тушунмайди. Уларнинг сўзларини рад этсангиз, дарров таҳқир ва ҳақоратга ўтадилар, жоҳил ва кофирликда айблайдилар. Бу жанобларнинг ишлари муддао-

ларини исботлашдан нарига ўтмайди, ваҳоланки, умрларининг ярми мантиқ илмини ўрганишда ўтади.

Маълумки, даъвони исботлаш учун ақл ва мантиқдан бошқа восита йўқ. Уларнинг қўлларидан келганда эди, ўз муддаоларини ақл ва мантиқ ёрдамида тушунтириб берадилар. Лекин бу иш қўлларидан келмайди, яъни улар ақлли тарбия қила олмайдилар. Ақл ва мантиқ ўрнига эса жоҳилликда айблаб, таҳқир ва сўкишни ишга соладилар. Бу жамоанинг казо-казолари дунёвий ва маиший ишлардан ҳеч хабарлари йўқдир. Улар бу жаҳолатни фазилат деб биладилар.

Авом тоифасининг хоҳ тижоратчи бўлсин, хоҳ сипоҳи, ё косиб, деҳқон бўлсин ўз касб-корлари ҳақида маслақлари ҳақида бир фикр ва маълумотлари йўқ. Қилаётган ишларидан мақсад нималигини билмайдилар. Қайси восита ва усуллар фойда келтиришини тушунмайдилар. Аксарлари ҳали ҳам Япония императорини Бухоро амирининг амакиваччаси деб биладилар. Мавқеини йўқотган Чин давлатини жаҳонгир бир давлат деб биладилар. Ўтмиш ва ҳозирни солиштириб, хароб бўлган бўлса, сабабини излаб топиб бартараф қилиш, обод ва ривож топган бўлса, негизини яна равожлантириш биронтасининг қўлидан келмайди, мияларига бундай фикрнинг ўзи келмайди.

Рус ва фаранг (Оврўпо) мамлакатада ҳар бир сипоҳ ўз амал ва мансабига мувофиқ илм соҳибидир ва фойдасини ҳам билади. Ўзининг мартаба ва даражасини илмининг натижаси ва иқтидоридан деб билади. Шу ҳам аниқки, агар ўз мулки ва давлатига хиёнат этса, мансаби ва унвонидан маҳрум бўлади. Сабаби у ўз мансаби ва мартабасини илмининг баракати ва иқтидори туфайли қўлга киритгандир. Шундай қилиб ривожланган мамлакатларнинг сипоҳлари шу ишонч ва шу фикр билан иш кўриб, холисона амал қилиб тараққий топадилар ва ўзлари хоҳлаган вақтда вазифаларини тарк этадилар.

Аммо бизнинг сипоҳиларимиз-чи? Улар бирон нарса билмайдилар, ўз мансаб ва мартабаларига ишонч ва эътиборлари йўқ. Зотан ҳукуматимизнинг мансаб ва унвонларида бир муайян шарт (ва тартиб) ҳам йўқдир. Бу жамоа қайси мансабга кўтарилсалар ва қайси мансабдан тушсалар илму иқтидорларининг бунга дахли йўқ, балки

ҳаммасини тасодифдан, омаддан ва тақдирдан деб биладилар. Бинобарин, уларнинг аксари бир-икки дуохону жодугарлар билан ҳамкорлик қилиб, уларга сиғиниб юрадилар. Улардан энг катталари ва казо-казолари ҳам мансаб умидида бир даста чиркин, пашша босган эзиб ички қоғозни ичадилар. Қайсиларининг уйларига кирсангиз, устун ва айвонларида дуолар осилганини кўрасиз.

Муболағасиз айтаманки, Бухоро ҳукуматининг ярим маблағи шундай бемаъни ишларга сарф бўлади. Мансабни амирдан оладилар, вазирдан меҳрибонлик кўрадилар, нонларини раис беради, пулларини эса дуохонга берадилар, бу ишларининг маъносиз ва бефойдалиги ҳақида, умуман, ўйлаб ҳам кўрмайдилар.

Тижоратчиларимиз ва косибларимиз ҳам қайси бир ишга қўл урмасинлар, унинг фойдаси ва зарарлари ҳақида фикр қилмайдилар. Натижада рақобат майдонида ажнабий савдогар ва хунармандлардан мағлуб бўладилар. Тижоратчиликнинг энг буюк мартабаларидан, то энг паст дўкандорлик даражасигача олиб тадқиқ қилсангиз, кўрасизки, бир армани, бир яҳудий ёки оврўполик ва ўрус савдогари биздан яхшироқ ишлаб, кўпроқ фойда олади. Битта яҳудий савдогар қанча туркистонлик савдогарларнинг кўзини бойлаб қўяди ёки бир армани дурадгори қанча бухоролик дурадгорни қойил қилиб қўяди. Нимага шундай? Чунки улар билағон; муҳокама, мулоҳаза ва тафаккур қиладиганлардир. Булар эса на биладилар, на муҳокама қиладилар ва на ўйлашга қодирлар. Ҳамма ишни фалак гардишига, тақдир тақозосига ҳавола этиб, чордана қуриб ўтира берадилар. Ҳар бир ишни толе ва фалак гардишидан деб билиш заифлик ва нодонликдан бўлади. Чунки одамзот манфаатга чанқоқдир. Инсон ҳар бир фойдали ишни ўзи бажармоқчи бўлади, бошқага ишониб топшира олмайди. Аммо бирон ишдан хабар топса, уни бошқага топшириб, у берган фойдани (кам ёки кўп) олиб шукур қилади. Шундай қилиб, ҳар бир ишни фалакка ҳавола этиш заифлик ва иш билмаслик сабабидан бўлади. Алҳосил, ана шу ожизлик ва ишбилмаслигимиздан аксар ишлар ҳам қўлимиздан кетди.

Энди мамлакатимизда миллий саноат ва тижоратдан асар қолмаслиги аниқдир. Лекин тижоратчи ва косибларимиз ҳалигача ҳалокат келтирувчи бу хатарни кўрмаяп-

тилар. Баъзилари бу аҳволни кўрсалар ҳам бу хатарни йўқотиш учун бирор-бир чора қилмайдилар. Агар биров чора топмоқчи бўлса ҳам ҳаракатлари бир кунга етади холос. Бунинг ҳаммаси ақлсизлик, фикрий тарбиясизликнинг оқибатидир. Бу халқнинг ахлоқий аҳволларини мен бу ерда ёзмайман, чунки қалам ва қоғоздан уяламан.

Энди айтингчи, шу каби жисмоний, ақлий ва ахлоқий нуқсонларимиз билан қандай хаёллардамиз? Нимани орзу қиламиз?

Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки... Ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам йўл бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак бўлса, тезроқ авлод тарбияси усуллари билан олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбия этишимиз лозим.

Бу ерда бир эски эътироз бор. Уни одамларимиз хотираларидан ҳеч ҳам чиқармоқчи эмаслар. Қаерда бир ислоҳ этувчи одамни кўрсалар, шу эътирозларини баён қиладилар. «Сизларнинг бундай усул ва тарбияларингиз ўтмиш замонда йўқ эди», — деб айтадилар. Улар ота-боболаримиздан далил келтирадилар.

Ажиб! Уларнинг қадим замонлари қайси давр ва отоналари қайси аждод экан. Агар уларнинг қадим замонидан мурод ислом тараққий топган давр, ота-боболардан мақсад ўша замондаги мусулмонлар бўлса, жавоб берамизки, уларга беҳуда тухмат қилманг. Ҳеч қачон улар сизларга ўхшамаганлар. Улар ўз фарзандларига замона талабларидан ҳам кўра кўпроқ тарбия берардилар. Бугунги кунда уларнинг мингдан бир ҳисса тарбияси ҳам сизларда йўқ. Ўша замондаги мусулмонларнинг ўрталарида минглаб ижодкор, юзлаб аллома ва мутафаккир, гуруҳ-гуруҳ аҳли санъат, жамоа-жамоа мулкдорлар етишиб чиққанлар. Ҳар бир муаллиф юзтадан ортиқ китоб ёзганки, бугун уларнинг соялари ҳам бизнинг ўртамизда топилмайди.

Ҳозирги ҳолатингизга назар ташлангу, озгина уларнинг ҳолатини мулоҳаза қилинг. Улар билан ўзларингизни солиштирманг! Тарбиянгиз даражасини уларники би-

лан тенглаштирманг! Бундай тенглаштиришдан уялинг! Улар уриниб ва интилиб фидокорлик камоли билан саодатимиз асбобини ҳозир қилиб кетганлар. Биз эса қобилиятсизлигимиздан улардан қолган меросни зое қилдик, қароқчиларга топширдик. Қайси юз билан ўзимизни уларга тенглаштирамиз?

Аммо «қадим замон» деганда биз юз йил олдин ўтган ота-боболарни назарда тутган бўлсак жавоб берамизки, ҳа, юз йил, балки икки юз йил олдин ота-боболаримиз ўз фарзандларини шу тариқа тарбият қилардилар. Ўша тарбиянинг натижаси сиз билан биз бўламизки, жисмонан, ақлан ва ахлоқан камчилик дарёсида фарқ бўлганимиз ва юқорида шарҳлаб берганимиздек ҳеч қачон саодатга лойиқ ва ҳаётга мустаҳиқ эмасмиз.

Уларнинг тарбиялари яхши бўлганда эди, бизлар бундай ожизлик ва нобудлик мақомига тушмасдик. Ҳа, бугунги кундаги тарбия усулларимиз юз йил олдинги тарбиядан фарқи йўқ. Лекин бундай тарбия усули бизни ҳаёт мушкулотига ҳозир қилиб қуроллантира олмайди, бизга мадад ва осойишталик саодатини таъминлай олмайди. Чунки, ҳозиргача амалга ошмаган бугунги ҳолатимизни «саодат ва осойишталик даври» деганлар ақлий ва ахлоқий тарбиядан маҳрум қолганлардир.

Саодат ва бахтсизлик, ранж ва роҳатни бир-биридан фарқ қилиш, бирига эришиб иккинчисидан қочиш қўллари келмайди. Шундай беақлик ва ахлоқсизлик даражасига тушганларга гапириш, уларнинг эътирозига аҳамият бериш беҳуда азоб тортиш демакдир. Агарда оталаримиз фарзандларини замона талабларига мувофиқ тарбия қилганларида эди, бугун шундай қийин аҳволга тушмас эдик. Бу аҳволга тушган эканмиз, унинг сабаби ўша тарбиядадир, яъни ота-онамиздан олган тарбиямиз ёки тарбиясизлигимиздир. Шундай экан чорамиз нимада?

Бу саволнинг жавоби маълумдир. Модомики, дунё кураш майдони экан, модомики, миллатимиз бошқа миллатлар билан бирга ҳаётининг ҳимояси ва саодатига эришиш учун курашар экан, бу майдонда ғалабага эришган ва зафар топган миллатларга аҳамият беришимиз лозим экан. Қандай қурол билан улар ғолиб бўлиб, саодатга эришган бўлсалар, биз ҳам ҳаракат қилиб ва интилиб, ўз фарзандларимизни шундай қуроллар билан қуролланти-

риб, майдонга туширишимиз керак. Бундан бошқа чора йўқдир ва бўлмайди ҳам.

Мен юқорида арз қилдимки, оврўполиклар ўз фарзандларини яхши тарбия қилганлар ва шундай шавкат ва даражага етганлар. Яна шуни ҳам айттардимки, фарзандни жисман, ақлан ва ахлоқан камолга етиштириб ҳаёт майдонига кучли, ақлли ва яхши ахлоқ билан чиқариш зарур. Шуни эътиборга олиб олимлар тарбияни уч қисмдан иборат деб биладилар. Булар: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Лекин бу уч қисмни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Улар бир-бирларига шундай боғлиқ ва яқинки, бирига зарар тегса, бошқаларида ҳам нуқсон пайдо бўлади. Бирига фойда тегса, бошқалари ҳам ундан баҳраманд бўладилар. Масалан, бировнинг бадани беморлик натижасида заиф бўлса, аксаран фикри ҳам заиф бўлади, ҳар ишда чуқур андишага бора олмайди, бирор чора қилмоқчи бўлса ҳам дарров кўнгли совийди. Ахлоқан ҳам ўзгариб ўз фазилатларини йўқотади, тез ранжийдиган мурасиз ва айб қидирувчи бўлади. Фикри заиф бўлган одам ўз ишлари устида ўйламайди, зарар ва фойдасини андиша назаридан ўткази олмайди, ҳиссиётга асир ва шаҳвоний лаззатга тобе бўлиб, жисми заиф ва ахлоқи вайрон бўлади. Ахлоқи бузуқ бўлган одам баданига ва фикрига зарар келтирадиган ишларга қўл уради. Бинобарин, унинг жисми ва фикри ҳам тезда ишдан чиқади. Кимки ўз авлодининг тарбияси устида ўйлаётган бўлса, фарзандларининг жисми, ақли ва ахлоқини бир даражада тарбиялайди. Интизом ва тартибга риоя қилади.

Тарбиянинг ҳар бир қисми туғилишдан етти ёшгача аввал ота-она зиммасига тушади. Саккиз ёшдан йигирма ёшгача мактаб ва мадраса зиммасига, кейин умрининг охиригача одамнинг ўз бошига тушади.

Энди биз тарбиянинг шу уч хили устида имкон қадар суҳбат қиламиз.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Боланинг бадан тарбияси етти ёшгача ота-онанинг вазифаси саналади. Юқорида айтганимиздек, бундай тарбиянинг маъноси гўдакнинг жисмини ҳар хил одатлардан сақлаб, аста-секин камолотга етиштириш демакдир. Бола соғлиғининг қанчалик нозик эканини билган мамлакат-

ларда янги туғилган боланинг соғлиғини сақлаш учун илм ва тиббий қоидаларни амалда қўллайдилар. Шундай мамлакатларнинг одамлари боланинг ювинтирилиши, йўргакланиши, ейиш-ичиши ва ухлашига катта эътибор берадилар. Лекин бизнинг бу нарсалардан ҳеч хабаримиз йўқ. Ҳатто, бу қоидаларни бажариш учун бизда имконият ҳам топилмайди, чунки унинг асбоблари бизда йўқ. Шундан келиб чиқиб, мен бу ерда соғлиқни сақлаш қоидалари ҳақида мухтасар маълумот бераман.

Бола оламга келган заҳотиёқ киндиги кесилади. Ундан кейин бола тоза тоғорада қайнатилган иссиқ сувда майин совун билан ювилади. Биринчи чўмилтириш муддати бирикки дақиқа бўлади. Кейин аста-секин вақт кўпайтириб борилади. Бола чўмилиб бўлгач, жуда ҳам майин, патли тоза сочиқ билан баданини артадилар. Сочиқнинг покизалигига ва тоғоранинг тозалигига жуда катта аҳамият бериш керак, чунки ҳар қандай маразнинг онаси ўша чирк ва кир саналади. Қайнамаган сув ҳам тоза эмас. Унинг таркибида ҳар хил касалликларнинг тухуми мавжуд. Бинобарин, қайнаган сувдан фойдаланиш лозим. Қайнатилгандан сўнг илиқ ҳолатида ишлатиш яхши. Совуқ сув болани касал қилади, терисини қуритади. Боланинг бадани ҳаминша иссиқ ва қуруқ бўлиши шарт.

Маълумки, сув иссиқликда ва шамолда буғланади ва табиийки, буғланиш жараёнида атрофини салқин қилади. Чўмилтиргандан сўнг боланинг бадани ҳўл бўлса, намлик қолса шамол текканда болага совуқ тегеди ва тумов бўлиши аниқ. Болани артиб баданини қурутгандан кейин уни йўргаклайдилар. Лекин болани қаттиқ боғламайдилар, қўлларини йўргак ичида қолдириш ҳам тўғри эмас, балки болани сустроқ боғлаш лозим, токи бадани табиий ҳаракатдан қолмасин. Маълумки, нафас олиш жараёнида одамнинг кўкраги кўтарилиб тушади. Агар шу ҳаракатни ман этсак, нафас олиши қийин бўлади. Шунинг учун болани йўргакда қаттиқ боғласак, боланинг нафас олиб чиқариши қийин бўлади, кўкраги сиқилади.

Бошқа томондан янги оламга келган бола ниҳолга ўхшайди. Қаттиқ боғлашда бирон аъзоси озор топиб, майиб бўлиши мумкин. Йўргакни қаттиқ боғлаш гўдакнинг қорнини сиқади ва ҳазм аъзоларига ўз вазифаларини бажариш учун халал беради. Бинобарин, бечора гўдак эмган

сутини ҳазм қила олмай, ичкетар касаллигига мубтало бўлиши мумкин. Ич кетиш, хусусан, болалар учун хатарлидир. Бугунги кунда тиб илми исботлаганки, одам ҳаётининг асосини қон ва қон ҳаракати ташкил қилади. Агарда қон ҳаракати катта ва кичик томирлар орқали етарли даражада бўлмаса, яшаш учун хавфлидир. Гўдакни қаттиқ боғлаш, ана шу қон ҳаракатини қийинлаштиради. Шу сабабдан бола баъзи касалликларга чалинади.

Дунёга энди қадам қўйган бегуноҳ гўдакнинг қўлоғини боғлаш ва шу билан азоб бериш инсофсизликдир. Табиийки, ушбу парваришга гўдак тоқат қила олмайди. Ночор кучи борича йиғлайди. Бизнинг нодон ва бемаъни аёлларимиз эса боланинг азобидан беҳабар дуохон ва фолбин олдига югурадилар. Дуохон ҳам ҳолатни худодан тилаб тумтароқ қилиб: «Бу болага «Ум ус-сибён» таъсир қилган», — деб айтади. «Ум ус-сибён» гўдакка таъсир қилганмиш. Дунёда бундай махлуқ йўқ...

«Ум ус-сибён» арабча сўз бўлиб, маъноси «болалар онаси (париси)» демакдир. Бошқа тарафдан қараса, дуохоннинг сўзи тўғри, чунки боланинг йиғлаши онасининг қўлидандир. Лекин бу йиғлашнинг иложи дуо ва жоду эмас. Балки йўргакни қаттиқ боғламасдан гўдак қўлларини очиб қўйиш лозим. Бешиклари ҳам зиндонда қолишмайди. Бешикда боланинг қўл-оёғини шундай боғлаймизки, бечора гўдак қимирлай олмайди. Сўнгра устини қалин говрапўшлар билан ёпамиз. Хулоса: жигарпорамизни ҳаракат, ёруғлик ва ҳаводан, яъни инсон ҳаёти учун зарур бўлган учта асосий нарсадан маҳрум қиламиз. Ҳаракат баданга роҳат беради, ҳазм аъзоларига куч бағишлайди. Ҳаракатсиз одамлар кўп ўтириб ишлайдиган шахслар заиф бўлиб, ҳазм аъзолари ҳам яхши ишламайди. Улар камқон бўладилар.

Ер атрофини бир қават ҳаво қатлами ўраб олган. Ҳамма ҳайвонот ва ўсимлик ана шу қатлам ичида яшайди. Ҳавонинг бир қисми муваллид ул-ҳумуз (кислород) дан иборат. У одам ва аксар ҳайвонот учун энг зарур бўлган нарсадир. Қайси ҳавода шу кислород бўлмаса у ерда яшаб бўлмайди. Нафас олганимизда биз ҳавони ичимизга тортамиз. Ўпка кислородни сарфлайди-да ўрнига карбон газини чиқарадики, у зарарли бир газдир. Нафас чиқаришимиз билан шу газ ташқарига чиқиб ҳавода аралашиб

кетади. Фараз қилингики, сиз бир хонада ўтирибсиз. Унинг эшиклари ва ҳамма тешикларини беркитдилар. Бошида яхши нафас оласиз. Лекин юқорида айтганимиздек, кислороддан нафас олиб карбон гази чиқаргандан сўнг хонада заҳарли газ кўпайиб бир муддатдан кейин уй ҳавоси оғирлашиб, бошингиз оғрийди. Яна кўпроқ қолиб кетсангиз, албатта, бемор бўласиз: Шуни ҳам эътиборга олмасангиз, заҳарли ҳаво сизни ҳалокатга келтиради. Зиё, яъни ёруғлик, қуёш нури ҳам ҳар бир жонзотга зарурдир. Ёруғ жойларда яшаётган одамларнинг ранг-рўйлари тоза, куч-қувватлари жойида бўлади. Қоронғи жойларда ўтирган одамлар кучсиз ва ранглари синиққан. Улар кейинчалик хафақон хасталигига чалиниб нобуд бўладилар.

Шу муқаддимадан маълум бўлдики, одамга ҳаракат, ҳаво ва зиё, ёруғлик керак экан. Улар бўлмаса инсон нобуд бўлар экан. Янги туғилган бола эса катталардан минг маротаба нозикдир ва ҳар хил касалликларга чалиниши осондир. Уларнинг қўл-оёқларини боғлаш, бешиклари устини қалин говрапўшлар билан ёпиш, яъни уларни ҳаракат, ҳаво ва нурдан маҳрум этиш, албатта, зарар.

Бешик устини очиб қўйиш ҳам яхшимас, чунки чивин ва пашша гўдакка тинчлик бермайди. Бинобарин, оналаримиз бола устини тўр ёки ҳарир билан ёпишлари лозим. Агарда болага қоронғи ёки иссиқлик зарур бўлса, бешикни эмас, уйни қоронғи қилиш ва иситиш лозим. Баъзи нодон оналар болаларини бешикка маҳкам боғлаб, қалин говрапўшлар билан ёпиб қўядилар. Бегуноҳ гўдакнинг тили йўқ, фарёд чекиб онасини бу ишдан қайтара олмайди. Ухлай олмайди, исиб кетиб терлайди, бадани қичийди. Мажбур — йиғлайди. Она жаноблари ҳам уйқудан қоладилар. Хаёлларига келган ягона бир чоралари кўкнор бўлади. Ҳеч мулоҳаза ва андиша қилмай ҳимматлари етганча янги туғилган болага кўкнор берадилар.

Ахир инсоф қилинг! Кўкнор заҳар-ку! Катта одамниям йиқитади! Гўдак онаси қўлидан заҳар ичиб, қандай тирик қолиши мумкин?

Гўдакларга кўп зарар етказадиган касалликлардан бири чечакдир. Бу юқумли касаллик башарият бошига тушган энг оғир балолардан ҳисобланади. Касални ё ўлдиради, ё кўр қилади, ё юз-чеҳрасини ўзгартиради. Бу эса, хусусан, қизлар учун катта баҳтсизликдир. Бир жойда пайдо бўлса,

сон-саноқсиз гўдакларни йўқ қилади. Чечакка чалинган бола билан қирқ кунгача даволовчидан бўлак ҳеч ким мулоқотда бўлмаслиги керак. Лекин ҳақимлар бу маразга қарши яхши чора топганлар. Бунинг чораси эмлашдир. Эмлаш усулини исломнинг буюк табиби Абу Бакр Розий (ҳижрий 321 йили вафот қилган)⁴⁸ кашф қилиб башари-ятга ҳада этган. Абу Бакр Розийнинг эмлаш усули қуйида-гича: чечакка чалинган боланинг чечак сувидан, агар аҳво-ли жуда оғир бўлмаса, олиб соғлом боланинг териси остига юборадилар. Эмланган бола касал бўлса ҳам уни енгил, зарарсиз ўтказди. Лекин бу усул ҳам хавфу хатардан бутунлай холи эмас, бу бола ҳам ҳалок бўлиши мумкин.

Милодий 1797 йили Жаннэр⁴⁹ деган инглиз дўхтири янги усулни кашф қилди. Сигирларнинг елини атрофида ҳуснбузарга ўхшаб доначалар чиқади. Уни «сигир чечак-лари» дейдилар. Сигир соғадиган одамларга соғиш вақти-да ўтиб, қўлларига шундай доначалар чиқади. Масаланинг моҳияти шундаки, қўлларига сигирдан доначалар ўтган шахс бошқа чечакка чалинмайди. Жаннэр бунга аҳамият бериб, тажрибадан ўтказиб, «кимнинг терисига сигир чечагининг сувидан эмласа, у одам чечакка мубтало бўлмайди», — деб эълон қилди. Бу усул тезлик билан ҳар томонга машҳур бўлиб кетди ва маъқул тушди. Бу усул-нинг ҳеч қандай зарари йўқ. Ўз жигарпоралари соғлиғини ўйлаётганлар ҳеч истиҳола қилмасдан боланинг биринчи йилидаёқ чечакка қарши эмлашлари лозим. Шу билан улар кўз қорачиқларини ўлимдан, кўр бўлишдан, ҳеч бўлмаса чўтирликдан халос қилган бўладилар. Шуни ҳам айтиш зарурки, эмлаш бир марта эмас, балки беш йил давоми-да бир мартадан бўлиши керак.

Ҳар бир жонзот яшаши учун кундалик озиқ-овқатга муҳтож. Янги туғилган бола учун энг яхши овқат сутдир. Гўдак биринчи кунлари фақат сутни ҳазм қилади холос. Баъзи нодон кампирларимиз биринчи кунданоқ қанд, ёғ, арпабодиён ва яна қандайдир нарсаларни аралаштириб, чиркин бармоқлари билан болага ялатадилар. Шу сабаб-дан гўдакнинг меъдаси ишдан чиқиб, ичкетар касаллиги-га чалинади. Жигарпорам касал бўлмасин деган ота-она-лар, бундай ношойиста ишлардан ҳазар қилишлари ло-зим ва гўдакларига сутдан бошқа нарса бермасликлари керак.

Болага уч хил сут берилади: она, сути, доя сути, сир сути. Табиат тақозоси билан бўлган ҳар бир ишдан, яъни илоҳий ирода билан бўлган юмушдан яхшиси йўқ. Модомики, илоҳий ҳикмат ила она кўкрагида сут пайдо бўлар экан, бола учун она сутидан яхшироқ таом бўлмайди. Она сутининг таркиби ва сифати гўдак мижозига мувофиқдир. Шунинг учун она сутини эмаётган бола тез ва яхши ўсади. Она сути фақат болага эмас, балки онанинг ўзига ҳам фойдалидир. Эмизиш жараёнида она кўп касалликлардан халос бўлади. Эмизишдан олдин она кўкрагини қайнаган сув билан ювиб, кейин болага бериши лозим. Болага бир тартиб ва низом билан сут берилади, акс ҳолда боланинг меъдаси ишдан чиқади. Биринчи ойдан тўртинчи ойгача кундузи саккиз марта, кечаси икки марта сут эмизиш керак. Бир кеча-кундузда ўн марта сут эмизиш яхши. Кўп ейиш катталарнинг ҳам меъдасини бузади-ку, мижозлари нозик бўлган гўдаклар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бола меъеридан ортиқ еб касал бўлмаслиги учун овқатланиш вақти ва овқат миқдорини белгилаш зарурлиги, оналар учун овқатланиш меъери ва миқдорини билиш учун мен қуйидаги жадвални туздим:

Бир сутгада берадиган ҳажми	Неча марта	Қанчадан	Сут бериш даври
5 қошиқ	10 марта	ярим қошиқ	биринчи кун
15 қошиқ	10 марта	1,5 қошиқ	иккинчи кун
40 қошиқ	10 марта	4 қошиқ	учинчи кун
55 қошиқ	10 марта	5,5 қошиқ	тўртинчи ва бешинчи кун
60 қошиқ	10 марта	6 қошиқ	олтинчи кундан иккинчи ойгача
70 қошиқ	10 марта	7 қошиқ	иккинчи ойдан тўртинчи ойгача
80 қошиқ	8 марта	10 қошиқ	тўртинчи ойдан 5,6-чи ойгача
90 қошиқ	6 марта	15 қошиқ	еттинчи ойдан ўнинчи ойгача

Жадвалда темир қошиқнинг ҳажми назарда тутилади. Шўрва ичадиган, катта ёғоч қошиқ эмас.

Сутни кўкракдан соғиб қошиқ билан ўлчаш ҳам тўғри-мас, балки тахминан олса бўлади. Эмизгандан сўнг ҳам она кўкрагини қайнаган сув билан ювишлари лозим. Боланинг лабларини ҳам юмшоқ ва покиза сочиқ билан артиш керак.

Юқорида айтганимиздек, ёш гўдак учун она сутидан яхши ва мувофиқ овқат йўқ. Лекин она бирор юқумли касалга чалинган бўлсагина бу ҳукм нотўғридир. Боланинг онаси эмизикли вақтида касал бўлиб қолса, дарров ўткир дўхтирларга кўрсатиш лозим. Бу ишда, умуман, сустликка йўл қўйиш мумкин эмас. Қайси она шу мавриддан касал бўлса-ю, табиб ҳузурига бормаса, ўзини ҳам, фарзандини ҳам хатарга қўяди. Лекин дўхтирга бориб, унинг маслаҳатини олиб касали сут орқали боласига ўтишини билса, дарров фарзанди учун доя топиши зарур бўлади.

Болани дояга бериш икки тартибда бўлади: ё дояни уйга чақирадилар ёки болани доянинг уйига юборадилар. Имкон бўлса болани бошқа жойга юбормасдан дояни уйга олиб келиш яхшироқдир. Болаларига доя олаётган ота-она унинг қуйидаги сифатларига аҳамият беришлари мақсадга мувофиқ бўлади. Биринчидан, доянинг ёши ўттиздан ошмаслиги лозим, чунки ўттиздан ўтган аёлнинг сути кам бўлиши ва болага етмаслиги, натижада ота-она ҳам қийин аҳволда қолишлари мумкин. Иккинчидан, доя ҳеч қандай юқумли касалликларга гирифтор бўлмаган бўлиши керак. Буни билиш учун дояни дўхтирларга кўрсатиш лозим. Учинчидан, доя энди биринчи фарзанд кўрган аёл бўлмасин, чунки бундай оналар сут эмизиш ва тарбия ишларида анча тажрибасиз ва қўп нарсадан беҳабар бўладилар. Бинобарин, болани нодонлик билан тарбия қилиб, гўдакка зарар етказишлари мумкин. Тўртинчидан, доя яхши хулқ ва ахлоқ эгаси бўлиши лозим. Бадахлоқ ва ноинсоф доялар баъзан бола тарбиясига ва ўсишига салбий таъсир қиладилар. Аммо дояни уйга олиб келишнинг иложи бўлмаса, болани доя уйига юборадилар.

Бу ҳолатда юқорида баён этган доя сифатларининг охиргисига махсус аҳамият бериш лозим. Агарда шу шартлар билан доя топилмаса, у ҳолатда болани ҳайвон сути билан ўстирадилар. Лекин бирорта ҳайвоннинг сути она сутига ўхшамайди. Шунга қарамасдан олимлар она сутига яқинроқ келадиган баъзи ҳайвонлар сутини баён қилган-

лар. Она сутига яқини аввал эшак сути, кейин сигир, кейин эчки ва қўйнинг сути турар экан. Булардан энг яхшиси эшак сути бўлса ҳам жуда камёб ва қимматдир. Шу учун ҳам сигир сутини болага муносиб деб қабул қилганлар. Мен ҳам шу рисолада бошқа сутлардан қатъи назар сигир сути ҳақида сўзлайман.

Бошқа ҳайвонларга кўра сигир кўпроқ ўпка касаллиги, яъни сил касаллигига мубтало бўлади. Хусусан, шаҳар ичида тор ва қоронғи молхоналарда боқилаётган моллар аксар силга чалинади. Шундай сигирларнинг сутини ичиш одам учун хавфлидир. Бу хатарлардан халос бўлиш учун сутни қайнатиш лозим. Сутни бир тоза идишга солиб ўн дақиқа қайнатилади. Кейин бир тоза шишага солиб қўядилар. Эмизиш вақтида эмизгични қайнаган сувда ювиб гўдакка берадилар. Бола тўйгандан кейин қолган сутни тўкиб ташлаб, эмизгични қайнатилган сув билан яна ювиб қўйилади.

Сигирнинг сути она сутига қараганда камшакар ва ҳазм бўлиши қийиндир. Шунинг учун озгина қанд солиб болага бериш лозим, токи она сутидек лаззатли бўлиб гўдак оғзига ёқсин. Гўдак меъдасида сут яхши ҳазм бўлиши учун унга кам-кам сув қуйиш керак. Ҳақимлар сутга сув қўшиш меъёрини белгилаганлар. Агарда яна боланинг меъдасига сут оғирлик қилса, сув миқдорини кўпайтириш керак. Сутга қўшиладиган сув қайнатилган бўлиши лозим. Қайнамаган сувни ичганда сувдаги микроб одам ичига тушиб, ривожланиб, одамни турли касалликларга гирифтор этади. Хусусан, гўдаклар ҳар хил хасталикка дарров чалинишлари мумкин. Қайнамаган сувдан эҳтиёт этиш лозим.

Табиблар гўдакни эмизишдан қачон чиқариш масаласида бир қарорга келмаганлар. Баъзилар саккиз ойлигида, баъзилари ўн ойликда, баъзилари ўн саккиз ойлигида эмизишдан ажратишни муносиб кўрадилар. Ҳақиқатан, болани эмизишдан ажратиш ҳақида бир муайян вақт бўлмайди ва бу боланинг соғлигига қараб чўзилиши ёки тўхташи мумкин. Болани эмизишдан ажратгандан сўнг болага ҳазм қилиниши оғир бўлган нарсалар берилмайди. Балки сигир сути ва тухумнинг сариғи, шунга ўхшаш енгил таомлар берадилар. Токи меъдаси бузилиб бола қийналмасин. Бола икки ёшга тўлмагунча, шу қолидаги риюя

этиш мақсадга мувофиқдир. Бола йиғласа дарров қўлига бир бурда нон ёки ҳолва бериш ҳам тўғри эмас.

Боланинг меъдаси касал бўлиши мумкин. Бола учун ҳаракат ва тоза ҳавода бўлиш фойдалидир. Буни юқорида ҳам айтдик. Болаларни тоза ва ҳавоси яхши жойларда олиб юриш лозимдир. Лекин ёзда чақалоқ ўн беш кунлик бўлмагунча, қишда эса эллик кунлик бўлмагунча уйдан чиқармаслик зарур. Янги туғилган бола ҳаводан тез таъсирланади. Тозалик ҳам одамнинг энг муҳим вазифаларидандир.

Темир йўли қурилмагунча одамлар дунёнинг кўп ишларидан беҳабар эдилар. Ўз мамлакатларидан бўлак бошқа шаҳар ва миллатни кўрмагандилар. Ҳатто, баъзилар дунё фақат уларнинг юртларидан иборат деб ўйлардилар. Худога шукур, жаҳолат ва нодонлик даври ўтди. Йўллар яқинлашди. Энди орамиздан одамлар ҳар томонга бориб келаяптилар. Улар озода шаҳар, кўча, уйларни, одамларни кўриб бундай шаҳарларда касалликлар ҳам кам эканлигини билмоқдалар. Аксинча, қайси шаҳар ифлос ва аҳолисининг табиати ярамас бўлса, у ерда касаллик кўпроқдир. Туркистонимизда, хусусан, ёз пайтларида касалликлар авж олади. Бунинг сабаби ифлосликдир.

Кимки саломат яшашни хоҳласа, ўзини ва аҳли оиласини доим тоза тутмоғи зарур. Мусулмонлар учун поклик диний амрлардан саналади. Шу бобда кўп оят ва ҳадислар мавжуд. Бу масалани биз «Раҳбари нажот»⁵⁰ номли китобимизда муфассал ёзганмиз. Азиз ўқувчиларга иккинчи марта азият бермасдан айтамикки, ифлослик ва бефаросатлик кишини турли касалликларга гирифтор қилади ва ёш болаларга кўпроқ таъсир қилади. Ўша бегуноҳ навниҳолларни, ҳаётимиз меваларини, чирк, ифлослик ва бепарволикдан муҳофаза қилиш бизнинг бурчимиздир.

Боланинг баданини, йўрғаку кийимларини сийдик ва ахлатлари билан ифлос қилган бўлса, совун билан ювиб тозалашимиз лозим. Баъзи оналар, фарзандлари кийимига сийган бўлса ювмай, қайта қуришиб яна кийдирадилар. Сийдик ва ахлат заҳардир. Шунинг учун ҳам заҳарни бола баданига кийдириш, албатта, зарарлидир. Бундай ҳолатларда ҳам кийимни, ҳам болани ювиб тозалаш зарурдир. Йўрғак, қўлбоғ, боланинг кийимлари доим пок бўлиб, умуман, чирк ва ифлослик тушмаслиги керак. Баъзи одамлар кийимнинг покизалиги ва тозалиги унинг қимматига

боғлиқ деб ўйлайдилар. Шунинг учун улар фарзандларига қимматбаҳо кийим кийдириб қўядилар. Бунинг натижасида болалар бора-бора ўзбилармон, молпараст ва мағрур бўлиб ўсадилар. Покизаликдан мақсад бу эмас. Гўдак либоси қандай матодан бўлмасин, тоза ва пок бўлса бўлади.

Маълумки, инсон нафас олиш билан тирик. Одам жами аъзолари билан нафас олади. Бундай нафас олишни табиблар ва ҳақимларимиз биладилар. Инсон терисида заррачадек тешиқлар мавжуд. Бу тешиқларни «масомат» дейдилар. Одам ана шу терисининг тешиқларидан ҳам нафас олади. Агарда бу тешиқлар чиркдан ёпилиб қолса, ўша жой одамнинг нафаси қайтганига ўхшаб нафас ололмайди ва ҳалок бўлади. Лекин бундай ҳаво йўлларининг сиқилиши ва ўлиши доимий бўлмай, балки вақтинча бўлади. Еган ва ичган нарсаларимизнинг ҳаммаси баданимизда турмайди, балки бир қисми қон ва гўштга айланиб, бир қисми заҳарли ва зарарли бўлганидан чиқиб кетади. Чиқариш йўллари ҳам ёпилиб қолса, одам ҳалок бўлади. Бизнинг табиатимиз зарарли нарсаларни сийдик ва чиқариш йўллари билан даф қилади деб ўйламанг. Бу чиқиндиларнинг бир қисми ўша теримизнинг тешиқларидан тер орқали чиқиб кетади. Шунинг учун чангу ғубор баданимизга ёпишиб қотиб қолса, теримиз нафас ололмай қолади. Заҳарли нарса бўлган тер ҳам бадандан чиқмайди. Бу ҳолат одамни тез ишдан чиқариб ҳалок қилади. Хусусан, жуда нозик бўлган бола нобуд бўлади. Бу балони даф этиш чораси баданни ювмоқликдан иборат. Оналар ўз болаларини тез-тез чўмилтиришлари, бола баданини ифлос қолдирмасликлари лозим.

Мамлакатимизда чақалоқнинг бошидан жуда қўрқадилар. Бундай қўрқувда маъно ва асос ҳам йўқ. Янги туғилган боланинг бошига бодом ёғини суртиб кейин тоза-лаб ювиш фойдали, мой боланинг бошидаги қазғоқ ва чиркни йўқ қилади. Фақат болани тўқлик пайтида чўмилтирмайдилар. Овқатланишдан бир-икки соат кейин чўмилтириш яхшироқ. Чўмилиб бўлгач, болани шамолламаслигига ва тумов бўлмаслигига ҳаракат қилиш лозим.

Юқорида арз қилган эдимки, тарбия уч хил бўлади деб: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Боланинг туғилган вақтидан то эмизишдан чиққунича бадан тарбиясининг даври бўлади. Бу даврда ақлий ва ахлоқий

тарбия биринчи даражали эмас. Аммо эмизиш даври тамом бўлгандан сўнг ҳар қандай тарбиянинг даври бошланади. Ота-она эмизишдан чиққан даврдан бошлаб ҳам бадан, ҳам ақл, ҳам ахлоқ тарбияси билан машғул бўладилар.

Бу қисмда боланинг туғилишидан сутдан ажратишга-ча бўлган даврда лозим бўлган қоидаларни бақадри ҳол ёздик. Энди эмизиш давридан чиққандан кейинги давр ҳақида суҳбат қиламиз.

Эмизиш давридан кейин бола саккиз ёшга киргунга қадар унинг тарбияси ота-онанинг вазифалари ҳисобланади. Шу даврда ота-она аҳамият берадиган жиҳатлар бу — овқатланиш, ухлаш, поклик, ҳаракат, муҳокама ва ахлоқ саналади.

Овқатланиш. Юқорида айтганимиздек, бола сутдан ажрагач, унга тез ҳазм бўладиган овқат берамиз. Икки ёшга тўлмагунча унга гўшт бермаймиз. Айтишингиз мумкин:

— Ажабо! Шунча эҳтиёт ва таъкидлашнинг боиси нима?

— Гўдакнинг ҳар хил касалликдан муҳофаза этиш.

— Агар биз сенинг насиҳатларингга қулоқ солсак, болаларимиз касалликлардан халос бўладиларми ёки йўқ?

— Ҳам ҳа, ҳам йўқ.

Бу саволнинг жавоби ҳам ижобий, ҳам салбийдир. Яъни шунча эҳтиёткорликдан сўнг болангиз касалликлардан бир даражада халос бўлади, лекин бошқа бир ишлар туфайли касаликка дуч келади.

— Жуда яхши, фарзандимизни касал қиладиган ишлар нима экан? — деб сўрарсиз.

— Энг асосий сабаблардан бири, сизларга айтсам бу овқатдир.

— Ажабо, ҳозир айтдингки, овқат одамнинг тирик қолиши учун лозим, энди касалликнинг сабаби дейсан. Сенинг қайси сўзларингни қабул қилайлик?

— Менинг айтганларимга диққат билан қулоқ солинг. Ақлу ҳикматга нимаики мувофиқ бўлмаса, уни қўйиб, фойдали томонни қабул қилинг. Ҳақиқатда ҳам овқат одам учун зарур, овқат емаслик ўлимга олиб келади. Лекин овқатланишда тарбия ва махсус интизом бўлмаса, бунинг оқибати ёмон бўлади. Зотан ҳамма нарсада шундай. Коинотда фақат зарари бўлган нарса йўқ. Нимада бир фойда бўлса-ю, билмасдан уни истеъмол қилсангиз, албатта зарар кўрасиз. Овқат ҳам шу тарздаги нарсалардан бўлади.

Овқатланиш зарур, фойдаси кўпдир. Яхши истеъмол қилиш шарт билан бўлса ҳеч зарари бўлмайди. Овқатланишнинг яхши тартиби қандай?

Болангизни овқатлантиришда икки жиҳатни эсингиздан чиқарманг. Аввал интизом ва иккинчиси кифоя. Худованди қарим одам жисмини бир улкан фабрикага ўхшатиб яратган, ҳар бир иш учун бир қанча машина ва гилдиракларни ясаган. Масалан, баҳсимизнинг мавзуси бўлган овқатланишни оламиз. Болангиз бир луқмани идишдан олиб оғзига солиши билан биринчидан тишлари хизматни бошлаб луқмани майдалаб ташлайди. Луқмани чайнаш жараёнида оғиздаги безлардан биридан сув чиқиб, луқмага аралашади ва кимё қоидаларига биноан уни ҳал бўлишига ёрдам беради. Бу дорини луоб ёки тупук дейсизлар. Тил бу луқмани йиғиб олиб ошқозонга юборади. Ошқозонда ҳам унинг деворларидан бошқача сув чиқиб аралашади. Бу сувни тиббий тилда ошқозон ишқори дейдилар. Бу сув таомни кимё қоидасига биноан батамом ўзгартиради. Кейин ошқозондан таом ичакларга ўтади. Баданга керак бўлмаган бир қисм таом чиқиш йўллари билан бадандан чиқиб кетади. Баданга зарур бўлган бир қисм таом қонга ўтади. Нафас йўллари билан кирган ҳавога аралашиб ҳароратни ташкил қилади. Тоза бўлиб ингичка томирлар билан гўштлар таркибига ўтади ва гўштга айланади. Шу тафсилот сизларга овқатнинг фойдаси ҳақида маълумот берди, яъни овқат кўп ўзгариш ва ҳазм бўлиши натижасида қонга аралашиб яшашга лозим бўлган энергияни ҳосил қилади ва ҳам гўштга айланади. Таомнинг майдаланишига тиш, тил, сўлак безлари, сўлак, балғам, ошқозон, меъда ва ичак иштирок этиб, хизмат қилар экан. Шуларнинг ҳаммаси ҳазм асбоблари деб айтилади.

Тартиб ва интизомсиз овқат ейиш, бир овқат ҳазм бўлмай кетидан бошқа овқатни истеъмол қилиш ҳазм асбобларининг ҳаракат тартибини бузади. Бир овқат ҳазм бўлмасдан бу асбоблар устига кетма-кет вазифалар тушади. Шу сабабдан ҳазм асбоблари интизом ва тинчлик юзини кўрмай, бора-бора чарчаб қоладилар ва вазифа ҳамда хизматларини ҳал қилолмай ожиз қоладилар. Бинобарин, фарзандингиз аста-секин овқатланишдан қолади, таомни ҳазм қилолмай иштаҳасиз бўлади. Кўнгли ҳеч нарса тусамайди. Зўрлаб овқат берсангиз ҳазм қилолмайди. Бориб-бориб кам

ейишдан баданидаги ёғни сарфлайди-да, куч-қуввати камайиб касал бўлади. Бундай хасталикнинг олдини олиш учун овқатланишдаги интизом ва тартиб лозимдир.

Болангиз истеъмол қиладиган бир суткалик овқатни тўртга бўлинглар: бир қисмини эрталаб унга беринг, яъни қуёш чиққандан сўнг жигарпорангизга бир бурда нон билан сут ёки чой беринг. Икки бўлагини кундуз куни беринг. Кундузги овқат кечки овқатдан кучли бўлиши лозим, яъни ёғли кабоб, палов ёки бошқа тансиқ таом бўлиши яхши. Тунда ҳам енгилгина овқат бериш мумкин. Имкон бўлса суюқ овқат, мева, нон билан чой кифоя қилади. Шу ерда шуни ҳам айтайки, жигарпорангиз кам ейишга ҳам, кўп ейишга ҳам одат қилмасин. Ҳамма овқатнинг кам ёки ҳаддан кўп бўлишига йўл берманг, бунга диққат қилинг, овқат кифоя қиладиган даражада бўлсин. Оврўпо табиблари бир хил хулосага келганлар: кам ейиш одамни кучсиз қилса, кўп ейиш кишини заиф ва танбал қилади. Боланинг таом вақтида, таомдан кейин сув ичишга майли кўп бўлади. Бола қанча сув ичса беринг, лекин унга зарар етказмасликни ҳам ўйланг.

— Ажойиб-ку! Қандай зарар қилади? — дерсиз.

— Ана холос! Яна сўзимни эсингиздан чиқардингизми? Нотўғри истеъмол қилинган нарса, албатта, зарар қилади, хусусан сув... Ҳозирги табобат илми ҳар бир касалнинг уруғи мавжудлигини исбот қилган, бу тухумларни микроскопсиз кўриб бўлмайди. Ана шу зарраларни табиблар тилида «микроб» дейдилар. Бу микробларнинг аксари сувда яшайди. Агарда шундай микробли сувни фарзандингизга берсангиз уни касал қилади. Бу масалани мен «Раҳбари нажот» номли китобимда ёзган эдим. Бу ерда шуни эслатиб ўтмоқчиманки, бу балонинг иложи сувни қайнатишдадир. Мен қайта-қайта шуни такрорлайманки, мамлакатимизнинг сувлари ичишга ярамайди, чунки улар микроб билан тўла. Қабристон ва ҳожатхоналардан узоқда бўлган сувлардан ёки қудуқлардан сув олиб, аввал уни қайнатиб, кейин истеъмол қилинг. Бу қайнатилган сувни ҳам эскиртирмасдан ҳар кунгисини шу куни ишлатиш лозим.

Уйқу. Юқорида айтганимиздек, инсоннинг танаси бир фабрикага ўхшайди. Ҳар томонида машина ва чархларга ўхшаган аъзолари бор. Бу аъзоларнинг ҳар бири муайян

вазифа ва хизматларни бажаради. Шунинг учун ҳам бир кеча-кундузда шу аъзолар бир муддат дам олмасалар, секин-аста ишдан чиқади. Улар учун энг яхши истироҳат тури уйқудир. Инсоннинг ақли, мияси, асосан, ухлаганда дам оладилар. Уйқусизлик ва кам ухлаш одамни заиф ва иштаҳасиз қилади. Мияни ҳолсизлантириб жинниликка гирифтор қилади. Фарзандингиз тўққиз ёки тўққиз ярим соат ухлаши шарт. Шунга диққат қилинги, кечани уйқусизлик ва кундузни уйқу билан ўтказмасин. Бола вақтли ухлаб, барвақт туриши лозим.

Поклик. Дунёда ҳеч бир дин ислом динидек тозалikka амр қилмаган. Ислом тозаликни имоннинг бир қисми деб қарайди. «Ан-назофату мин ал-имони» — «Поклик имондандир» деган оят бунга далилдир. Тиб илмининг одамлари тозалikka даъват этади. Юқорида айтилган микроблар чиркин ва ифлос жойларда жам бўлиб яшайдилар. Агарда уларни микроскоп орқали кўрсангиз, айнан ифлос жойда микробларни кўрасиз. Бола кийим-кечакларининг тозалигига аҳамият беринг, ювилмаган ва ифлос идишларда уларга овқат берманг. Касал жойга уларни олиб кирманг. Бола беморнинг пиёла ва косаларидан овқат емасин. Хусусан, қизамиқ, чечак, дифтерия, сил касалликларига чалинган беморлар олдига олиб борманг. Бола касалланса, тезлик билан дўхтирга кўрсатиб даволанг. Пайғамбар ҳазратлари буюрадиларки: «Ҳафтада бир маротаба ғусул қилиш ҳар бир мусулмон учун фарздур», — деб. Сиз мусулмонсиз, фарзандингизнинг ҳам Аллоҳ томонидан фарз бўлган амрини бажаришига ҳаракат қилинг, яъни ҳафтада бир марта ҳаммомга юборинг ёки уйда чўмилтиринг. Агарда бола ёшлигидан бундай ишларга ўрганиб қолса, улғайгандан кейин ҳам озодалиги ва поклиги билан одамлар ичида эътибори ошади.

Ҳаракат. Баъзилар фарзандларини зўрлик билан, жаҳлу ҳақорат билан уйдан кўчага, ҳатто ўйнашга ҳам чиқармайдилар. Бола бу амрга итоат қилиб, уйдан чиқмай юрса, «одобли бола» дейдилар. Бундай одамларнинг ҳаракати хатодир. Ҳавоси оғир бўлган уйларда узоқ вақт бўлиш, ҳаракат қилмаслик, ҳатто ўйнамаслик кўп касалликларга сабаб бўлади. Бола дангаса ва ишбилмас бўлиб ўсади. Хилватга ўрганган бола улғайгандан кейин ҳам хонадан чиқмайди, одамларга қўшила олмайди. Бир жойда камҳара-

кат бўлиб ўтириш одамни ҳам заифлаштиради. Ваҳоланки, баданнинг роҳати ҳаракат саналади. Дикқат қилган бўлсангиз, саҳрода ўсган одамлар сизлардан кучли, темирчининг кўкраги сизникидан катта ва бақувватдир. Уларнинг аъзолари сизларникидан кўп ҳаракат қилади. Боланинг югур-югуришида, ўйнашида ҳеч қандай зарар йўқ. Бир жойда ҳаракат қилмасликда кўпроқ зарар бор. Ҳаракат вақтида танада қон югуради, иштаҳа очилади, баданга қувват кириб қалбни очади. Оврўпо мактабларида болаларнинг ҳаракати дарслардан кам эмас. Бинобарин, Оврўпо одамлари биз мусулмонлардан анча чаққон ва ишга яроқлироқдирлар.

Шу ергача мен ота-оналарнинг вазифаларига кирган фарзанд бадантарбияси ҳақида мухтасар баён қилдим. Дарҳақиқат, агарда одамзотнинг аксар ҳайвондан фарқи бўлмаганида, унинг камол топиши фақат бадантарбияси билан чегараланиб қоларди. Мен ҳам бола тарбияси ҳақидаги баҳсни шу ерда тугатардим. Лекин одам ақли ва фикрлаши билан бошқа жонзотлардан ажралиб туради. Одамнинг камол топиши учун бадантарбия билан бир қаторда ақлий ва ахлоқий тарбия ҳам шартдир.

АҚЛИЙ ТАРБИЯ

Ақлий тарбия, яъни одам ақлини тарбиялаш бу одам зеҳни, ақл-идрокини камолга етказишдир. Одам ақлининг камоли нимада? Яхши билмоқ, яхши ўрганмоқ ва мукамал фикр қилмоқдир. Одам иш қилишдан олдин уни хаёлига келтиради, ўйлайди, фикр этиб кейин амал қилади. Ана шу тафаккурни, зеҳн ҳаракатини «муҳокама» дейдилар. Одам ақлининг кучи ва заковати билан то муҳокама этиб қарор қилмаса, бир ишни бошлаб ёки бирор ишни тўхтата олмайди.

Бу масалани бир-икки мисол билан тушунтириб бераман. Мана ҳозиргача мен жойимда ўтириб ёзиш билан машғул эдим. Лекин бирдан туриб дастурхон устига келдим. Нима учун? Менинг ичимда бир майл пайдо бўлди. Бу ҳолатнинг «очлик» эканлиги менга олдиндан таниш эди. Миямга «мен очман» деган фикр келди. «Ҳар бир оч одам овқатланиши лозим», — деган қарордан сўнг «мен бирон нарса ейишим даркор», — деган хулосага келаман.

Иккинчи мисол. Фалон дўстимнинг уйига бориб суҳ-

бат қилмоқчи бўлдим. Борсам эшиги очик. Кириб дўстимни ухлаган ҳолатда кўрдим. Уни чақирсам турмади. Яқинлашиб қарасам, ранги рўйи оқарган, нафас олмаяпти, қон томири ҳаракатсиз. Олдиндан менга бу ҳолатнинг ўлим ҳолатлиги маълум эди. Мен ҳам шундай хулосага келаман, яъни дўстим ўлган экан.

Учинчи мисол. Ярим кечада уйда китоб мутолааси билан машғул эдингиз. Бирдан «ўғри келди» деб, тўппончани олиб чиқасиз. Шунда том устида бир бегона одамни кўриб унга ҳамла қиласиз, у кимса қочиб кетади. Сиз уйда ўтирган эдингиз. Ҳеч кимни кўрмадингиз-ку, қандай қилиб «ўғри келди» деган қарорга келдингиз? Чунки қулоғингизга томдан бир овоз эшитилди. Сизга одамнинг қадам ташлаш овози маълум эди. Бу товуш шунга ўхшаганидан «томда одам юрибди» деган қарор келди. Шунингдек, ярим тунда фақат ўғрининг томда юриши сизга маълум эди. Бинобарин сиз дарров, «бу одам ўғри» деб қуролингизни олиб ташқарига чиқасиз.

Ана шу уч мисол хаёлимизда муҳокама бўлди. Шу учала муҳокамани мантиқ асосида қисмларга ажратиб тадқиқ қиламиз. 1. «Мен очман». «Ҳар бир оч қолган одам таом ейиши керак». «Мен овқатланишим лозим». 2. «Бу дўстимнинг ранги ўчган, нафас олмайди, ҳаракати йўқ». «Ким шундай ҳолатда бўлса, у ўлгандир». «Бу дўстим ўлибди». 3. «Бир одам томда оёқ учида юрибди». «Кимки шундай юрса ўғридир». «Бу одам ўғри экан».

Кўраяпсизки, бу уч мисолнинг ҳар бири уч гапдан иборат. Бу гапларнинг ҳар бири ҳукм дейилади. Бир қарорга келишдан олдин биринчи ва иккинчи ҳукм бизга маълум эди. Энди қарорга келишимиз учун онгимиз биринчи ва иккинчи ҳукмни махсус тартибга солиб, кейин учинчи қарорга ўтади. Ана шу учинчи хулоса бизнинг қароримиздир. Тўғри ҳукм чиқариш учун учта шарт мавжуд. Биринчиси – иккита тўғри ҳукм, иккинчиси – тартиб, учинчиси иккала маълум ҳукмдан учинчи тўғри қарорга ўтиш. Биринчи шарт исбот, иккинчиси фикрнинг тўғри келиши ва учинчиси қарор дейилади.

Ташқи маълумот манбалари. Менинг баёнотимдан шу маълум бўлдики, исбот, яъни маълум ва тўғри ҳукмларни билмоқ демакдир. Одам ўз маълумотларини қаердан ва қайси воситалар билан олади? Энг кўп маълумотларни

одам ташқаридан ўзининг бешта асосий аъзолари орқали олади. Буларни беш ҳис аъзолари деб айтилади. Улар: кўз, қулоқ, тил, бурун ва тери. Нарсанинг рангларини, ҳажмини, яқин-узоқлигини, яхши-ёмонлигини кўз билан кўриб биламиз. Овознинг паст ва баландлиги, йўғон ва майинлигини қулоқ билан, ҳидни бурун, мазани тил орқали, қаттиқ, юмшоқ, иссиқ, совуқни тери аъзоларимиз орқали билиб оламиз.

Лекин бу ҳиссий аъзоларимиз бир қисм маълумотни бизга берса ҳам, ҳар доим тўғри ва аниқ маълумот бермайди. Баъзан ҳиссий органларимизнинг бири касаллик натижасида ўз хизматини бажара олмай қолади ёки хато қилади. Масалан, кўз кўр бўлади ёки нарсани иккита кўрсатади ва ҳоказо. Бинобарин ана шу бешта ҳиссий аъзоларни яхши тарбия этиб, уларни ҳар хил касалликлардан сақлаб камолга етказиш лозим. Бола кўзларини ҳар хил чангу губордан тозалаш, уларни кучли ёруғлардан эҳтиёт қилиши лозим. Баъзан болалар ўйин учун кўзларининг милқини тесқари қилиб қайилтирадилар, бунга йўл бермаслик керак. Баъзи ўйинлар эса боланинг кўриш қобилиятини оширади (нишонга олиш ва бошқа ўйинлар). Бола қулоғини ҳам ювиб, тозалаб туриши керак. Баъзан шўхлик қиламан деб боланинг қулоғига бақририш зарар. Бундай ишларни уларга ман этиш шарт. Боланинг таъм ҳиссининг соғлиги учун тамаки чекишни қатъиян ман этиш зарур. Шундай қилиб, боланинг ҳар бир ҳиссий аъзоларини соғлом сақлаш лозим. Лекин шу аъзоларни камолга етиштириш мактабнинг вазифасидир. Бинобарин, бу рисолада мен бу ҳақда ёзишни муносиб кўрмадим.

Энди яна бир масала қолди. Демак, одам бир қисм маълумотни ташқаридан ўзининг бешта ҳиссий аъзолари орқали олар экан. Лекин қандай кайфият билан олишимизни билмаймиз. Мен ана шу ҳақда баён қиламан. Худованди карим одам жисмида шундай томирларни яратганки, уларни асаб толалалари деб атайдилар. Бу асаб толалалари кўздан, қулоқдан, оғиз ва бурундан, териларимиздан ҳиссиётимизнинг маркази, яъни мияга боради. Бир жойдан овоз чиқса, ҳаво орқали у келиб ўша ҳиссиётимизнинг толаларига таъсир қилади. Бу садо таъсири асаб толалари орқали мияга етиб унга ҳам таъсир қилади. Натижада садони эшитамиз. Энди келинг, «чойнак» деган

сўзни олиб бу маънони шарҳлаймиз. Масалан, сизга биров «чайнак» деган сўзни айтди. Шу овоз қулоғингизга чалинганда таъсири мияга ҳам етиб боради. Биринчидан, сиз бу одам «чайнак» деган сўзни айтганини билдингиз. Лекин сизнинг билимингиз бу билан чегараланиб қолмайди. Чайнак сўзини эшитганданоқ, унинг нималигини ҳам тасаввур қиласиз. Ўша заҳоти, «доира шакл дастаси бўлган ва жўмракли нарса, ичига чой солиб ичадиган идиш» кўз олдингизга келади. Бу хулосага қандай келасиз? Ўша садодан билдингизми? Йўқ, балки бу маъно сизга бошқа жойдан маълум эди, сиз чайнакни кўрган эдингиз. Сиз шу идишни кўрганда, унинг сурати кўз томирлари орқали миянгизга етиб боради. Қўл билан ҳам чайнакни ушласангиз қаттиқлиги ҳақида ҳам миянгизда маълумот бор. Шу сўзнинг садоси қулоғингизга чалинар экан, унинг сурати, қаттиқлиги, талаффузи бир вақтнинг ўзида миянгизга етиб боради. Учала маълумотни бир вақтнинг ўзида оласиз.

Шундай қилиб, бу маъно учта ҳиссий аъзоларингизга такрор таъсир қиладики, энди биттасини эшитсангиз қолган иккаласи ҳам сизга аён бўлади. Шунинг учун чайнак номини эшитганда унинг шаклу шамойили ҳам кўзингиз олдига келади. Лекин одам шу ерда ҳам хато қилади. Масалан, сиз бир дўстингизнинг келишини билиб, уни уйингизда кутиб ўтирибсиз. Ташқаридан келган ҳар қандай товуш гўёки дўстингизнинг товушидек туюлади. Бир оз ўтмасдан бу садо бошқанинг овози эканини билиб оласиз. Ёки биров кечаси чўлдан ўтаётир. Унинг хаёлига кўпроқ ўғрилар келади. Бу ҳолда дарахтнинг сояси ҳам унинг назарида қуролланган қароқчидек кўринади.

Бошқа киши эса, кечаси уйқусидан уйғониб тепасида бир оқ ва жунли нарсани кўради-да, уни жин ёки пари деб гумон қилади. Агарда журъатсиз бўлмаса, жойидан туриб, ақлу ҳушини йиғиб, у нарсанинг ғойиб бўлишини кўради, яъни ҳеч нарса йўқлиги унга маълум бўлади. Аммо журъатсиз одам бўлса, кўрқиб касал бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ана шу учта ҳодисада баён қилган хато маълумотлар «хатои ҳусн» (яъни суратнинг хато кўриниши)дир. Мен учинчи мисолдаги хатони тушунтирсам-да биринчи ва иккинчи гумонларни ўзингиз қиёс қилиб билиб оласиз. Киши уйқудан уйғониб бир оқ нарсани кўра-

ди. У олдин ҳам баъзан кечалари жин ва парилар одам кўзига шу шаклда намоён бўлишини эшитган эди. Уйқудан уйғонган одам девор сояси ёки шаклни, ой шуъласи таъсиридаги суратларни дарров пайқай олмайди. Натижада унинг зеҳнида хато тасаввур пайдо бўлади. Нима нарса эканини билолмай жин ва пари деб қабул қилади. Агарда ақлу ҳушини йиғиб аҳамият берса, ҳеч нарса бўлмаганини кўради. Болангизнинг ақли шундай хатолардан холи бўлиши учун уларнинг диққатлари ва зеҳнларини чуқур ва жиддий бўлишига ўргатинг. Яъни болаларга шундай тарбия беринги, кўрган, эшитган, нарсалари устидан тез хулоса чиқармай, балки бир оз ақл юргизиб ва диққат қилсинлар. Шундай қилиб, ҳиссий аъзоларингиз орқали атрофдан оладиган маълумотларни ташқи маълумотлар дер эканмиз.

Ички маълумотлар. Бизнинг маълумотларимиз фақат ташқаридан бўлмай, балки ичкаридан оладиган маълумотлардан ҳам иборат. Масалан, биз оч қоламиз, ғамгин бўламиз ва ҳоказо. Лекин бу ҳолатларни биз кўриб, эшитмаймиз. Уларни ичдан ҳис ва идрок қиламиз. Ҳар бир ташқи маълумотга бир ички маълумот, яъни идрок лозимдир, бўлмаса ташқи маълумотдан ҳеч қандай фойда бўлмайди. Масалан, сиз овозингизни баланд қилиб менга бир нарса дейсиз. Овоз менинг қулоғимдаги томирларга таъсир қилганда мияга боради. Мен бу садони эшитганимда ўзимни идрок қилиб, борлигимни ҳис қиламан. Аммо ўзимни идрок этмасам сизнинг сўзингиз менга бир пул! Бу масалани бир-икки мисол билан шарҳлаб бераман.

Баъзи котиблар ёзиш вақтида қаламни оғизларида тишлаб олиб бошқа иш билан машғул бўладилар-да, кейин яна ёзмоқчи бўлганда, қалам қидиришга тушадилар, жойларидан туриб ҳамма томонга қараб қаламни тополмай жаҳллари чиқади... Бир вақт оғизларидан қалам ерга тушади... Қалам тишланганда қалам лабларидаги ҳиссий томирларга таъсир қилиб, мияга ҳам етиб борган эди. Лекин бу таъсирни котиб идрок қилмасди. Шунинг учун ҳам қаламнинг таъсирида фойда йўқ эди. Ажабо, нима учун бундай. Чунки қаламни оғзига олганда диққат қилмаган эдилар.

Бозор ўртасидан бирор хаёл билан ўтсангиз, у ердаги ҳамма нарсани кўрасиз. Лекин қайтиб келиб ўйлаб кўрсан-

гиз, бирон нарса ёки бирор кишини эслолмайсиз. Нимага шундай? Чунки бозордан ўтаётганда назарингиз диққатсиз эди, атрофга диққат ва аҳамият бермасдан келгансиз.

Ана шундай ички маълумот «ғайриихтиёрий диққат» деб айтилади, яъни бу маълумот бўлса ҳам идрок доирасига кирмаган саналади. Маълумот идрок доирасига кириши учун маълумот олиш жараёнида диққат қилиш лозим. Олдинроқ айтганимдек, бола эшитган ва кўрган нарсаларига диққат қилишга аҳамият бериш лозим. Аммо ғайриихтиёрий идрокни батамом йўқ қилиб бўлмайди.

Бундай хусусият ҳар бир одамда ҳар хил даражада мавжуд бўлиб унинг феъл утворига катта таъсир қилади. Масалан, сиз бировнинг мурувватсизлиги, инсофсизлиги ва хиёнатлари ҳақида кўп эшитасиз. Бу одам ҳақидаги салбий хабарлар, албатта, хотирингизда бир из қолдиради. Энди унинг номини эшитсангиз ёки ўзини кўрсангиз, нафратланиб унинг ёмонлиги ҳақида ҳукм чиқарасиз. Кўпинча бундай хулосанинг сабабини билмайсиз, чунки у ҳақда эшитган ҳикоялар эсингиздан чиққан бўлади. Лекин уларнинг таъсири (яъни ғайриихтиёрий идрок) миянгида қолган бўлиб, шундай ҳукм чиқаришга сабабчи бўлади.

Бола тарбияси жараёнида шу хусусиятни ҳисобга олиб, эртак орқали бўлса ҳам уларга доим фидокор одамлар ҳақида, мурувватли шахсларнинг феъллари ҳақида, мўмин ва Аллоҳдан кўрқувчи одамлар ҳақида ҳикоя қилиб, яхши амалларнинг фойдасини эслатиб ўтиш лозим. Деву пари, жин ва чўлу биёбон алвастилари ҳақидаги қиссаларни болаларга айтманглар. Ёмон хулқ ва ишёқмасликнинг зарарлари ҳақида болаларга айтиб бериш ва зеҳнига буни жойлаш ота-она учун вожибдур. Бундай қисса ва ҳикоялар вақт ўтиши билан эсларидан чиқса, таъсири зеҳларида қолади ва ҳаётларига катта таъсир кўрсатади.

Мактаб болаларига ишқий ва майни мақтайдиган китобларни тавсия қилмаслик тўғридир. Модомики, ғайриихтиёрий идрок сизнинг ҳаракат ва хулқ-атворингизга таъсир қилар экан, баъзан сизни хато йўлга солиб зарар етказиши мумкин.

Бу масалани бир мисол билан тушунтираман. Падари бузрукворингиз пахта тижоратининг зарари ҳақида сиз билан суҳбат қилиб, ҳар замон фалон нодон, писмадон аҳмоқ бўлиб бор-йўғини пахта савдоси йўлида йўқ қилди,

деган. Албатта, отангизнинг сўзлари зеҳнингизга таъсир қиларди. Бугунги кунда бу ҳикоялар эсингиздан чиққандир. Мен қатъий далиллар билан бу йили пахта савдоси сизга фойда келтиради десам, рад қилмайсиз ҳам, қабул ҳам қилмайсиз. Бунинг сабабини сўрасам айтолмайсиз ва шу фикр билан пахта тижоратидан қолиб, катта даромаддан маҳрум бўласиз. Аммо нафс ва зеҳнингизга бир оз аҳамият бериб тадқиқ қилсангиз, бу ишингизнинг сабаби ўша қиблагоҳингизнинг сўзларидан келиб чиқишини билиб оласиз. Шу билан гаплар энди қолиб кетганига ишониб, пахта тижоратига ўтасиз ва фойда ҳам оласиз.

Болани ҳам ёшлигидан ўзининг шахсияти ва зеҳнига диққат беришга ўргатиш керак. Бола қандай иш қилмасин «нима иш қилдинг?», «нима иш қиласан?», «нимага қилдинг?», «нимага қиласан?», «қайси мақсадда қилдинг?», «қайси мақсад учун қиласан?» деб ширин сўзлар ва очиқ чеҳра билан сўраш уларни нафс тадқиқига ўргатади.

Эсда сақлаш ва хотира. Маълумотларимиз хоҳ ташқи, хоҳ ички бўлсин миямизга таъсир қилгандан сўнг анча муддат сақланиб қолади. Масалан, мен кеча сизнинг сўзларингизни эшитган эдим. Яъни гап қулоғим ва кўзим орқали миямга таъсир қилган эди. Бугун сизни кўрмасам ва сўзларингизни эшитмасам ҳам, кечаги таъсиридан уни идрок қиламан. Кўринадики, миям сизнинг сўзларингизни ёдлаб олган экан. Бугун эса мен уларни хотирамга, хаёлимга келтираман. Одамнинг ана шу иккала қобилиятини «эсда сақлаш» ва «хотира» деб атайдилар. Эсда сақлаш ва хотира одам ҳаётида ўта зарурдир. Шоҳдан гадогача, олимдан бир мактаб боласигача эсда сақлаш ва хотирага муҳтождирлар ва уларнинг ёрдамида ишларини бажарадилар. Агар мен кеча ўқиган китобим, қилган ишларим, кўрган нарсаларим, эрталаб қилган муомалаларимни, бир муддат олдин эшитган сўзларни ҳозир эслай олмасам аниққи, ҳолим войдир!

Хотиранинг қай даражада муҳим эканини шу баёнимдан билдингиз. Лекин ана шу қобилият — эсда сақлаш ва хотирлаш қобилияти ҳар доим бир хил даражада зоҳир бўлмайди, баъзан нуқсонли бўлади. Баъзи одамларга иш буюриб, минг таъкид қилсангиз ҳам, бажариш икки соат ўтмасдан хотираларидан кўтарилади. Уларнинг шу ҳолатлари хотираларининг нуқсонидандир. Болалар ҳофизала-

ри ва хотираларини ёшлигидан тарбиялаш, уларни камолотга етказиш жуда ҳам зарурдир. Лекин бу вазифа, асосан, мактаб муаллимлари зиммасига тушади. Ота-оналар болаларга кайф берадиган нарсаларни тамоман ман этишлари, болалар турган хоналарни назорат қилишлари лозим. Бундан ташқари одам руҳини тарбиялаш учун кўп имкониятлар мавжуд. Уни ҳам тарбиялаш лозим. Лекин буларнинг ҳаммаси мактаб ва ўқитувчилар вазифаси бўлгани учун бу ерда зикр қилинмади.

Муҳокама. Одам ташқи, ички маълумотларни йиғиб олиб, ёд олиб, хотирасига келтиришга қодир бўлади, яъни бошланғич маълумотга эга бўлади. Уни биз ҳукм чиқариш учун лозим бўлган биринчи шартнинг соҳиби деб айтаемиз. У хоҳлаган вақтда маълумотини муайян тартибга солиб, янги маълумотни қўлга киритади. Масалани имкон қадар тушунтириб берай. Бир одам тарих илмига жуда майли бор ва тарихий китобларни кўп мутолаа қилади. Шу сабабдан у фалон ва фалон миллат бир муддат саодат ва бахтга эришиб, жаҳолат ва ўзаро адоват сабабларидан тарқалиб кетганларини кўради. Аммо фалон ва фалон халқ ва миллат илм ва бирлик билан инқироз ва тарқоқликдан нажот топганлар. Шу билимлардан у икки асосий хулосага келади: биринчиси, «қайси миллат жаҳолат ва адоватга мубтало бўлса, ўлиб нест-нобуд бўлади». Иккинчиси, «қайси миллат ҳалокат ва тарқоқликдан халос бўлмоқчи бўлса, унга илм ва бирлик лозим». Шундан сўнг у бизнинг миллатимиз аҳволини текшириб кўрадики, «миллат жаҳолат ва ўзаро адоватга мубтало бўлган». Бу ҳукмини юқоридаги хулосалари билан солиштириб, жамлаб: «Миллатимиз жаҳолату нифоққа гирифтор бўлган», — деган қарорга келади. Қайси миллат жаҳолатга мубтало бўлса, тарқоқликка учраб ҳалок бўлади. Бу иккала ҳукмдан олдин билмаган хулосага келади: «миллатимиз тарқоқ ва ҳалок бўлаётир». Ва бундай ҳукмдан тарихчи жуда хафа бўлиб, агар миллатпарвар бўлса, жасорати етса, миллатига нажот бериш чораларини қидиради. У, «миллатимиз нажотга талабгор», деган хулосага келади.

Бу ҳукмни хулосага қўшиб, «миллатимиз нажотга талабгор», «қайси миллат нажот истаса, унга илм ва бирлик лозим», деган ҳукмга келади. Кўрганингиздек, иккита маълум ҳукмни тартиб билан жойлаштириб янги ҳукм

чиқарамиз. Ана шу муҳокама дейилади. Олдинроқ айтганимдек, шу муҳокамани бехато ва бенуқсон бўлиши учун учта шарт бажарилиши лозим. Булар: исбот, муҳокама ва қарор. Исбот қандай ҳосил бўлишини ҳали баён этдим, яъни боланинг тўғри маълумот олиши ва шу жараёнда ота-онанинг вазифаларини ёздим. Аммо бола улғайгандан сўнг тўғри муҳокама ва қарорга эга бўлиши учун нима қилиш керак, уларни қандай тарбиялаш лозим? Бу муҳим вазифалар, тамоман, мактаб ва ўқитувчилар зиммаларида бўлса-да, ота-оналар ҳам бунга аралашилари зарур. Ота-она болага бир ишда тўғри йўл кўрсатмоқчи бўлсалар ҳам, бир ишни ман қилсалар ҳам далил ва сабаблар билан тушунтирсинлар.

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ

Зикр қилинган учта тарбиянинг энг муҳими ахлоқий тарбия ҳисобланади. Ўзингиз хоҳлаганингизча болангизнинг ақлий ва бадан тарбияси билан машғул бўлишингиз мумкин ва кўлингиздан келгунча уни доно ва бақувват қилинг. Лекин ахлоқий тарбия талаб даражасида бўлмаса, ақли ҳамда жисмоний кучини ўзи ёки атрофдагилар зарарига ишлатади. Бинобарин, боланинг ақлий ва жисмоний тарбияси самарасиз қолмаслиги учун фарзанднинг ахлоқий тарбияси билан жиддий шуғулланиб кўп ҳаракат қилиш лозим.

Ахлоқий тарбия — одам ахлоқини камолга етказиш демакдир, яъни одамни шундай тарбия қилиш керакки, феъли ва амали ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фойдали ва манфаат келтирадиган бўлсин.

Бошқача айтганда, одамнинг феълу хўйи ва ҳаракатида яхши фазилатларни тарбиялаш демакдир.

Ихтиёрий феъл ва ҳаракатлар. Одам томонидан содир бўладиган амал ва ҳаракат икки қисмга бўлинади: ихтиёрий ва ғайриихтиёрий. Масалан, ғазабланган ҳолда бировни сўксангиз, уриб майиб қилсангиз, кейин жаҳдан тушиб, қилган ёмон ишингизни тушуниб: «Нима қилай? Беихтиёр мен шу ишни қилдим?!» — дейсиз. Лекин бу тариқа ишлар ҳам ихтиёрий бўлади ва уларни ҳиссиётга асосланган амаллар деб атайдилар. Табиий амаллар деган ғайриихтиёрий амаллар ҳам мавжуд, лекин у бизнинг мавзуимизга алоқаси йўқ.

Ихтиёрий амал ва ҳаракатлар шундай ишларки, уларни қилишга ихтиёримиз ва иқтидоримиз етади, фойда ёки зарарини билиб қиламиз ёки қилмаймиз. Биз қилаётган кўп ишлар ва ҳаракатлар, менинг назаримда, ҳатто, ўша эҳтиросли амаллар ҳам оз бўлса-да ихтиёрдан холи эмас (бунга ҳали мен кейинроқ изоҳ бераман). Ана шу ихтиёрий феълларимиз сабаб баъзиларимиз салоҳиятлилик сифатига, баъзиларимиз бузғунчилик сифатларига эга бўлиб қоламиз. Ҳар томондан бошимизга тушадиган жазо, мукофот, таҳсин ва танбеҳ ихтиёрий ишларимизнинг натижасидир. Фалон одам яхши одам, яъни ўзига ва ўзгага фойда келтирадиган ишларни ихтиёрий равишда қилади. Писмадон эса ёмондир, чунки ўзига ва бошқаларга зарар келтирадиган амалларни қилади. Одамни яхши одам қилиб тарбиялаш, яъни уни яхши ахлоқ эгасига айлантириш ихтиёрий феълларини тузатиб фойда келтиришга айлантириш демакдир.

Мен энди ихтиёрий амалларни тузатиш сабаблари ва йўлларини тадқиқ этиб баён қиламан. Ҳар қандай ихтиёрий ҳаракатимизни аввал тасаввур қиламиз, фойда ва зарарларини ўйлаб қилиш ёки қилмаслик қарорига келамиз. Агарда фойдаси зараридан кўп бўлса, қилишга, лекин зарари фойдасидан ошса қилмасликка қатъий қарор қиламиз. Демак, иродамиз ва ихтиёримиз беш ҳолатнинг натижасидир: тасаввур, муҳокама солиштириш, қарор ва ижро. Шундай қилиб, одамнинг феъли ва ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш учун руҳимизнинг беш ҳолати мавжуд ва биз уларни тарбиялашимиз лозим экан. Буларни қандай тарбиялашимиз керак? Мен буни тушунтираман.

Феълларнинг тамойиллари ва тарбияси. Баъзи одамлар ҳамиша ўзларига ва бошқаларга фойда ва манфаат келтирадиган ишлар (масалан, илм олиш, ёрдам бериш)ни тасаввур қилиб ўйлаб юрадилар. Миялари зарарли ишлардан ҳам холи эмас. Лекин зеҳнларида бу ишлар хусусида муҳокама қилиб, зарарли ва фойдали ишларни солиштириб зарарлигини қилмайдилар. Баъзилар бутунлай аксинча ҳаракат қиладилар. Улар ҳамиша ёмон ва зарарли ишларни тасаввур қилиб, муҳокама жараёнида фойдали ишлар зарарли, зарарли ишлар фойдали бўлиб туюлади-да ва яхши ишларни қилмай ёмон ишни қилишга қарор қиладилар. Ажабо, иккала гуруҳда ҳам тасаввур, муҳокама ва

солиштириш ҳолатлари мавжуд, бироқ негадир бири яхши ишларни, бошқаси ёмон ишларни қилишга қарор қилдилар? Масалан, икки кишидан бири шароб ичади, иккинчиси ичмайди. Шубҳа йўқки, булар шароб ичмоқнинг амалини тасаввур қилиб, муҳокама қилиб, бири ичишга, иккинчиси ичмасликка қарор қилган. Иккаласининг руҳий ҳолатларини ҳис қилсангиз, бири «ёқутранг шароб томчиларини оби ҳаётдан ҳам фойдали ва яхшироқ, одамни бир неча соат бўлса ҳам кулфатлардан қутқаради» дея ишонишини билиб оласиз, Шунинг учун ҳам унинг хотирида май ичмоқ учун майли пайдо бўлади. Аммо иккинчи шахснинг тасаввур этишича, шароб бир заҳарли сувдир, одамзотнинг Ҳақни ақл билан идрок этиши, маърифатга монелик қилади, ҳиссиётга халал бериб танани ишдан чиқаради. Шунинг учун бу одамнинг кўнгли шароб ичмасликка майл қилган. Лекин ана шу майллар тақозоси билан бири ичкиликка, иккинчиси ичмасликка қарор қилади. Шу майл ва истакнинг тасаввурда, муҳокамада қарор қилиб амал этишда катта таъсири мавжуд. Фақат уч ихтиёрий феългина эмас, балки эътирозий феъл ҳам шу майлларнинг кўпайиши ва ғалаённинг натижасидир. Масалан, одамнинг бир майли худбинликдир. Кимнинг худбинлиги кучли ва юқори даражада бўлса, агар биров унинг номус ва шарафига тажовуз қилса, шу нафс ғалаба қилади-да, ўша тажовузкор кишидан қасд олмоқчи бўлади. Онгининг муҳокамаси ҳам ўч олишнинг зарарларини эмас, фойдасини кўрсатади. Натижада ўртада жиноят содир бўлади.

Юқорида, эҳтиросий феъл ҳам бир оз бўлса-да, ихтиёрий холи эмас деб айтган эдим, модомики, майл ихтиёрий феълга таъсир этар экан, эҳтиросий феълга ҳам таъсири ўтадир. Бас, ахлоқий тарбия учун майл ва истакларининг тарбияси билан машғул бўлиш лозим. Олимлар одам руҳининг майлларини уч қисмга бўлганлар: шахсий майл, ижтимоий майл ва олий майл. Шахсий майл ҳам уч қисмдир: бахт майли, фаолият майли, иззат майли.

Бахт майли. Ўзига тааллуқли бўлган ишлар натижасида одам ё мамнун бўлади, ё ғамгин. Шу мамнуниятни «бахт» ва ғамгинликни «алам» дейдилар. Киши қайси иш натижасидан мамнун бўлса, бахт кўрган бўлади ва шу ишни қайта такрорланишини истайди. Ана шу истак «бахт-

га майл» бўлади. Бахтли бўлишга ҳар кимнинг ҳаққи ва майли бор. Қайси ишни бошласак, сабаби шу мамнунлик майли бўлади. Рухнинг шу ҳолатини яна бир ҳолат қувиб юради. Бу — «аламга нафрат» майли. Ҳар бир одамнинг бахтга майли қанча бўлса, аламга ҳам нафрати шунча бўлади. Болаларни шундай тарбия этиш лозимки, бахтга бўлган интилишлари ҳеч қачон хазон бўлмасин, сўнмасин, балки кўкарсин. Ота-она болага мамнунлик ва хурсандчилик қилишни ман этмасликлари, балки ахлоққа зид бўлмаган ишлар билан мамнун ва хурсанд бўлишини қўллаб-қувватлашлари керак. Боладан бирор яхши иш содир бўлса уни мақташлари, мақтаб мукофот беришлари яхши. Фарзанд ҳам ишнинг натижасини кўриб, шундай бахтли ва мамнунлик ишларини орзу қилади. Агарда фарзанд ёмон иш қилса, шу қилмишнинг қабоҳати ва аламини унга тушунтириш лозим, токи у, бу ишдан нафратланиб ўзини кейинги сафар тийсин. Лекин баъзан «бахт майли» одамни зарарли ва ҳалокат келтирувчи жарликка олиб келиши ҳам мумкин. Масалан, қимор ўйнаш, шароб ичиш, ахлоқсиз ўйинларни қилиш ва кайф берувчи нарсаларни истеймол этиш ўз эгаларига бир қисқа муддат бахт ва баҳра келтирса ҳам. Бориб-бориб кўп қайғу аламларга сабаб бўлади. Ота-она болаларига бундай тез «бахт келтирувчи» амаллар йўлини тўсиб, унинг зарарларини яққол мисоллар ва ширин сўзлар билан тушунтириб беришлари зарур. Бугун машаққат, лекин келажақда бахт келтирадиган ишлар (масалан, дарс ва илм мутолааси)ни болаларга буюришлари, бу ишда уларга чидам, ғайрат ва журъат талаб этилишини, эртага бахтга эришгандан сўнг, бу бахт кечаги заҳмат ва машаққат натижасида юзага келганлигини тушунтиришлари лозим, шунда болалар бахт сиридан хабардор бўладилар.

Фаолият майли. Бу истак болаларда таваллуд топганларидан пайдо бўлади. Гўдак шу чоғдан ҳаракат ва фаолият орзусида бўлади. Кўл-оёқ силкитади, «мени кўтариб юргин», деб отасининг елкасига ўзини ташлайди. Юриб кетгандан сўнг хурсанд бўлиб тўрт томонга югуради ва имкон бўлса, умуман тинчимади. Агарда боладаги шу истакка қарши чиқиб, уни «қимирламай ўтиришга» ўргатсангиз, катта бўлиб ҳафсаласиз, дангаса, ишбилмас бўлиб вояга етади.

Иzzат-нафс. Ҳар бир одам озми-кўпми ўзини севиб манфаатини ўйлайди. Шу ҳолат иззат-нафс дейилади. Бу табиий ҳолат болаларда ҳам мавжуд. Сиз бозордан бирон-та сурат ёки соат сотиб олиб, уни фарзандларингизнинг бирига берасиз. Шунда бошқа болангиз муросасиз йиғисини бошлайди. Чунки у ҳам ўзини яхши кўради ва сизнинг ҳадянгиздан маҳрум бўлмасликни хоҳлайди. Иззат-нафсни сўндирмай уни ривожлантириш керак. Кимда шу нафс бўлмаса, яъни ўз манфаатини ўйламаса, ўзига ишонмайди, иззат-нафсининг талабида бўлмайди. Бундай одамдан бирор-бир яхшилик, фойда, фазилат кутиб бўлмайди. Болаларга «аҳмоқ», «эшак», «жувонмарг», «номаъқул қилибсан», «б... ебсан», «ўлдираман сени», «сенга гапиршни ким кўйибди?» деб қарғаш, дўппослаш, кўча-кўйда болани уриш иззат-нафсига тегиб, уни йўқ қилади. Гўдак шундай таҳқир кўриб, яхши-ёмон одамлар олдида ҳақорат эшитиб, ўзига меҳр ва ишончини йўқотади, нафсонияти хор бўлиб, беиззат ва эътиборсиз бўлиб қолади. Бундай одамларни ахлоқ уламолари «эшак ҳалимлиги эгалари» деб атаб, улардан ғайрат, ор-номус, ҳамият кутмайдилар. Бахтга қарши бугун биз бухороликлар шундай ҳолатга тушганмизки, манфаатимизни йўқотсак ҳам пайидан бўлмаймиз, нимаики бўлса қаноат қиламиз. Икки-учта одам олдида сўзломмаймиз, даъвоимиз исботида ожиз қоламиз, ғанимлардан бизга етадиган зулму ситамларига тоқат қиламиз, қутулишимиз ва нажотимиз ҳақида ўйламаймиз. Буларнинг сабаби, болалигимиздан ота-она, муаллимларимиздан ҳақорат эшитиб, таҳқир кўрганимиздандир. Бола баъзан ноўрин ҳаракат қилса, «Қадр-қимматинг, иззат-нафсинг борми? Хайф сенга, номуносиб иш қилдинг!» — деб насиҳат қилсалар бўларди-ку?! Уриб, ҳақорат қилиш шартми?! Оқибат одамнинг иззат-нафси бир зарарли шаклга киради, ўз эгасини ёмон ишларга бошлайди. Масалан, баъзи одамлар заиф ва паст хислатларга мубтало бўладилар. Бу йўлда бошқаларнинг молу жонини, номусини ҳам қурбон қилишга ҳақлиман деб биладилар. Баъзи одамларда интиқом — ўч олиш майли, иззат-нафсининг бир бўлаги бўлиб сингиб кетганки, афв этиш ва раҳм қилишни унутганлар. Ҳатто, ўч олганда ҳам адолат, инсоф доирасидан чиқиб кетадилар. Бир гуруҳ одамларнинг эса, иззат-нафслари такаббурилик ва гуруҳ даражасига шунчалик кўтарил-

ганки, бошқалар билан муомалада уларни одам ўрнида кўрмайдилар. Булар ҳеч ким билан маслаҳатлашмайдилар, ўзларини шунга лойиқ деб биладилар. Иззат-нафсни бу даражага етказмаслик лозим. Оқибат шундай бўлмаслиги учун болага хасислик, бахиллик, кибру ғурур зарарларини тушунтириш зарур. Бундай хислатларнинг зарарини тасвир ва баён этиб, фазилатнинг доимий хайрли манфатларини тушунтириш, бошқаларнинг иззат-нафсига тегмасликни, одамларга диққат-эътиборда бўлишни, ишларнинг асл моҳиятини, билимга рағбатли бўлишни ўргатиш керакки, болаларнинг ижтимоий ва олий майллари тарбия этиш муҳим аҳамият касб этсин. Бу тарбия қанақа бўлади?

Ижтимоий майллар ҳам уч хил: алоқа майли, ўзгаларга нисбатан меҳр-муҳаббат майли ва ибрат олиб эътиборда бўлиш майли.

Алоқа майли. Одам ўз яқинларига қалбан боғланган ва уларнинг ўз шодлиги ва қайғуларига шерик бўлишларини хоҳлайди. Агарда одам ғамгинлик вақтида яна яқинларидан икки-уч кишини ўзига ҳамдард кўрса, анча тасалли топади, шодлик ва хурсандчилигида ҳам шериклари бўлса, шодлиги анча ошади. Ўзи ҳам бошқаларнинг ғами ва хурсандчилигига шерик бўлади. Одамда бу ҳолат табиийдир. Гўдақ ҳали тил чиқармасдан, фикрлаш ва муҳокамага кучи етмай туриб атрофидаги кулги ва хурсандчиликка қўшилмоқчи бўлади. Сабабларини билмай, у ҳам кулиб хурсанд бўлади. Атрофидаги икки-уч одамни йиғлаганини кўрса, бола ҳам йиғлайди. Шу ҳолат алоқа майли дейилади. Шафқат, марҳамат, кўнгил овлаш, тасалли бериш, бировнинг додига етиш шу майл натижасидир. Бунинг устига кимнинг шу майли кучайиб борса, унинг атвори ва феъли бошқаларга оғир ботмаса, унга таъна қилмасалар, у доимо яхши ишларга қўл уради. Болаларга мазлумлар, ҳеч кими йўқ бечора ва бевалар аҳволини тушунтириш, уларга ёрдам бериш фикрини болалар онгига синдириш фойдалидир. Бола атрофдагилар аҳволдан ачиниб ғамгин бўлса-ю, унга эса «сенга нима? ўзингни ўйла» дейиш, ундаги алоқага бўлган майл, интилишга зарба бериш демакдир.

Бошқаларга меҳр-муҳаббат майли. Алоқа майли бориб-бориб атрофдагиларга бўлган меҳр-муҳаббатга айланади. Одам бошқалар унинг аҳволдан таъсирланиб кетганла-

рини билса, у ҳам атрофдагиларнинг ҳолатларидан таъсирланади. Бу алоқа кейинчалик меҳр-муҳаббатга айланади. Баъзан бу меҳр-муҳаббат шу даражага етадики, одам бошқаларнинг нажоти ва саодатлари учун ўзининг ҳаёти ва бахтини қурбон қилади. Руҳнинг шу ҳолатини кучайтириш лозим. Болаларда ўзгаларга муҳаббат аввал оиласида, оила аъзоларига нисбатан пайдо бўлади. Яъни гўдак аввал ота-онаси, акалари ва опаларига меҳр қўяди. Ота-она унинг бу майлига тўсқинлик қилмасликлари керак, яъни бола ота-онаси ва акаларидан нафратланмаслиги лозим. Фарзандни доим сўкиш ҳам ота-онага обрў ва ҳурмат келтирмайди. Бир фарзандни бошқасидан кўпроқ севмоқ, эркалатмоқ болалар ўртасида адоват уйғотади. Бу эса ўзаро меҳру муҳаббатни заифлаштиради.

Ибрат олиб эътиборда бўлиш майли. Одам бировни дўст тутса ва ўзидан улуғларни ҳурмат қилса, улардан ибрат олиб, ўзини уларга ўхшатмоқчи бўлади, улардек саъй-ҳаракат, юриш-туриш қилмоқчи бўлади. Бу майлни йўқотмай, уни кучайтириб, ундан фойдаланиш лозим. Аждодларимиз ва диний раҳнамоларимиз ҳиммат-ҳамият, адолат, инсоф ва одамгарчиликнинг энг баланд поғоналарига чиққан эдилар. Ана шу маъқул сифатлар билан қанча эътибор, шараф, иззат ва баланд мартабага кўтарилганлар. Ота-она шуларни болага муносиб тил билан тушунтириб, болаларини аждодларидан ибрат олишга, гурурланиб уларга ўхшашликни орзу қилиб яшашга даъват этишлари зарур. Ота-она ўз фарзандларини яхши кўрсалар, уларни катта деб билиб, ўз қилмишларига аҳамият берсинлар. Фарзанд ҳузурида ахлоққа қарши ишларни қилмасинлар. Акс ҳолда бола кўр-кўрона тақлидга ўтади. Бундай майлда катта зарар бор. Саодат раҳбари бўлган ақлу муҳокамани эсидан чиқаради. Гўдакни шундай тарбия этиш лозимки, бировнинг ишига билиб-билмасдан тақлид этмасин, балки ҳар бир ишнинг сабаб ва фойдаларини аввал мулоҳаза этиб, мақбул бўлса қилсин, бўлмаса қилмасин.

Олий майл ҳам уч хил бўлади: билиш истаги, гўзалликка майл, фазилатга муҳаббат.

Билиш майли. Оламга одам синчковлик билан назар ташлайди, билимга интилади ва баъзан маъқул нарсаларни билиш учун саъй-ҳаракат қилади. Шу ҳолат «билиш майли» дейилади. Бу майл ривожланиши лозим. Лекин бу

майл баъзиларда гап териш ва сир-асрорни билишда кўри-нади ва бундай одамлар халқ ичида гап пойлаб юрадилар. Хабардор бўлишнинг бу йўли жуда зарарлидир. Аммо баъзи одамларда бу майл ҳақиқатпарастлик ва илм истаги шаклида пайдо бўлади ва уларни ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини билишга ундайди. Хабардор бўлишнинг бу қисмини «ҳақиқатсеварлик» ва «илмсеварлик» дейдилар. Ота-она боланинг шу майлидан хабардор бўлишлари шарт. Агарда бола гап ташиса, унинг зарарини тушунтириб, ман этишлари зарур. Бу майл ҳақиқатни билмоқ, илм олмоқ шаклида пайдо бўлса, таҳсин ва мақтовлар билан шу истакни ривожлантирсинлар.

Гўзалликка майл. Ҳар бир шахс тарбия, интизом ва тозалikka интилади. Бу майлга куч бериш боланинг парижонҳоллигини йўқ қилади, ифлос юришдан ва интизомсизликдан қутқаради. Шу майл ривожланган бола улғайгандан сўнг зиммасига тушган ишни яхши бажариб туртибсиз ва чала қолдирмайди.

Фазилатга муҳаббат. Одам бошқаларнинг ишини яхши-ёмонга ажратиб яхшисига тақлид, ёмонидан нафрат қилади. Шу ҳолатни «фазилатга муҳаббат» дейдилар. Болалар олдида одамларнинг ишларини яхши ёки ёмонга ажратиш, яхши ишларнинг фойдаларини тушунтириш, ёмон ишларнинг зарарларини эслатиш фазилат муҳаббатига куч-қувват беради. Шундай қилиб, майллар мақсадга мувофиқ тарбияланса, фарзандингиз ҳам шу майллар ёрдамида яхши амалларни ўйлаб, онгларидаги муҳокама пайтида фойдали ишларни кўпроқ ўйлайдилар ва хайрли иш қилишга қарор қиладилар. Шу билан ирода ва ихтиёрнинг бешта таянчидан учтаси яхшиланиб фойдали шаклга киради.

Ирода ва ихтиёр. Арз этган эдимки, ирода ва ихтиёримиз беш ҳолат — тасаввур, муҳокама, солиштириш, қарор ва ижронинг натижасидир. Аввалги учта ҳолатни кўриб чиққанимиздан сўнг охириг иккита ҳолат: қарор ва ижро қолади. Ирода ва ихтиёр шу икки ҳолатда ўз аксини топади. Фарзандингизнинг ахлоқий тарбиясини ниҳояга етказмоқчи бўлсак, ана шу икки ҳолатни тарбия этиб яхшилашимиз даркор. Энди ирода ва ихтиёрнинг асл сифатини ажратиб, унинг камоли ва камчиликларини кўрсатамиз, токи, муҳтарам ўқувчиларда ирода тарбияси хусусида ҳам фикр ҳосил бўлсин. Одамнинг руҳий майллари

тарбия кўриб камолга етгандан сўнг хайрли ишларни тасаввур, муҳокама қиладилар ва солиштирадилар. Лекин қарор ва ижросига келганда, ҳаммалари бир хил натижага келмайдилар. Баъзилари жиддий ишларда ҳам тез қарорга келиб, зудлик билан ижрога киришадилар. Уларнинг иродалари тез ва қатъийдир. Баъзи одамлар жуда майда, кундалик ишларда ҳам фикр қилмайдилар. Буларнинг иродалари бўш, қатъий эмасдир. Баъзилари фойдали ишни қилишга қарор қилсалар, бажариши қийин бўлса ҳам уни қиладилар. Булар ташаббусли, жасур ва шиддатли одамлардир. Иродаларида қаттиқ шиддат бор. Бошқа гуруҳдаги одамлар бирор ишнинг фойдасига имонлари комил бўлса-ю, лекин таҳликали бўлса бажара олмайдилар. Булар қўрқоқ, камҳаракат, азмлари бўш кишилар бўладилар. Яна бир «заиф жамоа» гуруҳи бордир. Булар мушкул ва хавфли ишларни ҳам қилишга қарор берадилар, ижросини ҳам қонуний деб билиб қўл урадилару андак мушкilot ва хавфу хатарга дуч келсалар, дарров ўз қарорларидан қайтадилар. Буларнинг саботи йўқ, иродалари заифдир. Бошқа жамоат эса қарор қабул қилгандан сўнг таҳлика ва хавфу хатарга тушсалар ҳам орқага қайтмайдилар. Булар саботли, иродалари қатъийдир. Бас, ироданинг сифатлари олтитадир. Булар: суръат, иккиланиш, шиддат, заифлик, матонат ва матонатсизлик. Ироданинг камоли учта, яъни суръат, шиддат, матонат бўлса, иккиланиш, заифлик ва матонатсизлик ироданинг нуқсонидир. Боланинг иродасини шу нуқсонлардан сақлаб, камолот аломатларига етказиш ироданинг тарбияси бўлади. Ота-она фарзандларини тарбия этиб, бир комил инсон қилмоқчи бўлсалар, майл тарбиясидан кейин қуйидагиларга ҳам аҳамият берсинлар:

1. Боланинг бадан ва фикрий тарбиясида ҳеч қандай сусткашликка йўл бермасинлар, чунки қайси инсон соғлом тан ва ақлдан маҳрум бўлса, азм ва иродаси ҳам нуқсонларга фарқ бўлган бўлади.

2. Болаларнинг ҳузурларида ота-она ўз азму саботларини заиф, иродаларини нуқсонли қилиб кўрсатмасинлар, токи гўдак буни кўриб ибрат учун тақлид қилмасин.

3. Болаларга буюк ва ақлли, иродали инсонлар ҳақида эртак ва афсоналарни ибрат учун кўпроқ айтиб бериш лозим.

4. Фарзанд ўз ирода ва азмига қараб ҳаракат қилиши зарур. Агарда бола ҳар қандай ишни ота-онасининг зўри билан қилса, иродаси заиф ва нуқсонли бўлади. Улғайгандан кейин ҳам бола ўзича ирода билан бирон ишни бажара олмайди. Ҳақиқатан, боланинг ҳаракат ва феълидан хабардор бўлиб туриб, беҳуда ишлардан қайтариш керак. Лекин буни боланинг азму иродасига зарар етказмасдан қилиш дуруст, яъни ширин сўзлар ва пандлар биланки, ҳақорат ва уриш билан эмас.

Ота-она вазифасига кирган ахлоқ тарбияси ҳақида нимаики бўлса ёздим. Аммо юқорида ёзганимдек ақлий ва ахлоқий тарбиянинг энг муҳим ва энг мушкул вазифалари мактаб ва муаллимлар зиммаларига тушади. Лекин бу рисолада улар ҳақида тўлиқ ёзиб бўлмайди.

МАКТАБ

Шундай қилиб, ёзганларим асосида кўз қорачиғингизни тарбия қиласиз ва иншооллоҳ, шу оқилона тарбиятингиз соясида фарзандингиз ўткир ақл ва соғлом баданга соҳиб бўлиб, яхши камол топиб, етти ёшни ҳам тўлдиради. Лекин бу билан вазифам ва бурчим тамом бўлди деб ўйламанг. Жигарбандингиз саккиз ёшга киргандан сўнг бўйнингизга яна бир катта вазифа тушади. Бироқ бизнинг мамлакатимизда бу вазифани бажариш мушкулдир. «Бу қандай вазифа экан?» — дерсиз. Бу — болани мактабга бериш. «Бир товоқ ис чиқариб, бир лаган ҳолвайтар олиб, боламнинг қўлидан етаклаб фалон маҳалланинг мактабига олиб бориб қўяман, мавриди келганда бир-бир ҳолвайтар қиламан, йилида тўрт марта «байрам пули», ҳафтада бир марта пайшанбалик бериб туриш қийинми?» — дейишингиз мумкин. Албатта, бу ерда ҳеч қандай қийинчилик йўқ, «бўйра пули» ва «кўмир пули» бериш ҳам муаммо эмас.

Менга буларнинг дахли йўқ. Хоҳласангиз йилида тўрт минг марта «байрам пули», ҳар ҳафтада етмиш марта пайшанбалик беринг, менинг нима ишим бор?!

Лекин асли мақсад фарзандингиз тарбиясидир. Бу эса анча мураккаб иш! Тушунтириброқ баён қиламан. Сиз жигарбандингизни таваллуд топиши билан эмизишдан ажратгунгача, кейин саккиз ёшгача мен айтганимдек тарбия этасиз. Энди, саккиз ёшга тўлгач, мактабга бериб,

шундай муаллимга топшироқчи бўласизки, у болангизни ўзингизга ўхшаб, яъни мен айтган йўл билан тарбия этсин, ҳатто, сиздан ҳам кўпроқ заҳмат чексин. Энди юртимиздаги мактабларни кўз олдингизга келтириб, инсоф юзасидан мулоҳаза қилинг, бу мактаблар жигарбандингизнинг тозалиги, бадан ва ақлий тарбияси ҳамда ахлоқи ҳақида мен ёзганимдек ҳаракат қиладиларми-йўқми? Бу мактаблар мен айтган вазифаларнинг биронтасини бажара оладими? Индамайсиз?

Модомики, саволларимга жавоб бера олмайсизми, мактабларимиз аҳволини қалам кучи билан тасвирлаб бераман, балки шундан кейин саволларимга жавоб берарсиз. Жигарбандингизни етти йил тарбиялаб, қўлидан ушлаб мактабга олиб борасиз. Мактаб дегани қандай жой? Бир қоронғи, ҳавоси оғир бўлган жой. Оврўполиклар ва русларнинг отхоналари бундай бинолардан покизароқ ва ҳавоси тозароқдир. Томи йўқ, деворлари фақат шувоқланган. Ўтирган ўттизтача боланинг орасида кал ҳам, кўр ҳам, мажруҳу сил касал ҳам бор. Жигарпорангизни шу (одам ўтириш учун) лойиқ бўлмаган жойга олиб кириб муаллимга топширасиз. Хўш, бу муаллим қаерда таҳсил кўрган? Таълим услуби қанақа? Болалар тарбиясидан хабари борми? Болаларга ўргатмоқчи бўлган нарсаларни ўзи биладими? Шу саволларнинг жавоби сизга жуда зарур бўлса ҳам, хаёлингизга уларни келтирмайсиз, яъни муаллим аҳволини текширмайсиз. Шундай қилиб, дилбандингиз шу хонада, жоҳил бир муаллим қўлида эртадан кечгача қолиб, алифбе, абжад ва ҳафтиякни навбат билан ўқийди. Кейинчалик Куръон ва «Чоркитоб»га ўтади. Таҳсил усулига кўра болалар иккита вазифа оладилар. Лекин «Чоркитоб» маъносини на шогирд, на муаллим тушунади. Куръон қироатида ҳам шундай. Қироат қоидаларига шогирд ҳам, ўқитувчи ҳам риоя қилмайдилар. Икки соат давомида бола сабоғини олиб, олти-етти соатида ухлайдилар, суҳбат қиладилар, пашша тутадилар ва уятли ишлар билан машғул бўладиларки, баён этишга уяламан. Сизлар эса уни биласизлар. «Чоркитоб» хатмидан кейин ошиқона ва орифона мазмундаги Ҳофиз, Бедил, Навоий асарлари, ҳатто, Юсуф ва Зулайҳодек китобларни ўқиб, мазмунини тушунмайдилар. Шунча вақтларини беҳуда ўтказишлари устига нодон муаллимларидан калтак ҳам еб турадилар. Бал-

ки сиз, «калтаклаб туришнинг нима зарари бор», дерсиз? «Ахир калтак зарбидан айиқ мулла бўлган!» деб айтурсиз?! Баъзан бу мисолингизга мен ҳам қўшиламан, ҳақиқатда, айиқ калтак зарбидан мулла бўлади. Лекин одам эса айиққа айланади! Чўп зарбидан боладаги ҳамма инсоний фазилат йўқолади. Бинобарин мактабларда калтак ва «фалақ»қа⁵¹ йўл бериш нодонлик ва андишасизлик даражасини кўрсатади.

Сўзларимга ҳайрон бўлманг. Бу янги фикр (яъни қоидаи жадид) эмас. Балки олдинги олимлар ҳам бу фикрни таъкидлаганлар. Ислом олими ва араб файласуфи Абдураҳмон ибн Халдун (832 йили таваллуд топган)⁵² ўзининг машҳур «Муқаддима» асарида шу ҳақда ёзган. Хотиржам бўлишингиз учун бу мусулмон олимнинг сўзини араб тилидан таржима қилиб келтиришни раво кўрдим. Ибн Халдун ёзди: «Таълим ва тарбия жараёнида сиз боланинг ҳаракатларини қатъий чегараламанг, уларга жаҳл ва зулм қилманг. Қайси шогирд зулм ва қаҳр билан тарбия топса, хотираси тарқоқ бўлиб, шодлиги ва сурури йўқолади, хотира паришонлиги ва ғамгин қалби туфайли билим миясига ҳам кирмайди. Ғамгин, ҳафсаласиз одам, заиф, суст бўлади. Ўз муаллимидан зарар ва жабр кўрган шогирд ёлғончи, риёкор, ҳийлагар ва фикри бузуқ бўлади. Чунки муаллимидан кўрқиб, юрагида аланга қолмайди. Натижада мактабдан қочади. Халос бўлиш учун минг баҳона топади. Баъзан мактабга келса ҳам, ўқитувчи назаридан ўзининг ёмонлигини яшириш учун иккиюзламачилик қилади. Тўғриси яитмасдан қилмишини яшириш учун ёлғон ишлатади. Бориб-бориб у ёлғони, найранглари, риёкорлиги табиатига сингиб, болани ахлоқий фазилатлардан маҳрум этади. Ўз устозидан лат еган, зулм кўрган шогирд кўрқоқ ва журъатсиз бўлади, мазлумликка ўрганиб, ўзини ҳимоя қила олмайди, одамнинг олий фазилатларидан бири бўлган ҳиммат таянчидан маҳрум бўлади!» Ана шу пурмаъно сўзлар аллома Ибн Халдун фармойишларидан бўлади. Бунга қўшимча қилишни мен хоҳламайман.

Тарбиянинг қандай бўлиши, мактабларимизнинг ҳозирги аҳволи қандайлигини маълум қилганимдан сўнг, сизлардан сўрай: «Айтингчи, шундай мактабларда болангиз нима фойда олади? Сиз қандай манфаатдан умид қиласиз?»

Шу ерда бола тарбияси ҳақидаги баҳсга нуқта қўймоқчи эдим, аммо мамлакатимиз учун муҳим бўлган масала ҳаёлимга келди ва уни ҳам айтиб ўтишни муносиб кўрдим. Сезган бўлсангиз, шу жойгача айтганларим умумий тарзда бўлиб, фарзандингиз хоҳ ўғил, хоҳ қиз бўлсин шу тариқа тарбият қилиб, мактабга қўйинглари дедик. Бироқ бизларнинг одатимиз бошқача, биз қизларни ўғил болалар қатори тарбия қилмаймиз, уларга илм олиш зарур деб қарамаймиз. Бинобарин, қизларга илм бериш зарурлиги ҳақида ёзиб, бу масалани ҳам сизларга тушунтириб бермоқчиман.

ҚИЗЛАР ҲАМ ИЛМ ОЛИШЛАРИ КЕРАКМИ?

Бу саволнинг жавоби жуда қисқа ва осондир. Бахтимизга қарши биз туркистонликлар, хусусан, биз бухороликлар бу маънони тушунишга ҳаракат қилмаймиз. Маълумки, одамзот диний ва дунёвий меҳнатлар юки остида қолиб кетган ва умр давомида, асосан, дунёвий ишларни бажариб юришга мажбур бўлади. Дунёвий иш масалан, одамнинг еб-ичиши, кийиниши, уй қуриши, уйланиши, болалик бўлиши, унинг тарбияси, уй-рўзгорини тартибга келтириши ва ҳоказолардир. Бу ишларни бажариш учун пул керак бўлади. Пул ишлаш учун одам бирор касбу кор билан машғул бўлади, шу аснода бошқалар билан муомалага киришади, муомала вақтида алоқа, кенгаш, суҳбат, баҳсга киришиб, гоҳ жанжал қилади, гоҳ сулҳ тузиб муроसाга келади. Шундай қилиб, одам боласи қизми ёки ўғилми, балоғат ёшига етиб, шу муносабатлар доирасига киргани сари, юқоридаги муомалаларни қилишга мажбур бўлади. Фақат бир одам бу ишларни бажара олмайди. Шунинг учун одамлар бу ишларни ўзаро, бирлашиб бажарадилар. Дунёнинг баъзи бир ишларини аҳли аёл бажарса, баъзиларини эркак ўз зиммасига олади. Шунинг учун у кўчага чиқади, касб ўрганади, одамлар билан муомалага киришади. Кўчада бажариладиган ишларни эркак ўзи қилади. Бир қисм ишлар ва мажбуриятлар, уй ишлари (озиқ-овқат сарфи ва иқтисоди, болаларни боқиш ва тарбиялаш) аёл бўйнига тушади. Шу муқаддимадан маълум бўладики, эркак дунёвий ишларнинг бир қисмини бажаришга қанчалик масъул бўлса, аёл ҳам бир қисм ишларни

бажариши шунчалик зарур экан. Бошқача қилиб айтганда, дунёвий ишларни бажаришда эркак ва аёл ўрталарида, умуман, фарқ бўлмайди.

Энди масаланинг диний томонларини тадқиқ қилиб, аёл ва эркак аҳволларини таҳлил қиламиз. Биз мусулмонларнинг диний вазифаларимизни Қуръони карим баён қилади. Агарда Қуръони каримга мурожаат қилсангиз кўрасизки, икки-учта хусусий ҳукмлардан ташқари барча ишда аёлу эркакка бир хил хитоб қилинган. Яъни диний ҳукмларни баён қилиб аёлу эркак фарқини ажратмайди, балки ҳаммани «аюҳаллазин» ва «аюҳан-нос» хитоби остида бирлаштиради. Масалан, «Эй, имон келтиринглар, Аллоҳдан кўрқингиз!», «Эй одамлар, ўз парвардигорингизга сизнинглар!» ва ҳоказо. Бас, маълум бўладики, диний мажбуриятлар ҳамма мусулмонларга бир хил ва тенгдир. Эркакга аёл бу ҳукмларни бир хил қабул қилиб адо этишлари лозим экан. Энди, мактабга бориб илм олиш нима учун лозим экан? Биз аввал савод ва ҳисобни, кейин диний илмларни ўрганамиз. Илоҳий амрлардан маҳрум ва беҳабар қолмаслигимиз лозим. Ундан кейин олий илмлардан бирини, яъни табобат, ҳикмат, ҳандаси (геометрия), тижорат, тарбия, зироат, ҳуқуқ ёки диний илмларни чуқур ва яхши ўрганиб табиб, тижоратчи, деҳқон, мураббий, муфти ёки руҳоний (мулла) бўламиз. Яъни шу илмлардан бирининг соясида бирор касбни ихтиёр этиб ҳаёт кечирамиз. Демак, илм диний-дунёвий ишларни бажариш учун зарур экан. Энди менинг сўзларимга диққат қилиб уни қабул қилган бўлсангиз, аёлларнинг илм олишлари зарурлиги ҳақида далиллар келтириб исботлайман. Модомики, илм олиш ҳар бир одам учун диний ва дунёвий мажбуриятларига кирар экан, аёллар ҳам илм ўрганишлари шартдир. Менинг бу далилим шундай қатъий ва мантиқан тўғрики, ақл ва инсоф арбоблари ҳеч қачон унга қарши чиқиш учун жасорат қилолмайдилар. Хотин-қизлар илм олишларининг яхши томонларини ҳам ёзиб сизга кўрсатайин. Биринчидан, эркак аҳли аёлини боқиш учун ҳар куни эртадан кечгача хизматга боради. Таниган-танимаганлар билан мулоқот қилади, кун давомида бир неча марта ғамга ботади. У уйига қайтганда уйининг саранжомлигини, болаларининг тинчлигини, озиқ-овқати тежовлигини, овқати муҳайё бўлишини орзу қилади. Хотини

очиқ кўнгил билан уни кутиб олиб, одамлар муомаласи, ишхонасининг ранжу кулфатидан орттирган қайғу аламини кўнглидан кўтаришини кутади. Зотан, юқорида айтганимдек, аёлнинг вазифаларидан бири шудир. Илмли ва тарбия кўрган аёллар бу ишларни ортиғи билан бажариб, эрларини мамнун қиладилар. Аммо тарбия кўрмаган, билимсиз аёлларга уйланган эркаклар бундай илоҳий неъматдан ажраб қоладилар. Кўпинча эр уйга қайтиб дарвозаларидан кирмасдан, ичкарида дод-вой ва жанжал овозини эшитадилар. «Ажабо, нима бўлди экан?» — дея ваҳима билан ичкарига кирсалар, хотини бола-чақа ёки қўшни аёллар билан жанжаллашаётганини кўрадилар. Баъзан уйини ифлос, болаларини касал, гўштни эса мушук олиб кетган, ошхонада бирор таом йўқ, уй-ҳовлини бесаранжом кўради. Бунинг устига яна хотинларини қидириб тополмайдилар ҳам. Биласизми хотин уйни шу аҳволда ташлаб қаерга кетган? Дуохон эшон уйига кетган! Кўпчилик эрлар ишдан чарчаб қайтсалар, тарбиясиз ва жоҳил хотинлари ёқаларидан ушлаб: «Нимага фаранг рўмол, зарли паранжи олиб келмадинг?» — деб жанжал кўтарадилар.

Иккинчидан ислом оламининг ҳозирги аҳволини бир неча бор сизларга баён қилиб айтган эдимки, бу улкан олам ҳалокатга яқин келган. Агарда ишбилармон мусулмонлар ҳиммат камарини белларига боғлаб, миллатлари аҳволини ислоҳ этмасалар, аҳли исломнинг шу қолган шарафу эътибори исломни ва мусулмончиликни нобуд қилади. Ислоом олами аҳволини ислоҳ этишда битта йўл бор. Бу ҳам ислом миллатининг умумий ахлоқини ислоҳ этиш. Барчага маълумки, мамлакатимиз ҳоли хароб, истиқболимиз ҳам хатарда. Тутган йўлимиз нобудликка олиб боришини ҳар бир киши тушунса керак. Бугун ё эрта биз ўтиб кетамиз. Лекин орамизда ҳолимизни ислоҳ қилиш учун ҳиммат камарини боғлаган одам йўқдир. Бу майлику-я, «ҳозир аҳволимизни ислоҳ этса бўлади» деган одам топилмаслиги аниқ! Нимага? Чунки, биз аҳли мусулмон қалб қуввати, истиқбол умиди, маданият жасорати, фидоқорлик ҳисси ва диний ғайратдан, миллат иззати ва ғуруридан батамом маҳрум бўлганмиз. На саботимиз ва азми-миз, на имонимиз ва умидимиз бор. Хуллас, миллий азму жасоратимиз, диний ахлоқимиз бутунлай хароб бўлган.

Ажиб, жуда ажиб! Бу дарднинг чораси нимада? Бу

дарднинг иложи бўлганда ҳам давоси унча осон эмас, анча фурсат, вақт талаб қилади. Бунинг чораси биз фарзандларимизни яхши хулқ эгалари этиб тарбиялашимиз лозим, яъни шундай қилишимиз лозимки, фарзандларимиз имонли, фидокор, ғайратли бўлиб улғайиб, ўз болаларини ислом тараққиётига мувофиқ тарбиялаб, дин ва диндошларини ҳалокат ва харобалик жарлигидан қутқарсинлар.

Бу матлабга эришиш учун хотинларимиз ва қизларимиз — миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етазишлари зарур. Акс ҳолда хотинларимиз эркаклардан ҳам кўрқоқроқ, заифроқ ва ғайратсиз бўлганларидан болаларимиз ҳам уларга ўхшаб кетадилар. Мана шу ояти карима ҳам шу маънога ишора қилади: «Покиза ердан тоза ва фойдали ўсимлик осон ўсади ва покиза бўлмаган ердан хор-хасдан бошқа нарса чиқмайди»⁵³.

Учинчидан, мен юқорида болаларни тарбиялаш ва ўстириш ҳақида бир қанча қоидаларни ёздим. Ва агарда она соғлиқни сақлаш ва болалар тарбиясидан хабардор бўлмаса, бу қоидаларни бажара олмайди. Бу жоҳиллик ва нодонликнинг натижасида мамлакатимиз болаларининг ярмидан кўпроғи нобуд бўладилар, қолганлари эса ахлоқи ёмон ва ишەқмас бўладилар. Баъзи эҳтиёткор замондошларимиз айтадиларки: «Аёлларга хату савод бериш дурустмас, зеро аёллар саводли бўлиб номаҳрам ва бегоналарга хату хабар ёзиб, муносабат ўрнатадилар...» Агарда сиз «Аллазина»⁵⁴ ояти карима башоратидан беҳабар бўлсангиз, агар сиз бизнинг ҳайвонлардан ажратиб турадиган фикрлаш ва ақлу идрок фазилатимиздан бебаҳра бўлсангиз ва Аллоҳнинг энг буюк неъматларидан бўлган ақлга ношукурлик қилсангиз, уни ишлатмасангиз, албатта, бу далил ва муддаони қабул қиласиз.

Аммо бу масалани бошқа муаммолар қатори соғлом ақл назаридан ўтказсангиз, осонлик билан бу эҳтиёткор жамоанинг далиллари қанча заифлигини тушунасиз. Менинг далилларимга эса улар, умуман, тоб беролмайдилар. Шунга қарамасдан мен бу ерда ҳар бир масалани баҳоли қудрат, қўлимдан келганича тадқиқ қилиб ва шу мавзунини арзимаган ва заиф бўлса ҳам жавобсиз қолдирмайман. Бу масаланинг жавоби икки хил бўлади: бири таслимий, иккинчиси маънавий. Биринчи жавоб шундай:

ҳа, биз сизнинг далилларингизга таслим бўлиб айтаманки, хату савод чиқарган баъзи хотинлар, қизлар ўз билимларини суистеъмол қилиб, бегоналар билан яширин мактублар орқали муносабат ўрнатадилар. Лекин бу далил даъволарингиз исботига кифоя бўлмайди. Иккинчи жавоб: юқорида мен аёлларни ҳам илм олишлари зарарлигини қатъий далиллар билан исботлаб бердим. Дунёда шундай буюк ва савобли ишлар борки, ичи қора одамлар доим уларни суистеъмол қиладилар, Лекин уларнинг ишлари ўша амалларнинг савобига, умуман, халал етказмайди. Масалан, фикҳ илми олий ва буюк бир илмдир, уни ўрганиш ҳам зарур, ҳам савобдир. Лекин баъзи жоҳил муфтийлар ва золим қозилар бу илмни пора олиш ва хонадонларни бузиш йўлида қурбон қиладилар. Аммо уларнинг бу ишлари фикҳ илми шарофатига ва ўрганилиши лозимлигига, умуман, зарар етказа олмайди. Келинг, мавзудан узоқлашмайлик. Сиз хату саводни эркакларга зарур эканини қабул қиласиз. Аммо эркаклар ҳам ўз хату савод ва билимларини зулм ва фикс йўлида ишлатишлари мумкин. Лекин ҳалигача мен эркакларни хату савод ва билим олишдан ман этиш лозимлигини эшитмадим. Шундай қилиб аёлларнинг ҳам хату савод чиқаришларини шунга қиёсласа бўлади.

Одамнинг феъл ва ҳаракатлари икки қисмга бўлинади. Биринчи қисм, шундай феъл ва ҳаракатларким, бир шахс ёки бир неча одамга (яъни миллатнинг бир жамоасига) фойда ва манфаат келтиради. Шу феълу ҳаракат «савоб иш» дейилади. Самовий дин шундай ишларни ўз тобеларига кўрсатиб амр қилади. Худованди карим шундай ишларни ихтиёр этганларга бу дунёда ва охиратда улуг ажр ваъдасини бериб каромат қилгандир. Иккинчи қисм, бир шахс ёки бир неча одамга зарар ва зиён келтирадиган иш ва ҳаракатлар, уларни «гуноҳ» дейдилар. Худованди таоло бундай ишларни қилганларга бу дунёда ва охиратда азобу уқубат ваъда бергандир. Демак, гуноҳ қилмаслик учун иккита асосий шарт лозим экан, биринчидан, Худодан кўрқиш ва фойдани зарардан фарқ этиш.

Энди кўрамыз бу иккала асосий шарт олимларда борми ёки жоҳиллардами? Биринчи шарт, яъни Худодан кўрқиш жоҳилларда мавжуд эмас, олим эса Аллоҳнинг ягоналиги, адолатлилиги, дўстлиги ва жамолини илму

ақли билан билиб тасдиқлайди. Худонинг ҳукмларига ишониб ундан қўрқади. Аммо, буларнинг ҳаммасини билмаганлар кимдан қўрқадилар? Нимага қўрқишлари лозим? Қуръони карим ҳам тасдиқлайди: «Олим бўлган бандалар Худодан қўрқадилар».

Иккинчи шарт, фойдани зарардан фарқ этиш ҳам шубҳасиз олимларда мавжуд. Зеро, тамоман жоҳил бўлган одам ўнг қўлини чап қўлидан фарқ қилолмаса, фойдаси ва зарарини қаердан билсин? Модомики, гуноҳ қилмаслик учун икки шарт лозим экан ва бу иккала шарт олимларда мавжуд экан, бас аёлларни «агарда хату савод чиқариб илм олсалар гуноҳ қиладилар» дейиш, хато ва қабул қилиб бўлмайдиган хулосадир.

Шу жойгача ота-она тарбиялари ҳақида бақадри ҳол қўлимдан келганича ёздим. Энди фарзанднинг ота-онасига нисбатан бирор вазифа ёки бурчи бормикан ёки йўқ?

ОТА-ОНАНИНГ ҲАҚ-ҲУҚУҚЛАРИ

Аҳд-паймон қоидасига биноан ҳар бир ҳақ-ҳуқуқнинг вазифаси ва ҳар бир вазифанинг бурчи мавжуд. Оламнинг интизоми ва тартиби шуни тақозо этади, шу бўлиниш бўлмаганда оламда биронта низом ҳам қолмайди. Шунга қиёсан, ота-она фарзандларига нисбатан шунча вазифаларни бажариб кулфат тортар эканлар, эвазига фарзандларининг бўйнига ҳақлари ҳам тушади. Масаланинг асли моҳияти шундаки, ота-онанинг фарзандлари устига тушадиган ҳуқуқлари нималардан иборат? Ҳадди ва меъёри борми унинг?

Қадим замонларда, яъни исломдан олдин одамлар орасида ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари аниқ эмас эди. Бинобарин, аксар одамлар адолат ҳаддидан ошиб, ваҳшат ва жаҳолат доирасига кирардилар. Масалан, ота ўз болаларини ўзининг молу мулкига тенг биларди ва хоҳлаган пайтида ўз фарзандини ўлдириши мумкин эди. Ислом тарихидан хабардор бўлганлар билардиларки, ислом дини пайдо бўлишидан олдин араблар ўғил бола туғилишига хурсанд бўлиб, қиз оламга келса, тирик ерга кўмардилар. Пайғамбаримизнинг боболари Абдулмутталиб Замзам қудуғининг қазилиши муносабати билан хурсандчилигига фарзандларидан энг суюклиси Абдуллоҳ (Пайғамбар отаси)ни қурбон қилмоқчи бўлган. Ана шундай одатлар ибтидо-

ий одамлар ўртасида мавжуд бўлиб, ўша замонда яхши одатлар тусига кирган эди. Ислом дини шундай бераҳмлик ва хароблик келтирадиган нарсаларни башарият оламига раво кўрмай, фарзанд ўлдиришни ман этди. Қуръонда: «Ўз болаларингизни фақирлик хавфидан ўлдирмангиз», — деб айтилган⁵⁵. Анъом сурасида эса: «Уларким фарзандларини ўлдирибдилар, албатта зарар кўрадилар», — деб ҳукм қилинган⁵⁶.

Энди фарзанднинг вазифаси Қуръонда ушбу тарзда тайин этилган: «Худога ибодат қилинг, ўзгани унга шерик қилманг ва ота-она ҳақларига меҳрибонлик ва яхшилик қилинг»⁵⁷.

Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) ривоят қиладилар: Набий (с. а. в.) айтганлар: «Сизларни энг оғир гуноҳдан хабардор қилишимни хоҳлайсизларми?» (Саҳобалар) «Ҳа, эй худо пайғамбари», — дея жавоб бердилар. Пайғамбар буюрдилар: «Энг оғир гуноҳ бу Аллоҳга шак келтириш ва ота-онага озор бериш» (Бухорий ва Муслимдан). Шу оят ва ҳадисдан маълум бўладики, ота-она ҳаққига яхшилик қилиш ва уларга озор бермаслик ҳар бир мусулмон учун вожиб экан. Лекин сўзни шу ерда тўхтатиб, баҳсга нуқта қўйишга ҳали эрта. Зеро одам табиатан золимдир, инсофсизлик сари майли бордир. Пайғамбар айтадилар: «Зулм одамларнинг табиий одатларидандир. Одамзот бир фурсат топса ёки бировни қўл остида кўрса, «инсон ҳақиқатда исён қилгувчидир» (деган ояти карима) мазмунига кўра, тортиниш йўлидан чиқади, адолат ва мурувват майдонини пайҳон қилади». Биз одамнинг золимона табиатига қараб, шу биргина оят ва ҳадисга аҳамият бермай, фарзандни қўл-оёғини боғлаб, бутунлай ота-онага топширсак, шубҳасиз, олам низомининг асоси бўлган адолат ва инсоф биносини бузган бўламиз. Ҳа, ҳозирги даврда фарзандлари ҳаққига зулм қилмаган ота-она йўқдир. Ҳатто, аксар фарзандлар ҳам айнан ота-она ризолигини ўйлаб, кўр-кўрона ўзларини қурбон қиладилар.

Энди мамлакатимизда ҳар куни содир бўладиган икки-уч воқеани арз қиламан. Фалон одам фойдаси кам бўлган бир касбга машғул. Дастмояси кам, оиласининг сарфу харажати эса унинг зиммасидадир. Онаси бу бечорани мажбур қилиб, фалончининг қизига фалон маҳр бериб никоҳига олишини хоҳлаб, шунга муносиб дабдабали никоҳ

тўй қилишни, қиз уйига шунча пахта ва гуруч, мунча қўй ва аллақанча либослик матолар юборишни талаб қилади. Ваҳоланки, бу бечора аввало, уйланиш қудратига эга эмас. Иккинчидан, онаси таклиф этаётган тўй икки минг сўмдан арзонига тушмайди. Шу икки минг сўм ҳам йигитда йўқдир. У чорасиз қолиб, бу муаммони ҳал этиш учун онасига қайта-қайта уни уйлантириш орзусидан воз кечишини сўрайди. Онаси қабул қилмайди. «Уйланишингни ва тўйингни кўрмай ўлиш мен учун бахтсизликдир. Оқ қиламан, оқ сутимга розимасман», – деб ўз фарзандини қийнайди.

Фалон кишининг иккита хотини бор эди. Иккинчи хотинининг иғволари билан олдинги хотинидан ажрашди, болаларини меросдан маҳрум этди. Шунча инсофсизлик билан болаларини ўз уйида ушлаб, улардан овқатлари эвазига ўзи ва хотинига хизмат қилишларини талаб қилади. Бунга бўйсунмасалар, уларни «оқ» қилади.

Писмадон кишининг онаси, хотини икки-уч фарзанди бор. Хотини пок ва ёмонликлардан йироқ бўлиб, эрининг муҳаббати ва розилигига муваффақ бўлган. Лекин қайнона жаноблари косаларига шолғомни келинлари кам солганини пеш қилиб, келин билан уришиб душманлик қиладилар. Фарзанд ҳолини шундай танг қиладики, ўғли хотинини ҳайдаб, болаларини етим қилиб, яна кўп пул сарфлаб, фалончининг ҳунарманд, қўли гул қизини никоҳига олиши лозим бўлади. Ўша қиз чиройли бўлмаса ҳам бир камбағалнинг фарзанди, қайнона хизматини яхши бажо келтиради. Агарда ўғил онасининг таклифини қабул қилмаса, она «берган сутимга рози эмасман» деб аразлайди. Хулоса қилиб айтганда, ота-она фарзандларини диний ва дунёвий ишларда ҳам, умумий ва хусусий ишларда ҳам уларга тобе бўлишларини ҳамиша орзу қиладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдир!

Ота-онага эҳсон этишга амр қиладиган оят ва ҳадисларни қандай тафсир қилиш керак? Шу савол анча муддат менинг хаёлимдан ўтар эди. Мен мударрис устозлардан саволларимга жавоб беришларини истадим, лекин улар ҳам қийналиб қониқарли жавоб беролмадилар. Ҳатто, «бу ишларнинг кетидан овора бўлма, нимаики китобларда ёзилган бўлса ўшани қабул этгин. Зеро, сен бораётган йўл кулфат келтиради» деб, мени ҳақиқат излашдан ман этар-

дилар. Мен ҳам отасининг пўстинидан қўрққан ёш болага ўхшаб кулфат номини эшитганим заҳоти жим бўлиб қолардим. Лекин асли фикрим хотирамда қоларди. Чунки тафаккурни ислом кучи ва қўрқитиш билан хотирадан чиқариб бўлмайди. Қуръон ва ҳадис мутолаасига мушарраф бўлдим, наф келтирувчи илмлардан баҳраманд бўлдим. Ҳақиқат жаҳолат қўли билан ёпилган зулмат пардасидан очилди, шу жумладан, ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳам яхшигина равшан ва аниқ бўлди. Энди шуни баён қиламан. «Одамзотга амр қилдикки, отанга яхшилик қил. Агарда улар сенга буюрсалар ва ул иш сенинг ширк ва куфринга сабаб бўлса, итоат қилмагин. Сизлар мен томон қайтасизлар, ўшанда дунёда нима иш билан машғул бўлганларингни айтаман»⁵⁸. «Агарда ота-онанг сени мушрик бўлишинг учун ҳаракат қилсалар, уларга итоат этмагин. Шунга қарамасдан бу дунёда улар билан яхши яшагин»⁵⁹. Мана шу иккита ояти карима баён қиладики, ота-она фарзандларини ширк ва куфрга далолат этсалар, фарзандлар уларга итоат қилмасликлари лозим. Агар фарзанд ота-онасини хато йўлида кўрса, уларни тўғри йўлга чақириш мумкинми? Бу саволга қуйидаги ояти карима жавоб беради. Қуръонда рост сўзлагувчи ва пайғамбар бўлган Иброҳим ҳикояти зикр этилган⁶⁰. У отасига деди: «Эй ота, кўрмайдиган, эшитмайдиган, сенга наф бермайдиган бу бутларга нима учун сиғинасан? Эй ота, менда шундай илм ҳосил бўлганки, у сенда йўқ. Бас, менга эргашгин, мен сенга тўғри йўлни кўрсатайин. Эй ота, шайтонга ибодат қилмагин, у ҳазрати Раҳмонга исён қилибдир. Эй ота, Аллоҳ томонидан сенга азоб тегишидан қўрқаман, унда шайтонга дўст ва ҳамроҳ бўласан». Иброҳимнинг отаси дедики: «Эй Иброҳим, агарда бу фикрингдан қайтмасанг, сени дуоибад қиламан, йўқол кўзимдан, қаҳримга гирифтор бўлма». Иброҳим деди: «У (Аллоҳ)нинг менинг ҳаққимга лутфу марҳамати бордир». Шубҳасиз, Қуръони карим Худонинг тўғри йўлидир. Унинг оятлари қайси мавзуда бўлмасин, ҳаммаси бандаларга йўл кўрсатиш учун нозил бўлгандир. Жумладан, ҳазрати Иброҳим қиссалари бўлган оятлар ҳам бизларга бир нечта маъноларни тушунтиради. Биринчидан, агарда ота хато йўлга кирган бўлса, фарзанд отасига эътироз қилиб, уни хато йўлидан қайтариши тўғридир. Лекин фарзанд ота хато-

сини илиқ сўзлар билан ва равшан далиллар билан тушунтирмоғи лозим. Масалан, Иброҳим деганки, «Эй ота, шайтонга сифинмагин».

Иккинчидан, агарда ўғил отаси билмаган нарсани билиб олса ва шу маънони отасига тушунтирмоғи лозим бўлса, ўзига эргаштириш учун уни даъват қилсин.

Учинчидан, агарда ота фарзандининг бу ҳаракатларидан хафа бўлиб ман этса, ўғли отасининг тўсқинлик қилишларига эътибор қилмасин. Лекин отасига дағал муносабатда бўлмасин, балки мулойим ва ширин сўзлар билан норозилигини билдирсин. Агар фарзанд зиммасига тушган ҳақ ва шаръий бўлган дин ривожига ҳаракат қилиш, мулку миллат учун хизмат этиш, илм олиш каби ишлардан бирига бел боғламоқчи бўлса ва унинг ишидан ота-онасига бирор зарар етадиган бўлса, шу ишларга ота-онам қарши деб воз кечиши тўғрими? Бу саволга ҳам жавобини қуйидаги ояти каримадан оламиз. «Эй мўминлар, ҳар бир ишнинг ижросида адолат қилинг, холисанлиллоҳ шаҳодат беринглар. Ҳатто, бу амалингиз ўзингизга, ота-онангиз ёки уруғ-қариндошларингизга зарар келтирса ҳам»⁶¹. Бу оят шуни далолат қиладики, мўмин одамлар адолат ижроси ва ҳақ изҳори учун доим ҳаракат қилишлари лозим. Бу йўлда ўзларига ёки ота-оналарига зарар тегишидан андиша қилмасликлари лозим.

Ажабо, агарда ота-она бизларни адолат ўрнатишда ҳар бир мусулмон учун бажарилиши шаръий бўлган ҳақ сўзни айтишни ман этсалар, уни қабул қилайликми? Бу саволга қуйидаги ҳадисдан жавоб оламиз. Али (к. в.)⁶² ривоят қиладики, «Набий (с. а. в.) деганлар: «Яқинларинг ношаръий ишга буюрса қилишинг нотўғридир, шаръий ишларга буюрса қилишинг тўғридир».

Жуда яхши, бу масала тамом бўлди, лекин яна бир муаммо қолди. Масалан, бир одамга отаси ширкка сабаб бўладиган бир ишни буюради, фалон одам эса дин ривожига ва ҳақ йўлини ихтиёр этган, отаси уни бу ишдан ман этади. Писмадон одамга эса онаси хотинини талоқ беришга мажбур қилади. Хулоса: баъзи ота-оналар фарзандларига шаръан тўғри бўлмаган зарарли ишларни таклиф қилдилар. Фарзандлар эса, шу ояти карима фойдасига амал қилиб, бу таклифларни ширин ва оқилона сўзлар билан рад этиб, ўз ишлари билан машғул бўлсинлар. Агар бола-

лардан бир хато содир бўлса, ота-она бу хатодан хафа бўлиб, кечирим ва узрларини қабул қилмайдилар. Ушбу ҳолатда фарзанд гуноҳкор бўладими? Бу саволга қуйидаги оятлар жавоб беради: «Парвардигорингиз, ёлғиз Унинг ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг сўзларини қайтарма! Уларга доимо яхши сўз айт! Улар учун меҳрибонлик билан хорлик қанотини паст тут — хоксор бўл ва «Парвардигорим, мени (улар) гўдаклик чоғимдан тарбиялаб ўстирганларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қилгин» деб ҳақларига дуо қил»⁶³. Аллоҳ таоло бу ояти каримада, аввало, ота-она ҳақларини бизга тушунтирган.

ЕТИМЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Сағир (ота-онасиз) болаларни етим дейдилар. Ҳамма биладики, бир боланинг отаси бўлмаса, шариат ҳукми билан қозилар бу гўдакни биронта қариндошларига беришади. Агарда ул шахс ишончли одам бўлса, боланинг пулини ҳам унга берадилар, акс ҳолда ўша одам ўз ҳисобидан етимни таъмин қилади. Етимларнинг бу масалалари баҳсимиз доирасидан чиқади. Бу рисолада мен фақат етимлар тарбиясининг ахлоқий жиҳатларини баён этаман. Маълумки, етим тарбиясини бўйнига олмоқ, унинг жисмоний ва руҳий камолотига ҳаракат этмоқ, етимга, умуман ва ҳеч қандай зарар етказмасдан, озор бермасдан ўз болалари қаторида қабул қилиб, отасизлигини эслатмаслик инсонийлик нуқтаи назаридан ҳар бир кимсага шартдир. Инсон раҳмдил ва мурувватли бўлиши лозим. Раҳмдил ва мурувватли одам етимлар ҳаққига яхшилик қилади. Лекин ҳақиқатни яшириш инсонгарчилик шаънидан эмас, шу боис баланд овоз билан айтаманки, мамлакатимизда етимларнинг ҳақ-ҳуқуқлари бажарилмайди. Кўпларимиз бирор етим тарбиясини ўз зиммамизга олсак, унинг пулини зўравонлик билан бирор ҳожатимизга сарф қиламиз. Шу ният билан етимнинг пулини олиш Худога асло хуш келмайди. «Етим молига яқинлашманг. Агарда етим учун энг яхши восита бўлмаса»⁶⁴, — дейилади Қуръонда. Яъни етим молига қўл чўзаётган бўлсангиз, ниятингиз тижорат қилиб етим бойлигини кўпайтириш бўлса майли, фақат етим боло-

гатга етгунча. Етим пулларини қўлга олиб, бир хазина топган одамга ўхшаб, ундан фойдаланамиз ва довдираб сарф қиламиз, асл эгасини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Улар балоғатга етгач, минг ҳисоб-китоб билан ҳақларини зўрга оладилар. Худо ҳомийлар ва васийларга бундай ишларни қилмасликни буюрган.

«Етим молини болалигида ўзларига сарф қилинглар, улғайгандан сўнг ўзларига (меросларини) топширинг. Улар молини сарф қилган бўлсангиз, етимлар моли сизга ҳаром бўлади, ундан харж қилманг, уларнинг молини ўзлаштирманг. Бундай ишларингизни ҳар бири катта гуноҳдир»⁶⁵.

Аллоҳнинг шундай танбеҳини инобатга олмай, ўз қилмишларини давом эттираётган васийларга Худо буюради: «Ким етимлар молини еркан, улар олов ейишларига шубҳа йўқдир ва яқинда жаҳаннам (дўзах)га тушадилар»⁶⁶. Баъзи одамлар борки (кам бўлса ҳам), ҳақиқатан, Худодан қўрқиб, буюрган амрларига итоат қилиб, на етимлар молига ва на ўзларига яқин келадилар. Улар етимнинг моли уларга фалокат ва бахтсизлик келтиради, деб ўйлайдилар. Етимлар тарбияси ва молларининг ҳимоясини ўз зиммаларига олмайдилар. Мен уларнинг бу ҳаракатларини етимлар ҳолига зарар, деб биламан. Чунки шундай инсоф эгалари етимларнинг моллари ва ўзларини ҳимояларига олмасалар, улар беинсофлар қўлида қолиб кетадилар, бинобарин, мен уларга: «Агарда ҳақиқатан ҳам етимларга нисбатан ниятларингиз пок бўлса, адолат фикрида бўлсангиз ҳеч хавфсираманг. Етимлар молларининг ҳимояси ва тарбияларини ўз зиммангизга олинг. Уларнинг моллари ва пойқадамлари жуда шарофатли ва муборакдир», — дейман. Шайх ул-муфассир Муҳаммад ибн Жариф Табарий ибн Аббосдан ривоят қилади: «Ва ло тақрабу мол ал-ятима⁶⁷...» ва «иналлазина якуна амвола ал-ятима»⁶⁸ оятлари нозил бўлганда етимларга жавобгар ва васий бўлганлар қўрқиб қолдилар. Етимлар овқатини ўзларининг овқатларидан ажратдилар. Ҳатто, уларнинг таомларини алоҳида қозонда пишириб, алоҳида лаганга солиб едирдилар, қолган овқатларини эртасига қолдирдилар. Эртаси агар етимлар истеъмол қилмасалар, олиб кетгунча сақлаб, кейин тўкиб ташладилар. Бу масала араблар учун мушкул бўлди. Воқеани пайғамбарга арз қилдилар. Қуйидаги оят нозил бўлди: «Эй Муҳаммад! Сендан етимлар

масаласини сўрайдилар. Айтгин уларга, етимларнинг манфаати йўлида ҳаракат этиш уларга ҳам, сизларга ҳам яхшидир. Агарда уларни ўз уйларингизга олиб келсангиз, улар биродарингиз бўладилар. Улардан қочманг, ҳақларига яхшилиқ қилинг. Худо бузғунчи ва солиҳни биледи. Агарда етимларга нисбатан ниятингиз ёмон бўлса, сизларга азоб, аксинча бўлса, савоб беради. Агарда Худо хоҳласа эди, сизларни қийин аҳволга соларди, яъни етимлар билан сизларнинг муомалангизни осон қилмас эди. Аллоҳ азиз ва ҳақимдир»⁶⁹.

Етимни уйга олиб келсангиз фарзандингиз билан бир хил кўринг, фарзандингизга тенг муомалада бўлингиз, бу ҳам инсофдан ва ҳам шариатда лозимдир.

Имом Бухорий Саҳл ибн Саъд ва Имом Муслим Абу Хурайрадан ривоят қиладилар: «Пайғамбаримиз (с. а. в.) икки бармоқларини бирлаштириб айтадилар: «Кимки етимлар саодатини ўз зиммасига олса, иккаламиз ана шу икки бармоқдек у билан бир-биримизга яқин бўламиз». Набий (с. а. в.) айтган эканлар: «Қайси хонада бирор-бир етим ҳурматли ва азиз бўлса, ўша оилани Худо севади, аммо етимга хизматкордек муомала қилиб, уни уриб, сўкиб хорзор қилганлар илоҳий амру фармонга қарши иш тутадилар».

«Бас, энди инсон қачон Парвардигори уни имтиҳон қилиб, азиз қилиб қўйса ва унга неъмат ато этса, дарҳол: «Парвардигорим мени азиз қилди», — дер. Энди қачон (Парвардигори) уни имтиҳон қилиб, ризқини танг қилиб қўйса, дарҳол: «Парвардигорим мени хор қилди», — дер. Йўқ (камбағаллигингиз шунданки), сизлар етимни иззат-икром қилмассизлар! Мискин бечорага таом беришга ҳам бир-бирларингизни тарғиб қилмассизлар», — дейилган Вал-Фажр сурасида⁷⁰. «Сен динни, яъни илоҳий ҳукмларни ёлғонга чиқарганларни кўрганмисан? Ул шахс етимни ғазаб билан олдидан ҳайдаган ва бошқаларни мискинларга таом беришга даъват этмаётган кишидир», — дейилади Моъун сурасида⁷¹.

ХИЗМАТКОРЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Бир оиладаги охирги муносабатлардан бири уй эгаларининг хизматкорлар билан бўлган муносабатлари бўлади. Худо расулидан хизматкорларга нисбатан бўлган амрларини ёзиб, мен бу рисоламга нуқта қўяман. Имом Бухо-

рий ва Имом Муслим Абу Зар Фаффарийдан⁷² ишончли ривоят қиладилар: «Абу Зар айтади: «Бир куни ғуломининг онасини сўқдим. Пайғамбар эшитиб, менга шундай хитоб қилдилар: «Эй, Абу Зар! Сен ғуломининг онасини сўқдингми? Сенда жоҳилиятдан қолган асар бор экан. Қулларингиз ва хизматкорларингиз биродарларингиз бўладилар (чунки улар ҳам одам) ва Худо уларни сизга тобе этган. Кимки ўз диндошига хизмат этса, хўжайини ўзи еганидан унга едириши, ўзи кийинадиган кийимдан унга бериши лозимдир. Хизматкорларга оғир хизмат буюрсангиз, ўзларингиз ҳам уларга мадад беринг».

Абу Хурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қачон хизматкор олсангиз, у билан бирга овқатланинг, бўлмаса ўзингиз ейдиган таомдан унга беринг».

Т а м о м.

«ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ»

Мақола 1919 йилда «Чигатой гурунги» дастури йўналишида ёзилган бўлиб, дастлаб «Иштирокиюн» газетасида (1919 й., 24, 25, 26 октябрь) эълон қилинган. Қайта нашрлар («Туркистон». 1993, 1 июль: «Мулоқот», 1996, 4-сон) айрим қисқартиришлар билан амалга оширилган. Ушбу китобда мақоланинг илк наشري асос қилиб олинди.

¹ **Наврас** — ўспирин.

² **Ияручилик** — тақлидчилик.

³ **Сингирлар** — пайлар; асаб толалари.

⁴ **Жоҳилият шоирлари** — исломгача ўтган араб шоирлари.

⁵ **Ифрот** — чегарадан чиқиш, ҳаддан ошиш.

⁶ Мақоланинг I қисми шу ерда тугайди (қайта нашрларда қисқартириш туфайли қисмлар ўртасидаги айирма бузилган).

⁷ **Рамида** — ҳурккан, чўчиган.

⁸ Немис генерали, усмонли турклар орасида узоқ ишлаган Фундиргоревич назарда тутилган. Унинг шарқшунос сифатида ҳам ишлари бор.

⁹ Таассуфки, Фитратнинг ушбу мавзудаги бошқа мақолалари нашр қилинмаган.

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»

Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» қўлланмаси 1926 йил ислоҳ қилинган араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида чоп этилган. Муаллиф тил ва услубини тўла сақлаш ниятида қўлланма аслича қолдирилди. Айрим ўринлардагина (сўзнинг маъносига кескин таъсир этиши мумкин бўлган ҳолларда) жузъий ўзгартиришлар киритилди.

¹ **Тобоқчилик** — кулолчилик.

² «**Ироқ**» **куйи** — шашмақом тизимидаги олти мақомнинг номидир. У куйидаги шўъбачаларни ўз ичига олади: Мухаййири сафти; Талқин; Қашқарча; Соқинома; Уфор; Ироқ қатта уфори.

³ **Муға ҳаракатлари** — имо, қош ва кўз ҳаракатлари, мимика: Муқом қилмоқ шу сўздан олинган.

⁴ Сенинг ақиданг: бўшлиғу ёрга яқинлашмоқ.

⁵ Матндаги тартиб, сонларни ифода этувчи араб ҳарфлари билан берилган. «Ж» ҳарфи 3 рақамини билдиради.

⁶ «аммор уйёни ахбор ав ноқилони осор андоқ ривоят қилурларким» — анъанавий Шарқ насрида (асосан, форсларда) ҳикоя қилишнинг бошланмаси. «Хабар берувчиларнинг ундаши билан асар ривоят қилувчилари (айтувчилари) шундай айтадиларки...» — деб таржима қилиш мумкин.

⁷ **Хусрав** — форсигўй турк шоири Амир Хисрав Деҳлавий.

⁸ **Таржиъ** — қайтариш, такрорлаш, қайтариқ.

⁹ Фитрат «Навоий» эмас, балки «Навоий» тарзида беради.

¹⁰ **«Мажолис»** — Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари назарда тутилган.

¹¹ **Сочим-тизим** — назм ва наср.

¹² «Хижрий тўртинчи аср» — милодий X–XI асрлар.

¹³ «Хижрий тўққизинчи аср» — милодий XIV асрди.

¹⁴ Бу мисра Навоий асарларининг кейинги нашрларида «Қазо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургисин» деб берилган. (Қиёслаш учун *қаранг*: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. Тошкент, 1959, 610-бет; Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 4-жилд. Тошкент, 1989, 437-бет). Бироқ Фитратда ушбу байтдан кейинги

*«Китоба сунъи қилки сувраи шамс тафсирин,
Фалак тоқи ҳавошисида зарҳалдин рақам чекти»*

байти тушиб қолган.

¹⁵ Келтирилган бу наср парчаси Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асаридан олинган. *Қаранг*: Навоий. Асарлар. XV жилдлик. 13-жилд, 23-бет.

¹⁶ Бобурнинг бу газали кейинги нашрлар (қиёслаш учун *қаранг*: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 120-бет)да айрим ўзгаришларга учраган.

¹⁷ Фитрат келтирган

Ким: «Сенга Лаълидин айру тушкани жон қолдуму?»

мисраси кейинги нашрда (Амирий. Девон, Тошкент, «Фан», 1972.) шундай берилган:

«Ким менго лаълидин айру тушгали жон қолдуму?»

¹⁸ Шеър «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил, 5–6-сонларида босилган.

¹⁹ Бу насрий парча Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола» ҳикоясидан олингандир.

²⁰ **Ўрнаклар** — намуналар.

²¹ Бу парча ҳам Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола» ҳикоясидан олинган.

²² Бизнингча, Фитратнинг бу фикрида бир оз янглиш бор. Чунки, ҳар қандай икки мисрани ҳам байт деб бўлмайди, асар-

да уларнинг ўзаро фикрий боғлиқлиги, қофияси (шаклан) ва ритмикаси бўлади. Ботунинг бу шеъри «учлик» тарзида ёзилган, шунинг учун ҳам Фитрат домланинг «Олти мисрада уч байт бор» дейиши умуман тўғри бўлса ҳам бу шеърга нисбатан тўғри айтилмаган.

²³ **Босим** — урғу.

²⁴ «**Мадд**» — чўзиқлик.

²⁵ **Эл сўзи** — мақол ёки ҳикматли сўзлар шундай ном билан аталади. Ўз навбатида халқ оғзаки адабиётига ҳам эл адабиёти, омма адабиёти номлари берилган.

²⁶ Муаллифи номаълум асарларга Фитрат шундай белги қўйган.

²⁷ (Ф.) белгиси остида Фитратнинг ўз шеърлари берилган. Айрим парчаларда ҳеч қандай белги учрамайди. Бизнингча имзосиз келтирилган бу сатрлар айрим назарий тушунчаларнинг ифодаси учун шу ўринда мисол тариқасида ўйлаб топилган.

²⁸ (Ф.) белгисини биз қўйдик. Парча Фитратнинг «Миррих юлдузига» шеърдан олинган.

²⁹ «Адабиёт қоидлари» китобининг ниҳоясида янглиш ёзилган сўзларнинг жадвали берилган бўлиб, унга кўра, бу сўз «мафобийлун» деб тўғрилланган. Биз бу ўринда муқояса учун (бундан кейин ҳам) ҳар икки сўзни келтиришни лозим кўрдик.

³⁰ Бу парча Бобурнинг «Гаҳи соғин не бўлди зорларни...» деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. Ғазалнинг тўла матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 51-бет.

³¹ Бобур «Яна икки баҳрким, арид ва амиқдур, тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул айри машҳурдир. Бу баҳрлар билан жамъ бўлур, йигирма бир бўлгай» деб, яна ҳам чуқурроқ тушунтиради. Қаранг: Бобур, Мухтасар. Тошкент, 1971, 24-бет.

³² Ҳусайн Бойқаро. Девон, рисола. Тошкент, 1968, 17-бет.

³³ Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 58-бет.

³⁴ Ғазалнинг тўла матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар, 18-бет.

³⁵ Бу парча Бобурнинг «Олғали кўнглумни ул юз била ул гису» деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. 2-мисрадаги «юз тутсам» сўзи кейинги нашрларда «юзлансам» деб берилган. Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. 122-бет.

³⁶ Рубойининг кейинги нашрларида 3-мисрадаги «ҳеч» сўзи «оҳ» деб ўзгартирилган. Бобур. Танланган асарлар, 130-бет; Бобур. Рубойлар. Тошкент, 1961, 6-бет.

³⁷ Бу парчанинг тўла матни ушбу манбада келтирилган: Бобур. Танланган асарлар. 66-бет.

³⁸ Қаранг: Амирий. Девон. Тошкент, 1972, 303-бет.

³⁹ Бобурнинг ушбу ғазали Фитратда тўла ҳолда келтирилма-

ган. «Орзу...» деб бошланувчи 4-байти тушиб қолган. *Қаранг:* Бобур. Танланган асарлар. 55-бет.

⁴⁰ Бу сўзлар радиф эмас, қофиядир. Радиф «яна» сўзидир.

⁴¹ Навоидан келтирилган бу газалнинг давомини ушбу манбадан кўриш мумкин: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-жилд, Тошкент, 1990, 307-бет.

⁴² *Қаранг:* Бобур. Танланган асарлар. 148-бет.

⁴³ **Тажнис** — ҳамжинс қилиш, шаклдош сўзларни қўллаш.

⁴⁴ Мусаддасни ушбу манбадан тўла ўқиш мумкин: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 5-жилд, 453-бет.

⁴⁵ Бу мухаммаснинг давомини шу манбада ўқинг: Хусайн Бойқаро. Девон, рисола. Тошкент, 1968, 149-бет.

⁴⁶ **Таржиъбанд** — муайян байтнинг бир хилда такрорланишидир.

⁴⁷ *Қаранг:* Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 3-жилд, 513-бет.

⁴⁸ **Матлуб** — талаб қилинган.

⁴⁹ Элбек. Гўзал ёзғичлар. Туркистон давлат нашриёти, Тошкент, 1924, 75-бет.

⁵⁰ **Қараш белгиси** — қаратқич келишигининг қўшимчаси.

⁵¹ **Очиқлик** — аниқлик маъносида.

⁵² Парча Фитратнинг «Қор» шеърдан олинган. Шеър илк бор «Учкун» журналининг 1923 йил 2-сонида эълон қилинган.

⁵³ Фитрат томонидан нозиклик билан кузатилган бу «тўрт унсур» ўзбек адабиётшунослигида кўп қўлланилган бўлса ҳам муаллифларнинг ҳеч бири унинг Фитрат асаридан олинганини қайд этмаган.

⁵⁴ Қараш истиораси форсий тилда изофаннинг вазифаларидан бири — қаратқич билан қаралмишни ўзаро боғлашдир. Тилшуносликдаги вазифасига кўра сифатловчи-аниқловчидир.

⁵⁵ **Таъриз** — намойиш этиш, кўрсатишдир.

⁵⁶ Бу мисра «Шайбонийнома»нинг бизга маълум нашрида шундай берилган:

Отларнинг семизин сайладилар.

Қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Тошкент, 1980, нашрга тайёрловчи Э. Шодиев, 289–290-бетлар.

⁵⁷ Бу парча «Бибахоним мадрасаси» шеърдан олинган. Асар дастлаб «Маориф ва ўқитғувчи»нинг 1925 йил, 4-сонида бо-силган.

⁵⁸ Бу матлаънинг давоми учун *қаранг:* Бобур. Танланган асарлар. 46-бет.

⁵⁹ **Лаффу нашр** — сўзма-сўз таржимаси: ўраб ёймоқ.

⁶⁰ Амир Умархондан келтирилган парча жузъий ўзгартириш билан берилган. Солиштириш учун *қаранг:* Амирий. Девон, 149-бет.

⁶¹ Амирий «Девон»нинг дебочасидан олинган бу парча кейинги нашрда хато босилган, яъни «... муфлислар гами» бирикмаси тушиб қолган (*қаранг*: Амирий. Девон, 19-бет). Ҳолбуки, Фитрат сажъга мисол тариқасида «гами» ва «кафи» сўзларини келтирмоқда.

⁶² Алишер Навоийнинг «Муфрадат» асари назарда тутил-япти.

⁶³ В. Маҳмуднинг бу ва матндаги кейинги сўзлари унинг «Навойгача бўлган турк адабиёти» мақоласидан олинган. Мақола «В. М.» имзоси билан «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1926 йил 1-сонида босилган.

⁶⁴ **Зумра** — тўда, гуруҳ.

⁶⁵ Шеърый ижод — бу ерда назм маъносида эмас, умуман, поэтик ижод маъносида ишлатилган. Фитрат «назм» ўрнига «тизим» ишлатаётганини унутманг.

⁶⁶ «Воқеадаги хаёлдан» эмас, «хаёлдаги воқеадан» деса тўғрироқ бўлади.

⁶⁷ Ёй ишорати аталган ишоратлар орасида — қавс ичида демоқчи.

⁶⁸ **Бирлик** — яхлитлик, бадиий бутунлик маъносида қўлланилган.

⁶⁹ **Туб тилак** — асардаги асосий ёки бош ғоя.

⁷⁰ **Ҳафт манзар** — «Сабъаи сайёр».

⁷¹ **Искандарнома** — «Садди Искандарий».

⁷² Арастунинг «Шеър санъати» асари назарда тутилган.

«ЎҚУВ»

«Ўқув» Фитратнинг илк дарслиги бўлиб, 1917 йили Бокуда нашр этилган. Китоб муқовасида «Туркистон мактабларинда қабул ўлса икинжи бўлаки дахи чиқар», деб ёзиб қўйилган.

«Ўқув» китобидан айрим лавҳалар «Ватан» газетасида қайта нашр (нашрга тайёрловчи У. Жўрақулов) этилган. Ушбу нашрда илк таянч нусха асосида солиштирилиб тузатилди.

¹ **Қопчиқ** — пул сақлаш учун чармдан тикилган идиш.

² **Ўрам** — кўча.

³ **Ожурганмоқ** — ачинмоқ, раҳми келмоқ.

⁴ **Оқча** — пул.

⁵ **Бурж бермоқ** — фойдасиз қарз бермоқ.

⁶ **Сотун олмоқ** — сотиб олмоқ.

⁷ **Ғўза** — пилла дейилмоқчи.

⁸ **Тамрин** — савол ва топшириқлар.

⁹ **Товушқон** — қуён.

¹⁰ **Кент** — шаҳар, қишлоқ.

¹¹ **Денилган** — деб танилган, деган.

- 12 **Оғоч** — дарахт.
- 13 **Ёғмур** — ёмғир.
- 14 **Дахи** — ҳам, яна.
- 15 **Сурмоқ** — ер ҳайдамоқ.
- 16 **Экинчи** — деҳқон.
- 17 **Имом Ғаззолий** — «Хужжат ул-ислом» нисбаси билан маш-хур мутасаввуф. 1111 йилда вафот этган.
- 18 **Қизуб кетмоқ** — қизишмоқ, жаҳли чиқмоқ.
- 19 **Хурус** — хўроз.
- 20 **Ёзиқ** — гуноҳ.
- 21 **Явошгина** — секингина.
- 22 **Лўнда** — думалоқ.
- 23 **Баҳри муҳит** — океан.
- 24 **Наҳр** — дарё.
- 25 **Қўноқ** — меҳмон.
- 26 **Экинчилик мактаби** — қишлоқ хўжалиги ўқув юрти.
- 27 **Ер ёғи** — нефть.
- 28 **Йўқсук** — заиф, аянчлик.
- 29 **Учук тусли** — ранги оқариб кетган.
- 30 **Офарин** — «аъло» баҳо.
- 31 **Пўртқиз** — Португалия.
- 32 **Лизбун** — Лиссабон.
- 33 **Белжиқо** — Бельгия.
- 34 **Фламанк** — Голландия.
- 35 **Данимарқо** — Дания.
- 36 **Купеҳоф** — Копенгаген.
- 37 **Исвич** — Швеция.
- 38 **Исвичра** — Швейцария.
- 39 **Бикраш** — Бухарест (Руминия пойтахти).
- 40 **Гўпалак** — капалак, парвона.
- 41 **Ёзгуч** — қалам.
- 42 **Осиғ** — фойда.
- 43 **Чўт** — ҳисоб.
- 44 **Олдай** — илгарилаб, олдин.
- 45 **Синоғ** — синов, имтиҳон.
- 46 **Кучлик чекмоқ** — урунмоқ, қийналмоқ.
- 47 **Бўлмамоқ** — бўлмаслик.
- 48 **Орқадощ** — ўртоқ.
- 49 **Ангал** — шайдо.
- 50 **Гўзламоқ** — тўпламоқ; кутмоқ.
- 51 **Пинйамоқ** — мудрамоқ.
- 52 **Ўсонди** — зерикди; уялди.
- 53 **Чорак** — оғирлик ўлчови, бир чорак 2,5 кг.
- 54 **Ужуз** — арзон.

- ⁵⁵ **Юкчи** — ҳаммол.
⁵⁶ **Кишиликсиз** — бахил; хасис.
⁵⁷ **Хуркмоқ** — сесканмоқ.
⁵⁸ **Ёй** — ёз.
⁵⁹ **Кўлага** — соя.
⁶⁰ **Ўмуз** — тизза.
⁶¹ **Боқир** — руҳ (металл).
⁶² **Ура** — у ер.
⁶³ **Билгу** — билим, илм.
⁶⁴ **Кўлумб** — Христофор Колумб.
⁶⁵ **Хайъат илми** — астрономия.
⁶⁶ **Қилғирлик** — ўжар, қайсар.

«ЭНГ ЭСКИ ТУРК АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИ»

Фитратнинг «Энг эски турк адабиёти намуналари» мажмуаси 1927 йили (Самарқанд — Тошкент) ислоҳ қилинган араб ёзувида чоп қилинган. Бунда Фитрат Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит-турк»идаги манзум ва мансур парчаларни шунчаки йиғибгина нашр этмаган, балки уларни мазмун жиҳатдан ўзаро боғлаган, адабий тур ва жанрларга кўра таснифини ҳам берган эди. Ушбу тўпلامда асарнинг тўла матни эмас, балки Фитратнинг сўз бошиси берилиши лозим кўрилди.

¹ **Кўма** — туркум, гуруҳ.

² Бу ҳақда *қаранг*: Radloff W. Phonetik der nordischen turk sprachen. — Leipzig; 1882. — Рр. 8—19.

³ **Кўл** — шохобча.

⁴ **Хоқоний туркчаси** — Турк хоқонлиги давридаги туркий тил назарда тутилган.

⁵ **Ал-Муқтадий Биамириллоҳ** — аббосий халифаларидан.

⁶ **Нажиб Осимбекнинг** бу ҳақдаги махсус асарини топа олмадик. Бироқ унинг фикрлари «Девону луғатит-турк»нинг Истанбул нашрида акс этган. Кейинчалик олимнинг бу фикридан ушбу манбада ҳам фойдаланилган: Atalay B. Divanu Lugatit Turk tercimesi. I—III cild. Ankara: 1939—41.

⁷ **Ибриқ** — кўза; чойнак.

⁸ **Ёй** — қавс.

⁹ Фитрат айрим намуналарга ўзи исм бермай матндаги номни сақлаган. Шундай номланишлар қўштирноқ билан берилди.

«ТИЛИМИЗ» — I

Ушбу мақола 1919 йили ёзилган бўлиб, Фитратнинг кейинроқ тилшунослик соҳасида яратилган тадқиқот ва қўлланмалари учун ўзига хос дебоча вазифасини ҳам ўтаган.

«Тилимиз» дастлаб «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 12 июль (132) сониди эълон қилинган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида (1990 йил 4 май), «Ёшлик» журнали (1990, 5 сон, 65–67-бетлар)да ва «Фитна санъати» номли адабий тўпламда (Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993) қайта нашр қилинган.

¹ **Худ** — яна; ўша.

² Бу ўринда Фитрат «советлар ҳукумати»ни ёқламоқчи эмас, аксинча, турк тилининг ташқи таъсирлар асоратига тушиши совет даврида бошланмади демоқчи. Бунга қадар тилимиз араб ва форс тилларининг асоратида яшаганлиги маълум.

³ **Касрати калимат** — тилнинг луғат қатлами, унинг бойлиги.

⁴ **Вусъати иштиқоқ** — сўз ясаши.

⁵ **Мукаммалияти қавоид** — тил грамматик қоидаларининг мукаммалиги.

⁶ **Ундирилган** — ясалган.

⁷ **Бўлиши** — феълнинг бўлишлилиги.

⁸ **Ҳоли** — равишдош.

⁹ **Келажаги** — феълнинг замон категорияси назарда тутилган.

¹⁰ **Шарт** — феълнинг шарт майли.

¹¹ **Кўзгави** — феъл нисбати, орттирма нисбат назарда тутилган.

¹² **Уфт** — ҳолатни ифодаловчи феъллар.

¹³ **Вақт** — феълларда ифодаланадиган давомийлик назарда тутилган. Масалан, ўтган замон давом феъли каби.

¹⁴ **Сабаб** — сабаб феъллари, яъни сабаб ҳоллари ўрнида келган феъл шакллари назарда тутилган.

¹⁵ **Исм** — араб грамматикасида айна шу номли сўз туркуми остида нафақат отлар, балки сифат, олмош ва сонлар ҳам назарда тутилади. Бу ерда «отлашган» сўзлар, яъни от ўрнида келган феъл шакллари назарда тутилган. Масалан, ҳаракат номи каби.

¹⁶ **Сифат ёзилган** — сифат ўрнида келиб, унинг қўшимчаларини қабул қилиши назарда тутилган.

¹⁷ **Сўз толуғи** — негиз маъноси.

¹⁸ **Сарф** — морфология.

¹⁹ Бу ерда юқорида ўрганганимиз каби истисно ҳолатлар назарда тутилган. Айна шу нуқтаи назарда ҳам турк тилининг бойлиги, тугаллиги исботланган.

²⁰ Эронда дастлаб Уммавийлар истилосидан кейин, асосан араб тили расмий тилга айланган эди. Шу давр назарда тутилган.

²¹ **Эмкайдим** — қийналдим, ранж чекдим.

²² **Қумруқлар** — забт этилиш, исқанжага олиниш маъносиди.

²³ **Жавҳарий** — тўла номи: Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммар ал-

Форобий. X асрнинг филолог олими. Бу ерда Фитрат улуг тилшунос олимнинг «Тож ал-луғат ва сихҳат ал-арабий» асарини назарда тутган. Бу ҳақда қаранг: Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т., «Фан», 1994, 56-бет.

²⁴ **Ваҳдати вужуд** — Аллоҳнинг ягоналиги ҳақида таълимот.

²⁵ «Ики турк улуси» деганда усмонли (Туркия) турклари ва Озарбойжон турклари назарда тугилади.

²⁶ Бу ўринда Усмонли султонлигида форс тилининг нуфузи юқори бўлиб, сарой мажлислари ва айрим номалари ҳам форсча битилишига ишора. Бу ҳақда қаранг: Абдурахмон Гўзал. Девон шеърляти. Анқара, 1989 (Туркия туркчасида).

²⁷ **Қабо** — тўмтоқ.

²⁸ **Даққи** — қўпол.

²⁹ **Кумуч** — ёлғон, асоссиз.

«ТИЛИМИЗ» — II

Фитратнинг юқоридаги «Тилимиз» мақоласи босилгандан кейин «Иштирокиюн» таҳририятига қатор хатлар, саволлар ёғилган. Айрим «тилшунос»лар мақолани нотўғри талқин қила бошлаганлар. Шу вақтда айни сарлавҳа билан «Иштирокиюн»нинг 1919 йил 23 августида (144 сон) ушбу мақола эълон қилинган.

¹ «Тилимиз» — I мақоласига берилган изоҳ қисмига қаранг.

² **Тонуқ** — далил, ҳужжат.

³ Сўзни ўқиб бўлмади.

⁴ **Франса** — Франция.

⁵ **Бўлундиги** — бўлгани ҳолда.

⁶ **Мунтафий** — ўчган, сўнган.

⁷ **Сойиллиғ** — сўровчи, тиланчи.

⁸ **Қилагонлари** — қилган ишлари, қилгуликлари.

⁹ **Сила** — яхшилик. Бу ерда: яхшилик билан.

¹⁰ **Турум** — ўрин.

¹¹ **Лаблундай** — лўнда қилиб ёки қоғозга ўраб.

¹² **Хуён ху** — гўппа-тўғриси, индаллоси.

¹³ **Инмади** — ўрнашмади, қўнмади. Бу ерда: тушмади.

«ТИЛИМИЗНИНГ АДАБИЙЛИГИ...»

Ушбу шартли ном остида эълон қилинаётган бу мақола Фитратнинг 1921 йилги Тил ва имло қурултойида сўзлаган нутқидир. Ушбу қурултой 1921 йилнинг январь ойида ўтказилган бўлиб, Фитрат ушбу нутқидан ташқари имло масалаларининг муҳокамасида ҳам сўзга чиққан. Бу нутқ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетининг 1997 йил 24 январь сониди «Тилимизнинг адабийлиги... ўзидадир» сарлавҳаси билан қайта нашр этилган.

Сарлавҳанинг асосий қисмини биз ҳам сақладик. Нутқнинг асл манбаси: 1921 йил Тил ва имло қурилтойининг чиқарган қарорлари. Т., 1922, 35–40-бетлар.

¹ **Фазлий** — бу ва бошқа ўринларда «Ф» товуши туркий тиллар учун ёт ҳисоблангани учун у «П» товуши билан алмаштирилиб нашрга тайёрланган. Биз аслидагидай «ф» шаклини сақладик.

² **Луғати Чигатой** — тўла номи: «Луғати чигатойи ва туркийи усмоний». Луғат Шайх Сулаймон Бухорий (1820–1880) томонидан тузилган.

³ **Луғати Навоий** — «Луғати Амир Навоий» назарда тутилган бўлиши мумкин. У ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 9954 рақами билан сақланади. Бундан ташқари «Дар баёни луғати Навоий» — ўша ерда 3324 рақами билан, «Ҳалли луғати чигатойи Хамсайи Навоий» — 5197 рақами билан, «Ҳалли луғати Хамсайи Навоий» — 6803 рақами билан сақланадиган луғатлар ҳам бор.

⁴ **Луғати Хоразмшоҳий** — «Муқаддимат ул-адаб» («Адаб илмлари муқаддимаси») номи билан машҳур. Асар Алоуддавла Абдулмузаффар Отсиз (Хоразм шоҳи)га бағишланган бўлиб, 1137 йили Замахшарий томонидан ёзиб тугалланган.

⁵ **Ингичлари** — қонуниятлари, хусусиятлари.

⁶ **Заҳириддин Форёбий** — Заҳириддин Абу Фазл Форёбий (1156–1201). Эрон манбаларида Нишопур яқинидаги Фарёбдан деб кўрсатилади. Озарбойжонда яшаган бу шоирни Фитрат «туркистонли» деб атайди.

⁷ **Ёғиқди** — ёвлашди, қарши чиқди.

⁸ **Маориф шўросининг бир мажлиси** — Туркистон жумҳурияти Халқ Маориф Комиссарлиги ўзбек маорифчиларининг 1918 йил августда бўлиб ўтган Биринчи қурултойи назарда тутилади.

«МУҚАДДИМАТ УЛ-АДАБ»

Фитратнинг бу мақоласи машҳур тилшунос олим Замахшарийнинг шу номдаги асарини Бухорода топилиши муносабати билан ёзилган. Асарнинг номланишини ҳозирги ўзбек тилига «Адабиётга кириш» (У. Уватов) ва «Нафис адабиёт муқаддимаси» (Ҳ. Ҳомидов) деб таржима қилинган. Фитратнинг аниқлашича, бу тарихий манба «Луғати Хоразмшоҳий» номи билан машҳур бўлган тўрт тилли луғатдир. Шундан келиб чиққан ҳолда уни «Адаб илмлари муқаддимаси» деб таржима этсак, китобнинг табиатига ва муаллифнинг илмий мақсадига яқин келган бўламиз. Мақола «Маориф ва ўқитғучи» журналининг 1925 йил 7–8-сонларида (38–40-бетлар) илк бор эълон қилинган.

¹ **Ҳижрий 538 да...** — милодий 1144 йил. Абу-л-Қосим бинни Умар аз-Замахшарий 1074 йилда Хоразмда туғилган. Макка, Бағдод, Дамашқ шаҳарларида бўлиб, арабшунос олим ва файласуфлар билан мубоҳасалар қилган. «Ал-Кашшоф» («Ошкор қилувчи»), «Ал-фойиқ фи ғариб ил-ҳадис» («Ҳадисдаги нотаниш сўзларни ўзлаштирувчи») каби илмий филологик асарлари муаллифи. Бадий адабиёт соҳасида «Навобиғ ул-калим» («Ҳикматли сўзлар»), «Мақомоти Замахшарий», «Атвоқ уз-заҳаб фи мавоъиз ва-л-хуттом» («Насиҳатларнинг олтин мунчоқлари») каби асарлари шуҳрат топган. Бу ҳақда *қаранг*: А. Рустамов, Маҳмуд Замахшарий. Т., «Фан», 1971.

² **Котиб Чалабий** — турк олими ва адиби (1609–1657), машҳур изоҳли луғат «Кашф уз-зунун» муаллифи. Изоҳли луғат тарзида араб тилида ёзилган бу китобда илм дунёсидаги 15 мингдан ортиқ китобларга шарҳ ва аннотациялар берилган.

³ **Исмлар** — араб грамматикасида «исм» номи остида феълдан бошқа сўз туркумларининг ҳаммаси умумлаштирилади.

⁴ **Ҳарфлар** — ёрдамчи сўзлар.

⁵ **Исм ўзгаришлари** — от, сифат, сон, олмошларнинг турланиши, ясалиши ва бошқа хусусиятлари.

⁶ **Феъл ўзгаришлари** — феълнинг замонда тусланиши ва шахсон ҳамда бошқа қўшимчалар ёрдамида ўзгариши.

⁷ Бу ўринда Фитрат «Муқаддимат ул-адаб»нинг Париж, Лейпциг, Вена, Лейден, Қозон, Норвегия, Миср ва Ҳиндистондаги нашрлари асосида олмон олими Ватзастайн томонидан 1850 йилда танқидий матни босиб чиқарилганини эслатмоқчи.

⁸ Фитрат бу ўринда Хўжа Исҳоқ Афандини котиб сифатида тилга олган. Туркиядаги манбаларда эса асар 1706 йили ушбу муаллиф томонидан усмонли турк тилига таржима қилингани айтилади.

⁹ **Ҳижрий 705** — 1305–1306 йиллар.

¹⁰ **Ҳижрий 898** — 1492 милодий санага тўғри келади.

¹¹ Байтнинг мазмуни: бу нусха Абдуллохоннинг беги Қулбобо Кўкалтош томонидан вақф қилиб топширилган.

¹² Бу ўринда Фитрат С. Айний томонидан 1921 йилда Самарқандда чиқадиган «Меҳнаткашлар товуши» газетида эълон қилинган мақолани назарда тутлади.

¹³ **Ондан тубан** — ундан кейин, қуйироқда.

¹⁴ Фитратнинг сингиси Маҳбуба Раҳим қизининг хотирлашича, у бир неча йилда бу нотаниш тилни ўрганиб, 30-йилларнинг ўрталарида «Эски мўғул тили луғати»ни тузган. Бу асар бизгача етиб келмаган.

¹⁵ «Оро» дир — ҳижрий-қамарий йил ҳисобидаги 11-ойнинг номи Зулқайда бўлиб, у туркий халқлар орасида шу кунгача «Ора ойи» ёки қисқача «Оройи» деб юритилади.

¹⁶ **Магора** — гор. Бу сўз Фитратнинг асарларида ҳам, жумладан «Ҳинд ихтилочилари»да кенг қўлланилган.

¹⁷ Мақоланинг сўнгида «Муқаддимат ул-адаб» асарининг бир муқоваси илова қилинган. Айни саҳифанинг фотонусхаси «Ўзбек Совет энциклопедияси»нинг «Замахшарий» мақоласида берилган. *Қаранг:* ЎЗСЭ, 4-том, Т., 1973, 427-бет.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Биринчи китоб: Сарф»

Фитратнинг олти марта қайта нашр этилган (1924–1930) тил дарслиги «Ўзбек тили қоидалари тўғрусида бир тажриба. Биринчи китоб: Сарф» дастлаб ислоҳ қилинган араб ёзувида, сўнгра эса лотин ёзувида чоп этилган. Табиийки, биринчи ва олтинчи нашрлар ўртасида анчагина фарқлар мавжуд. Лотин ёзувидаги сўнги 1930 йил нашрини асос қилиб олган ҳолда аввалги нашрлар билан солиштирилиб қайта нашрга тайёрланди.

Асарни нашрга тайёрлашда бугунги матбаа белгиларидан фойдаланилди. Ўринсиз кўштирноқлар, ажратишлар ўрнига курсив ва ажратмаларнинг бошқа турларидан фойдаланилди. Ингичкалик ва йўғонлик хусусиятлари акс этган сўзларга «а-а» тарзида фарқлаш қабул қилинди. Тилшуносликка оид истилоҳ ва атамалар муаллиф талқинича қолдирилди. Муаллиф изоҳлари саҳифа остида берилади.

¹ **Қаранглиқ** — туссиз, нурсиз.

² Таниқли тилшунос олим Ашурали Зоҳирийнинг «Имлога оид» китоби назарда тутилган.

³ Иккинчи Тил ва имло қурултойи 1921 йилда Тошкентда, Учинчи қурултой эса 1926 йили Боқуда чақирилган эди.

⁴ **Чўзғи** — унли товуш. Бу ерда чўзғи ўринлари — артикуляция ўрни.

⁵ **Мир Ҳайдар** — Ҳайдар Хоразмий назарда тутилган.

⁶ **Кулхоний** — Умархоннинг ўғли Хон тахаллуси билан машҳур бўлган Муҳаммад Алихон назарда тутилган.

⁷ **Текли** — тўғри, аниқ.

⁸ **Таълиф** — ижод қилинган, яратилган.

⁹ **Тажвид** — сўзларни араб фонетикасига мос равишда ўқиш ёки талаффуз қилиш илми.

¹⁰ **Нучуклик** — отнинг белгиси, қандай, қанақа.

¹¹ **Турлий** — турлик.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Икинчи китоб: Наҳв»

Фитратнинг бу асари беш марта қайта нашр этилган бўлиб, биринчи нашри 1924 йилда амалга оширилган. Нисбатан тўла бўлган учинчи босма (Самарқанд – Тошкент. Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1927) асосида нашрга тайёрланди. Маълумки, асарнинг сўнгги бешинчи нашри лотин ёзувида чоп этилган эди. Баъзи маълумот ва сўзларни аниқлаштириш учун шу сўнгги нашри билан ҳам қиёслаб чиқилди.

¹ Тилшунос олим ва журналист Шорасул Зуннун ва унинг 1927 йилда нашр этилган тилшуносликка доир китоби назарда тутилади.

² Фитратнинг тилшуносликдаги «кичик тажрибалари», бизнингча, 1918 йили Қажум Рамазон ва Шокиржон Раҳимий билан ҳаммуаллифликда тартиб берилган «Она тили» дарслиги, 1926 йилги «Муқаддимат ул-адаб», «Ўзбекча тил сабоқлиги» мақолалари ва 1927 йилдаги «Имло конференцияси муносабати ила» чиқишидир.

³ **Муҳаррир** – биз билган «редактор» маъносида эмас, Фитрат даврида бу сўз «муаллиф» маъносида қўлланилган.

⁴ **Туриш белгилари** – ҳозирги истилоҳга кўра «тиниш белгилари».

⁵ **Тўрткул** – тўртбурчак.

⁶ **Ҳ. Б.** – Ҳаниф Бурнаш назарда тутилади.

⁷ **Мантиқларча** – бугунги кунда мантиқчиларча. Бундан кейин қавс ичида асосий матнда бўлмаган, бироқ бугунги имло талабидан келиб чиққан ҳолда нашрга тайёрловчи томонидан қўшилган сўз, ибора ва қўшимчалар берилади.

⁸ **Маҳмул** – тушунарсиз.

⁹ **Қатъ** – кесиш.

¹⁰ (**Амирий**) – Бу мисраъ асли Навоий ғазалидан олинган, Амирий унга тахмис боғлаган. Фитрат мисолни Амирий девонидан олгани учун (Амирий) деб берган бўлиши мумкин.

¹¹ **Печу тоб** – «печ»: ўралиш, эшилиш; «тоб»: қайрилма.

¹² **Келишканлик** – бу категория замонавий тилшуносликда «мослашув» деб юритилади.

¹³ **Аниқланган** – ҳозирги истилоҳга кўра «аниқланмиш».

¹⁴ **Олмош изи** – эгалик қўшимчаси.

¹⁵ **Эксик гап** – атов гап.

¹⁶ Матнда 5 дан 9 гача тартиб рақами қўйилмаган, матбаа хатоси бўлса керак деган гумон билан тартиб рақами ўрнига қўйилди.

¹⁷ **Муътариза** – киритма.

¹⁸ Матнда 6 ва 7 рақамлар қўйилмаганлиги учун қўйилди.

¹⁹ **Нисф** – ярим.

²⁰ **Маънои фарз амри илоҳий** – фарзнинг маъноси илоҳий амр демакдир.

ОИЛА ЁКИ ОИЛА БОШҚАРИШ ТАРТИБЛАРИ

¹ Маорифпарвар, шоир ва журналист, 1877 йили Бухорода туғилган. 1934 йили 5 март куни оламдан ўтган.

² Лут қавмининг амали... Лут пайғамбар ва қавмининг тафсилоти Қуръонда келтирилган. Лут алайҳиссалом ҳукм ва илм соҳиби бўлиб, ўз қавми томонидан тан олинмаган пайғамбар эди. Лут қавми баччабозлик билан шуғулланганлар. Лут уларни бу амалдан қайтармоқчи бўлганда, уни сургун қилмоқчи бўлдилар. Аллоҳ уларни шу гуноҳлари учун йўқ қилган. Муфассал қаранг: Қуръони карим, Аъроф сураси, 78–80-, 82–84-; Худ сураси, 70–73-, 82–84-; Ҳижр сураси, 57–77-; Шунро сураси, 160–173-; Ва-з-зориёт сураси, 33–38-оятлар ва бошқалар.

³ Нафсини ўзи қондирса... Ҳозирги тиб илмида онанизм.

⁴ Қуръони карим, Бақара сураси, 223-оят.

⁵ Анас разийаллоҳу анҳу... Анас ибн Молик. Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан, лақаби Абу Ҳамза. Тахминан 710 йили 100 ёшда вафот этган.

⁶ Абу Ҳурайра разийаллоҳу анҳу... Тўлиқ исми Абдурахмон ибн Саҳр Аздий. Саҳоба, 676 йилда 78 ёшида вафот этган.

⁷ Зино. Шариат ҳукми бўйича никоҳсиз, номаҳрам аёл билан жинсий алоқада бўлиш. Исломда зино оғир гуноҳлардан ҳисобланади.

⁸ Абдулло ибн Масъуд. Саҳоба, 652 йили вафот этган.

⁹ Пол Демар – француз социологи ва иқтисодчиси.

¹⁰ Саид Абу Ҳилол. Пайғамбар саҳобаларидан.

¹¹ Аёз ибн Фаним. Пайғамбар саҳобаларидан.

¹² Абдуллоҳ ибн Амру. Саҳобалардан.

¹³ Қуръони карим, Нисо сураси, 3-оят.

¹⁴ «Тафсироти аҳмадия», Бомбай, 1876, 226-бет.

¹⁵ «Ал-жомий ус-сағир». Муҳаммад ат-Термизий (892 йили вафот этган)нинг «Ал-жомий ал-кабир» номли ҳадислар тўпламининг мухтасар нусхаси.

¹⁶ «Бадоеъ ус-саноеъ фи тартиби-ш-шароеъ», 2-ж., 333-бет. Фикҳ илмига оид асар.

¹⁷ Ойша разийаллоҳу анҳо бинти Абу Бакр. Муҳаммад пайғамбарнинг хотинлари. 676 йили 65 ёшда вафот этган.

¹⁸ «Тафсири Табарий», 5-ж., 182-бет. Асарнинг асл номи «Жомий ул-баён ан таъвал ал-Қуръон» бўлиб, муаллифи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жаррир ат-Табарийдир. У 923 йили Бағдодда вафот этган. Арабча матни 1903 йили Қоҳирада нашр этилган. Сомоний амири Солиҳ Мансур бинни Нуҳ фармони билан араб тилидаги матни Бухорода форс тилига ўгирилди. «Тафсири Табарий» шу таржима орқали Марказий Осиёда шухрат топган. Муфассал қаранг: И. А. Стори. Персидская литература. Библиографический обзор. Переработано и дополнено Ю. Э. Брегель, — М., 1972, II том, 99—102-бетлар.

¹⁹ Ал-Мағират ибн Шаъба. Саҳобалардан, 660 йилда вафот этган.

²⁰ Саҳл бинни Саъд. Асл номи Саҳл ибн Саъд ас-Соъидий, ҳижрий 88 йили 96 ёшда вафот этган.

²¹ Имом Ғаззолий. Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Тусий. 1058—1111 йилларда яшаган. Буюк ислом олими, файласуф ва фақиҳ, Шофиъий мазҳабида бўлган.

²² Саид ибн ал-Мусиб ибн Мусаййаб. Машҳур фақиҳ. 712 йил вафот этган.

²³ Абу Довуд. Тўлиқ номи Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас ас-Сижистоний. Машҳур муҳаддис, 817—888 йиллари яшаган.

²⁴ Қуръони карим, Нисо сураси, 4-оят.

²⁵ Шайхул ул-муфассир — тафсирчилар пири.

²⁶ 18-изоҳга қаранг.

²⁷ Қози Байзавий. Носируддин Абу Саъд Абдуллоҳ ибн Умар ал-Байзавий. Шерозда қози бўлган, 1286 йили Шерозда вафот этган. Замахшарийнинг «Кашшоф» асарига асосланиб ёзилган «Анвар ут-танзил ва асрор ут-таъвил» номли асари мавжуд.

²⁸ Имом Бухорий Муҳаммад ибн Исмоил Абу Абдуллоҳ ал-Жуъфи. 810—870 йилларда яшаган. Машҳур муҳаддис. «Жомий ул-Саҳиҳ» асарининг муаллифи.

²⁹ Имом Муслим. Тўлиқ номи Муслим ибн ал-Ҳажжож Абдул Ҳусайн ал-Кушайри ан-Нисобурий. 817 йилларда яшаган. Буюк муҳаддис олим. «Ас-саҳиҳ» номли ҳадислар тўпламининг муаллифи.

³⁰ Ҳазрати Умар. Умар ибн ал-Хаттоб. Ҳулафои рошидининг иккинчиси. 634—644 йилларда халифа бўлган.

³¹ Уқия — 12 дирҳамга тенг пул бирлиги (14 дирҳам — 3,12 гр. кумуш танга).

³² Анас ибн Молик. 5-изоҳга қаранг.

³³ Ибн Маъсуд, яъни Абдуллоҳ ибн Маъсуд. 8-изоҳга қаранг.

³⁴ Қуръони карим, Бақара сураси, 228-оят.

³⁵ Қуръони карим, Рум сураси, 21-оят.

- ³⁶ Қуръони карим, Нисо сураси, 128-оят.
- ³⁷ Ҳазрати Усмон. Усмон ибн Аффон. Муҳаммад пайғамбарнинг чаҳорёрларидан. Улардан кейинги халифалардан. 655 йили вафот этган.
- ³⁸ Бадр уруши (жанги). Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам раҳбарликларидаги Мадина мусулмонларининг Макка мушриклари билан 624 йили март ойида қилган жанги.
- ³⁹ Саъд бин Абу Ваққос. Саҳоба, лашкарбоши. 670 йилда вафот этган.
- ⁴⁰ Қуръони карим, Анъом сураси, 128-оят, Худ сураси, 106–107-оятларнинг мазмуни келтирилган.
- ⁴¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 34-оят.
- ⁴² Қуръони карим, Нур сураси 30–31-оятлар.
- ⁴³ Милодий 652/53 йил.
- ⁴⁴ Қуръони карим, Бақара сураси, 222-оят.
- ⁴⁵ Қуръони карим, Нисо сураси, 19-оят.
- ⁴⁶ Қуръони карим, Нисо сураси, 34–35-оятлар. Фитрат шарҳида келган.
- ⁴⁷ Қуръони карим, Нисо сураси, 130-оят.
- ⁴⁸ Абу Бакр Розий. Шарқнинг буюк табиби ва файласуфи.
- ⁴⁹ Жаннэр. 1796 йили Е. Жаннэр чечакка қарши сигирнинг вирусидан фойдаланган.
- ⁵⁰ «Раҳбари нажот» («Нажот раҳбари»). Фитратнинг бу асари Бухорода ҳижрий 1332 йили шаъбон ойи, милодий 1914 йили июнь ойида нашр этилган.
- ⁵¹ Фалақ –ўртасига ҳалқасимон тасма ўтказилган ёғоч. Эски мактабларда болаларни жазолаш қуроли.
- ⁵² Абдурахмон ибн Халдун. Сайёҳ ва файласуф. Араб тилида ижод қилган. Асар ва муаллиф ҳақида кенгроқ маълумот учун «Ўзбекистонда ижтимоий фикр» журналининг 1998 йил 1-сонига қаранг.
- ⁵³ Қуръони карим, Аъроф сураси, 58-оят.
- ⁵⁴ Оятнинг тўла маъноси: «Ким сўзни эшитса ва яхши қабул қилса, улар Ҳақ томонга йўл топганлардандирлар», – Фитрат.
- ⁵⁵ Қуръони карим, Анъом сураси, 151-оят.
- ⁵⁶ Қуръони карим, Анъом сураси, 140-оят.
- ⁵⁷ Қуръони карим, Ал-исро сураси, 24–25-оятлар.
- ⁵⁸ Қуръони карим, Анкабут сураси, 8-оят.
- ⁵⁹ Қуръони карим, Луқмон сураси 15-оят.
- ⁶⁰ Қуръони карим, Марям сураси, 42–49-оятлар.
- ⁶¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 135-оят.
- ⁶² Али карамуллоҳ ваҳҳаху. Али ибн Абу Толиб. Тўртинчи халифаи рошидин. Расулulloҳнинг амакиваччалари, қизлари Фотиманинг эри 656–661 йилларда халифалик қилган. 661 йили ўлдирилган.

⁶³ Қуръони карим, Ал-исро сураси, 23–25-оятлар.

⁶⁴ Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.

⁶⁵ Қуръони карим, Нисо сураси, 6–7-оятлар.

⁶⁶ Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.

⁶⁷ Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.

⁶⁸ Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.

⁶⁹ Қуръони карим, Бақара сураси, 219–220-оятлар.

⁷⁰ Қуръони карим, Вал-фажр сураси. 15–18-оятлар.

⁷¹ Қуръони карим, Моъун сураси, 1-оят.

⁷² Абу Зар Ғаффарий. Исломинг илк тарғиботчиларидан. 635 йили вафот этган.

МУНДАРИЖА

Адабиётшунослик

Шеър ва шоирлиқ.....	5
Адабиёт қоидалари	11
Ўқув	88
Энг эски турк адабиёти намуналари	117

Тилшунослик

Тилимиз –I.....	124
Тилимиз –II	128
Тилимизнинг адабийлиги.....	131
Муқаддимат ул-адаб	135
Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба <i>Биринчи китоб:</i> Сарф	140
Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба <i>Икинчи китоб:</i> Наҳв	175
Оила ёки оила бошқариш тартиблари	214
<i>Изоҳлар</i>	317

Адабий-бадiiй нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

IV жилд

Тошкент «Маънавият» 2006

Муҳаррир *З. Абдурашидов*

Рассом *Г. Шоабдураҳимова*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусахҳиҳ *О. Бозорова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш. Соҳибов*

Теришга 19. 10. 2005 й. да берилди. Босишга 10. 08. 2006 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108/₃₂ Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 15,96. Шартли кр.-отг. 16,38. Нашр т. 14,78. 5000 нусха. Буюртма № 2822. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 21–06.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясида чоп этилди. 700083. Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41-уй. 2006.

Ф 71

Фитрат, Абдурауф.

Танланган асарлар: Ж. IV. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар/ Абдурауф Фитрат; [Тахрир ҳайъати: Т. Мирзаев, Н. Каримов, Д. Алимова ва бошқ.; Масъул муҳаррир Б. Қосимов; Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев.] – Т.: «Маънавият», 2006. – 336 б. – (Истиқлол қаҳрамонлари.)

ББК 83.3(5Ў)